NYUGAT-EURÁZSIAI IDŐ

Sorozatszerkesztők:
Pálfalvi Lajos, Németh Orsolya, Makranczi Zsolt

Ewa M. Thompson

A birodalom trubadúrjai

Az orosz irodalom és a kolonializmus

Örökség Kultúrpolitikai Intézet
Budapest, 2015

Fordította: Kovács Lajos és Pálfalvi Lajos

A fordítás a mű lengyel kiadásának figyelembevételével készült.

A kötetet tervezte: Kun Dávid

A borítón Szurcsik József *A poéta* című festménye látható.

A könyv megjelenését a Szerencsejáték Service Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság támogatta.

Translated from the English Language edition of *Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism,* by Ewa M. Thompson, originally published by Praeger an imprint of ABC-CLIO, LLC., Santa Barbara, CA, USA. Copyright © 2000 by the author.
Translated into and published in the Hungarian language by arrangement with ABC-CLIO, LLC. All rights reserved.

Tartalom

ELŐSZÓ A LENGYEL KIADÁSHOZ

E könyv a posztkolonialista tanulmányok kontextusába illeszkedik, mely diszciplína a 20. század második felében indult viharos fejlődésnek angol nyelvterületen. A posztkoloniális tudat ébredése ebben az időszakban nemcsak a nagy angol és francia gyarmatbirodalom szétesésével, hanem a diskurzus újfajta felfogásával is kapcsolatban állt; az utóbbinak köszönhetően felfigyeltek az uralkodás és az alárendeltség benne lévő elemére, a tekintély és az engedelmesség játékára. Itt természetesen nem „pártutasításokról", hanem inkább az általánosan elfogadott vélemények, rendíthetetlennek tartott taxonómiák vagy a csupa köztiszteletben álló, kikezdhetetlen tekintélyű tudós által ellenőrzött történelmi „tények" nyomásáról van szó. Az ilyen diskurzust nevezte Edward Said orientalizmusnak. Ezt rutinszerűen állították elő az európai országokban a nem európai országokra vonatkoztatva, ami hatással volt a róluk kialakított általános felfogásra, mint ahogy az európai anyaországokat meghatározó értelmezésekre is.

Jó példa erre az angol vagy a francia irodalom interpretációja. Mielőtt kialakult volna a posztkoloniális tudat (nagyrészt Said műveinek köszönhetően), senki sem mert volna például Shakespeare-ről mint kolonialista íróról írni, és az sem jutott volna eszébe senkinek, hogy Jane Austent, a 19. századi szerény, provinciális angol írónőt beleírja a brit birodalmi politika nagykönyvébe.

A birodalom trubadúrjai szláv területekre helyezi át Said koncepcióit. Főként az orosz irodalom és irodalomtudomány kontextusába helyezve vizsgálja a posztkoloniális tudatot. E könyvben megpróbálom kimutatni, hogy ebben az irodalomban sokkal mélyebb és finomabb kapcsolat alakult ki a hatalom és az irodalmi szöveg között, mint első pillantásra vélné az ember. Ez nemcsak a narrátorok hangnemében és kommentárjaiban fejeződik ki, hanem az irodalmi alakok megrajzolásában is, vagy abban, ahogy megörökítik az olvasó emlékezetében a földrajzi teret. Lev Tolsztoj úgy vázolta fel a *Háború és békében* a napóleoni háborúk földrajzi terét, hogy a terület lakóit leszámítva nem gondolná senki, hogy Oroszország és a német nyelvű országok között léteztek még valamiféle más, tőlük különböző nemzetek, amelyeknek van saját történelmük, s ez gyakran ellentétben áll Oroszország történetével. A közép- és kelet-európai földrajzi térről kialakított képre továbbra is hatással vannak az olyan könyvek, mint a *Háború és béke,* amelyek e szó legteljesebb értelmében véve birodalmi, Said terminológiája szerint „orientalista" művek. Még egy példa: ez a regény teljesen elkendőzi azt a tényt, hogy az austerlitzi csata nem elsősorban az orosz, francia vagy osztrák, hanem mindenekelőtt a cseh családok életét döntötte romba és „szakította szét", mert a mai Cseh Köztársaság területén vívták.

Az amerikai és európai ruszisztikát szinte még nem is érintette a posztkoloniális tudat. Nagyrészt az orosz ruszisztika állásfoglalásait, véleményeit, üzeneteit és felfedezéseit fogalmazzák újra, ott pedig e tudat alig érzékelhető Az amerikai ruszisztikára mindenekelőtt az orosz kultúra sikereit idealizáló tendenciák hatottak, amelyek már a cári időkben kirajzolódtak, és a szovjet korszakban is szembetűnőek voltak. Részben az idealizáló hagyomány erejével magyarázható, hogy általában nem használják sem az amerikai, sem az orosz kutatók azt a posztkolonialista módszert, amely már fél évszázada mindenütt jelen van az angol, amerikai, francia vagy spanyol irodalmat leíró tudományos munkákban. E mű szerzője abban reménykedik, hogy a posztkolonialista módszer bekerül a ruszisztikába, és olyan folyamatokat

indít el, melyek során feltárulnak az orosz irodalom korábban rejtve maradt aspektusai: a hatalmi dominancia struktúráitól való függőség, az az erőfeszítés, amellyel rá akar kényszeríteni a világra bizonyos látásmódokat, vagy épp ellenkezőleg: képtelen túllépni a diskurzus már rögzített formájának határain, és nem képes vagy nem kívánja korrigálni saját pontatlanságait, hibáit.

Ewa M. Thompson

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A témában végzett kutatásaimat ösztöndíjjal támogatta az International Research and Exchanges Board (IREX) az Andrew W. Mellon Alapítvány, a Nemzeti Humán Tudományi Alapítvány és az amerikai külügyminisztérium alapjaiból, a stanfordi Hoover Intézet (Discretionary Grant Program, Department of State, Soviet-Eastern European Research and Training Act of 1983, Public Law 98–164, Title VIII, 97 Stat. 1047–50), a Rice Egyetem pedig nyári kutatói ösztöndíjakkal és kutatóévvel támogatott. Szeretnék köszönetet mondani a felsorolt intézményeknek.

E könyv részletei már megjelentek a Modern Age (*Nationalism, Imperialism, Identity. Second Thougth,* 1998/3., 250–261), a Slavia Orientalis (*Aleksandr Solzhenitsyn and the Russian Colonialist Experience,* 1997/4., 545–555) és a Slavic Review (*Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939–1941,* 1991/2., 385–399) hasábjain. A második, az ötödik és a hatodik fejezet részletei a következő kiadványokban jelentek meg: *D. S. Likhachev and the Study of Old Russian Literature = Russian Literature and Criticism,* szerk. Evelyn BRISTOL, Berkeley Slavic Specialties, Oakland (CA), 1982; *N. S. Gumilev and the Russian Ideology = Nikolai Gumilev, 1886–1986,* szerk. Sheelagh GRAHAM, Berkeley Slavic Specialties, Oakland (CA), 1987; *Soviet Russian Writers and the Soviet Invasion of Poland in September*

1939 = *The Search for Self-Definition in Russian Literature,* szerk. Ewa M. THOMPSON, Rice University Press, Houston, 1991; *V. B. Shklovskii and the Russian Intellectual Tradition* = *Aspects of Modern Russian and Czech Literature,* szerk. Arnold MCMILLIN, Slavica, Columbus (OH), 1989. Hálás köszönet illeti e lapok és kiadók szerkesztőit. A következő kiadóknak is szeretném megköszönni, hogy szíves engedélyükkel idézhettem kiadványaikból a következő anyagokat: Razzoq Abdurashid versét Edward A. ALLWORTH *The Modern Uzbeks. A Cultural History* (Hoover Institution Press, 1990) című könyvéből, valamint a Valentyin Raszputyinról szóló anyagokat a *Reconstructing the Canon. Russian Writing in the 1980s* (szerk. Arnold MCMILLIN, Overseas Publishers Association, Gordon and Breach Publishers, 2000) című kötetből.

Hálával tartozom számos kollégámnak és hallgatómnak, akiktől az elmúlt években segítséget és tanácsokat kaptam a könyv témájával kapcsolatos kérdésekben. Fogadja köszönetemet Annie Allain, Louis Allain, Arnold Beichman, Michael Bernstam, Aleksandra Z. Boehm, Angela Brintlinger, Steven Clancy, Olga Cooke, Bogdan Czaykowski, Norman Davies, William B. Edgerton, Herman Ermolaev, John J. Garrard, Zahra Jamal, Igor Lukes, Andrej Kodjak, Alex Kurczaba, Alla Latynina, Andrzej de Lazari, Sidney Monas, Arnold McMillin, Czesław Miłosz, Ryszard Nycz, Aleksandr M. Panchenko, Beatrice Shube, Richard F. Starr, Lucjan Suchanek, Harry Walsh és Piotr Wilczek. A legnagyobb köszönettel mégis a férjemnek, James R. Thompsonnak tartozom segítségéért és támogatásáért.

BEVEZETÉS

NACIONALIZMUS, KOLONIALIZMUS, IDENTITÁS

Ha be akarjuk vezetni azt a kérdést, hogyan jelentkezik a kolonializmus témaköre az orosz irodalomban, először pontosítanunk kell a terminológiát. E könyvben azt próbálom bizonyítani, hogy ellentétben a nyugati gyarmatosítással, melynek során gyakran háttérbe szorították a nemzeti hovatartozással kapcsolatos szempontokat a faji kérdések és a tengerentúli hódítás vágya, az orosz kolonializmus főként a nemzeti identitáson és a folyamatos terjeszkedésen alapult. Emellett azt is hangsúlyozom, hogy meg kell különböztetnünk az identitást védelmező defenzív nacionalizmust az agresszív nacionalizmustól, amely birtokba akarja venni azt a területet, ahol a Másik[1] él, és ott is honosítani akarja a saját identitását. Az orosz nacionalizmus egyszerre agresszív és defenzív; agresszív változatában a birodalmi hódítás vágyának formáját öltötte, melynek célja az oroszok által lakott vidékekkel határos területek gyarmatosítása. Itt azt feltételezzük, hogy nem kell szerződésben elismerni egy adott terület domíniumi státusát ahhoz, hogy egy idegen politikai vagy nemzeti hatalom gyarmata legyen, ahogyan az számos brit birtok esetében is történt. Ami az oro-

[1] A fogalom Emmanuel Lévinas terminológiájából került a posztkolonialista kritikába (a *Ford.*).

szokat illeti, a meghódított területeket Oroszországhoz csatolták, vagy orosz érdekeket szolgáló kormányokat segítettek hatalomra. Az orosz irodalom úgy közvetített ebben a folyamatban, hogy ráerőltette a meghódított területekre az orosz jelenlét narratíváját, kiszorítva ezzel a helyi problematikát és az erről szóló történeteket.

Az orosz gyarmatosítás nemcsak Közép-Ázsiát, valamint Közép- és Kelet-Európát érintette, hanem Szibériára, a Kaukázusra és a Távol-Keletre is kiterjedt. Míg a kommunizmus összeomlása függetlenséget hozott Oroszország európai és közép-ázsiai birtokainak, addig Szibéria, a Kaukázus és a Távol-Kelet viszonya egyre feszültebb Moszkvával. A terület és a lakosság szempontjából Szibéria és a Kaukázus a britek „fehér gyarmataihoz", Kanadához vagy Ausztráliához hasonló különálló egység. A hatalom decentralizálása nem feltétlenül vezet Szibériában és a Távol-Keleten a Moszkvától való teljes elszakadáshoz, és e könyvben nincsenek is ajánlások arra nézve, hogyan kellene végbemennie e decentralizáció folyamatának. Inkább azt próbálom bemutatni, hogyan váltak az orosz írók a központi hatalom cinkosaivá, és hogyan akadályozták meg a perifériát abban, hogy az a saját hangján szólaljon meg, és a történet alanyaként fogalmazza meg a saját tapasztalatát, nem pedig a központhoz csatolt függelékként.

A bevezető folytatásában áttekintem a nacionalizmussal kapcsolatos 20. századi álláspontokat. Az első fejezetben megpróbálom elhelyezni az orosz gyarmatosító önérvényesítés problémáját az Oroszországon belül és külföldön folytatott textuális politika kontextusában. Felhívom a figyelmet a nyugati és az orosz kolonializmus közötti különbségekre, és megpróbálom kimutatni, hogy az orosz kolonializmus kérdése nem jelenik meg az orosz irodalom kutatásában elfogadott fogalmi keretekkel határolt látómezőben. Az orosz irodalmat tárgyaló angol nyelvű szakirodalom bevett fordulatai, konvenciói, elvárásai nem fejezik ki azokat az agresszív önérvényesítési törekvéseket, amelyeket az orosz irodalom remekművei magukban hordoznak. A következő fejezetekből megtudhatjuk, hogyan használták fel az orosz írók a terjeszkedő birodalom szószólóit megillető kiváltságos helyzetüket

arra, hogy háttérbe szorítsanak más diskurzusokat, és hogyan kényszerítették rá az orosz irodalom olvasóira – Hans-Georg Gadamer kifejezésével élve[2] – a saját előítéleteiket odahaza és külföldön. Főként az a célom, hogy felhívjam a figyelmet erre a textuális győzelemre, ezért nem törekszem az orosz irodalom enciklopédikus áttekintésére. A könyv utolsó fejezetében azt próbálom bemutatni, hogy talán épp most kezd irányt váltani ez az évszázadok óta tartó folyamat. Bár olyan kis mértékű ez a fordulat, hogy könnyen ellensúlyozható, mégiscsak valóságos és reménykeltő. Elemzésem célja természetesen nem az, hogy a korábbi kutatások helyébe lépjen, csak szeretném kiegészíteni ezeket, nem szűkítve, hanem gazdagítva a jelentések körét.

Tisztában vagyok azzal, hogy az Oroszország kutatását meghatározó szemléletmódok szerkezetében semmiféle egyedi interpretáció nem hozhat radikális változásokat. Mivel az Oroszországnak nevezett diszkurzív alakzat szellemi valóság, átalakulása a dolgok természetéből adódóan lassú lesz. Az orosz irodalmat tárgyaló számos angol nyelvű olvasatban elhallgatják az orosz kolonializmus és agresszív nacionalizmus problémáját, a rengeteg szöveg pedig, mivel nincs ilyen irányú, kényszerítő erejű politikai vagy kulturális nyomás, nem tűnik el egyik napról a másikra. A gyarmati sorból szabadult ázsiai, afrikai vagy latin-amerikai területekkel ellentétben, ahonnan számos prominens személyiség került ki, és ahol tanulmányokban mutatták be, hogyan is néz ki az érem másik oldala a gyarmatosítás esetében, az egykori orosz birtokokon csak elvétve hallhatunk ilyen hangokat. Miután a Vörös Hadsereg elhagyta Közép-Európát, a felszabadult országok már nem figyeltek Oroszországra, a volt szovjet tagköztársaságokat pedig túlságosan lefoglalta saját társadalmuk és gazdasági rendszerük újjáépítése, így nem engedhették meg maguknak azt, hogy a posztkolonialista diskurzusba invesztáljanak. Bár mutatkoznak függetlenségi törekvések az orosz Távol-Keleten, az ilyen események

[2] Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. Bonyhai Gábor, Osiris, Budapest, 2003[2], 334.

diszkurzív jelenléte még mindig elhanyagolható.[3] Az Oroszországi Föderációban a kilencvenes évek végén nem teszik lehetővé sem a törvények, sem a társadalmi szokások, de maga a nyelv sem, hogy rokonszenvvel fogadják az antikolonialista hangokat. Ez a helyzet a nyugati imperializmus virágkorára emlékeztet, amikor szinte senki sem vonta komolyan kétségbe azt, hogy az egyik etnikai vagy területi alapon szerveződött csoport uralkodhat mások fölött. A Nyugat gyarmataival foglalkozó posztkolonialista kritikusokkal ellentétben ezért nem hivatkozhatok számos tudományos műre, amelyek leírják Oroszország ázsiai és európai gyarmatosító tevékenységét.[4] Arra sem számíthatok, hogy széles körben felismerik a probléma jelentőségét, mert teljességgel idegennek érezhetik azok, akik nincsenek hozzászokva ahhoz a gondolathoz, hogy az orosz szépirodalmi szövegek a birodalmi területgyarapítást szolgáló eszközökként, erőforrásokként is értelmezhetők. Míg az Oroszország történelmét tárgyaló korai amerikai diskurzusban mindenki reprezentatívnak ismerte el az olyan történészek hangját, mint George Vernadsky vagy Nicholas Riasanovsky, addig kortársukat, Jan Kucharzewskit mindmáig mellőzik, így nem játszhatott érdemi szerepet az orosz történelemről kialakult kép formálásában.[5] Még alig vizsgálják kolonialista kontextusban az orosz

[3] Paul GOBLE, *Can Russian Diplomacy Hold Russia Together?*, Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió, 1998. szeptember 23.

[4] Az egyetlen kivétel a Hoover Intézet kiadásában megjelenő *Studies of Nationalities in the USSR* című sorozat, melynek keretében az alábbi kötetek láttak napvilágot: Edward A. ALLWORTH, *The Modern Uzbeks* (1990), Alan FISHER, *The Crimean Tatars* (1978), Martha B. OLCOTT, *The Kazakhs* (1987), Azade-Ayse RORLICH, *The Volga Tatars* (1986), Andrejs PLAKANS, *Tha Latvians* (1995), Audrey L. ALTSTADT, *The Azerbaijani Turks* (1992). Ugyanitt adták közre Rodger Swearingen *Siberia and Soviet Far East* (1987) című, az említettekhez hasonló művét. Lásd még: *Central Asia. Its Strategic Importance and Future Prospects*, szerk. Hafeez MALIK, St. Martin's, New York, 1994; Islam KARIMOV, *Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century*, St. Martin's, New York, 1998.

[5] Jan KUCHARZEWSKI, *The Origins of Modern Russia*, Polish Institute of Arts and Sciences, New York, 1948.

irodalmat. Eddig még gyakorlatilag csak a politikatudományok képviselői kezdtek bele az orosz kolonializmus tanulmányozásába.[6]

Az ukrán származású amerikai tudós, Roman Szporluk 1988-ban adta ki *Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List*[7] című könyvét, amelyben amellett érvelt, hogy a szocializmusért rajongó értelmiségiek emelték Marxot a nagy gondolkodók sorába, noha kortársa, Friedrich List jobban rászolgált volna erre, mert az ő tézisei szorosabban kapcsolódnak a 20. századi rögeszmékhez, mint az államhoz és nemzethez nem kötődő proletariátusról értekező Marx nézetei. „Az egyén és az emberiség között a nemzet áll" – mennydörgött Friedrich List, amikor kifejtette elméletét a nemzetek gazdasági egoizmusáról, melyet oly radikálisan váltottak valóra a németek és mások.

Bármilyen esetlegesnek is látszanak a nacionalizmusról értekező List és Szporluk észrevételei, mindmáig aktuális problémákra vonatkoznak. Az elmúlt száz évben a nacionalizmus eszméjének hatására számos területi alapú birodalom alakult át nemzetállammá, menet közben megszabadulva kisebbségeitől. A nemzeti kisebbségek vagy új államokat hoztak létre, vagy újra kivívták korábbi szuverenitásukat.[8] A Szovjetunió bukását a gazdaság és a nacionalizmus erőinek kettős hatása okozta,[9] a fordulat pedig kiélezte az etnikai feszültségeket az oroszok darabokra hulló birodalmában.

A kilencvenes években az amerikai egyetemeken működő értelmezői közösség nem kezelte azzal az episztemológiai körültekintéssel a nemzeti kérdést, amellyel oly gyakran találkozhatunk a társadalomról és annak problémáiról folytatott vitákban. Ebben a közösségben a

[6] Ide sorolható Uri Ra'anan, Richard Pipes, Hélène Carrère d'Encausse és Alain Besançon.

[7] Roman SZPORLUK, *Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List*, Oxford UP, Oxford – New York, 1988.

[8] Anthony D. SMITH, *The Ethnic Revival*, Cambridge UP, Cambridge, 1981.

[9] Helène CARRÈRE D'ENCAUSSE, *The End of the Soviet Empire. The Triumph of Nations*, Basic Books, New York, 1993.

nemzeti hovatartozást főként állampolgárságként definiálják. Émile Durkheim fogalmazta meg azt a tézist, amely szerint minden államban az általánosan elfogadott értékek és normák összessége képezi a társadalmi rend alapját, és ennek függvénye a társadalmi kohézió. A tudományos diskurzusban olyan, egymástól alapvetően különböző politikai képződményekre vonatkoztatva vált általánosan elfogadottá ez a felvilágosodásra visszavezethető értelmezés, mint a nemzetállamok és a birodalmak. Az angol nyelv valóban alig különbözteti meg az *állam*ot *(state)* a *nemzet*től *(nation)* vagy az állampolgárságot a nemzetiségtől. Ázsiában, Latin-Amerikában és a kontinentális Európában viszont elfogadott az a gondolat, hogy a nemzetiség kulturális szokásokon és a személyek nemzeti emlékezetén alapul, míg az állampolgárság csak az egyik vagy másik politikai képződményhez való tartozásra, a puszta státuszra utal (ez honosítás esetében akár választáson is alapulhat). Bár a két kategória általában egybeesik, ha valaki azt feltételezi, hogy ez *mindig* így van, az olyan nevetséges kijelentésekhez vezet, mint amilyeneket egyes amerikai újságírók fogalmaznak meg, akik az egyetemi szakértők nyelvhasználatát veszik át. Ezek az újságírók például arról tájékoztatták az olvasókat, hogy a csecsenföldi háborúban oroszok harcoltak más oroszokkal, a II. világháborúnak pedig húszmillió „orosz" áldozata volt. Érdemes megnézni a Houston Chronicle 1998. szeptember 6-i számában megjelent hírt:

> Oroszország sarkvidéki területén szombaton letartóztattak öt fölfegyverzett orosz tengerészt, órákkal azután, hogy feltehetően megöltek egy őrt és túszul ejtettek negyvenhét személyt – jelenti az orosz hírügynökség. Az Interfaksz hírügynökség szerint minden túszt szabadon engedtek, egyikük sem sérült meg. A túszejtőket sem érte bántódás a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) különleges egysége által végrehajtott művelet során. Az FSZB vezetőjét, Vlagymir Putyint idéző jelentések szerint a tengerészek egy repülőt követeltek, amellyel eljuthatnak Oroszország déli részébe, a Kaukázus hegység forrongó vidékére, Dagesztánba. A túszdráma kétségkívül kapcsolatban áll a Dagesztán fővárosában pénteken elkövetett merénylettel. Gyaníthatóan autóba szerelt bomba robbant, s legalább tizenhét személy halt meg. Az egyik tengerész azt mondta, hogy az egyik családtagja is az áldozatok között lehet. A többiek állítólag azért vettek részt az akcióban, mert szolidárisak voltak vele.

Ha az amerikai egyetemekre jellemző nacionalizmus-felfogásból indulunk ki, nem találunk semmi különöset ebben a hírben. Ha viszont figyelmesebben megnézzük, rögtön láthatjuk, mekkora zűrzavart okozott ebben a rövid szövegben az oroszok gyarmatosító politikája, az a mód, ahogy a TASZSZ megfogalmazza a híreit, valamint az amerikai szerkesztő, akinek semmi érzéke a nacionalizmus problémáihoz. Más forrásból származó információk alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk az események menetét. A tengerészek a nukleáris hulladéktól szennyezett sarkvidéki szigeten, Novaja Zemlján állomásoztak. Oda küldték a Szovjetunió *és* az Oroszországi Föderáció legádázabb ellenségeit (azt beszélik, hogy Raoul Wallenberg is Novaja Zemlján halt meg).[10] Azok az áldozatok, akik már néhány hónapja ki vannak téve a régi nukleáris berendezések és más radioaktív hulladékok sugárzásának, a kínhalálhoz vezető út vége felé járnak. A Novaja Zemlján föllázadó katonák pedig nem oroszok, hanem dagesztániak, vagyis a lázadó csecsenek rokonai és szomszédai voltak.

Dagesztánban nem szláv muszlim lakosok és gyarmatosító orosz telepesek élnek. Az oroszok a 19. században hódították meg a térséget, de nem sikerült eloroszosítaniuk. Dagesztán az Oroszországi Föderáció egyik olyan területe, amely a nem túl távoli jövőben várhatóan elszakad a föderációtól. A kilencvenes években igen gyakoriak voltak az összecsapások a moszkvai támogatással hatalomra jutott vezetők és a dagesztáni partizánok között. Dagesztán néhány régiója csatlakozni próbált a Csecsen Köztársasághoz, melyet a lakói Icskériának neveznek. A robbanás, amelyről a hírben beszámolnak, annak a fegy-

[10] Ewa M. THOMPSON, *The Wallenberg Case. The Inferred Soviet Viewpoint* = *Raoul Wallenberg in Perspective*, szerk. K. D. REISER – Thomas NEUMANN, Southwest Region Office of the Anti-Defamation League, Houston, 1986, 12–15.

veres harcnak volt a része, amelyet az oroszok ellen folytatnak a dagesztániak, bár időnként a honfitársaikkal is harcolnak (Dagesztán lakossága klánokra oszlik, a gyarmati függőség körülményei között pedig kiéleződtek a helyi ellentétek). Az említett katonákat valóban kétségbe ejthette az a gondolat, hogy a rokonaik áldozatul eshettek a tőlük mintegy kétezer mérföldre történt merényletnek, de a hírről véletlenszerűen értesülő olvasónak valószínűleg elkerüli a figyelmét az a sokkal fontosabb tény, hogy az orosz hadsereg sarkvidéki szolgálatra, az egészséget tönkretevő Novaja Zemlja-i nukleáris temetőbe küldte a szubtrópusi (és lázadó) Dagesztánban élő etnikai csoport tagjait.[11] Az amerikai újságíró, aki a fenti jegyzetet írta, nem volt tudatában ezeknek a szemantikai finomságoknak, ez pedig oda vezetett, hogy az amerikaiak félreértették az orosz diskurzust és az orosz politikát.

A nacionalizmussal kapcsolatos, a felvilágosodás szellemében keletkezett fogalmak nem fejezik ki azt a különbséget, amely elválasztja a potenciális gyarmatok alárendelésére és kizsákmányolására törekedő agresszív, imperialista nacionalizmust a hagyományok és az identitás megőrzésére összpontosító defenzív nacionalizmustól. A *tout court* „nacionalizmus" keretein belül gyakran látszanak az agresszív kisajátítás bűnétől mentesnek azok a birodalmi hatalmak, amelyek az elmúlt két évszázadban a világ jelentős részét ellenőrzésük alatt tartották, miközben a kolonizált nemzeteket (köztük a kis és közepes európai nemzeteket) hibáztatják azokért a történelmi folyamatokért, amelyeknek csak játékszerei. Rutinszerűen a „lőporos hordónak" titulált Kelet-Európát okolják a két világháborúért, nem pedig az európai nagyhatalmak falánk imperializmusát. Bár manapság szinte kötelező a francia forradalomhoz kötni a nacionalizmust (a forradalom a király nélküli népre hivatkozott, s ez váltotta ki az alattvalói hűség helyébe lépő nacionalista érzelmeket),[12] John E. E. Dalberg-

[11] Reuters, 1998. augusztus 20.

[12] Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, Collier Macmillan, New York, 1967².

Acton mégis Lengyelország felosztásában kereste a modern nacionalizmus kezdeteit, rámutatva arra, milyen végzetes következményekkel járt ez a „nevezetes lépés, a régi abszolutizmus legforradalmibb tette [amely] egy egész nemzetet fosztott meg attól a jogától, hogy független közösséget alkosson". Ő inkább a birodalmak, mintsem a forradalmak bűnének tudja be a nacionalizmus születését, ez az észrevétel pedig sokkal nagyobb figyelmet érdemel, mint amekkorát eddig kapott.[13] Acton felfogásával ellentétben Elie Kedourie és Eric J. Hobsbawm úgy érvel, hogy a soknemzetiségű európai birodalmaknak nem kellett volna nemzetállamokra szétesniük, mert semmiképpen sem jelenthetjük ki, hogy az ide tartozó nemzeteknek volt „történelmi tudatuk".[14] Ezek a szerzők jellemző módon figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy ezekben a soknemzetiségű államokban az egyik nemzet minden esetben fölényben volt, és gyarmati függőséget kényszerített a többire. Kedourie érvére különösen jellemző az, hogy tipikus módon elutasít mindent, leszámítva a világ legjobban felfegyverzett nacionalizmusait. Ez a megközelítés egyben történelmietlen is, mert statikusnak állítja be a nemzetek történetiségét, emellett hajlamos tisztára mosni a kolonializmust, befeketítve a nacionalizmust. Kedourie a kulturális és politikai identitás nem nyugati modelljeitől idegenkedő Nyugat ellenszenvét is osztja, amely Leela Gandhi felfogása szerint összefügg a nem nyugati nemzetek organikus tökéletlenségét hirdető meggyőződéssel.[15] A nyugati kutatók időnként rossz szemmel nézik azt, hogy a kolonializmus elmúltával erősödik a nemzeti hovatartozás érzése Ázsiában, Afrikában, akárcsak Közép- és Kelet-Európában, azt sugallva ezzel, hogy a nemzetiségen alapuló identitás építése szégyenletes betegségre emlékeztet, amelytől

[13] John Emerich Edward Dalberg-Acton, *Nationality* = Uő., *Essays in the History of Liberty*, I., Liberty Classics, Indianapolis, 1986, 413.

[14] Elie Kedouire, *Nationalism*, Hutchinson, London, 1961; Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge UP, Cambridge, 1990².

[15] Leela Gandhi, *Postcolonial Theory. A Critical Introduction*, Columbia UP, New York, 1998, 107–108.

a lehető leggyorsabban meg kell szabadulnia az áldozatnak, hacsak nincs megfelelő hadserege és kellő meggyőző ereje, amellyel ki tud állni az ügye mellett a világban. *Orientalizmus* című könyvében Edward Said számos kutatót nevez meg, akik hasonlóképpen érvelnek.[16] Mondanom sem kell, hogy a kisebb, küzdelmes sorsú nemzetek semmit sem tudnak felvonultatni a könyvek százaival, ezreivel szemben, amelyek bevésik az első világ országaiban élő művelt olvasók emlékezetébe identitásuk elítélését.[17] Az ilyen retorika eleve feltételezi, hogy míg az erőtlen nemzeti csoportok bűnösök, mert úgy érzik, különálló identitásuk van, addig a taxonómiát készítő kutató csodálatos módon elfogulatlan marad, mentes mindenféle nemzeti kötődéstől. De, mint Margaret Canovan gondolatébresztő könyvében kimutatta, „a modern liberális, demokratikus ideálok elfogadása a közösség erejétől függ, melynek forrása a nemzethez való hűség, az viszont összeegyeztethetetlen ezekkel az ideálokkal. [...] Az általános humanitárius elvek és célok konkrét nemzeti szolidaritásra épülő hatalmi bázist feltételeznek, ugyanakkor e hatalmi bázis fenntartása ellentétben áll magukkal az elfogadásra ajánlott elvekkel."[18] Másként fogalmazva, a nyugati demokráciák univerzalista eszményeket prédikálnak és támogatnak a világ többi részében, de ezt azért tehetik, mert partikuláris nyugati nyelvekhez és kultúrákhoz kötődnek, azokat részesítik előnyben. Canovan professzor amellett érvel, hogy a társadalomtudományok nyugati képviselői figyelmen kívül hagyták vagy szőnyeg alá söpörték ezt az ellentmondást.

[16] Edward W. Said, *Orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Európa, Budapest, 2000.

[17] Tipikusnak mondható ebből a szempontból Paul Johnson *A modern kor. A 20. század igazi arca* című könyve, amelyben gyakorlatilag minden Közép-Európára vonatkozó negatív sztereotípiát elismétel a szerző. James Anthony Froude véleménye szerint a nemzeteknek nincs joguk a szabadságra, ha nincs elég erejük ahhoz, hogy megvédjék azt. Ez a felfogás a 19. századi birodalmi brutalitásra jellemző. Vö. Jeffrey Arx, *Progress and Pessimism*, Harvard UP, Cambridge (MA), 1985, 205.

[18] Margaret Canovan, *Nationhood and Political Theory*, Edward Elgar, Cheltenham (UK), 1996, 137.

A nacionalizmust és a feminizmust tárgyalva Leela Gandhi bemutatja, hogy a felvilágosodás hatása alatt álló nacionalizmusértelmezés a férfiassághoz és a harciassághoz kötődik, a büszke európaiak pedig szívesen elvitatták ezeket a tulajdonságokat a gyarmatosított népektől. A britek nagy előszeretettel beszéltek az elnőiesedett bengáli férfiakról, retorikailag gyengítve ezzel a bengáli nacionalizmust.[19] Tágabb értelemben véve a gyarmatosított népek nemzeti identitásának elsekélyesítése a leigázás egyik módja volt; e minősítés szerint valami hiányzik belőlük, nem olyan jók, mint azok, akik a hatalmat gyakorolják felettük, és bizonyos hasonlóságot mutatnak a gyengébb nemmel, amely férfiúi gyámkodásra szorul. Az ilyen típusú diskurzusok keretei között a kis nemzeteknek nem volt joguk nemzeti identitásra, mert e kis közösségek létmódja ellentétben áll egyfajta férfiasságérzettel, amely része az agresszív nacionalizmus önmeghatározásának.

Ez a könyv azon a feltevésen alapul, hogy különféle nacionalizmusok léteznek, ahogy vannak különféle országok, etnikumok, hagyományok és történelmek is; a nacionalizmus kifejezés általánosítva, rutinszerűen használva azoknak az ideológiai érdekeit szolgálja, akik azt szorgalmazzák, hogy gyökeresen tépjük ki mindet, kivéve a világ legerősebb nacionalizmusait. A magabiztos, stabil etnikumok hosszú évszázadokon át biztonságban halmozhatták föl a javakat, ezért az ő nacionalizmusuknak mások a céljai és a módszerei, mint azoknak a nacionalizmusoknak, amelyek képviselői azért küzdenek, hogy fennmaradhassanak egy adott földrajzi területen, melynek szuverenitását kétségbe vonják. Az etnikai elitek csoportidentitása különbözik az írástudatlan tömegek identitásától, melyek csak a nacionalista ideál egyik összetevőjének tekinthető bonyolult mitológia bizonyos elemeit birtokolják közösen az elitekkel. A más nemzetek manipulálására és gyarmatosítására törekedő agresszív nacionalizmusok nagyon sok mindenben különböznek a gyenge, defenzív és reaktív nacionalizmusoktól, amelyek könnyen áldozatul esnek ellen-

[19] Gandhi, *I. m.*

feleik katonai és retorikai offenzívájának. Ez idézi elő azt a fentebb már leírt helyzetet, hogy a politikailag gyenge nemzeteket bélyegzik meg a „nacionalizmus bűnével", miközben ártalmatlannak állítják be az erős nemzetek hatalmi játszmáit. A gyarmatosítás rendszerint az agresszív nacionalizmus következő szakasza, és ez olyannyira nyilvánvalóan a hagyományos férfihegemóniában gyökerezik, hogy az nem szorul külön bizonyításra.

Megfelelő taxonómiára van szükség, amelynek alapján a saját történelem és az eszményített hagyományok megismerését, illetve ápolását szolgáló erőfeszítések megkülönböztethetők azoktól az önérvényesítési kísérletektől, amelyek célja a hódítás, más nemzeti hagyományok lerombolása. Ez azokra a nacionalizmusokra jellemző, amelyek nem fejeznek ki mást, csak a férfias kultúrák rendíthetetlen hegemóniáját. Fontos úrrá lenni az esszencializmustól való félelmen, mert ez akadályozza azt, hogy a nacionalizmus új taxonómiája kialakuljon.[20] A funkcionalistáknál találunk ugyan hasznos megkülönböztetéseket, de figyelmen kívül hagyják a nemzeti mitológiát. Karl Deutsch elszakítja a nacionalizmust a közös történelemtől és a nemzeti emlékezettől, s kizárólag a társadalmi csere jelenségeként kezeli. Eszerint a nemzet nem más, mint az állandó jelenben tevékenykedő „kommunikációs közösség".[21] Benedict Anderson az írásbeliségben keresi a nacionalizmus gyökereit, megfogalmazva azt a tézist, hogy csak az írástudás talaján jöhettek létre azok az „elképzelt közösségek", amelyek azelőtt nem léteztek.[22] Ez ellentétben áll a nacionalizmus 19. századi és 20. század eleji teoretikusainak nézeteivel, a német romantikusoktól és a közép-európai patriótáktól egészen Woodrow Wilson elnökig. Ők a vallásra, a földrajzra, a szokásokra és a történelemre hivatkoztak műveikben.[23] Németország számos ilyen teoretikust adott a világnak (mint ahogy egy igen komoly nacionalista patológát is, Fichtétől egészen a nemzetiszocializmusig). Adam Mickiewicz és Kossuth Lajos – két közép-európai hang, amely a nacionalizmus birodalomnak nevezett patológiája ellen szólalt fel – akkor állt ki a nemzetállam mellett, amikor a birodalmak a virágkorukat élték, a gyarmatosítás elérte a tetőpontját, és minden jel arra mutatott, hogy Európa területén végleg elfojtották a kis és közepes nemzetek önérvényesítési törekvéseit. Ezeket a hangokat eltüntették az európai szellemi mozgalmakat tárgyaló alapművekből, noha tagadhatatlanul fontos közvetítő szerepet játszottak, és rengeteg vérontás elkerülhető lett volna, ha hallgatnak rájuk.[24] Különösen értékesek Adam Mickiewicz és Juliusz Słowacki írásai az orosz kolonializmusról, de műveik megmaradnak a közép-európai gondolkodás archívumaiban, míg az amerikai értelmezői közösség figyelmen kívül hagyja ezeket, és inkább az orosz és német interpretációs hegemóniát privilegizálja.[25] Az efféle demokratikus nézetek populáris és nem harcias megfogalmazása megtalálható az Egyesült Nemzetek különféle közleményeiben, valamint az olyan nemzetközi szervezetek kiadványaiban, mint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet.

[20] John A. HOBSON, *Imperialism. A Study,* Allen & Unwin, London, 1948; Frantz FANON, *A föld rabjai,* ford. KOVÁCS Anikó – STAUB Valéria, Gondolat, Budapest, 1985; Philip D. CURTIN, *Imperialism,* Walker, New York, 1971.

[21] Karl W. DEUTSCH, *Nationalism and Social Communication,* John Wiley, New York, 1953, 143. Vö. Katherine VERDERY, *Ethnicity as Culture. Some Soviet-American Contrasts,* Canadian Review of Studies in Nationalism 15. (1988/1–2.).

[22] Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről,* ford. SONKOLY Gábor, L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006.

[23] Herder történetfilozófiája kulcsfontosságú a nacionalizmuselméletek szempontjából: Johann Gottfried HERDER, *Értekezések az emberiség történetének filozófiájáról és más írások,* Gondolat, Budapest, 1978. Vö. Carlton J. H. HAYES, *The Historical Evolution of Modern Nationalism,* Smith, New York, 1931; Boyd A. SHAFER, *Faces of Nationalism,* Harcourt Brace, New York, 1972; Salo W. BARON, *Modern Nationalism and Religion* [1947], Meridian, New York, 1960.

[24] Louis L. SNYDER, *The Dynamics of Nationalism. Readings in Its Meaning and Development,* D. Van Nostrand, Princeton, 1964, 229–233.

[25] Adam MICKIEWICZ, *A lengyel nép és lengyel zarándokság könyvei,* ford. KAZINCZY Gábor, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1998; Juliusz SŁOWACKI, *Anhelli,* Czytelnik, Warszawa, 1987; *A' magyar nemzet függetlenségi nyilatkozatát* idézi SNYDER, *I. m.*, 232; Éva HARASZTI, *Kossuth as an English Journalist,* Social Science Monographs, Boulder, 1990.

Az egyik ilyen kiadványban leszögezik, hogy a *nemzet* emberek olyan csoportja, amelyet közös történelem, szokások, nyelv és hűségi viszonyok kötnek össze (és nem feltétlenül a vérrokonság – ez a lényeges különbségtétel teszi lehetővé a nacionalizmus és a rasszizmus szétválasztását), a nacionalizmus pedig ennek tudatos felismerésében áll. A nacionalizmus ezen felfogása azt feltételezi, hogy „az emberiség természetes módon oszlik nemzetekre, amelyeket történelmileg meghatározott jellemzőik alapján különböztethetünk meg". Tehát a nemzeti önrendelkezés a kormányzás természetes és törvényes formája, a nemzetállam pedig az embercsoportok legtermészetesebb szervezeti formája.[26] Itt tisztán felismerhető a nemzetek azonosságát és folytonosságát hirdető wilsoni megközelítés.

The Ethnic Origins of Nations (A nemzetek etnikai eredete) című könyvében Anthony D. Smith a modern nemzettudat kialakulásának vizsgálatát egészen a modern nemzeteket megelőző etnikai közösség *(ethnie)* időszakáig terjeszti ki, amelynek kifejlődése a hadműveletekhez és a csoportok más jelentős vállalkozásaihoz kötődött.[27] Az *ethnie* tagjai ugyanannak a mitikus-szimbolikus komplexumnak *(mythomoteur)* a részesei. A nemzetek közös *ethnie*-vel és fejlett mitikus-szimbolikus komplexummal rendelkeznek. Ehhez hozzátehetjük, hogy ez a *mythomoteur* tartalmazhat olyan narratívákat, amelyek a férfiasságot, a világhoz való férfias hozzáállást emelik ki – ez mutatkozik meg például a háborúkban, a vadászatokban, a felderítő portyákban –, de bemutathatja az önvédelem női stratégiáit is: ilyen például Wanda krakkói hercegnő mítosza, akit Reitiger német herceg üldözött a szerelmével, ezért öngyilkosságot követett el, hogy ne kelljen elárulnia az identitását (a német herceggel kötött házasság germanizálta volna Krakkót és egész Lengyelországot). A temetése után hálás alattvalói nagy halmot emeltek neki, amely ma is látható Krakkó környékén.

[26] *Minority Rights. Problems and Patterns in the CSCE* [Commission on Security and Cooperation in Europe] *of Context*, CSCE, Washington DC, 1992, 1–2.

[27] Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* [1986], Blackwell, Oxford, 1993.

Wanda a mesés régiség alakja, aki talán nem is létezett, de a kijevi Olga fejedelemasszonyhoz hasonlóan legendává vált, beleíródott a lengyel *mythomoteur*be, annak egyik kulcsfontosságú elemeként.

A nemzeti identitás hajlamos megmaradni androgün formában, erről tanúskodik a pátria/szülőhaza kifejezések váltakozása. Míg a német kultúrában fölénybe kerül a férfielem (hiszen nincs *Mutterland*, csak *Vaterland*), addig az orosz kultúrában megfigyelhető az olyan fogalmak elszaporodása, amelyek a női elemet hangsúlyozzák. „Oroszország" legtöbbször női alakban jelenik meg a diskurzusban mint *matuska Rosszija* vagy *rogyina*. Az utóbbi kifejezésnek nincs megfelelője az európai nyelvekben, esetleg a német *Heimat* lehet kivétel. A *rogyina* arra a helyre utal, ahol az ember a világra jött, az ehhez való kötődés minden más kötődésnél erősebb. Érdekes, hogy az orosz identitás női aspektusa nem enyhítette az orosz nacionalizmus agresszivitását. Mint Galina Sztarovojtova megjegyezte, az oroszok nemzeti identitása szorosan kötődik a területiséghez, és minden meghódított földet azonnal Oroszország részének tekintettek. Franciaországnak is megvan a maga *Marianne*-ja, de ez összehasonlíthatatlanul gyengébb fogalom, mint a *rogyina*.

A nemzeti mitológiai komplexumok abban az időben alakultak ki, amikor az írás még csak a felsőbb osztályok néhány képviselőjének privilégiuma volt. Kezdetben csak ez a néhány kiváltságos ismerte a történelmet és a mitikus-szimbolikus komplexum korai változatait. Az írástudás tömeges elterjedése és a technológia fejlődése jelentősen megkönnyítette azt, hogy a modern társadalmakban széles körben ismertté váljon a mitológiai komplexum, de nem ez volt a döntő tényező. A nemzeti önállóságra való törekvés az élni akarás egyik formája, amely nem csak a *neheztelés*t fejezi ki, és nem is hamvába holt kísérlet, amelynek az lett volna a célja, hogy egyetlen magyarázó elvet erőltessen rá a világra, amely azt identitással ruházza fel.[28] Min-

[28] Max Scheler, *Resentiment*, Free Press, New York, 1960. Leszek Kołakowski Adorno-kritikája: *Main Currents of Marxism*, III., Clarendon Press, Oxford, 1978, 358–359.

den hasonló mitikus-szimbolikus komplexum *sui generis* közösségi jellegű; innen ered az a maga nemében egyedülálló tapasztalat, hogy az ember egy adott nemzethez tartozik. A mesterséges nemzetteremtés – lásd a jugoszláv, a szovjet vagy a csehszlovák példát – azért nem járt sikerrel, mert nem volt olyan szimbolikus komplexum, amelyen az ilyen nem autentikus taxonómiai csoportok tagjai osztozhattak volna. A birodalmak azért nem tudtak lojalitást kialakítani a gyarmatosított népekben, mert a nemzeti emlékezetnek nem volt közös területe azokban az államokban, amelyek korábban létezett nemzetek leigázásával jöttek létre. Helyesen jegyezte meg David Cannadine, Eric Hobsbawm és Hugh Trevor-Roper, hogy a birodalmak vezérei komoly erőfeszítéseket tettek az ilyesfajta közös emlékezet megteremtésére és megerősítésére.[29]

Ilyen szimbolikus komplexum csak akkor jöhet létre, ha egy nagy csoport elegendő szabadidővel rendelkezik a történelem hosszabb időszakaiban, és olyan íróknak is színre kell lépniük, akik irodalmi formába öntik a nemzeti mítoszokat. Az iparosítás előtti korszakban a legtöbb ember élete túlságosan rövid és viszontagságos volt ahhoz, hogy tágabb pszichológiai tér nyíljon a nemzetteremtéshez. Többek között ezért is modern és posztmodern jelenség a nacionalizmus, ezért keletkezett a legutóbbi időkben oly sok új nemzet,[30] a még mindig létező birodalmak pedig valószínűleg azért vannak instabilitásra ítélve, mert terjed az írástudás és a jólét az „őslakosok" között, akik olyan irodalmat teremtenek, amely megjeleníti és elmélyíti a saját tapasztalataikat.

[29] A szerzők *The Invention of Tradition* című könyvükben bemutatják, hogy a 19. századi Németországban és Nagy-Britanniában hogyan felügyelték és szorgalmazták az antik eredetűnek mondott nacionalista rituálékat, noha ezeket valójában azért találták ki, hogy növeljék a német és a brit birodalom presztízsét, erősítsék az állampolgárokban a birodalomhoz való érzelmi kötődést és alárendeljék őket a birodalom politikai céljainak: *The Invention of Tradition*, szerk. Eric Hobsbawm – Terence Ranger, Cambridge UP, Cambridge, 1983, 15–42, 101–164, 263–308.

[30] 1978-ban száznegyvenkilenc nemzet képviseltette magát az Egyesült Nemzetek Szövetségében, míg 1998-ra ez a szám száznyolcvanötre nőtt. Lásd Economic 1998. december 19.

A premodern etnikai közösség *(ethnie)* két típusát különböztethetjük meg: a laterális és a vertikális közösséget. A laterális közösségnek arisztokratikus és intenzív mitikus-szimbolikus komplexuma van; ez a felsőbb osztályok tagjainak körében alakul ki, akiket a közös emlékezet és a lojalitás közös kötelékei kötnek össze, amelyek hatására mások fölé emelik magukat, és valamiféle küldetéstudatuk alakul ki. A vertikális közösségben, ha különböző mértékben is, de az adott populáció társadalmi rétegeinek többségét áthatja az egyedi etnikai kultúra. A laterális közösség kialakítja a néptömegekben az együvé tartozás és a folytonosság érzését, márpedig ez adja a nemzeti identitás vázszerkezetét. A nemzetek által létrehozott mítoszok, emlékek és szimbólumok komplexuma alakítja konstitutív politikai mítoszukat, amely komoly hatással van a politikai kultúrájukra.[31]

Az irodalom a nemzeti identitás fontos építőanyaga és egyben kifejezője. Az egyes nemzetek különbözőképpen tekintenek a győzelemre és a vereségre, és ezt részben az irodalomban megörökített minták motiválják. Az egykori háborúk alighanem kulcsszerepet játszanak a nemzeti identitás kialakulásában, függetlenül attól, hogy győzelemmel vagy vereséggel végződtek. E háborúk emlékezetét retorikai eszközökkel idealizálják az etnikai elitek. Ez az átdolgozás is hozzájárul a laterális és vertikális etnikai közösségek kiépüléséhez, ezáltal pedig a nemzeti hovatartozás érzésének kialakulásához, ugyanakkor az ebből következő viselkedésminták között óriási különbségek vannak. Azokban az etnikai közösségekben, amelyek szinte mindvégig agresszorként viseltek hadat a történelmük során, és ugyanakkora hévvel ünnepelték a győzelmeket és a vereségeket is (mint például az oroszok), különösen fejlett a nemzeti érzés. A német nemzeti érzés hasonlóképpen visszavezethetőnek tűnik egészen a teutonok harcias történelméig és az európai kontinens szívében kiharcolt önérvényesítésükig. Másrészt mintha a számos elvesztett háború is hasonló fenntartó hatással lenne a nemzeti érzésre. A lengyelek a

[31] Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 58.

18. század óta minden háborút elvesztettek (az 1920–21-es lengyel-szovjet háború kivételével), de a nemzeti katasztrófák e megszakítatlan láncolata mégsem süllyesztette vissza a lengyel nemzetet az etnikai közösség szintjére. Az ukrán nemzeti tudatnak komoly megerősítést jelent a szovjetek által előidézett 1932–33-as éhínség, amelynek során mintegy tízmillió ukrán vesztette életét. 1993 szeptemberében az ukrán kormány ünnepségeket szervezett, hogy megemlékezzen a katasztrófáról, és ezzel felemelje a szíveket – meglehetősen paradox módon, hiszen ez is egy vereség ünneplése volt. Az ukrán mitológiai komplexum persze jelentősen különbözik attól, amelyik többségbe került az első világ országaiban. Még mindig alakulóban van, annak függvényében, ahogy az ukránok visszanyerik-e a nemzeti magabiztosság érzését, amitől orosz, korábban pedig lengyel gyarmatosítóik próbálták megfosztani őket.

Defenzív nacionalizmus jellemző azokra az emlékezetközösségekre, amelyek veszélyeztetettnek tekintik magukat – vagy azért, mert kis nemzetek (mint a litvánok, a grúzok vagy a csecsenek), vagy pedig azért, mert expanzív szomszédaik fenyegetik őket. Az ennek hatása alá került közösségek hajlamosak inkább befelé, mintsem kifelé fordítani a figyelmüket, ennek következtében nehezen boldogulnak a külvilággal, nincsenek erre hatékony módszereik. A defenzív nacionalizmus az ellenállás eszköze, az identitás védelmezéséé az azt fenyegető Másikkal szemben, de ezt túl gyakran tekintik xenofóbiának vagy antiszociális viselkedésnek. Az ilyen értelmezések maguk is gyarmatosító hajlamok megnyilvánulásai, mert belepréselik a Másikat a meghatározó politikai erők által kijelölt diszkurzív tér Prokrusztész-ágyába.

Az *expanzív* nacionalizmus inkább kifelé néz, nem önmagába, így végeredményben kevésbé van tudatában saját sovinizmusának és gyarmatosító vágyainak. Valahol ebben a privilegizált térben, amelyet a jelenkori dicsőség tudata alakított ki, valamint a saját önképnek a Másikra való erőltetésének a sikerében gyökerezik az a hajlam, amely egyes nemzeteket arra késztet, hogy elvegyék a Másik földjét, és létrehozzák rajta a saját intézményeiket. A modern történelem különbö-

ző pillanataiban bizonyos nemzetek gyarmati elnyomásnak voltak kitéve, ami fékezte a fejlődésüket, és elszívta az energiáik nagyobbik részét, melyet más körülmények között a társadalomépítés és az egyéni tökéletesedés céljaira használhattak volna. A gyarmatosítás a világ minden részén bekövetkezhetett és be is következett, így az áldozatok köre nem korlátozódik a nem fehér nem európaiakra.

A 19–20. századi gyors népességgyarapodás időben egybeesett a nacionalizmus erősödésével, és élénkítő hatással volt rá. A népsűrűség növekedése megkönnyítette a konstitutív politikai mítoszok terjedését, mint ahogy más mítoszokét is, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy létrejöjjenek az „elképzelt közösségek". A népként felfogott nemzet (amely ellentétben áll a birodalomnak vagy államnak tekintett nemzettel) részben pótolta a régi vallási identitásokat. A gondoskodó állam támogatásától megfosztott, államiság nélküli nemzetekhez tartozó egyének – számos ilyen nemzet volt a 19. században, melyek közül némelyik még a 20. század végén is megpróbálja felhívni magára a figyelmet – arra fordították alkotói energiáikat, hogy az irodalomban és az értekező művekben nyilvánítsák ki, illetve dicsőítsék nemzeti mivoltukat, emellett időnként háborúkban is kifejezzék.

Az identitás fejlődése bizonyos fokú szabadságot kíván. A defenzív nacionalizmus képviselői ezért fordítják arra az energiáikat, más tevékenységek rovására, hogy ellenálljanak az uralkodó birodalmi hatalmaknak. Számos nemzeti felkelés tört ki a 19. századi Európában és a cári orosz birodalomban, melyek elapasztották a kisebb nemzetek alkotóerőit, miközben a birodalmakat nem terhelték meg ennek költségei. Jól megvilágította ezt a helyzetet Romuald Traugutt, az 1863-as lengyel cárellenes felkelés vezetője. Amikor megkérdezték tőle, hogy miért csatlakozott a felkeléshez egy ilyen félszeg, gyenge fizikumú ember, aki állandóan a könyveket bújja, azt felelte: „Mivel erény nélkül nem tetszhet Istennek az ember, az erényes életet pedig hihetetlenül megnehezíti a rabság, az ember nem tetszhet Istennek, ha nem harcol a szabadságért." Traugutt válasza azt sugallja: ahhoz, hogy az ember eljusson a szabadsághoz, először a politikai szuverenitást kell kivívnia.

A szabadság ezen szükséglete magyarázza, miért alakult szerencsétlenül a kapcsolat a posztkolonialista elmélet – amely köztudottan azon alapul, ahogy Michel Foucault és Jacques Derrida a diskurzus mechanizmusait bemutatta – és a gyarmati perifériáknak az önérvényesítésért folytatott jelenkori küzdelmei között. Különösen jól érzékelhető ez a feszültség a Szovjetunióval és az Orosz Birodalmmal kapcsolatos diskurzusban. A szabadság melletti kiállásnak Csecsenföldtől Csehszlovákiáig nagyobb mozgósító ereje volt, mint a fajjal, a gazdasággal vagy a diskurzussal kapcsolatos megfontolásoknak. Az orosz gyarmati övezeten belül nem a tudás nyugati modelljei, nem is az angolok vagy a franciák kulturális kolonializmusa ellen folyt a harc, hanem az oroszok vezető szerepe és „csekély tudása" ellen. Míg a posztmodern kívánatos alternatívának bizonyult a nyugati metafizikával szemben a posztkolonializmus olyan teoretikusai számára, mint Gayatri Spivak, addig nem sok mindent ajánlhatott a volt szovjet blokk alárendelt nemzeteinek. Mint Spivak megjegyzi:

> Amikor felnőttem, és amikor először olvastam Derridát, nem tudtam, ki volt ő, de nagy érdeklődéssel figyeltem, ahogy belülről, nem pedig kívülről rombolja a filozófiai hagyományt, mert minket természetesen az indiai oktatási rendszer keretein belül neveltek, a filozófiai rendszer hősének pedig az volt a neve, hogy egyetemes emberi lény, és arra tanítottak bennünket, hogy ha el tudjuk kezdeni ennek az emberi lénynek az interiorizálását, akkor lehetünk emberek.[32]

Azon a kulturális kontextuson belül, ahová Spivak tartozik, a fenti megjegyzése a felvilágosodás univerzalizáló taxonómiája iránti haragjának ad hangot, hiszen ennek szellemében sütötték a tökéletlenség bélyegét az alávetett nemzetekre. De a szovjet/orosz birodalmon belül nem volt ilyen ideológiai oka a nézeteltérésnek; bármennyire is eltorzult a nyugati modell, itt nem számított ellenségnek. Sokkal inkább

[32] Gayatri Spivak, *The Postcolonial Critic. Interviews, Strategies, Dialogues*, Routledge, London, 1990, 7.

arról volt szó, hogy a birodalom a kolonizált nemzetek láthatóan defenzív identitásától idegen kulturális identitást kényszerít rájuk, és ez váltotta ki a korlátozó birodalmi hatalomtól való szabadulás igényét.

Igaza volt Andersonnak, amikor összekötötte a nacionalizmust az írástudással: a nacionalizmus valóban az írástudás melléktermék, amely a szekuláris társadalom és a demográfiai növekedés sajátos körülményei között jön létre, de ennél sokkal több. A tömegek írástudók lettek, ezzel megnyílt előttük az út az arisztokratikus etnikai közösség felé. Ami addig kizárólag az arisztokraták hagyománya volt, most árusok, földművesek és gyári munkások tulajdona lett. E közös emlékezet átértelmezései természetesen minden társadalomban gyorsan végbementek, de kevéssé valószínű, hogy ez a folyamat megsemmisítené az irodalomba, a szokásokba és a társadalmi intézményekbe íródott mítoszokat. A múlt valódi vagy elképzelt hősei, akik egykor csak a szűk elitek emlékezetében voltak elraktározva, most olyan emberek elméjébe költöznek, akik számára eddig a családon, a valláson és a politikai hatalmon kívül nem voltak más elemei a társadalmi valóságnak. Az új tartalmak rárakódnak a hűség korábbi kötelékeire, vagy kiszorítják azokat, formát adnak minden egyedi identitásnak, és lehetővé teszik az egyén számára, hogy utat törjön magának a posztmodern sűrűjében.

Mint korábban említettem, a posztkolonializmus nyugati teoretikusai nem jutottak egyezségre a nacionalizmus megítélésében. Edward Said a nacionalizmus megtévesztő bája ellen érvel, bár kissé ambivalens módon. Ugyanakkor Frantz Fanon *A föld rabjai* című könyvében ellenszernek tekinti a nacionalizmust, amely szükséges a kolonializmus betegségéből való kigyógyuláshoz. Elleke Boehmer is elismeri, hogy a nacionalisták fontos szerepet töltöttek be a gyarmatosítás elleni harcban.[33] Leela Gandhi a nacionalizmus olyan felfogása mellett áll ki, amely szerint ez „a politikai szerveződés egyetlen olyan formája, amely

[33] Elleke Boehmer, *Colonial and Postcolonial Literature*, Oxford UP, Oxford – New York, 1995.

megfelel a modern világ társadalmi és szellemi feltételeinek". Szenvedélyesen érvel amellett, hogy az első világ antinacionalista fóbiákkal terhelt gondolkodói készek soviniszténak bélyegezni a birodalmi uralom alá került, állam nélküli nemzeteket, ha azok kiállnak nemzeti létük mellett, ebben pedig az a hegeli gondolat visszhangzik, hogy minden európai nacionalizmus „fogyatékos", kivéve a legerősebbeket. Hegel a porosz államot nyilvánította a történelmi fejlődés csúcsának a maga korában, és ebben a nézetben már benne rejlik a kolonialista előítélet csírája, amelyet a posztkolonialista elmélet leleplez. A gyarmatosító és birodalmi nemzetek – állítja Gandhi – jellemző módon *univerzalizálják* önmagukat, és illegitimnek nyilvánítanak minden ellenük indított felkelést (mint például a nacionalizmust). Amikor ezt teszik, modern társadalmi struktúráikra hivatkoznak, s egyúttal azt sugallják, hogy az ellenük indított felkelés provinciális, elmaradott vagy civilizálatlan. Ilyen körülmények között könnyen elvégezhető a katonailag gyenge ellenfél retorikai kisajátítása. Gandhi felfogása szerint a nacionalizmus iránti „paranoiás ellenszenv" az olyan attitűdökhöz és tudásmodellekhez való visszatérés egyik formája, amelyek többek között az orientalizmust is létrehozták.

Véleményem szerint tehát nem a német módi, vagyis a nemzet *völkisch* felfogása és a felvilágosodásból eredő állampolgárság-fogalom között kell választanunk. Van más választás is. Az ember késztetést érez arra, hogy némi kárörömmel azt állítsa: a gyengék nacionalizmusa mintha az emberi természet bosszúja lenne a posztmodern filozófiai struktúráján, amely tagadja a folytonosság lehetőségét, és hajlamos szakadozottnak és fragmentáltnak tekinteni a múltat és a jelent. Míg a posztmodern elsekélyesítette a történelmet, a kolonializmus pedig megtagadta az alávetettektől, hogy hozzáférjenek, addig a nacionalizmus megmutatja, hogy az emberi lények igenis vágynak a történelemre, és hogy azt nem lehet kiölni a tudatukból. A nacionalizmus nem tűnik el attól, hogy nem vesznek tudomást róla, de ha jobban megértjük, azzal talán kiküszöbölhetjük vagy gyengíthetjük a rendellenességeit. Ha alaposabban megvizsgáljuk a nacionalista tapasztalat

sokféleségét, attól finomodhat és civilizáltabbá válhat az identitásra és a folytonosságra való egyetemes törekvés, ami egyben meg is fékezné annak birodalmi patológiáját. E könyv főként ezzel a patológiával foglalkozik. Ugyanakkor a szerző elismeri a nacionalizmust az önérvényesítés legitim módjaként és az egyéni identitást alakító eszközként a modern és a posztmodern korban.

1.
A PROBLÉMA

E könyv azt a folyamatot tárgyalja, melynek során egyre inkább áthatja az orosz kulturális diskurzust Oroszország nagyhatalmi státusa. A kimutatásához szükséges szellemi attitűdök hiányában mindezidáig rejtve maradt ez a beáramlás. Miközben a nyugati irodalmak olvasói érzékenyek lettek a közvetítő hatalmi technikák irodalmi jelenlétére, az orosz irodalom esetében még nem bontakozott ki hasonló folyamat. Míg a Nyugat gyarmatain és a nyugati értelmiség körében felszínre került az antikolonialista tudat, addig Oroszországgal senki sem számolt ebben a tekintetben, mert az orosz imperializmus mintha a kommunizmus előtti múltjához tartozott volna. A posztkolonialista diskurzus a Nyugat egykori gyarmatait helyezte a figyelem középpontjába, kiemelve azt, hogy milyen segítséget kaptak Szovjet-Oroszországtól, de nem számolt a cári és a szovjet gyarmatosító törekvésekkel. A Szovjetunió szétesése után az elnyomó rendszer bukása felett érzett öröm minden más problémát háttérbe szorított, így megint eltűnt a láthatárról az orosz irodalomban rétegeződő kolonializmus problémája. Több könyvtárnyi kötet és folyóirat rögzítette a nyugati olvasók emlékezetében a nem kolonialista orosz kultúra képét. E könyv ellensúlyozni próbálja ezen szövegek és tanúságtételek lehengerlő tekintélyét.

További problémák is akadályoznak bennünket abban, hogy gyarmatosító nagyhatalomnak tekintsük Oroszországot. Az első az orosz gyarmatok elhelyezkedése. A posztkolonialista elmélet és kritika rendszerint azt előfeltételezi, hogy a területek távol vannak az anyaországtól, meghódításukhoz át kell kelni a tengeren. Oroszország esetében ezek orosz népességű vidékekkel voltak határosak. Amikor az orosz birodalom erőszakos úton átalakult Szovjetunióvá, az még inkább elfedte az orosz irányítás alatt lévő állam kolonialista természetét. Ez az állam háborúk, bekebelezések és olyan diplomáciai manőverek sorozata révén gyarapította területét, amelyek számos hasonlóságot mutatnak a nyugat-európai nagyhatalmak tengerentúli hódításaival. De mivel Oroszország gyarmatai közel estek azokhoz a területekhez, ahol oroszok éltek, elmosódott a határ a kettő között, ez pedig elfedte az oroszok és a külföldiek emlékezetében az anyaország és a periféria közti kapcsolat valódi természetét. A 20. század kilencvenes éveiben a birodalom területei az Oroszországi *(Rosszijszkaja)* Föderációra zsugorodtak; ehhez különféle perifériák is tartoznak, amelyek még mindig keresik az identitásukat és a szuverenitásukat.

A terület tisztázatlan helyzete terminológiai problémákkal is párosul. Az angol *Russia,* illetve *Russian* szó tucatnál is több orosz terminus és kifejezés fordítása. Az orosz nyelvben létezik az orosz nemzetet és államot jelentő *Rosszija* szó, amely Nyikolaj Karamzin *Az orosz állam története* című munkájának köszönheti a presztízsét. Ugyanakkor van egy régebbi szó, a *Rusz,* amely a 13. századi mongol invázió előtt létezett kijevi államot jelöli. Néha költőien használják ezt a szót az orosz nyelvben, ilyenkor minden keleti szlávra kiterjed a jelentése, vagyis jelentheti az oroszokat, a fehéroroszokat és az ukránokat, bizonyos esetekben pedig csak az ukránokat és a fehéroroszokat. Az utóbbi esetben a *Rusz* jelentése megfeleltethető az óangol „Rutheniának", amely Fehéroroszország és Ukrajna mai területére vonatkozik együttvéve, de nem terjed ki „Moszkóviára" vagy Oroszországra. Nem lehet hát „Russia" a *Rusz* szó angol megfelelője, mert ez számos félreértéshez vezet, ennek ellenére az amerikai történészek

rutinszerűen fordítják így. Aztán ott van még a *moszkovszkoje goszudarsztvo* kifejezés, melynek az angol nyelvben egykor a *Muscovy* felelt meg. Ez a Moszkva köré épülő államot jelöli, amely a 16. században, a mongol invázió után keletkezett (Moszkva városát a 12. században alapították). Ez az állam a Kijevi Rusztól eltérően mohó területrabló volt, sorra kebelezte be a szomszédait, amíg 1991-ben meg nem állították az expanzióját; ekkor már Szovjetuniónak nevezték. Ne feledjük, hogy Moszkva kezdetben nem titulálta magát „Oroszországnak", ez a név csak a 17. században terjedt el, és a 18. századtól használják hivatalosan. Azt is fontos megjegyeznünk – mint arra Edward Keenan nemrég rámutatott egy gondolatébresztő írásában –, hogy a moszkvai államnak nem volt olyan tudata, hogy a kijevi állam örökébe lépett.[1] Semmi okunk azt gondolni, hogy Rettegett Iván vagy az elődei bármikor is moszkvai örökségnek tekintették volna az akkor lengyel–litván uralom alatt álló Ukrajnát vagy Fehéroroszországot. Tehát csak a 17. század végén találták ki a három keleti szláv nemzet „újraegyesítését", majd ezt a gondolatot fejtették ki a 18. századi orosz ideológusok, de az nem volt szerves része a 15–16. századi moszkvai elképzeléseknek. Moszkva végül nem azért kebelezte be Ukrajnát és Fehéroroszországot, mert újraegyesítésre vágyott volna (nem is beszélhetünk ilyesmiről, hiszen ezeket az államokat korábban nem egyesítették), hanem azért, mert minden irányban terjeszkedett.

A fentiek értelmében a 16. századi angol Giles Fletcher Moszkvában volt nagykövet, nem pedig Oroszországban, s ez a megkülönböztetés ki is olvasható *Of the Russe Commonwealth* (1588) című könyvéből. De a régióval foglalkozó legtöbb 20. századi történész műveiben egyetlen „Oroszországgá" olvad össze a Fletcher-féle Moszkóvia és a később kiépített *rosszijszkaja imperija* (az orosz uralom alatt álló cári birodalom). Ez a szóhasználat eltereli a figyelmet a moszkvai területgyarapítás kolonialista jellegéről. Míg a *Rusz* nem volt gyarmatosító

[1] Edward Keenan, *On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviours = The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia,* I., szerk. S. Frederick Starr, Routledge, London – New York, 1994, 19–40.

állam, addig a *moszkovszkoje goszudarsztvo* a gyarmattartó hatalom státusára törekedett, *Rosszija* vagy a *rosszijszkaja imperija* pedig a cárok uralma alatt el is érte ezt a célt. Az angolok nem nevezték Indiát Angliának; a domíniumoknak saját nevük volt, az „Egyesült Királyság" elnevezés pedig arra utalt, hogy elismerik a brit korona egykori „külső gyarmatainak" identitását. Moszkva és az örökébe lépő állam, a *rosszijszkaja imperija* ennek éppen az ellenkezőjét tette, miután olyan területekkel gyarapodott, mint Dagesztán, Észtország, Ukrajna vagy Tatárföld: azokat is Oroszországnak kezdte nevezni, semmibe véve a demográfiai és történelmi tényeket. Keenant parafrazeálva kijelenthetjük, hogy ez a nyelvi kisajátítás az európai kultúrtörténet egyik nagy misztifikációja.

A *russzkij* jelző vonatkozhat mindarra, amit úgy nevezünk, hogy *Rosszija, Rusz* vagy *moszkovszkoje goszudarsztvo,* de minden esetben más a jelentése. A 18. században tovább bonyolódott a helyzet, amikor az akkorra már birodalommá vált *Rosszija* elnevezéséből képzett *rosszijszkij* melléknevet is alkalmazni kezdték. A *rosszijszkij* jelzőt időnként a *russzkij* szinonimájaként használták az ünnepi beszédekben, de Nagy Katalin kezdeményezésére idővel a birodalom nem orosz nemzeteit jelölték vele. Tehát a *russzkij* melléknév az oroszokra vonatkozott, míg a *rosszijszkij* az oroszokra *és* a birodalom más alattvalóira, a birodalom neve pedig *Rosszijszkaja Imperija* lett. A mai oroszban a *rosszijszkij* továbbra is az oroszokat *és* a föderáció nem orosz nemzeteit jelenti, míg a *russzkij* kizárólag az oroszokra vonatkozik. Mégis mindkét szó angol fordítása *Russian.* Mivel mindkét szónak ugyanaz az etimológiája, olyan érzése támadhat az embernek, hogy a *rosszijszkij* a „nem tökéletes" oroszok jelzője: azoké, akik még csak elindultak az orosszá válás útján, vagy valamilyen természetes módon kötődnek Oroszországhoz. Így leplezi a nyelvi manipuláció a birodalom gyarmatosító jellegét. Szovjet-Oroszországban megpróbálták teljesen elmosni a különbséget a kettő között, a *russzkij* archaikus formájának nyilvánítva a *rosszijszkijt*.[2]

[2] *Словарь русского языка Академии Наук СССР,* Академия Наук, Москва, 1959.

Ivan Bunyin *Aglaja* című elbeszélése számos más irodalmi műhöz hasonlóan megkönnyíti, hogy e két rokon kifejezés egybeolvadjon mind a külföldi, mind a hazai olvasók tudatában. Katyerina, a falusi lány bevezeti húgát az orosz történelem rejtelmeibe, amelyeket akkor ismert meg, amikor a kolostorban tartózkodott. Egy „szomorú történet" áll az események középpontjában, amely arról szól, „hogyan hagyta el Oroszhon Kijevet, erdőkbe, áthatolhatatlan mocsarakba vette útját, kis háncskunyhókba rejtőzve, majd a moszkvai hercegek kegyetlen uralma alá került, hogyan tűrte a zavaros időt, a belvillongásokat, a dühödt tatár hordák támadásait és Isten más büntetését – a járványt, éhséget és tűzvészeket és az égi jeleket".[3] Figyeljük meg, hogyan olvad egybe ebben az amúgy bűbájos mesében *Rusz* és Moszkva, és tegyük fel a kérdést, mégis mi okból keseregnek az országot ért csapásokon, hiszen túlzottnak érezhetjük egy ilyen sikeres ország esetében ezt a siránkozást, amely mégis része az orosz politikai kultúrának. Azt is meg kell jegyeznem, hogy amikor az elbeszélés íródott, „a dühödt tatár hordák" már az orosz birodalom részei voltak, és aligha tett jót a tatároknak mint orosz alattvalóknak az, hogy elevenen tartották a múltban elkövetett kegyetlenségeik emlékét.

Az angolra *Russia*ként *és Russian*ként fordított szavak jelentésének ingadozása megkönnyíti azt, hogy elmossák a határt – mint Jevgenyij Anyiszimov író fogalmazott – a birodalmi terjeszkedés és a nemzeti identitás között. Anyiszimov elismerte, hogy a „Szovjetunió" az oroszok számára rendszerint „Oroszországot" jelentette. Amikor a Szovjet Tudományos Akadémia alelnöke, Jevgenyij Velikov megtudta, hogy Szovjetről Oroszországira változtatják az akadémia nevét, azt mondta: „Lényegében mindig is Oroszországi Tudományos Akadémia volt."[4] A Nasa Rosszija című lap címoldalán (1992, 11, 35) a következő szimbolikus értékű jelszó olvasható: *Rusz – Rosszija – SZSZSZR – Nasa Velikaja Rogyina (Rusz – Oroszország – SZU – a Mi Hatalmas Hazánk).*

[3] Ivan BUNYIN, *Aglaja*, ford. SZŐKE Katalin = Uő., *Az emésztő tűz*, Osiris, Budapest, 2003, 195.
[4] The New York Times 1991. december 14.

Az Ogonyok című lap 1955. júliusi számában (29, 4408) olvasható vezércikkben a főszerkesztő, Lev Ny. Guscsin a 18. században keletkezett *velikoruszi* kifejezést használta. A szóban benne van a „nagy" jelző, akárcsak a szovjet himnuszban, a *Velikaja Rusz* (nagy Oroszország) fordulatban. Az orosz nyelvben ez mindenekelőtt földrajzi elhelyezkedést jelöl, de a „nagy" szó elsődleges jelentése a fontosság auráját adja a jelzett szónak, annál is inkább, mert az ellentéte, a *maloruszi* is használatos: az ukránokat értik alatta. Ezeket a szavakat könnyű szemantikailag manipulálni; azt lehet sugallni általuk, hogy az oroszok valójában „nagyoroszok", az ukránok meg „kisoroszok".

Miért olyan fontosak a fenti megkülönböztetések? Azért, mert ha figyelmen kívül hagyjuk ezeket, azzal mi is elkendőzzük azt, hogy milyen messzire ment az orosz kolonializmus a nemzetek és etnikumok átnevezésében. Ahogy az írek nem angolok, még ha a brit birodalom részei voltak is, ugyanúgy nem oroszok a baskírok vagy a dagesztániak, annak ellenére, hogy az Oroszországi Föderációhoz tartoznak. Egyetlen nem szláv európai nyelv sem képes kifejezni a *russzkij* és a *rosszijszkij*, illetve a *Rusz*, a *Rosszija* és a *moszkovszkoje goszudarsztvo* közti különbségeket.

Az orosz kolonializmus harmadik jellemző jegye, amely lehetővé teszi, hogy kikerülje a posztkolonialista kritikusok taxonómiáit, azzal függ össze, hogyan oszlik meg a hatalom és a tudás az anyaország és a perifériák között. A nyugati kolonializmusban az anyaország dicsekedhetett azzal, hogy egyiket is, másikat is felhalmozta, ilyen alapon tartott igényt a periféria fölötti uralomra. Az orosz gyarmati uralom alapja viszont mindig is inkább maga a hatalom volt, nem pedig a hatalom és a tudás összekapcsolása. A birodalom nyugati és délnyugati határvidékén élő nemzetek mindig fejlettebbnek tartották a civilizációjukat az anyaország szintjénél. E leigázott nemzetek pszichológiája különbözött a brit gyarmati alattvalókétól. Bár az indiaiak ellenségeiknek tekinthették a briteket, ha nem is szívesen, de elismerték civilizációs fölényüket.

Két kortárs író, a cseh Milan Kundera és az észt Jaan Kross számos bizonyítékkal szolgál arra, hogy az orosz uralom alatt, gyarmati sorban élők fölényben érezték magukat a gyarmatosítókhoz képest.[5] Az orosz és szovjet birodalom bizonyos részein a maga nemében egyedülálló helyzet következett be, melyben az alattvalók nem tekintettek tisztelettel a birodalmi hatalom birtokosára. A 19. században olyan általánosan elterjedt volt az oroszok kulturális alacsonyabbrendűségét hirdető meggyőződés, hogy még az Oroszországot I. Miklós cár költségére bejáró oroszbarát August von Haxthausen báró is kijelentette: „az oroszok által leigázott országok többségének fejlettebb kultúrája van, mint a hódítóknak". Haxthausen Finnországra, a balti tartományokra, Lengyelországra és Grúziára gondolt.[6] Az érem másik oldala az oroszok *neheztelése*: úgy érezték, egyes leigázott országok nem kezelik őket kellő tisztelettel, ezért különösen durván bántak a nyugati nemzetekkel. E nyakas nemzetek bemutatására, interpretálására, bagatellizálására és bekebelezésére tett kísérletek a Másikkal való ellenséges bánásmód külön kategóriáját képezik az orosz irodalomban. Dosztojevszkij a lengyelekről készített megsemmisítő portrékat *A Karamazov testvérek*ben, Puskin és Tyutcsev pedig a búbánatos felsőbbrendűség pózát vette fel. A kisebb írók még durvább kirohanásokat intéztek ellenük. A Pravda 1939. szeptember 18-i számában, rögtön Lengyelország náci–szovjet közös lerohanása után Nyikolaj Aszejev szovjet költő e szavakkal kommentálta kárörvendőn a lengyelek vereségét: „Lengyelországból csak por maradt. [...] A lengyeleknek nem tetszettek a szokásaink; / Úri gőggel fitymálták prosztó modorunkat".[7] A tanulság pedig nem más, mint hogy azt kapták, amit megérdemeltek.

[5] Milan KUNDERA, *A Conversation with Philip Roth* = Uő., *The Book of Laughter and Forgetting*, Penguin, New York, 1980; Jaan KROSS, *A cár őrültje. Regény*, ford. BERECZKI Gábor, Európa, Budapest, 1983.

[6] August von HAXTHAUSEN, *Studies on the Interior of Russia*, Chicago UP, Chicago, 1972, 310.

[7] „От Польши осталась самая малость [...] / Они не любили повадок наших, / Вельможный кривили рот..."

Míg a nyugati imperializmus részben összetartó hatású, az orosz imperializmus kifejezetten centrifugális volt. Az angolok először a Brit-szigetekre kényszerítették rá a nyelvüket, aztán sikerült elérniük azt is, hogy az legyen a világon a *lingua franca.* Moszkvának nem sikerült tartós kulturális egységet kovácsolnia a meghódított területekből, nemzetekből és törzsekből, noha több emberöltőn, bizonyos esetekben évszázadokon át igényt tartott az uralkodói szerepre. El kell ismerni, hogy a birodalom nagyon különböző, összetoldozgatott területekből állt – Közép-Ázsiától Közép-Európáig terjedt –, így ki volt téve azoknak a folyamatoknak, amelyeket Samuel Huntington a civilizációk összecsapásának nevezett. De a brit birodalom is hasonlóan sokszínű volt. Az angolok olyan földeken uralkodtak, amelyeken ellenséges civilizációk éltek, abban az értelemben véve, ahogy Huntington használja ezt a szót, de ezek közül sok helyen még a gyarmati időszak lezárulása után is kitartottak az angol nyelv mellett. Az orosz nyelvben nem volt ekkora erő a fennmaradásra. Bár bizonyos területek elfogadták az orosz nyelvet, míg a nemzetiséget nem (ez Írország esetére emlékeztet), a kilencvenes években az anyanyelvhez való visszatérés (ami együtt jár a szovjet korszakban bevezetett cirill ábécé elvetésével) üteme felgyorsult. Az, hogy az anyaországi központból szorgalmazott oroszosítás végsősoron kudarcot vallott, a jelek szerint nemcsak a birodalom nagyságával és sokszínűségével magyarázható, hanem az orosz birodalmi rendszer bizonyos belső jellemzőivel is.

Az orosz imperializmus talán azért vallott kudarcot, mert sokkal nagyobb mértékben és sokkal hosszabb ideig alapult katonákon és ágyúkon, mint nyugati megfelelője, illetve mert nem sikerült eszmékkel felváltania az ágyúkat. Amikor az orosz kultúrát népszerűsítette, olyan konok beképzeltséggel hirdette a nagy Oroszország felsőbbrendűségét, hogy azt a gyarmatosítottak visszataszítónak találták. A nyugati imperializmus az európai szellemi hagyományok gazdagságát ajánlotta az őslakos eliteknek. Sőt mi több, a posztkolonialista kutatások egyszerre kezdődtek a nyugati egyetemeken és az alárendelt országokban. S bár időnként hallatszottak olyan han-

gok, amelyek kifejezték attól való félelmüket, hogy az anyaországot kulturálisan megfertőzik a saját „perifériáin” folytatott gyakorlatok,[8] a nyugati episztemológiai és társadalmi rendszer bizonyos erényei így is kibírták az abból keletkező feszültséget, hogy fényévek választották el az országban hirdetett fennkölt ideálokat a határokon kívüli gyarmati erőszak kemény valóságtól. Az orosz imperializmus, ellenétben a nyugatival, túlságosan el volt foglalva magával, túlságosan bizonytalan volt önmagában, túlságosan manipulatív módon népszerűsítette az orosz kultúrát, és túlságosan korlátolt volt a megismerés terén ahhoz, hogy eszméket teremtsen és híveket nyerjen magának a kultúra szférájában. Míg India megőrizte a brit demokratikus rendszert, a brit oktatást és nagyrészt az angol nyelvet is, addig a szovjet birodalomban élő nem oroszok az 1990-es években komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy eltöröljék hazájukban az oroszság minden nyomát, olyan visszataszítónak találták bennük, hogy soviniszta módon mindent magasztalnak, ami orosz.

Fehéroroszország kivételével mindenütt őshonos nyelvek váltják fel az oroszt, melyet egykor az egész birodalomban beszéltek. Ukrajnában okozott némi zűrzavart a nyelvek hasonlósága, de a kilencvenes években ideológiailag motivált módszeres erőfeszítéseket tettek arra, hogy megszabaduljanak az oroszság maradványaitól, és ezért nem lehet kizárólag az ukrán sovinizmust hibáztatni. Közép-Európában erősen visszaesett az oroszok iránti érdeklődés.[9] 1997-ben, a tatárok második világkongresszusán Tatárföld (etnikai autonóm körzet az Oroszországi Föderáción belül) úgy határozott, hogy a tatár nyelv írott változata latin betűs lesz.[10] A nyelvi különállás sietős deklarálása azt a tényt tükrözi, hogy az orosz és a tatár kulturális elitek több mint négy évszá-

[8] Leela GANDHI, *Postcolonical Theory,* Columbia UP, New York, 1998, 134.

[9] 1995 augusztusában a Clarinet News hasábjain megjelent egy cikk, amelyben egy orosz szakos diáklány viszontagságait írták le, aki a Szófiai Egyetemen tanult, és kénytelen volt más szakon folytatni a tanulmányait, mert szinte teljesen megszűnt az orosztanárok iránti kereslet. 1990-ben a Varsói Egyetem Orosz Filológiai Intézetében az orosszal párhuzamosan bevezették az angol nyelvet, hogy fenntartsák a jelentkezők érdeklődését.

[10] Rimzil VALIEV – Rim SITDIKOV – Guelnar KHASSANOVA, *1997 in Review. Tatarstan Faces Challenges*, Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió, 1997. december 31.

zadon át külön életet éltek, amióta a tatár kánságok orosz függőségbe kerültek.[11] Közép-Ázsiában gazdasági okok nehezítették a türk-tatár gyökerekhez való visszatérést. A kaukázusi népek fegyverrel harcoltak Oroszország katonai ereje ellen, de Grúziában és Örményországban még a kommunizmus alatt is megőrizték az anyanyelv elsőbbségét az orosszal szemben, és sikerült megtartaniuk nem cirill betűs ábécéjüket is. A legdrámaibb módon alighanem Litvániából szorult ki az orosz, ahol gyakorlatilag eltűntek a cirill betűk a közszférából, pedig a szerző emlékszik arra, hogy a hetvenes években még mindenütt jelen voltak. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is jelentősen csökkent az oroszul tanulók száma és az oroszok iránti érdeklődés, ami újabb bizonyíték arra, hogy az orosz kultúra iránti világméretű érdeklődés részben a Vörös Hadsereget megillető egészséges respektuson alapult.[12]

Edward Said megfigyelte, hogy a nyugati kultúra összetartó ereje egyetlen közös kulturális szférában egyesítette a nyugati országokat és volt gyarmataikat; akik ide tartoznak, azoknak hasonlók az ambícióik és közös a tudatuk. Ezzel ellentétes folyamat bontakozott ki a posztszovjet Keleten. Alighanem a NATO bővítési folyamata a legérzékletesebb példa az orosz és szovjet birodalom dezintegráló erejére. Kevés ország vágyott annyira a NATO-tagságra, mint azok a nemzetek és államok, amelyek az orosz érdekszférába tartoztak. A nem orosz volt szovjet tagköztársaságok hasonlóképpen próbálják megmutatni a világnak, hogy az ő hazájuk *nem* Oroszország, hogy különböznek tőle. Mint Paul Goble megjegyzi, a jelek szerint az Oroszországi Föderációban minden újabb válság egyre jobban eltávolítja egymástól a volt szovjet tagköztársaságokat, amitől egyre irreálisabb lesz a Független Államok Közössége.[13]

[11] Sabiryan Badretdinov, *Sincere Soldiers and Naive Servants,* Transitions 5. (1998. december 15.), 98.

[12] A szláv és kelet-európai nyelvekre szakosodott amerikai tanárok szövetsége az 1993. évi San Franciscó-i találkozó alkalmából közleményt adott ki, amely szerint a kilencvenes években az amerikai egyetemeken ötven százalékkal kevesebb diák iratkozott be orosz szakra, mint a nyolcvanas években.

[13] Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió, 1998. szeptember 21.

Michael Hechter a nemzetépítés két modelljét vázolta föl a nyugati államok belső gyarmataira vonatkozóan, de ezek a fentiek miatt nem illenek az orosz domíniumokra. Az első modell azt feltételezi, hogy az anyaországból terjed a perifériákra a hatalom és a tudás, a második pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy túl gyakran jelenik meg a belső kolonializmus a nemzetfejlődés folyamatában.[14] Az első modell (a diffúzió modellje) szerint az erősebb csoport a társadalmi ozmózis erejével vonz magához másokat, így a gyengébb csoportok végül elfogadják a nyelvét és a kulturális szokásait. Hasonlóképpen terjednek egyik helyről a másikra az erősebb csoportok gazdasági szokásai (bár Hechter elismeri, hogy maga a terjedési folyamat így is „némiképp rejtélyes" marad). Végül a munkamegosztás eltünteti a központ és a perifériák közti különbségeket, így alakul ki a koherens nemzet. Ezzel szemben a belső kolonializmus modellje szerint az anyaországi kultúra nem egykönnyen adja fel kiváltságos helyzetét, inkább a perifériák kizsákmányolására, nem pedig egyenlőségre tör. „A centrum az eszköz szerepébe kényszeríti az alávetett társadalmat."[15]

E javaslatok közül egyik sem alkalmazható teljes egészében az orosz kolonializmusra. Az orosz történészek a diffúziós modellt népszerűsítették, és azt állították, hogy a népek és nemzetek önként csatlakoztak Oroszországhoz, hogy aztán beolvadjanak a nemzetek oroszországi családjába. De ha közelebbről megvizsgáljuk, ez pontatlannak bizonyul. Az orosz történészek kedvenc példája Grúzia, de még a grúzok sem akartak csatlakozni Oroszországhoz; csak arról tárgyaltak, hogy védelmet kapjanak tőle a törököktől, és nem arról, hogy bekebelezze országukat az orosz birodalom. Szolzsenyicin elhíresült mondása, mely szerint a cári „soknemzetiségű Oroszországban ismeretlenek voltak mind a nemzetiségi ürügyekből foganatosított deportálások, mind a fegyveres szeparatista

[14] Michael Hechter, *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1953–1966,* University of California Press, Berkeley, 1975.

[15] Uo., 30.

mozgalmak",[16] a nagy íróhoz méltatlan képzelgés. Mint más birodalmak esetében is történt, gyakorlatilag minden nem orosz területet vagy fegyveres erővel, vagy diplomáciai nyomással kényszerítettek a cári birodalomba és a Szovjetunióba, kilátástalan helyzetbe hozva ezzel a kisebb nemzeteket. Ami a belső kolonializmus modelljét illeti, az azon az előfeltevésen alapul, hogy az anyaország gazdaságilag és kulturálisan fejlettebb a perifériáknál. Mint korábban kifejtettem, ez nem mondható el a birodalom nyugati és délnyugati határvidékeiről.

Vannak bizonyos kivételek az asszimilálódás hiánya és a szétesés szabályai alól. Északnyugat-Oroszországban a finnugor népesség nagyrészt már a 19. század vége felé asszimilálódott, délen és keleten pedig a türk-tatár népesség bizonyos százalékát nyelte el az orosz kulturális identitás.[17] Andrej Belij *Pétervár* (1916) című regényében az egyik szereplő, Apollon Apollonovics Ablenkov egy *mirza* oroszszá és keresztténnyé vált leszármazottja. Őse a kirgiz sztyeppéken élt, az ő származásáról pedig nagyon is ékesszólóan tanúskodik a neve és a kinézete. A szenátor kulturálisan orosz, bár keverednek benne bizonyos „ázsiai vonások", melyeket Belij az orosz kultúra rejtélyes, mindenütt jelen lévő alkotóelemének tekint. Az oroszok általában véve szívesen fogadták, ha a helyi elitek beleegyeztek nemzeti identitásuk feladásába és az eloroszosodásba (a nem fehérekkel szemben ebbe némi fesőbbrendűségi érzés vegyült). Az ázsiai és afrikai értelmiséggel ellentétben, amely tudatában volt annak, hogy gyarmatosító uraik lenézik őket, a közép- és kelet-európaiak különösen szívélyes fogadtatásban részesültek, ha a nyelvi és kulturális azonosulást választották. Tagadhatatlan, hogy az oroszok üdvözölték mindazokat,

[16] Alekszandr SZOLZSENYICIN, *Miért veszélyes a Nyugatra nézve a Szovjetunió hibás megítélése?*, ford. KÖNCZÖL Csaba = Uő., *Az „orosz kérdés" a XX. század végén*, Európa, Budapest, 1997, 180–181.

[17] Николай Юрьевич Зограф, *Антропологические исследования мужского Великорусского населения Владимирской, Ярославской и Костромской губерний* (Moszkva, 1890); Михаил Петрович Веске, *Славяно-финские культурные отношения по данным языка* (Общество Археологии, Истории и Этнографии, Казань, 1890).

akik feladták német, lengyel, ukrán, litván, lett vagy észt identitásukat, hogy azt az oroszokéra cseréljék. Nemcsak hogy orosznak fogadták el az ilyen renegátokat (ehhez hasonló elképzelhetetlen lett volna a 19. századi Indiában a britek és a hinduk esetében), hanem még hálásak is voltak ezért. A példák között megtalálható Fagyej Bulgarin újságíró, Georgij Karlovics von Stackelberg tábornok, két költő, Vlagyiszlav Hodaszevics és Irina Ratusinszkaja, Nyikolaj Gogol író és Otto Latsis politikai újságíró.

Az orosz anyaországgal nem azonosuló népesség aránya azonban a birodalom történetében mindvégig megmaradt az ötven százalékos szinten. A fennmaradó rész bizonyos hányada csak azért vallotta magát orosznak, hogy boldoguljon valahogy; amikor már nem volt előnyös orosznak lenni, rögtön megváltoztatták hivatalos identitásukat. A leigázott nemzetek túl népesek voltak ahhoz, hogy gyorsan eloroszosodjanak, sokan közülük nem szívesen vetették alá magukat ennek a folyamatnak, némelyek pedig túl nagy távolságra voltak ahhoz, hogy könnyen asszimilálhatók legyenek. Oroszország mértéktelen területrabló mohósága is okolható azért, hogy nem sikerült asszimilálnia a kisebbségeket, de egy viszonylag fejletlen kultúra amúgy is csak magukat a területeket tudja meghódítani és az uralma alatt tartani. Az orosz kultúrából mindenekelőtt az az erős filozófiai alap hiányzott, amellyel a Nyugat rendelkezett, és amellyel igazolhatta „civilizációs" hódításait. Nyíltan fogalmazva: az oroszok a 19. században hatalmas mennyiségben gyűjtötték be mindazt, amit metaforikusan lord Elgin márványainak nevezhetünk,[18] és kikerült közülük néhány zseniális író, akiknek köszönhetően az egész világon csodálják az orosz irodalmat, de a filozófiai gondolkodás mindmáig gyerekcipőben jár Oroszországban, ez a tény pedig hatással van arra, miként tekintenek az orosz kultúrára a leigázott nemzetek. A 20. században tovább rontotta a helyzetet, amit Leszek Kołakowski

[18] 1816-ban vásárolta meg, majd helyezte el a British Museumban lord Elgin az eredetileg a Parthenonból származó műtárgyakat. Bár a görögök visszakövetelik, mindmáig ott látható az anyag (a *Ford.*).

a szovjet marxizmus mágikus gondolkodásának nevezett.[19] Ennek következtében Oroszország híján volt a kultúrateremtés tényéből adódó tekintélynek, melynek révén jobban elfogadtathatta volna magát a gyarmatosított népekkel.

Számos orosz ügyekkel foglalkozó nyugati szakértő nem érzékelte ezeket a finom hatalmi viszonyokat. A nyugati tudósok ismerik az orientalista kutatásokat, amelyek szerint a nyugati hatalmak felsőbbrendű pozíciót foglaltak el a mind politikailag, mind kulturálisan alacsonyabbrendűnek gondolt perifériákhoz képest. Ugyanezt a taxonómiát alkalmazva, ennek analógiájára ítélték meg Oroszországot és domíniumait. George Kennan geopolitikai fejtegetései például igen gyakran utalnak arra, hogy az orosz birodalom alattvalói politikailag *és* kulturálisan is alacsonyabbrendűnek bizonyultak. Az amerikai politikusok kisebbségét képviselve ellenezte a NATO közép-európai bővítését, az érvei pedig ezeken a klasszikus orientalista téziseken alapultak.[20] Kennan szerint Oroszország biztonságpolitikai okokból joggal tartott igényt Közép- és Kelet-Európa területére; ez kísértetiesen hasonlít a brit és a francia gyarmatosítók érveire, akik szerint Nagy-Britannia és Franciaország nagysága annak idején csak a gyarmatok megtartásával volt megőrizhető. Abban a vitában, amelyet 1997-ben folytattak az Egyesült Államokban a NATO bővítéséről, komoly szerepet játszott az olyan kutatók és államférfiak kolonialista attitűdje, akik azt tartották elsődlegesnek, hogy Oroszország katonai uralmat gyakorolhasson a nem orosz területek és nemzetek felett. Bár vannak kivételek, a Kelet- és Közép-Európát tárgyaló amerikai diskurzusban még mindig általánosan elfogadott az a tézis, hogy Oroszország politikailag és kulturálisan is központi szerepet tölt be a térségben. Ez alakította ki azt a látásmódot, amelyen az elmúlt két emberöltő alatt az „előbb Oroszország" politikája alapult, s amely az Egyesült Államokban folytatott szlavisztikai kutatások többségére jellemző.[21] És ez annak ellenére is így van, hogy az ember úgy olvassa a NATO bővítését támogatók névsorát, mint az amerikai diplomácia *Ki kicsodá*ját. Egyértelműen Oroszországot privilegizálják a kiadványaikban és a tevékenységük során az olyan szervezetek, mint a Szlavisztikai Kutatásokat Támogató Amerikai Társaság vagy a Szláv és Kelet-európai Nyelvekre Szakosodott Amerikai Tanárok Szövetsége, ahogy azt már folyóirataik tartalomjegyzékei és a konferenciáikon tartott előadások címei is elárulják. Mindkét esetben úgy kezelik Oroszországot, mintha az a komoly, kimerítő elemzés és magyarázat egyetlen méltó tárgya lenne. A perifériákról úgy vélekednek, hogy azok is részesülnek a Moszkvában és Szentpéterváron teremtett szellemi gazdagságból. Az egyetemi világban továbbra is elfogadják Oroszország birodalmi öninterpretációját, annak ellenére, hogy a posztkolonialista diskurzus már sokat változtatott a nyugati birodalmi hatalmak önértelmezésén.

Oroszország képe mozdulatlanná dermedt a 19. századi virágzó imperializmus szakaszában, aminek következtében sokan készpénznek veszik az alázattal teli ártatlanság hangját, amely az orosz irodalom jelentős részét áthatja Gogoltól és Dosztojevszkijtől Raszputyinig és Szolzsenyicinig. A nyugati diskurzusban ezzel szemben ma már mindenki számára ismert, miféle sérelmekkel járt a gyarmatosítás. Az orosz irodalom nyugati és hazai olvasataiban kidolgozott megengedő interpretációs modell elkendőzi a gyarmati kizsákmányolást, és erősíti az orosz kulturális diskurzusban azt a kritikátlan öntudatot, amelyet időnként a lélektani mélységekkel tévesztenek össze. Bár a gyarmati hegemónián alapuló nemzeti nagyság képzetét Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban is népszerűsítették, az önelégültséggel teli léggömb végül kipukkadt, és feltárult a sötét oldal: a Másik elnyomása és diszkriminációja. Orosz-

[19] Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, III., ford. Paul Stephen Falla, Clarendon Press, Oxford, 1978, 95.

[20] George Kennan és David Gergen beszélgetésének írott változatát lásd MacNeil–Lehrer NewsHour 1996. április 18.

[21] Az „előbb Oroszország" elv egyik legeltökéltebb képviselője Stephen Cohen. 1998. szeptember 14-én (MacNeil–Lehrer-interjú) azt követelte, hogy minden lehetséges támogatást adjanak meg Oroszországnak, függetlenül attól, hogy milyen politikát folytatnak a vezetői. Emellett nyugtalanságának adott hangot, amiért Oroszország bizonyos „régióiban" függetlenségi tendenciák bontakoztak ki.

országban semmi ilyesmi nem történt, sem kulturális, sem politikai téren. Mint Richard Pipes 1997-ben kijelentette: „Még mindig érvényes a módosított Brezsnyev-doktrína. Félszívvel végzik a dekolonizációt."[22] Peter Ford pedig megjegyezte, hogy „Oroszország és a volt gyarmatok viszonyát nagyban meghatározza az a széles körben elterjedt, mély meggyőződés, hogy a birodalom jóindulatú befolyásgyakorláson alapult, ami örömmel vettek a Kaukázus, Közép-Ázsia és Kelet-Európa népei".[23]

Ellentétben a nyugati gyarmatokkal, amelyek egyre hangosabban beszélnek vissza volt uraiknak, Oroszország gyarmatai nagyrészt némák maradnak: az esetek egy részében a Nyugaton képzett nemzeti elit hiányzik, az esetek többségében pedig a nyugati egyetemi világ nem támogatja őket abban, hogy beszámoljanak a számukra lényeges problémákról. Ezeket a térségeket továbbra is az Oroszország számára releváns paradigmák keretei között szemlélik; inkább az orosz elképzelések tárgyának tekintik őket, nem pedig alanyoknak, amelyek a saját történelmüknek, szemléletüknek és érdekeiknek megfelelően reagálnak. George Kennan az imperialista gondolkodókra jellemző erőszakossággal még mindig „oroszokat" emleget, amikor a szovjet politikát és az Oroszországi Föderációnak a jövőben várható lépéseit elemzi. Azzal, hogy így állítja be a helyzetet, azt sugallja, hogy a nem oroszok nemcsak hogy nem számítanak, de *nem is kell* számítaniuk.[24]

A hegemóniának alávetett népek az idegen elnyomás és az ellene folytatott harc témáira építették a diskurzusukat, nem törekedtek arra az árnyaltabb, de biztosabb győzelemre, amelyet a posztkolonialista

[22] Richard PIPES, *Is Russia Still an Enemy?*, Foreign Affairs 76/5. (1997. szeptember–október), 72.

[23] Peter FORD, *The View from the Kremlin. Russia as Eternal Superpower*, Christian Science Monitor Online 1997. május 29.

[24] George Kennan: „Úgy gondolom, óvatosan kell megítélnünk őket, mert nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az orosz csapatok a mi legteljesebb támogatásunk mellett nyomultak előre egészen Európa szívéig..." *A Conversation with David Gergen*, MacNeil-Lehrer NewsHour 1996. április 18. Lásd még George KENNAN, *On American Principles*, Foreign Affairs 74/2. (1995. március–április), 116–126.

diskurzus és vízió adhat. Továbbra sem világos tehát, hogy ezt a diskurzust csírájában fojtotta-e el a cenzúra vagy a fenyegetés (ez mindig komoly tényező az orosz kultúrpolitikában), vagy egyszerűen olyan okok miatt nem önthették más formákba a kolonializmus problémáit, mint az orosz uralom alatt álló területeken népbetegségnek számító nyomor. Az ilyen diskurzus hiányát annak a szabálynak megfelelően értelmezik Nyugaton, hogy ha nincs diskurzus, akkor probléma sincs. Mint azt a posztkolonialista szerzők világosan kimutatták, elkerülhetetlenül alacsonyabb státuszba süllyednek azok, akik nem írnak magukról, hanem mások mutatják be őket írásban. Míg az orosz és a szovjet birodalom nyugati orientációjú alattvalói arra fordították energiáikat, hogy ellenálljanak az oroszosításnak és a szovjetesítésnek, addig az oroszok és a szovjetek rengeteg orosz nyelvű publikációban formálták az ellenkező alattvalók sztereotip képét. Ezeknek a publikációknak pedig akkora közönségük volt Nyugaton, amely megfelelt a szovjet birodalom katonai és politikai státuszának. Mindmáig megírásra vár az ilyen sztereotípiák röppályáját bemutató részletes elemzés.

Ebben az összefüggésben nem helyes a posztkolonialista kutatók észrevétele, amely szerint a történelem „az a diskurzus, amelyen keresztül a Nyugat megerősítette a világ fennmaradó része fölötti hegemóniáját".[25] A világ sohasem volt felosztva két világos kategóriára: Nyugatra és nem Nyugatra. E kétoldalú vízió nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy Oroszország komoly erőfeszítéseket tett egy olyan történelem kidolgozására, amely szemben áll egyrészt a Nyugat által alkotott történelemmel, másrészt pedig azzal a történettel, amely az oroszok által gyarmatosított népek erőfeszítéseit örökíti meg. Oroszországnak ezzel sikerült ráhelyeznie a narratívája egy részét a Nyugat narratívájára a kettő egyesítésével, illetve saját szólamának bevezetésével, melyet egyfajta univerzálisan elismert kommentárnak vagy lábjegyzetnek tekintenek. Miután Oroszország belépett az hátsó ajtón a nyugati diskurzusba, az általa képviselt harmadik hang még inkább megfoghatatlanná vált.

[25] GANDHI, *I. m.*, 170.

Oroszországot időnként a Nyugat „vidéki unokatestvérének" tekintik: ezt elősegítették a Romanovok és a Windsorok közti dinasztikus kapcsolatok, valamint az orosz magasabb körök egyéb nyugati kötődései. Ilyen körülmények között az orosz értelmezések, viszonyítási pontok és jellemzések amalgámját (valamint az ezekkel együtt járó hajlamokat, szimpátiákat és előítéleteket) oly mértékben interiorizálták, hogy szinte láthatatlanná vált Oroszország agresszív önérvényesítése. Az a tény, hogy a nyugati egyetemeken gyakorlatilag még a posztkolonialista időkben sem létezett az orosz imperializmust tárgyaló diskurzus, jól mutatja, mekkora retorikai sikert ért el Oroszország. Ezért lehet fehér folt a gyarmatosítás utáni kor világtérképén Közép- és Kelet-Európa, Szibéria, Közép-Ázsia, valamint a Fekete- és a Kaszpi-tenger medencéje: ezeknek a földrajzát és kultúráját olyan kategóriákba sorolják, mint az „orosz birodalom", a „Szovjetunió", a „szovjet tömb" vagy az „orosz érdekszféra". A Princeton Egyetemen tanító vezető amerikai szovjetológus, Stephen Cohen bizonyíthatóan kijelentette, hogy Mihail Gorbacsov vezényelte a változásokat Oroszországban *és* Kelet-Európában, Oroszországnak pedig újból meg kell erősítenie a jelenlétét – és nyilván meg is fogja – azokban a régiókban, amelyet kénytelen volt elhagyni, amikor a szovjet érdekszféra szétesett.[26] Egy arcátlan hazugság szerint Oroszország dominiumai önként maradtak moszkvai uralom alatt; ezt örökítik meg az olyan kifejezések, mint „a Varsói Szerződés országai", a „kommunista országok" vagy „Oroszország és számos nemzetisége". Miközben a „Brit Nemzetközösség" fogalmát dekonstruálták a posztkolonialista kutatók, Oroszországban meg sem kezdődtek a hasonló folyamatok. Ebben annak is volt némi szerepe, hogy a gyarmatosítottak valamelyest beletörődtek a kolonializmusba, ahogyan az a Nyugat gyarmatain is megfigyelhető volt a 19. században.[27]

[26] A kijelentés Ukrajnára vonatkozik, ahol 1991. december 1-jén megszavazták a függetlenséget. Lásd MacNeil–Lehrer NewsHour 1991. december 2.

[27] Simon During, *Post-colonialism = Beyond the Disciplines. Papers from the Australian Academy of the Humanities Symposium 13.*, szerk. Kenneth Knowles Ruthven, Australian Academy of the Humanities, 1992, 95.

A nyugati gyarmatosító hatalmaktól eltérően, amelyek biztosították az uralkodó nemzeteknek a politikai és gazdasági szabadságjogokat, Oroszország úgy nyert bebocsátást az európai birodalmak köré-be, hogy közben megtartotta a területén azt a társadalmi rendszert, amely az orosz kultúrát, nem pedig az orosz állampolgárt juttatta kiváltságokhoz. Mivel nem voltak európai értelemben vett társadalmi szabadságjogok, az orosz értelmiség hajlamos volt arra panaszkodni, hogy semmivel sem jobb a helyzete a birodalomban, mint a leigázott népeké. Ez a panasz a szovjet korszakot is túlélte: bámulatos ékesszólással fogalmazta újra Alekszandr Szolzsenyicin. Ez megszabadítja a gyarmatosító nemzetet attól az érzéstől, hogy méltánytalan volt a perifériákkal. Az pedig már a sors iróniája, hogy Szolzsenyicin a birodalom retorikai és katonai erejének köszönhetően szerezhetett magának nagy és jóindulatú közönséget Nyugaton. Sokan próbálták előtte is felhívni a Nyugat figyelmét a Gulág jelenségére, de nem állt mögöttük a birodalom tekintélye, így nem tudtak komoly visszhangot kelteni.[28] Szolzsenyicin és értelmezői figyelmét teljesen elkerülte, hogy az író ebben a tekintetben kiváltságos volt, még ha ez csak egy apró példa is a gyarmatosító hatalom privilegizálására és a periféria mellőzésére.

A birodalmi térben buzgón, néha már nevetséges aránytévesztésekkel retusálják a valóság képeit, így akarják megteremteni a presztízst. Az Ogonyok 1998. május 18-i számában megjelent egy cikk az európai bölényekről, amely azt közli az olvasóval, hogy a bölény a már kihalt mamut rokona, és a nagy hírű Białowieżai Nemzeti Parkban, a lengyel–fehérorosz határ közelében 1919-ben ejtették el az utolsó példányt. Ezek a fejlemények azonban nem érintették az orosz erdőket – folytatja a szerző –, ahol nagy számban maradtak bölények. Ezután részletesen beszámol arról, hogy bölényeket szállítottak át az Oka folyó partvidékének erdőiből Oroszország középső részére, Rjazany környékére.

[28] Józef Czapski *Na nieludzkiej ziemi [Az embertelen földön]* című könyve 1949-ben jelent meg először Párizsban, és néhány évvel ezután már Gustaw Herling-Grudziński *Más világ* című műve is hozzáférhető volt.

Talán jelentéktelennek tűnne az a tény, hogy egy olyan, nem különösebben igényes lap, mint az Ogonyok, bölénysztorikkal szórakoztatja az olvasóit, ha az ilyen hegemonista apró érdekességek nem képeznék le a klasszikus koloniális helyzetet, amelyben az igazság rovására népszerűsítik a perifériák fölé kerekedő birodalmi centrum primátusát egy olyan területen, amely első pillantásra nem látszik érzékenynek a kolonialista értelmezésre. A cikk rámutat a birodalmi perifériák újabb kudarcára, nevezetesen arra, hogy képtelenek megtartani saját nemzeti parkjaikat, és a gyarmattartó centrum sikerére, még ha ez csak a bölényfaj fennmaradásának elősegítésében mutatkozik is meg. De valójában a białowieżai erdőkben már hosszú generációk óta élnek és virulnak a bölények: 1980-ban ötszázkilencvenhárman, 1994-ben pedig hatszázhatvanketten voltak.[29]

Íme a történet háttere: a Białowieżai Nemzeti Park a régi Európa áthatolhatatlan őserdeinek egyik ritka maradványa. A rjazanyi erdőkkel ellentétben évszázadok óta az ott élő bölényekről híres. Éppen ezért a lengyel II. köztársaság kormánya, miután I. világháborút követően megörökölte a hatalmas károkat szenvedett Białowieżát, az állatkertben megmaradt példányokkal pótolta az eltűnt bölényeket. Azóta a bölények a vidék fő látnivalói; a helyi erdészek féltő gondoskodással, a legnagyobb odaadással őrzik őket.[30] Az Ogonyok cikke azt sugallja, hogy Białowieża mint az ökológiai érdeklődés tárgya jelentéktelen, Rjazany viszont nagyon is figyelemre méltó. Mint az gyakran megesik a birodalmak és a perifériák vonatkozásában, a máskülönben csak szórakoztatónak tűnő üzenetbe az van belekódolva, hogy a birodalmi központ képes mindent jobban csinálni a perifériánál. Mint David Cannadine kimutatja, a birodalmi praktikák egyikének megfelelően olyan üzenetekbe kódolják a birodalom felsőbbrendűségét, amelyeknek nincsenek könnyen felismerhető politikai vonatkozásaik, ehelyett tudatküszöb alatti szinten közvetítik ezt a fölényt. A 19. századi európai birodalmak tömeges méretekben folytatták ezt a gyakorlatot.[31] Az európai kolonialista diskurzusban nem bölények szolgálták a presztízs építését, hanem zászlók, díszszemlék, iskolák, hidak, kormányok, filozófiai rendszerek és társadalmi struktúrák. Mivel az orosz hagyományban ezek nagy része hozzáférhetetlen volt, meg kellett találni azokat a pótszereket, amelyek Oroszországot reprezentálták a hazai és a külföldi imázsépítésben. A bölényekről szóló cikk ebbe a kontextusba tartozik. Az események azon változata, amellyel az Ogonyok szerzője szolgál, tipikus példa az oroszok felsőbbrendűségét megerősítő stabilizációs technikák alkalmazására. Ilyen utalások és sugalmazások szóródnak szét a populáris kultúrában azzal a céllal, hogy megmutassák, Oroszország mindent jobban csinál, a szomszédait pedig láthatatlanná tegyék civilizációs szempontból. A bölényügy kisszerűsége magára a hatásmechanizmusra irányítja a figyelmet. A posztkolonialista elmélet ezt úgy fogalmazza meg, hogy az egyik kultúra *terminológiailag kisajátítja* a másikat.

Oroszországot sohasem sajátították ki így a nyugati hatalmak. A 16–17. században próbálták alárendelni az orosz diskurzust a nyugatinak, amikor az angol utazók és a moszkvai nagykövetek „primitív és barbár királyságról" írtak.[32] Ahogy Moszkva növekedett és erősödött, majd orosz birodalommá vált, felhagytak az ilyen kísérletekkel, a hermeneutika pedig követte a katonai győzelmeket. A Nyugat sohasem hódította meg úgy Oroszországot, ahogy meghódította a világ nagy részét. Maga Oroszország bizonyult hódítónak, amely kezdetben csendes és kulturálisan bizonytalan volt, később viszont egyre magabiztosabb lett, ahogy gyarapodott a területe és egyre nagyobb lett a hadserege.

A Kelet és a Nyugat fogalmára irányuló kizárólagos figyelem a posztkolonialista elméleten belül elrejti azokat a kulturális tereket,

[29] *Mały rocznik statystyczny,* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 1995, 44.

[30] Peter Ford, *Crossing Europe,* The Christian Science Monitor Online 1998. július 19. és 31.

[31] Lásd *The Invention of Tradition,* szerk. Eric Hobsbawm – Terence Ranger, Cambridge UP, Cambridge, 1983.

[32] *Seven Britons in Imperial Russia, 1698-1812,* szerk. Peter Putnam, Princeton UP, Princeton, 1952.

amelyeket a Nyugat nem tudott kisajátítani. Míg a Moszkvai Fejedelemség az ilyen kisajátítás határán állt, Péter és Nagy Katalin birodalma már kisiklott azok alól a felparcellázó definíciók alól, amelyeket a Nyugat erőltetett rá a világ fennmaradó részére. Oroszország akkor került közelebb a Nyugathoz, amikor 1795-ben bekebelezte nyugati szomszédait. Eztán alakultak ki a dinasztikus és egyéb kapcsolatok, majd a gyarmatosító vágyakat is sikerült hatalmas területekkel kielégíteni, miközben a faragatlan Moszkva átváltozott méltóságteljes, titokzatos Oroszországgá. Elképzelhetetlen lett volna, hogy Viktória királynő egyik rokona beházasodik egy hindu vagy afrikai családba, de az orosz elit már megfelelt erre a célra, lévén fehér bőrű. Nagy Katalin etnikailag német volt, egy német fejedelemségben született, de áttért az orosz pravoszláv hitre, és megtanult oroszul, még ha elég rosszul beszélt is; egy ilyen metamorfózis képtelenség lett volna, ha a bőrszín akadályt jelent. A 18. század vége felé Oroszország helyet kapott az európaiak asztalánál. Az uralkodók dinasztikus kapcsolatai és a népszerűség növelése érdekében indított kampányok átalakították a birodalom és a Nyugat viszonyát. Oroszország lassanként kezdte beírni magát a világtörténetbe, de nem mint a harmadik világ egyik országa vagy a távoli Kelet része, amellyel szemben felsőbbrendűként lehet fellépni, hanem inkább mint egy fehér nagyhatalom, amely szinte egyenlő a nyugati birodalmakkal; egy nagyhatalom, amelynek megvan a maga apparátusa ahhoz, hogy minősítse nem fehér ázsiai alattvalóinak másságát. Oroszország európai hódításai problémamentes státuszt kaptak. Nem hagyták, hogy ezek elhomályosítsák Oroszország képét, melyet a felvilágosodás olyan írói vázoltak fel, mint Voltaire vagy maga Nagy Katalin. A 19. század elején a nyugati emlékezetben rögzült Oroszország-kép már nagyon távol állt a „primitív és barbár királyság" képétől, amely egykor általánosan elterjedt volt a brit utazók körében.

Hatalmas jelentőségű ez a változás: amikor Oroszország majdnem egyenlőként lépett be a nyugati diskurzusba, még inkább eltűnt a láthatárról gyarmatosító hatalmi státusza. A Nyugat ekkor az ipari növekedéssel és saját gyarmati expanziójával volt elfoglalva, ezért alig

jutott el a tudatáig Oroszország színeváltozása: már nem elmaradott Másik, hanem szinte egy közülük. Az orosz elitek viszont megértették e változás jelentőségét, és attól tartottak, hogy ingatag egyensúly alakul ki a régi és az új országkép között. A régi azokból az időkből maradt fenn, amikor még a barbárok közé sorolták a moszkóviaiakat, az új pedig teljes egyenlőséget ígért, s ezt részben már valóra is váltotta, a legjobb, legdicsőbb európaiak közé helyezve az oroszokat. Az orosz elitek olyan nevelést kaptak, amely felszínes összehasonlítással megfeleltethető az európai modellnek, s bár a társadalomnak nem egészen egy százalékát alkották, az ő hangjuk volt az, amely meghatározta annak egészét. Mint Alekszandr Puskin mondta, mindanynyian tanultak ezt-azt, olvastak valamit Adam Smithtől, és elsajátították annyira a latin ábécét, hogy oda tudják írni a levél végére: *vale*. Hatalmas akaraterővel létesítettek Oroszországban iskolákat, tudós társaságokat, színházakat, minisztériumokat és a nyugati modellt imitáló más kulturális és társadalmi intézményeket. Ezek némelyike, mint a Bolsoj Balet vagy az Ermitázs múzeum rendkívül hatékonynak bizonyult abban a tekintetben, hogy segített átalakítani Oroszországot „közülünk valóvá", és kitörölni a nem nyugati állam régi képét. A kitűnő új irodalom további segítséget nyújtott Oroszország újradefiniálásához, háttérbe szorítva a faragatlan, írástudatlan országot ábrázoló korábbi képet. Oroszország hangja túlharsogta azokét, akik komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megmaradjon Nyugaton ez a régi kép: az Európa határvidékén élő leigázott nemzetekét; a különböző származású másként gondolkodókét, akik szibériai rabságban veszítették életüket (miután kellő mennyiségű munkával adóztak a birodalomnak); továbbá az olyan alkalmi utazókét is, mint de Custine márki vagy Joseph de Maistre, aki szentpétervári tartózkodásának vége felé megváltoztatta a véleményét Oroszországról, mert az egyre inkább Patyomkin-falura emlékeztette. Az orosz írók hamarosan felnőttek ahhoz a feladathoz, hogy háttérbe szorítsák az ellenvéleményeket, a nyugatiak pedig válaszul elfogadták Oroszországot közülük valóként, s egyben el is zárták a fogalmi

átértékeléstől, a más gyarmati hatalmakat tanulmányozó figyelmes pillantásoktól.

Természetesen voltak kivételek. 1839-ben jelentek meg az említett de Custine márki oroszországi úti élményei, melyekben a nyugati értelmiségi nézőpontjából próbálta bemutatni ezt az országot.[33] Bár a könyv híres lett a maga idejében, és később is próbálták elevenen tartani az emlékét, nem tudott komoly hatást gyakorolni az Oroszországot tárgyaló nyugati diskurzusra. Így Oroszország a nyugati birodalmakkal ellentétben nem késztette arra a nyugati értelmiséget, hogy kritikusan tekintsen az általa létrehozott intertextuális hálóra.

Az orosz kultúráról folytatott beszélgetés során az orosz értelmiségiek a kolonializmus jól ismert útját járták. Hallgatásra ítélték azokat a kultúrákat, amelyek bizonyos értelemben Oroszország riválisai voltak, vagyis a gyarmatosított szomszédokat, ugyanakkor sikerült ellenállniuk a Nyugat mohó törekvéseinek, melyek célja az volt, hogy a világ fennmaradó részét a saját kulturális fogalmiságába zárja. Oroszország megőrzött némi függetlenséget, alakíthatta a nyugatiak róla alkotott képét, ez pedig olyan kiváltság, amelyet a világ más kultúráitól általában megtagadtak. Churchill ismert megjegyzése szerint Oroszország rejtély; ezzel kapitulált a Nyugat számára megfejthetetlen kulturális szöveg előtt, beismerve, hogy képtelenség megérteni az oroszok történetét rejtjelező különös ábécét. Oroszországnak tehát megengedték, hogy olyan szférában létezzen, amelyet a „felvilágosodott" nyugati diskurzus rejtélyként ír le. Mindez egy olyan saját maga által meghatározott kulturális teret biztosít Oroszország számára, amelybe senki sem hatol be. Ez a kapituláció jele. Churchill meglepően nem birodalmi módon a Másikra testálta azt a tekintélyt, amely lehetővé teszi számára, hogy eldöntse, kivé akar válni. Természetesen ebben az esetben a Másik birodalom volt, nem pedig gyarmatosított ország. Az interpretáció hatalmáról való lemondás szabad kezet adott Oroszországnak arra, hogy saját hasznára formálja át a róla alkotott képet. Oroszország

[33] Marquis de Custine, *Oroszországi levelek. Oroszország 1839-ben,* ford. Pelle János, Nagyvilág, Budapest, 2004.

titokzatos mássága annyira elbátortalanította a Nyugatot, hogy nem tett fel olyan kérdéseket az orosz narratívára vonatkozóan, amelyekre önmagától is választ várt: hogyan kebelezte be a birodalom a Másikat? Hogyan kendőzte el azt, ahogy miképpen bánt a Másikkal? Mi az, ami Oroszország történetében valójában a Másik történetéhez tartozott?

Az elmúlt két évszázadban az orosz szellemi elitek segítették abban az uralkodó osztályt, hogy retorikai megoldásokat találjon a birodalom gyengéinek és a moszkvai központú állam hódító természetének leplezésére. Az ország területe hatalmas volt, de lakossága már nem mondható népesnek. Az orosz kultúra kiváltságos helyzetben volt, de nem sikerült teljesen eloroszosítani a birodalom nemzeteit. Az orosz elitek a 18. század óta dolgoznak azon, hogy valamiféle közös alapot találjanak, amelyen e hatalmas térség lakói találkozhatnak. E nagy erőfeszítés részeként egyfajta birodalomépítő szókészletet honosítottak meg a belső orosz diskurzusban, olyan kifejezésekkel, mint a *rossziszkij* vagy a *velikoruszij*. Időközben a birodalom határain kívül a nyugati elitek arra a meggyőződésre jutottak, hogy az orosz imperializmus nem ügy.[34] Oroszország egyik legnagyobb retorikai teljesítménye az volt, hogy külföldön sikerült fenntartani azt a meggyőződést, amely szerint a hozzá tartozó gyarmatok valójában etnikailag meghatározatlan területek, amelyekre Oroszországnak szüksége volt a saját politikai biztonsága érdekében, de egyébként is szívesen vetették alá magukat az asszimilációnak. A legnagyobb európai irodalmakban leleplezték és kritikának vetették alá a gyarmatosításba való csendes beletörődést, újabb lökést adva ezzel a dekolonizációnak és létrehozva az egészséges nyugtalanság állapotát, a nemrég még önhitt kultúrák pedig kétkedve kezdtek önmagukba nézni.[35] Oroszországban ez elmaradt.

[34] Az Oroszország történetét tárgyaló alapművek, mint például James H. Billington *The Icon and the Axe* (1966) című könyve, kerülik az orosz gyarmatosítás témáját.

[35] Diana Brydon – Helen Tiffin, *Decolonizing Cultures,* Dangaroo Press, Sydney, 1993, 127.

Mese Oroszország történeti földrajzáról

Akkor született az az ötlet, hogy az orosz kolonializmus textuális kifejeződését fogom vizsgálni, amikor észrevettem, hogy az orosz irodalom bevett értelmezései, melyeket az amerikai egyetemek szláv és angol filológiai intézeteiben tanítanak, nem egyeztethetők össze Allen F. Chew atlaszával.[36]. Ez az atlasz olyan politikai alakzatot mutatott, amelynek földrajzi és adminisztratív növekedése példátlan volt a világtörténelemben. Míg a 17. századi Moszkva kevéssé ismert és viszonylag jelentéktelen politikai szereplő volt Európa határvidékén, az orosz birodalom, melyet később Szovjetunióvá forrasztottak össze, világhatalommá vált, ráadásul a világ legnagyobb országának címére is pályázhatott. A számtalan háborúról, megszállásról, egyezményről, bekebelezésről, rendelkezésről és a nem túl gyakori visszavonulásokról szóló drámai elbeszélés izgalmas kutatási téma: lassan összeáll belőle a kép, hogyan gyarapodott Oroszország területe faluról falura, városról városra, hogyan terjeszkedett egyik folyótól a másikig, egyik sztyeppétől a másikig. Az oroszok által kezdeményezett nagy horderejű politikai változások, amelyek őket is átalakították, különböző etnikai csoportokhoz és felekezetekhez tartozó nőket és férfiakat is érintettek. E birodalom alattvalóinak hozzáállását és tevékenységét a birodalmi rendben elfoglalt helyük határozta meg. Az orosz irodalom közvetítő szerepet játszott ebben a folyamatban: Tolsztoj és Dosztojevszkij, Puskin és Lermontov, Szolzsenyicin és Ribakov elbűvölő hősei az orosz kolonialista vállalkozás szerves részei.

A Chew professzor atlaszából kirajzolódó történet tömeges és költséges előrenyomulásról szól, az expanzió egyszerre folyik kelet, nyugat, észak és dél felé. A 17. és a 19. század között a birodalom szédítő tempóban, naponta átlagosan 55 négyzetmérfölddel gyarapodott. A terjeszkedés tempója miatt a bekebelezett területeket nem lehetett teljesen eloroszosítani, ami a folytonos instabilitás állapotában tartotta a birodalmat. Az 1914-et megelőző két évszázad során *Rosszija* a bruttó nemzeti össztermék példátlanul magas hányadát fordította terjeszkedésre. 1720-ban Nagy Péter az állami bevételek 96 százalékát költötte a hadseregre. A 18. században az orosz uralom alatt álló birodalom száz lakosa három katonát tartott el, míg Nyugat-Európában hasonló számú állampolgárt csak egyetlen katona költségei terheltek.[37] A 19. században Oroszország megerősítette uralmát az egykori Lengyel–Litván Köztársaság és a Kaukázus fölött, s ugyanakkor beszállt az ázsiai prédákért folytatott nagy játszmába. Ezek a katonai vállalkozások sikeresek voltak, de az aránytalanul nagy hadsereg fenntartása jelentősen átalakította Oroszország társadalmi életét és kulturális diskurzusát. Lev Tolsztoj *Kozákok* (1862) című elbeszélésének narrátora említi mintegy mellékesen, hogy bizonyos esetekben egész kozák falvakat telepítettek át a Kaukázusba, hogy sakkban tartsák a helyi lakosságot, és bázisként szolgáljanak a további hódításokhoz. Hasonló áttelepítések történtek a Fekete-tenger vidékén, a balti térségben és Szibériában is. A gazdasági áldozatok, amelyeket az oroszoknak azért kellett meghozniuk, hogy megfizessék a gyarmatosító erőfeszítések árát, az orosz irodalomban oly gyakran megszólaló, az áldozatvállalást panaszoló hangban is tükröződtek.

Oroszország állandó terjeszkedése során mind a leigázottaknak, mind a hódítóknak soha véget nem érő brutalitást kellett elszenvedniük. E durva cselekedeteket kegyelettel őrizte a birodalom társadalmi és politikai emlékezete, s azok a földrajzi tér tagolásába is beíródtak. Elég annyit említenem, hogy a „Szibéria" szó évszázadokon át a kényszermunkatáborokhoz kapcsolódott. Mindemellett a folyton új területekre áhítozó Oroszország rettenetes étvágya miatt a birodalom

[36] Allen F. Chew, *Atlas of Russian History. Eleven Centuries of Changing Borders*, Yale UP, New Haven (CT), 1967.

[37] Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, Scribners, New York, 1974, 120. A hadsereg primátusához kapcsolódik az a tény is, hogy az orosz költségvetés 1999-ben – amikor drákói megszorítások voltak gyakorlatilag minden területen – elég pénzt irányzott elő a hadsereg fejlesztésére ahhoz, hogy 62 százalékkal emeljék a katonák, 102 százalékkal pedig a tisztek illetményét; lásd Michael Gordon, *Russia Offers 1999 Budget*, The New York Times 1998. december 11.

bővelkedett földterületekben, ez pedig a Szovjetunióban és a posztszovjet Oroszországban sem változott. Mihail Solohov *Feltört ugar* (1932) című regénye a szovjethatalom idején mutatkozó földfelesleggel kapcsolatos ideológiai problémákat vetette fel. A cári birodalomban a földbőség gyakorlatilag lehetetlenné tette az asszimilációt és a jogállam kialakulását. E túlzott bőség tudata az orosz irodalomban is egyre erősebben jelentkezett, hozzájárulva a regények cselekményfordulatainak és a földrajzi adottságok értelmezésének alakulásához (Dosztojevszkij műveiben például úgy jelenik meg Szibéria, mint a büntetés, a megtisztulás és az új esély helye). Talán éppen ez a felelős az orosz identitás azon részének kialakulásáért, amely szerint *Rosszzija* túlságosan nagynak és sokfélének tűnik ahhoz, hogy „racionális" módon lehetne igazgatni. *Rosszija* így egyfajta mitikus létezővé válik, amelyet arra rendelt a sors, hogy *jegyinaja i nyegyelimaja,* egy és oszthatatlan maradjon. Másrészt viszont *Rosszija* óriási területét okolták azért, hogy időtlen idők óta képtelen az európai birodalmak sztenderdjeihez mérhető életszínvonalat biztosítani polgárai számára. *Rosszija* történetének nagy részében a határvidékekre jellemző szélsőséges életkörülmények uralkodtak az országban Moszkva külvárosaitól Vlagyivosztokig.

Az orosz irodalom nagy műveinek általánosan elfogadott olvasatai arról árulkodnak, hogy az értelmezők kevéssé voltak tudatában e problémáknak. Az irodalmi alakok tapasztalatait az általános emberi tapasztalatok körébe sorolják, miközben elegánsan eltüntetik az imperializmus kérdését. Az orosz és nyugati elemzők úgy interpretálják az orosz irodalmi szövegeket, mintha azok a lényegükből fakadóan mentesek lennének az orosz katonai fellépés melletti kiállástól; megtéveszti őket e szövegek bámulatos képessége, aminek köszönhetően kitérnek a kritikus pillantása elől, amely felhívhatná a figyelmet a birodalomnak tett szolgálataikra. Az orosz irodalom látványos sikereket ért el a róla szóló diskurzus kezdeményezésében, fölerősítésében és irányításában, olyan irányba terelve azt, hogy ne legyen kitéve annak a szigorú figyelemnek, amely a posztkolonialista kritikusok részéről a brit, francia

és más nyugati irodalmakra irányult. Az ilyen olvasatokat kafkainak nevezem, abban az értelemben, hogy megkerülik az orosz literatúra és az orosz birodalom kapcsolódási pontjait, s ehelyett egyfajta senkiföldjén helyezik el az irodalmi alakokat, amely erősen emlékeztet arra, ahol Kafka hősei élnek. A nagy orosz regények jellegzetesen orosz háttere első pillantásra jelentősen különbözik Kafka színtelen és névtelen helyszíneitől. De ezek a regények osztoznak Kafka műveivel abban az egzisztenciális ártatlanságban és tanácstalanságban, amely a sorsot helyezi az értelmezés középpontjába, nem pedig a Hatalom és az ellenszegülő alattvalók közti teret. Csak reménykedhetünk abban, hogy kialakul egy olyan diskurzus, amely felhívja a figyelmet arra, hogy milyen értelemben fogadták el vagy vetették el az orosz írók az orosz imperializmust, hogyan sajátították ki retorikailag a birodalom tájait, és hogyan tulajdonítottak olyan jellemvonásokat a Másiknak, amelyek megfelelnek a dolgok rendjében elfoglalt pozíciójának.

Chew atlaszával ellentétben azok az orosz történészek, akik könyveikkel az amerikaiak Oroszország-képét formálták, narratívájukban nem a hódítás és az agresszió problémáira összpontosítanak, hanem inkább arra, hogy mekkora árat fizettek az egyszerű oroszok ezekért a hódításokért. E történészek némelyike kritikátlanul elfogadja azt a véleményt, hogy Oroszország példátlanul sokat szenvedett az idegen megszállásoktól, és az utóbbiak sajnálatos módon állandó elemei voltak a történetének. A megszállás mítosza nemcsak az orosz életfelfogást és a politikai viselkedést határozta meg, de a nyugati értelmezésekre is hatott.[38] Az angol nyelvű világban az áldozathozatal olyan erősen kötődik az Oroszországról kialakított képhez, hogy kiiktatása szinte lehetetlennek tűnik. Ezt örökítik tovább a különböző tudományágakban és szférákban szétszóródó könyvek és hangok. Míg Oroszország területgyarapodását magától értetődőnek tartják, mintha ennek törvényszerűen be kellett volna következnie, addig az ezzel ellentétes folyamatot hatalmas katasztrófának tekintik.

---

[38] George VERNADSKY, *A History of Russia,* Yale UP, New Haven (CT), 1961; Nicholas V. RIASANOVSKY, *A History of Russia,* Oxford UP, Oxford, 1984^4.

Chew atlasza, éles ellentétben a fájdalom és a sérelmek képeivel, megmutatja, hogy Oroszország legősibb területei, mint például Tula és Rjazany, Kosztroma és Vologda a korai középkor óta nem szenvedtek el semmiféle megszállást. Épp ellenkezőleg, az oroszok mozgósították újra meg újra a hadaikat, hogy elfoglalják a más nemzeti csoportok által lakott fejedelemségeket, és katonai bázisokat építsenek ki olyan régiókban, amelyeket rögtön „oroszként" határoztak meg, mihelyt felállították az első orosz helyőrséget. Ez az atlasz minden más könyvnél jobban rombolja a megszállás mítoszát. Rámutat arra, hogy az etnikai Oroszország gyakorlatilag a moszkvai állam megalakulása óta nem szenvedett el idegen megszállást, hiszen a lengyelek (1610) és a franciák (1812) rövid ideig tartó támadása valójában annyiban merült ki, hogy a katonák keskeny menetoszlopa hatalmas területeken haladt át útban Moszkva városa felé, miközben a számtalan orosz falu és kisváros élete az évszázadok óta megszokott mederben folyt tovább: oda sosem jutott el idegen katona, sosem fizettek adót megszállóknak. A 19. század elején egy lovas átlagsebessége óránként mintegy 13 mérföld volt.[39] A Moszkva elleni lengyel támadás és a franciák Oroszország meghódítására tett kísérlete egy hosszú útvonalra korlátozódott, amelynek szélessége ritkán lépte túl az 50 mérföldet. Bár az 1941-es német invázió több szempontból is katasztrofális volt mind az oroszokra, mind a nem oroszokra nézve, főként két szovjet tagköztársaság, Ukrajna és Fehéroroszország szenvedett nagy pusztításokat. Mint Norman Davies mondja az állítólagos húszmillió orosz háborús áldozatról: ők nem voltak oroszok, nem voltak húszmillióan és nem is voltak háborús áldozatok.[40]

Ez nem jelenti azt, hogy Oroszország ne szenvedett volna a II. világháborúban; szenvedett, méghozzá rettenetesen. Szenvedett akkor is, amikor Napóleon támadt rá, és jóval kevesebbet ugyan, de akkor

[39] Jarosław Czubaty, *Rosja i świat. Wyobraźnia polityczna elity władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Neriton, Warszawa, 1997, 61.

[40] Norman Davies, *World War II. Grand Illusion*, The New York Review of Books 1995. május 25.

is, amikor a lengyelek. De nézzünk csak bele megint az atlaszba, és lássuk, miként rajzolódik ki a Szovjetunióban a II. világháború története. Más nemzetekkel és etnikai csoportokkal ellentétben, amelyeket a nácik teljes egészében uralmuk alá vontak a *Blitzkrieg* után, az oroszok a II. világháború alatt képesek voltak hatalmas tömegeket és értékes ipari berendezéseket visszavonni az Ural mögé, ahol azok gyakorlatilag sértetlenül vészelték át a háborút. Az orosz tudósoknak nem kellett attól tartaniuk, hogy kénytelenek lesznek együttműködni az ellenséggel. A németek Oroszország belterületén valójában csak Voronyezsig jutottak el, vagyis mintegy 1800 mérföldre voltak Novoszibirszktől, és sohasem tették be a lábukat Moszkvába. Ugyancsak orosz kézben maradt Leningrád, gazdag építészeti és művészeti örökségével együtt, noha szinte a végkimerülésig ostromolták.

Hasonlítsuk ezt össze Kelet- és Közép-Európa teljesen elpusztított kisebb és nagyobb városaival; ezeken a tájakon idegen hadseregek vonultak át, fosztogatva, civileket gyilkolva és mindent lángba borítva a pusztító tüzérségi támadásokat és bombázásokat követően. Bár Leningrád szörnyű veszteségeket szenvedett el az ostrom alatt, az orosz nemzetiségű lakosság vesztesége százalékban kifejezve sokkal alacsonyabb volt, mint a szomszédos etnikai csoportoké. Az önmaguknak okozott veszteségeket, vagyis a Gulag áldozatait is számításba kell venni, akikre Norman Davies hivatkozik. A leningrádi múzeumok gazdagsága nem fogyatkozott a II. világháború alatt, sőt éppenséggel gyarapodott a Németországból és más országokból hozott hadizsákmánnyal, ráadásul mindez a Szovjetunió összeomlása után is orosz kézben maradt.[41] A németek az Oroszországi Föderáció mintegy 5 százalékát tartották megszállás alatt három évnél rövidebb ideig. Oroszország nyugati szomszédai számára viszont hat évig tartott a háború. Szolzsenyicin *Rákosztály* című regényében az orvostanhallgató Zoja és a családja Szmolenszkből Taskentbe költözik, így vészelik át a háborút. Zoja magától értetődőnek tekinti a veszély elől

[41] Judith H. Dobrzynski, *Russia Pledges to Give Back Some of the Art Looted in War*, The New York Times 1998. december 3.

menekülő oroszok egyirányú áramlását, amikor Kosztoglatovval beszélgetve azon mereng, milyen hatalmas az „ő országuk".[42] A háború utáni orosz irodalom ennek ellenére megerősíti a példátlan áldozatvállalásról alkotott képet, a nyugati tudósok pedig, néhány kivételtől eltekintve, ezt minden ellenvetés nélkül el is fogadják.

Oroszország posztkolonialista perspektívából

Míg a Chew professzor atlasza által elmesélt történet ösztönzést adott arra, hogy az orosz gyarmati tapasztalat felől közelítsem meg az orosz irodalmat, addig az ilyen kutatáshoz szükséges módszerek csak a posztkolonialista elmélet megjelenésével öltöttek formát. Az európai gyarmattartó nagyhatalmak, valamint az ázsiai és afrikai meghódított területek viszonyát feltáró nyugati kutatások modelleket és megvilágító erejű felismeréseket kínáltak számomra az orosz irodalom vizsgálatához. Itt mindenekelőtt Edward Said *Orientalizmus* és *Culture and Imperialism* (1994) című könyveit kell említenem.

Az *Orientalizmus* erőt és legitimitást adott a posztkolonialista elméletnek és kutatásoknak, aminek azok korábban híján voltak. Said kezdetben alig talált kiadót a könyvének, annyira idegennek érezték ezt a fajta diskurzust azok, akik hozzászoktak a nem nyugati témákat feldolgozó nyugati írások általánosan elfogadott közelítésmódjához. De amikor az *Orientalizmus* megjelent nyomtatásban, a legtöbb recenzens lelkesen fogadta, és rengeteg olvasója lett a könyvnek. Said megteremtette a diskurzus egyfajta modelljét, amely aztán könyvek százaiban burjánzott szét. A nyugati birodalmak szétesése, valamint annak erősödő tudata, hogy nincs jogunk ráerőltetni a diskurzusunkat a lekicsinyelt és démonizált Másikra, az egyetemi világ égető problémáinak kellős közepébe vagy legalábbis annak közelébe helyezte Said művét.

[42] Alekszandr Szolzsenyicin, *Rákosztály. Regény*, ford. Szabó Mária, Árkádia, Budapest, 1990, 37.

Az *Orientalizmus* azt a fogalmat értelmezi át, amelyet a 19. századi „birodalmi" írók dolgoztak ki azzal a céllal, hogy textuálisan magában foglalja azokat az „alacsonyabb rendű fajokat", amelyeket fegyveres erővel taszítottak szolgasorba a gyarmatokért folytatott európai versengés idején. Eredeti használatában ez a kifejezés az Ázsiával és Afrikával foglalkozó etnográfusok, antropológusok, történészek és utazók írásainak összességét jelentette. E szerzők együtt elemezték és „foglalták be" a nem nyugati nemzeteket abba, amit a tudás *egyedül helyes* nyugati modelljének vagy a történeti kutatások felvilágosult módszertanának tekintettek. Said amellett érvel, hogy az orientalista víziót kezdettől fogva eltorzította a taxonómusok kívülálló pozíciója és az a tény, hogy a kutatásaik nem voltak semlegesek: e szerzők a birodalmak érdekeit szolgálták azok felkent képviselőiként. Csakis ők határozhatták meg a nem nyugati kultúrák jelentőségét – a „bennszülötteknek" akkoriban nem volt joguk visszabeszélni a birodalomnak –, ez a pozíció pedig korlátlan szabadságot adott mások osztályozása terén. Lehetővé tette számukra, hogy olyan statikus kategóriákat kreáljanak, mint például maga az „Oriens" fogalma.

Az orientalisták szerint a Kelet változatlan létező volt, amelynek a lakóit csak *en masse* lehet értékelni; mint egyének legfeljebb valamilyen „tipikus keleti" jellemző illusztrációi lehettek. Így a nem nyugati népek olyan értékelő interpretációk foglyaivá váltak, amelyeket a változó körülmények között is érvényeseknek tartottak. Olyan általánosításoknak voltak kitéve, amelyeket nem vonhattak kétségbe és amelyeknek még csak tudatában sem voltak: az orientalista diskurzus nyugati emberek egymással folytatott párbeszédéből született, és az orientalisták szellemi horizontján sosem tűnt fel az a gondolat, hogy esetleg maga az „Oriens" is szívesen tartaná magát az *auditur et altera pars* (hallgattassék meg a másik fél is) premodern jogi maximához. A Keletet nem kapcsolták be a saját ügyeiről zajló vitába, ilyen vitát csak egymás között folytattak. A nyugati antropológia, a nyelvészet és a darwini biológia egyre szigorúbb rabságba zárta az osztályozás révén a Másikat, és képtelenné tette arra, hogy kitörjön az orientalista kategóriák börtönéből.

Az orientalista interpretáció olyan ketrecet készített, amelybe látszólag végleg bezárták a nem nyugati népeket. Ez a ketrec hatásos érvelésekből állt össze, a tézisek szinte hézagmentesen illeszkedtek egymáshoz. Ezen érvek hitelét a gondolkodásnak a felvilágosodás során megalapozott alapelvei szavatolták a belátható jövőre nézve.

Az egyes könyveket, nem pedig magát a kategóriát megkérdőjelezve dekonstruálni a ketrecet: ez igazán gargantuai feladat lett volna. Said ezzel szemben a holisztikus megközelítést választotta, amely, hogy úgy mondjam, magát a ketrecet vette célba, nem pedig annak számos részletét és alkotóelemét. Ezzel elindított egy folyamatot: a felvilágosodás szellemében teremtett, érdek nélküli tudományos kutatásnak álcázott hatalmi diskurzus dekonstrukcióját.

Said egyik legnagyobb eredménye, hogy tudatosította bennünk, milyen nagy hatással van az értelmezői közösség az interpretáció tárgyára. Bár Said a francia és az angol orientalistákkal foglalkozott, jellegzetes fesztelen (vagyis csak egészen kevés *neheztelés*sel terhelt) okfejtése sok más helyzetre vonatkoztatva is érvényes. Mint már korábban leszögeztem, az orosz kultúra angol nyelvű értelmezéseit a kutatók birodalmi szimpátiái motiválták, akik ugyanolyan elismeréssel tekintettek az orosz gyarmatosító törekvésekre, mint amilyennel annak idején a nyugati hódítókat tüntették ki az orientalisták. Kertelés nélkül fogalmazva: Said törte előttünk az utat, és erre az útra előbb-utóbb az orosz történelemmel és kultúrával foglalkozó kutatóknak is rá kell térniük. Minél előbb sor kerül erre, véleményem szerint annál jobb.

A következő lépés a *Culture and Imperialism* című könyv volt. Said itt a következő, meglepően sok ismétléssel teli definíciót adja az imperializmusról:

> Egy bizonyos, nagyon elemi szinten az imperializmus azt jelenti: olyan vidékeken gondolkodni, letelepedni, felettük ellenőrzést gyakorolni, amelyeket az adott csoport nem birtokol; amelyek távol vannak, amelyeket mások laknak és birtokolnak. [...]

> Az „imperializmus" kifejezés, ahogy én fogom használni, a távoli területeket igazgató anyaországi központ gyakorlatát, elméletét és hozzáállását jelenti; a „kolonializmus" pedig, amely szinte mindig az imperializmus következménye, nem más, mint települések létesítése távoli területeken. Ahogy Michael Doyle kijelenti: „A birodalom olyan formális vagy informális kapcsolat, amelyben egy állam ellenőrzése alatt tartja egy másik politikai társulás tényleges politikai szuverenitását."[43]

Said e művében az angol és a francia kultúra olyan képviselőit mutatja be, akiket semmiképpen sem nevezhetünk harcias sovinisztáknak, mégis megformálták a birodalmi víziót a maga látszólagos ártatlanságában. Joseph Conrad megtévesztően fogalmazott: miközben „kívülről" mutatja be Afrikát és Ázsiát, az imperialista uralom által másokra kényszerített hierarchiát is eltávolítja magától. Hasonló a helyzet Jane Austennel is, aki éppen csak érintette a tengerentúli tulajdonszerzés tényét, miközben könyörtelen erkölcsi ítéleteket fogalmazott meg szereplői otthoni viselkedéséről. Said méltányolja Conrad iróniáját és Anglia birodalmi hódításaival kapcsolatos szkepticizmusát, ahogy Austen „erkölcsi finomságainak" is tökéletesen tudatában van.[44] Míg Walter Lippmann és George Kennan mélységes amerikai felsőbbrendűségi érzést táplált magában, mindketten megvetették a primitív sovinizmust – jegyzi meg Said. Ugyanakkor, mint az amerikai sors kifejezői, a birodalmi gondolkodók egyik jellemző vonását tükrözik, nevezetesen azt, hogy készek *értelmezéseket erőltetni a védtelen nemzetekre.*[45] Conrad és Austen ugyanígy minden kétértelműsége mellett a birodalom szószólója marad. Said radikálisan új olvasatot kínál ezekről az írókról és számos más pályatársukról.

Az orosz birodalmi diskurzus – igen kevés kivételtől eltekintve – nem hozott létre ilyen rétegzett és önkritikus szövegeket. Oroszországban a birodalmi tudat nagyrészt érintetlen maradt attól a fel-

[43] Edward Said, *Culture and Imperialism*, Vintage, London, 1994, 7, 9.
[44] *Uo.*, 84.
[45] *Uo.*, 285.

ismeréstől, hogy a *succès* (ha már a *noblesse* nem is) *oblige*. Egyetlen jelentős orosz író sem vonta kétségbe azt, hogy szükséges vagy bölcs dolog a nemzet javait felhasználva egyre nagyobb területeket alárendelni a birodalomnak, vagy megtartani olyanokat, amelyek nem oroszok, sőt még csak nem is szlávok. Egyikük sem kérdőjelezte meg a gyarmati erőszak morális kétértelműségeit. A 19. századi nagy orosz írók olyan könnyedén siklottak el a kormányuk által folytatott háborúk ténye felett, amelyhez foghatót nem találunk Nyugat-Európa országaiban. Az orosz írók vagy értelmiségiek sohasem mutatták be a meghódított területeken folytatott birodalmi politika valóságát. Ha egy orosz értelmiségi bármikor is szóba hozta volna a jóvátétel kérdését, azzal (legalábbis eleinte) alighanem az életét vagy a testi épségét veszélyeztette volna. A gyarmati függőség eszméje, valamint az, hogy milyen árat fizettek ezért a leigázott nemzetek, nem került bele az orosz nemzeti diskurzusba. Bár számos orosz író tűnt ki finom erkölcsi érzékével, ők csak a saját birodalmi házuk tájáról írtak, azokhoz a britekhez hasonlóan, akik hangosan követelték, hogy igazságosan költsék el hazájukban a tengerentúli rabszolgamunkából származó bevételeket. Az orosz irodalomban rengeteg együttérzéssel ábrázolják az olyan alakokat, mint Akakij Akakijevics vagy – a jelenhez közeledve – Ivan Gyenyiszovics és Andrej Guszkov, de a legkevésbé sincsenek tudatában annak, hogy ezek a nehéz sorsú alakok mégiscsak *a birodalom haszonélvezői*,[46] mint ahogy a szerencsétlen Mr. Micawber is pontosan ilyen kedvezményezett volt. Sem Tolsztoj, sem Dosztojevszkij nem érzékelte az abban rejlő iróniát, hogy miközben erkölcsi dilemmákról írnak regényeket, olvasóik a határokon túl erőszakos cselekedetekben vesznek részt. Mivel nincs tudatában a gyarmati gaztetteknek, nehéz lenne elvárni, hogy az orosz diskurzus szívesen vegye a *Culture and Imperialism* gondolatait, vagy hogy minden ellenvetés nélkül a könyvben megfogalmazott észrevételekhez tartsa magát.

[46] Ryszard KAPUŚCIŃSKI, *A birodalom*, ford. SZENYÁN Erzsébet, Európai Utas – Századvég, Budapest, 1993.

Van itt még egy probléma. Az orientalizmus kategóriája, melyet Said átalakított és átértelmezett, számos olyan tanulmány megjelenéséhez vezetett, amelyeknek csak az absztrakciók szintjén van értelmük, ez pedig nehezen hozzáférhető azok számára, akik azt szeretik, ha tiszta fogalmakkal van dolguk. A posztkolonialista elmélet számos posztmodern filozófiai és pszichológiai forrást használ, és részben ez az örökség felelős azért, hogy a hagyományosabb gondolkodású orosz szerzők idegenkednek tőle. A formalista és strukturalista epizódtól eltekintve (melyet sose fogadott be teljesen a kritika fő vonala) az orosz irodalomkritika ritkán fordult új eszmék felé, inkább a már jól bevált modelleket követte.[47] Ezenkívül néhány értelmiségi nem akar túllépni a totalitárius elnyomás problémáján, amely a kommunizmus idején az oroszokat és a nem oroszokat egyaránt sújtotta. Bár a szovjet totalitarizmussal kapcsolatos problémák sokaságának megvan a maga súlya, az irodalmi kutatásokban ezt abba a tágabb textualitásba kell helyezni, amelyet a posztkolonialista elmélet tár fel, már csak azért is, mert az irodalomkutatók inkább szövegekkel foglalkoznak, mintsem közvetlenül a világgal. Az, hogy nincs olyan diskurzus, amely leleplezné az orosz irodalomnak az orosz birodalmi érdekek védelmében játszott közvetítő szerepét, a Kelettel kapcsolatos 19. századi nyugati diskurzussal mutat párhuzamokat.

Ebben az összefüggésben a szocialista realizmus öröksége is fontos tényező, amely erősíti az ellenállást mindazokban, akik nem hajlandók tudomásul venni az orosz gyarmati terjeszkedést és erőszakot. Miután 1932-ben megalakult a Szovjet Írószövetség, Oroszországban két emberöltőn keresztül volt a szépirodalom kötelező módszere a szocreál. Ritkán fordultak elő kivételek, ezek pedig szamizdat kiadásban nem terjedtek elég széles körben ahhoz, hogy megváltoztassák a nyelvhasználatot és az orosz kultúrában elfogadottá vált tudásmodelleket. Mint az ötödik fejezetben kifejtem, a szocreál preskriptív

[47] Ewa M. THOMPSON, *Russian Formalism and Anglo-American New Criticism. A Comparative Study*, Mouton, The Hague, 1971. Jurij Lotman szintén kivételnek számít.

normái hatással voltak az orosz írók témaválasztásának spektrumára és szóhasználatára. Ezzel diskurzusra is hatást gyakoroltak, aminek következtében nehezebbé vált a posztkolonialista kritikai kategóriák elsajátítása. A szocreál – minden kritikai módosítás, illetve aktualizálás ellenére, amelynek Sztálin halála után alávetették – olyan kényszerzubbony volt, amellyel írók, szónokok, újságírók ezrei szedálták le az orosz nyelvet, s ezáltal az orosz gondolkodást. Az ő vezetésük alatt az emberi tapasztalat egész szférái tűntek el a nyelvből, így a tudatból és a kultúrából is.

Az orosz írók és kritikusok szókészlete bámulatosan egyszerű, hogy azt ne mondjam, primitív, ha a nemzet iránti lojalitást érintő kérdésekről van szó, illetve arról, hogy milyennek látják az oroszokat a nem oroszok a birodalmon belül. Általában véve semmi nyoma nincs az ilyen problémák okait érintő reflexiónak, sőt bármiféle episztemológiai reflexiónak. A szovjet-orosz írók dalaikkal, filmforgatókönyveikkel, regényeikkel, verseikkel, színdarabjaikkal és cikkeikkel beleírták az orosz nyelvbe kezdetleges, szentimentális vízióikat az oroszokról és azok hűségéről. Az orosz értelmiség – nagyon kevés kivétellel – kivette a részét abból, hogy a valóság ilyen szegényes változata váljon uralkodóvá. Az orosz politika alakjai szintén a valóság e leegyszerűsített változatát jelenítették meg újra meg újra a beszédeikben és a közleményeikben, új presztízzsel és tekintéllyel ruházva fel azt. Így a mai orosz olvasó egy olyan nyelvi és irodalmi színtéren találja magát, amely tele van szórva az államot dicsőítő mítoszokkal, a nemzeti kötelesség fogalmát pedig még mindig területi és kolonialista kategóriákhoz kötik az orosz írók. Mostanra az orosz nyelv eljutott arra a szintre, ahol kizár, mondhatni organikusan elvet minden olyan fogalmat és eszmét, amely nem illik a *rogyina*ként és *otyecsesztvó*ként felfogott haza szeretetéhez; ezt olyan alapértéknek tekintik, amelyhez egy jó orosznak feltétlenül hűnek kell maradnia.

A szovjet és posztszovjet Oroszország falusi írói ilyen nyelvi és fogalmi anyagot használva teremtették hőseiket, akiket akár a 18. századi didaktikus fabulaköltők is kreálhattak volna, Oroszországot

és annak mágikus vonzerejét dicsőítve. Az orosz értelmiség képviselői az irodalmi vitákban még mindig kitartanak amellett, hogy Oroszország olyan hely, ahol a szabadság a Nyugaton kifejlődött jogi intézmények támogatása nélkül is elérhető.[48] Ahogy egy posztszovjet értelmiségi, Szergej Szergejevics Averincev fogalmazott: az oroszok „nem bíznak az intézmények által garantált szabadságban".[49] Vjacseszlav Usakov pedig arról biztosította olvasóit, hogy Oroszország ellenáll minden olyan kísérletnek, amely azt a célt szolgálja, hogy racionális elemzés útján értsék meg.[50] A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a Lityeraturnaja Gazeta és az Ogonyok (a politikai spektrum másik végén pedig a Lityeraturnaja Rosszija) hosszadalmas vitát folytatott az orosz identitásról. Rengeteg könyv is megjelent a témáról. A viták azonban többnyire nem léptek túl annak a terminológiának a keretein, amelyet a szocialista realizmus tett elfogadottá.[51]

Sokat írtak már az *Orientalizmus* következetlenségeiről, és arról, hogy Said nemhogy alkalmazni, de még kidolgozni sem volt képes a posztkolonialista kutatások mindenre kiterjedő módszertanát.[52] Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy egy új kutatási terület kialakítása mindig intuitív és vázlatos, a metodológiák csak később jönnek. Said számtalanszor kijelentette, hogy kerüli az esszencialista nézőpontot, de érveinek kifejtése során gyakran meglepően közel kerül annak elfogadásához. Elnézőbben kezeli a francia

[48] Александр Филиппов, *Смысл империи: к социологии политического пространства* = *Иное. Хрестоматия нового российского самосознания, III. Россия как идея*, főszerk. Сергей Борисович Чернышев, Аргус, Москва, 1995, 421–476.

[49] *„Умом Россию не понять"*, Литературная Газета 1990. április 5. Vö. *Отзвуки Великой французской революции в русской литературе*, Новый Мир 1989. július, 185–187.

[50] Вячеслав Ушаков, *Немыслимая Россия* = *Иное*, III., 393–420.

[51] Олег Николаевич Трубачёв, *В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси*, Наука, Москва, 1992.

[52] Said könyvének kritikájához lásd Bart Moore-Gilbert, *Postcolonial Theory*, Verso, London, 1998, 34–73.

orientalistákat, mint az angolokat, az orientalizmus kategóriáinak kialakításában pedig mutatkoznak nála bizonyos esszencialista vonások. Ez talán azt jelenti, hogy az igazán gondolatébresztő művekből nem hiányozhat az esszencializmus valamilyen formája.

Said nem ragaszkodik a nemzeti csoportok közötti hatalom–hatalomnélküliség relációhoz. Az *Orientalizmus*hoz 1994-ben írt utószavában kiutat mutatott a hatalmi paradigma ingoványából. Itt azt javasolja, hogy próbáljuk kerülni azokat a kérdéseket, melyek tárgyalásával magunk is hozzájárulhatunk az imperializmus megerősödéséhez, embertársainknak adott válaszainkat pedig úgy fogalmazzuk meg, hogy ne kerüljenek bennük előtérbe a faj, a nemzetiség és a társadalmi pozíció elemei. Ugyanakkor el kell mélyíteni a kultúrákat az értékek szabad cseréjében és abban a sajátos hibrid nevelésben, melyet a posztindusztriális világban élő migráns értelmiségiek végezhetnek el. Lehet, hogy ez az elképzelés utópia, de akkor is érdemes megvitatni. Mint Margaret Canovan megjegyezte, a nyugati demokráciák diszkriminációellenes törvényeket tartanak fenn a határaikon belül, ugyanakkor lezárják ezeket a határokat a harmadik világ országaiból érkező bevándorlók előtt. Tehát az etnikai vagy faji diszkriminációt tiltó törvények fenntartását az etnikai vagy faji indíttatású diszkriminációra alapozzák.[53] A zárt határokon belül a nyugati demokráciák törvényei természetesen a diszkrimináció kerülését szentesítik, de ennek gyakorlati alkalmazása még mindig személyes erőfeszítéseket követel. Figyelemre méltó, hogy *Culture and Imperialism* című könyvében Said az ilyen küzdelmek középkori keresztény módszertanára hivatkozik, megint súrolva ezzel az esszencializmust, amelyet máshol elvet. Egy 12. századi szerzetest idéz, aki azt javasolja azoknak, akik a tökéletesedést keresik, hogy mondjanak le a saját országuk szeretetében megnyilvánuló önszeretetről. Akik legalább a szomszédjukat szeretik, már a tökéletesedés útján járnak, azok pedig, akik számára az egész föld szülőhaza és minden emberi lény testvér, azok már va-

[53] Margaret Canovan, *Nationhood and Political Theory*, Elgar, Cheltenham (UK) – Northfield (MA), 1996.

lóban tökéletesek – így szól a tanács. Elvetve a felvilágosodás mentalitását, amely az orientalizmus kialakulásáért felelős, Said azzal a korábbi, Descartes előtti racionalitással kerül összhangba, amely felszín alatti áramlatként vonul végig a Nyugat történetén, egészen a posztmodern időkig.

A *Culture and Imperialism* provokatív stílusban íródott. E mű kapcsán még kevésbé hangsúlyozzák, mivel gyarapította a szerző az elméletet, mint az *Orientalizmus* esetében. Said az irodalmon kívülre is kiterjeszti kutatásait, egészen Giuseppe Verdi *Aidá*jáig és a kisebbségekről szóló amerikai írásokig. Ezekben a kolonialista előfeltevések és a paternalista önhittség rejtett rétegét találja meg. Said egyedül próbálta megváltoztatni az amerikai irodalomkritika legalapvetőbb orientációját, vagyis azt, hogy az amerikaiak miként fogják fel a Másikat; e kísérletnek óriási hatása volt. Tőle ered számos olyan kritikai kategória, amely azóta általánosan elfogadottá vált a posztkolonialista diskurzusban.

Az *Orientalizmus*t követő posztkolonialista szerzők egy része figyelembe veszi a nemzeti hovatartozást mint tényezőt, de vannak olyanok is, akik nem. Ugyanakkor a nemzeti hovatartozással együtt járó mítoszok és szimbólumok, valamint a gyarmati hódításhoz vezető pusztító háborúk csak annyiban vehetők észre a posztkolonialista szövegekben, amennyiben lehetővé teszik a szerző számára azt, hogy jobban mutassa be a „mi" és az „ők", a gyarmatosító és a gyarmatosított közti különbséget. Szinte egyáltalán nem emelik ki a nemzet konstitutív elemeit, azt sugallva ezzel, hogy megszűnt a nemzeti ügyek iránti érdeklődés a biztonságban élő nyugat-európai etnikai csoportokban, valamint az olyan nagy lélekszámú nemzetekben, mint amelyek Indiában és Pakisztánban élnek (e két területről származik a posztkolonialista teoretikusok és kritikusok többsége). A posztkolonialista szerzőket inkább a faj érdekli, nem a nemzeti hovatartozás; ez egyfajta kifordított rasszizmus. E tekintetben az orosz kolonializmus kutatása eltéréseket mutat, mert nem a faj fogalma, hanem a nemzeti hovatartozás érzése volt az, ami kulcsszerepet

játszott az orosz birodalmi mentalitás kialakulásában. Az oroszok legtöbbször egységes nemzetekbe, nem pedig törzsszövetségekbe ütköztek terjeszkedésük során, ezért az orosz birodalmon belüli antikolonialista küzdelem gyakran nemzeti jellegű. A marxista ihletésű ázsiai és afrikai antikolonialista mozgalmak nem kezelték kiemelten a nemzeti összetartozás kérdését, mert a nemzeti lét nem olyan kategória, amelyre a marxizmus különösebb figyelmet fordított volna, és azért sem, mert az orosz állam a szovjet korszakban anyagi és katonai támogatást nyújtott a gyarmatosítás ellen küzdő marxista mozgalmaknak. Kényelmesebb volt hát számukra figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy Oroszország *mint nemzet* nagy erőket mozgósítva vett részt olyan vállalkozásokban, amelyeket látszólag elítélt a saját érdekszféráján kívül.

Van némi költői igazságtétel abban, hogy a posztkolonialista elmélet fő képviselői (legalábbis az amerikai és brit egyetemeken elfogadott formájában) ázsiaiak, afrikaiak, nyugat-indiaiak vagy – mint például Said – arabok. A birodalmon belül különösen az indiai és a pakisztáni perifériák beszéltek vissza akkora hangerővel, hogy ezzel végérvényesen részévé váltak az anyaországi diskurzusnak, a felismerhetetlenségig megváltoztatva azt. Elismerés illeti a centrumot azért, hogy kedvezően fogadta az őt ért kritikát. Ez a képessége az európai kultúra által kialakított szellemi paradigma bizonyos állandó jellemzőivel magyarázható. Áldását adta arra, hogy Gayatri Spivak vagy Homi K. Bhabha formálja a nyugati imperializmussal szembesülő nyugati egyetemek reakcióját; ez olyan gesztus, mintha mondjuk lengyeleket vagy litvánokat invitálnának az orosz egyetemekre, hogy eligazítsák a hallgatókat az orosz imperializmus témakörében. Azon, hogy az utóbbi mennyire elképzelhetetlen, jól lemérhető, mekkora távolság választja el a nyugati diskurzus viszonylagos nyitottságát a diskurzus elfojtásától, amely még mindig jellemző az Oroszországi Föderációban uralkodó állapotokra. Ez azt is mutatja, hogy jelen vannak az orosz kultúrában bizonyos, még mindig megnevezetlen tényezők, amelyek elriasztják attól, hogy hasonló ellenpontot hozzon

létre. Abból, hogy az orosz értelmiség nem hajlandó megvitatni a kolonializmus problémáit, világosan látható, hogy az orosz hagyományban nincs hely a tolerancia és a kísérletezés számára. Az orosz irodalmi lapokban zajló posztkommunista vitákban Oroszország történelmével, valamint a nyugatosok és a szlavofilok számtalanszor megtárgyalt nézeteltéréseikkel foglalkoznak, nem pedig az oroszok és a Másik interakciójával.[54]

A költői igazságtétel következő változata a posztkolonialista diskurzusban kidolgozott fogalmi apparátushoz kapcsolódik. A fontosabb posztkolonialista kritikusok sokféle kulturális háttere lehetővé tette számukra, hogy olyan tudományos szövegkorpuszt hozzanak létre, melynek fogalmi gyökerei messze túlnőnek az angol nyelv normatív változatán, a *Queen's English*en. Elmozdítják az angol nyelv határait, és néha már szinte erőszakot követnek el rajta, arra kényszerítve, hogy az alapstruktúráitól idegen fogalmakat fogadjon be. Ez a folyamat természetesen Jacques Derridával kezdődött, aki tudatos erőfeszítéseket tett a nyugati ontológia lerombolására, például azt a stratégiát alkalmazva, hogy áthúzta azokat a szavakat, amelyeket használnia kellett, noha a jelentésük „érvénytelenné" vált. A posztkolonialista kritikusok hasonlóképpen változtatják a szavak és kifejezések szemantikáját és az angol szintaxist, neologizmusokat és szójátékokat kreálnak. A szójáték voltaképpen a posztmodern kritika márkavédjegyévé vált. Manapság ugyanúgy elfogadják a cikkek és előadások címében a rendkívüli és váratlan szókapcsolatokat, mint egy emberöltővel ezelőtt a kánonra való utalásokat. A kritikusoknak mintha élvezetet okozna az, hogy kizökkentik a szavakat a szótárakban kijelölt rekeszükből, olyan térségekbe juttatva azokat, ahol korábban nem fordultak elő. Vegyük például Homi Bhabha *DisszemiNáció (DissemiNation)* című esszéjét vagy a *world* főnév igeként történő használatát a feminista-posztkolonialista szövegekben – *worlding the third-world woman* (univerzalizálni a harmadik világban

[54] Tipikusnak mondható ebből a szempontból Trubacsov imént hivatkozott könyve.

élő nőt)[55] –, de említhetnék olyan könyvcímeket is, mint a *Re-Siting Queen's English.*[56]

E stratégiák használata tudatos, a posztmodern kritikusok pedig elméleti támogatást is adnak ehhez. A *The Empire Writes Back* (1989) című kötet szerzői két alapvető fontosságú stratégiát említenek, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy különböző kulturális hagyományokban gyökerező tapasztalatokhoz és belátásokhoz igazítsák az angol nyelvet: az első az eltörlés, a második pedig a kisajátítás. Az eltörlést így írják le: „elvetni a birodalmi kultúra kategóriáit, az esztétikáját, a normatív vagy »helyes« szóhasználat illuzórikus sztenderdjeit és a szavakba »beleírt« hagyományos, rögzített jelentésre vonatkozó előfeltevéseket". A kisajátítás pedig „az a folyamat, amelynek során az új használó birtokba veszi a nyelvet, és rákényszeríti arra, hogy viselje el az új kulturális tapasztalat »terhét«".[57] A korábbi brit birodalmon belül *english*nek nevezik ezt a posztkoloniális nyelvet, megkülönböztetve azt a *Queen's English*től, vagyis az egykori gyarmatosítók nyelvétől. Itt egyfajta szinkretista használat alakul ki, egy vagy több nyelv szintaktikai és grammatikai szabályai rakódnak rá egy másik nyelvre. Egyes kritikusok spekulációi szerint ez a szinkretikus *english* azért jelent meg, mert a nem nyugati írók a metonímiához vonzódnak, nem pedig a kvintesszenciálisan nyugati trópusnak tartott metaforához. Ha metonímiákként olvassuk a szövegekben a trópusokat, könnyebb ráhangolódni az őket átható társadalmi, kulturális és politikai erőkre – írja Bill Ashcroft.[58] Sőt mi több, a nyelvek egymásra rakódása, ahogy az az *english* esetében is

[55] GANDHI, *I. m.*, 170.

[56] Homi K. BHABHA, *DisszemiNáció* ford. SÁRI László = *Narratívák 3. A kultúra narratívái,* szerk. THOMKA Beáta, Kijárat, Budapest, 1999, 85–118; *Re-Siting Queen's English. Text and Tradition in Post-Colonial Literature,* szerk. Gillian WHITLOCK – Helen TIFFIN, Rodopi, Amsterdam – Atlanta (GA), 1992.

[57] Bill ASHCROFT – Gareth GRIFFITHS – Helen TIFFIN, *The Empire Writes Back. Political Discourse – Theories of Colonialism and Postcolonialism,* Routledge, London, 1989, 38–39.

[58] *Uo.*, 52.

megfigyelhető, önmagában is metonimikus: ez a derridai *différance* két kulturális tér között.

A posztkolonialista kritikusok túlteszik magukat a diskurzusok elkülönítésén, noha ez bevett szokás a nyugati hagyományban: miközben filozófiai rendszert konstruálnak, szabadon használják a költői technikákat, és sokkolják a beavatatlanokat a leplezetlenül szexuális szókészlet használatával. A posztkolonialista regényírók is lépést tartanak velük.[59] Állítólag komoly okai vannak ennek a gyakorlatnak. A gyarmatosító túl gyakran látta elnőiesedettnek a gyarmatosított nemzet férfitagjait, az alávetett férfiak pedig időnként igyekeztek is megfelelni ennek a rájuk erőltetett nőies képnek. Az orientalista írásokban a szexuális dominancia összekapcsolódott a politikai dominanciával.[60] Íme az egyik pont, ahol a feminista és a posztkolonialista kritika találkozik: a kolonialista diskurzus rossz hírbe hozta a nőiességet, amire válaszként megjelentek a feminista elméletek és a társadalmi nemmel kapcsolatos kutatások, amelyek dekonstruálták a gyarmatosítók arroganciáját és önhittségét.

A teoretikusok között Homi K. Bhabha mintha különösen nagy örömét lelné a nyelv fölötti hatalom gyakorlásában, amely mintegy annak a hatalomnak a visszájára fordítása, melyet egykor a gyarmatosító urak gyakoroltak a pakisztániak fölött. Szinte nincs olyan mondat Bhabha írásaiban, amely ne szokatlan nyelvhasználaton alapulna. Ezek jelenléte (legalábbis egyeseket) fájdalmasan emlékeztet arra, hogy bármennyire is képes megragadni a gondolatokat a sztenderd angol, nehezen alkalmazkodik a más nyelvekből és civilizációkból kölcsönzött struktúrákhoz. Ez kényelmetlen helyzetbe hozza azokat, akik anyanyelvükként használják az angolt (azokról nem is beszélve, akik számára ez idegen nyelv), mert kevesebbet tudnak,

[59] Ami korábban a költészet világába tartozott – az olyan kifejezések, mint a „brief space" (csekély tér) vagy a „half-world" (fél-világ) –, most gyakran jelenik meg prózai elbeszélésekben. Vö. Edgar MITTELHOLZER, *My Bones and My Flute,* Secker & Warburg, London, 1955, 43.

[60] GANDHI, *I. m.*, 99–100.

mint a birodalom perifériái, amelyek ilyenformán visszabeszélnek az anyaországi központnak, és örökös egyensúlyozásra kényszeríti őket, nehogy szem elől téveszszék a vita tárgyát. Az érem másik oldala, hogy a sztenderd angol úgy strukturálta az emberi tapasztalatokat, hogy hatalmas részeket távolított el belőlük. Bhabha a következőképpen definiálja a textualitást (ez a posztkolonialista diskurzus egyik kulcsfogalma): „a »társadalmat« meghatározó és a tevékenység céljaként hozzáférhetővé tevő generatív mátrix [...] [amely] nem egyszerűen másodrendű ideológiai meghatározás vagy a konkrét politikai alany verbális tünete".[61] Ezzel arra emlékeztet: még ha egykor univerzálisnak tekintették is a felvilágosodás szellemiségét tükröző taxonómiákat, semmiképpen sem azok. A centrum leckéztetése annak központi terében, vagyis a nyelvben alighanem a hibrid kultúra jele, melyet Said mutatott be mint a kívánatos posztkolonialista jövő vízióját. Ebben a tekintetben az angol anyanyelvi beszélői is megtették a magukét: szövegeik megkísérelnek helyet adni a korábban kizárt térségeknek, amelyeket a nem anyanyelvi beszélők próbálnak körvonalazni számukra.

Másfelől az ázsiai származású legkiemelkedőbb posztkolonialisták tökéletesen tisztában vannak a nyugati kulturális intézmények és elméletalkotó gyakorlat súlyával; egyesek közülük azt is felismerték, hogy ezeket az intézményeket és gyakorlatokat nem lehet megkerülni. Ezért alkalmazza Gayatri Spivak azt a stratégiát, hogy a nyugati nyelvészeti és filozófiai megközelítések elevetése helyett tárgyalásokat folytat velük. Képes ügyesen egyesíteni a különböző episztemológiai rendszereket, és nem riad vissza az inkonzisztenciától. Bámulatos angoltudása csodálatra méltó őszinteséggel párosul, így fogalmazhatta meg a posztkolonialista diskurzusra vonatkozó következő megjegyzést: „rendíthetetlenül bírálja azt, amit nem lehet nem akarni".[62] Spivak nem téved, amikor azt sugallja, hogy a posztkolonializmus a neheztelésen alapul, de ez a neheztelés nem az egyetlen és nem is a legfontosabb forrása. A felvilágosodás gondolkodásában meglévő törések, amelyekre a posztkolonialista kritikusok hívták fel a figyelmet, valósak, komolyak és figyelemre érdemesek. A posztkolonializmus ezáltal a felvilágosodás kritikájának azon kiterjedtebb vonulatába illeszkedik, amely a kései 20. század szellemi életének meghatározó jellemzője.

[61] Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, Routledge, New York, 1994, 23.
[62] Gayatri Spivak, *Neocolonialism and the Secret Agent of Knowledge*, idézi Moore-Gilbert, *I. m.*, 78.

Leela Gandhi érdekes módon a romantikát, a későbbi korszakokból pedig az új kritikát tekinti a posztkolonialista elmélet forrásának. Azt sugallja, hogy az új kritika képviselői a „való élet" befolyásától hermetikusan elzárt szövegre koncentráltak, ez pedig újból megjelenik a posztkolonializmusban, a textualitás iránti rajongás formájában. Hasonlóképpen az iparosítás csúf világát elhagyó romantikusok kivonulásának is megvan a maga párhuzama abban, ahogy a posztstrukturalista kritikus visszavonul a textualitásba.[63] A szövegek olyan enklávék lesznek, ahová a társadalomból kipusztított értékek befészkelhetik magukat. De arra is föl kell hívnunk a figyelmet, hogy tapasztalati területek szigorú elhatárolása szintén a felvilágosodás találmánya.

Ismét le kell szögeznem azonban, hogy ezek a változások csak a Nyugatot és annak gyarmatait érintik. Az Oroszországnak alárendelt vidékek még nem artikulálták a birodalomnak visszabeszélő hangokat: a politikai feltételek még nem kedveznek ezek tömeges megszólalásának. Hogyan bontakozik ki a posztkolonialista diskurzus az Oroszországi Föderációban, egyáltalán kifejlődik-e a belátható jövőben: ez attól függ, hogy az egykori és mostani gyarmatokon élő nők és férfiak (a föderáción belül letelepedett fehér közösségeket is beleértve) tesznek-e erőfeszítéseket annak érdekében, hogy olyan módon artikulálják különbözni akarásukat, amely nem ismétli az idegen elnyomás és a nemzeti ellenállás elavult sztereotípiáit. Legjobb nem fegyveres erővel ellenállni az oroszok militarista kultúrájának, hanem diszkurzív szinten elutasítani a kapitulációt, nem behódolni a szemfényvesztő *rogyina-otyecsesztvo*-mitológiának.

[63] Gandhi, *I. m.*, 160.

A fentiekkel kapcsolatban meg kell jegyeznem: egyes posztkolonialista kritikusok ellenzik azt az ötletet, hogy a gyarmatosítás fogalmát a Nyugat egykori dominiumairól más földrajzi térségekre is kiterjesszük. Azt is elutasítják, hogy gyarmati területekként határozzunk meg olyan telepes kultúrákat, mint Ausztrália és Észak-Amerika.[64] De mint Helen Triffin megjegyzi, e telepes közösségek identitását vagy legalábbis a másokban róluk élő képet „részben az európai kolonializmus alárendelő hatalma alakította ki".[65] A posztkolonialista kritikusok nem szívesen tekintik Ausztráliát a gyarmati tapasztalat részesének, ez pedig abból a nem fehér népesség körében általánosan elfogadott nézetből ered, amely szerint a fehér nők és férfiak kiváltságos helyzetben voltak, mivel az ő áttelepülésük (és ez kulcsfontosságú a gyarmati tapasztalat szempontjából) bizonyos fokig önkéntes volt, így nem hasonlítható ahhoz, ahogy a fekete rabszolgákat vagy az indiánokat akaratuk ellenére a lakóhelyük és az életmódjuk megváltoztatására kényszerítették. A gyarmatok meghódításával együtt járó militarizmus is egészen más hatással volt a telepesekre, mint az őslakos népekre. Itt felhozható az az ellenérv, hogy a gyarmati függőség számos változata, illetve fokozata létezik, és mindegyiket kutatni kell. A fehér telepesek egy része deportált fegyenc volt. *Internal Colonialism* című művében Michael Hechter meggyőzően érvel amellett, hogy az angol kolonializmus nemcsak a tengerentúli területekre, hanem a skótokra, a walesiekre és az írekre is hatást gyakorolt. Egyes kritikusok azt is megjegyezték, hogy az olyan államok, mint Québec, sőt egész Kanada az egyik szemszögből posztkoloniálisnak, a másikból pedig neokoloniálisnak tekinthető. Míg a kanadai identitást alárendelték a brit identitásnak, a térség indián népeit más kolonizált nemzetek képviselői kolonizálták.[66]

A posztkolonialista „establishment" erőteljes ellenállása az ausztrálok vagy a Brit-szigeteken élő nem angolok posztkolonialista igényeivel szemben talán segít megmagyarázni, miért hagyják figyelmen kívül a kolonializmusról folytatott vitákban Oroszország kelet- és közép-európai, valamint ázsiai gyarmatosító törekvéseit. Itt fehérek gyarmatosítottak fehéreket, ez pedig nem illeszkedik a kolonializmus elméletéhez, legalábbis ahhoz a formájához nem, amelyet olyan nem fehér teoretikusok adtak neki, mint Bhabha vagy Spivak. Az ausztrálok és az amerikaiak többé-kevésbé önként települtek át mint a birodalom hivatalnokai, fegyencek vagy szabad telepesek, és kiszorították a különböző területek őshonos népességét. Ugyanakkor a fehér nem oroszok tízmilliói, akik elszenvedték az orosz katonai hódítást, osztoztak az ázsiai és az afrikai népekkel a klasszikus kolonializmusra jellemző kényszeren és elnyomáson. Gyakran kényszerültek arra, hogy elhagyják őseik országát a gyarmatosítók akaratából. Az orosz birodalmon, később pedig a szovjet érdekszférán belüli vezető pozíciók elérhetetlenek voltak számukra, hacsak fel nem adták a saját nemzeti érdekeik képviseletét, és nem álltak Moszkva szolgálatába.[67]

Paradox módon azok a fehér európaiak, akik Oroszország vagy Németország (évszázadokkal korábban pedig a birodalmi Törökország) gyarmatosító törekvéseinek voltak kitéve, szinte egyáltalán nem ébredtek tudatára annak, hogy valójában gyarmati alattvalók. Úgy tekintettek orosz, török vagy német megszállóikra, mint olyan nemzetekre, amelyek háborúban győzték le őket, nem pedig egy hosszú távú kolonialista vállalkozás megvalósításán ügyködtek. Ezek a nemzetek még nem mondták el a világnak a történetüket, annak ellenére sem, hogy hazai kultúrájuk arra biztatta őket, a nyugati episztemológiai rendszerekhez illő formában fogalmazzák meg a problémáikat. A hallgatásuknak pedig következményei vannak. A gyarmatosító törekvés, amelynek ki voltak téve, teljesen kívül esik

[64] *Uo.*, 168–169.

[65] *Past the Last Post. Theorizing Postcolonialism and Postmodernism*, szerk. Ian Adam – Helen Tiffin, University of Calgary Press, Calgary, 1990, vii.

[66] Moore-Gilbert, *I. m.*, 10.

[67] Maria Dąbrowska *Éjjelek és nappalok* (1934) című regényfolyamában lengyel egyetemi hallgatók egy csoportja összegyűlik tiltott könyveket olvasni, noha jól tudják, hogy társadalmi előmenetelre semmi esélyük, mert lengyelek, nem pedig oroszok. A regény cselekménye a 19. század végén és a 20. század elején játszódik.

a posztkolonializmus olyan értelmezőinek látókörén, mint Leela Gandhi, aki még azt is ellenzi, hogy a telepes kultúrák bekerüljenek a posztkolonialista diskurzusba, arról nem is beszélve, hogy elismerjék a modern európai birodalmak más fehéreket kolonializáló gyakorlatát. Ugyanígy figyelmen kívül hagyják a Kaukázus, a fekete-tengeri régió és Közép-Ázsia orosz kolonizációját. Mint korábban már említettem, a Szovjetunió ambivalens szerepet játszott a nyugati kolonializmus elleni küzdelemben, a cári Oroszország pedig képes volt elhárítani azt, hogy kívülről vizsgálják, ezzel sikeresen késleltetve annak a ténynek a tudomásulvételét, hogy a kolonializmus nem korlátozódott a Nyugat ázsiai és afrikai expanziójára, hanem Európában is zajlott.

Azok a szerzők, akik mélyértelmű észrevételeikkel segítettek puhítani vagy átformálni a nyugati imperializmust, létrehozták a *gyarmati függőség* fogalmát.[68] Eszerint a periféria gazdasági kizsákmányolása nem korlátozódott a közvetlen tőketranszferekre, hanem abban is kifejeződött, hogy a gyarmatokat és domíniumokat rákényszerítették mezőgazdaságuk, iparuk, kultúrájuk fejlesztésére, demográfiai mintákat és fogyasztói szokásokat erőltettek rájuk. Az anyaországi központ által kialakított gyarmati függőségek az orosz imperializmus egyik legfőbb jellemzőjének számítottak, és ezen mit sem változtattak a szovjet korszakban végrehajtott ideológiai módosítások. Tankönyvbe illő példa az ilyen függőségre az a folyamat, amelynek során a moszkvai nómenklatúra egy szovjet köztársaságot, Üzbegisztánt az orosz pamutszövőgyárak nyersanyagtermelőjévé alakított át, lerombolva ezzel az üzbégek mezőgazdasági hagyományait, vegyi anyagokkal és rovarirtószerekkel szennyezve a környezetet és sós sivataggá változtatva az Aral-tavat. Miután 1922-ben leverték a basmakok felkelését, nagy erőkkel nekiláttak annak, hogy gyapottermelő kolhozzá alakítsák át Üzbegisztán gazdag mezőgazdaságát. A helyi kommunisták mindezt a legjobb gyarmatosító hagyományoknak

[68] Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, ford. Constance Farrington, Grove, New York, 1968, 106.

megfelelően segítették, lehetővé téve ezzel a központ számára, hogy elhárítsa a felelősséget, és ártatlan arcát mutassa a világnak. Gyapotmezőkké alakították Üzbegisztán gyümölcsöseit, a régió szerény vízkészletéből öntözve ezeket. Ez a séma egy emberöltőn át működött. A gazdag gyapottermés lehetővé tette, hogy hatalmas pamutszövőgyárakat építsenek Oroszország legbelső területein, például Ivanovóban; ezzel oroszok tízezreinek adtak munkát, a Vörös Hadsereget pedig ellátták szövettel. A helyi gyapottermésnek mindössze 2-8 százalékát dolgozták fel Üzbegisztánban. A gyapotot orosz gyárakba szállították, de ez csak töredéke volt az Üzbegisztánt terhelő költségeknek ebben a tömeges méreteket öltő vállalkozásban. Ennek a kapcsolatnak súlyosabb következményei is voltak, köztük a lakosság áttelepítése, a munkahelyek megszűnése a mezőgazdaságban, a talaj és a levegő példátlan szennyezése, valamint az üzbégek által az évek során elszenvedett egészségkárosodás. A növényvédőszerek és műtrágyák mértéktelen és szakszerűtlen használata szennyezett sivataggá változtatta Üzbegisztán oázisait, ezért a terület ma már nem alkalmas semmiféle földművelésre. Amikor a katasztrófa már olyan méreteket öltött, hogy a központi média érdeklődését is felkeltette, Moszkva tényfeltáró küldöttséget vezényelt Üzbegisztánba, az újságírók pedig elkezdtek részletesen feljegyezni mindent, ami csak történt. Ezekben a riportokban azonban nem mutatták be azt, hogy az oroszok milyen birodalmi módszerekkel igázzák le és gyengítik a domíniumaikat. Az orosz diskurzus továbbra is ellenállt a kolonializmusnak megfelelő terminológia bevezetésének: a katasztrófáért a szovjet kontárságot és a kommunista rendszert okolták.[69]

Oroszország önreprezentációja

Az a tény, hogy a modern Oroszországnak sikerült elkerülnie a Nyugatról várható terminológiai kisajátítást, később lehetővé tette szá-

[69] *Аральская катастрофа*, Новый Мир 1989. május, 182–241.

mára, hogy ő gyakoroljon nyomást a Nyugatra, méghozzá nemcsak katonai erővel, hanem az irodalmon és a művészeten keresztül is. Ez persze nem jelenti azt, hogy valamiféle Oroszországnak nevezett platóni létező nekilátott annak, hogy létrehozza a saját képét a kívülállók számára, és azt sem, hogy Oroszország a Nyugattól teljesen elszigetelve fejlődött, aztán pedig letámadta azt a maga egyedülálló diskurzusával. A 19. századi Európa kulturális trendjei a romantikától kezdve utat találtak az orosz kultúrába, ettől pedig még vonzóbb lett az európai fogyasztók számára. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a nyugati szellemi genealógia igen erősen különbözött orosz megfelelőjétől, ezért az Oroszországban honosított trendek más eredménnyel jártak. A nyugati filozófia röppályája sem ismétlődött meg Oroszországban, ezt nem is sajátították el az orosz elitek. Bár komoly hatással volt rájuk Hegel, nem volt hozzá filozófiai felkészültségük. Amikor Hegel színre lépett, az európai identitás legbelső magvát két évezred filozofálása képezte, beleértve a szillogizmusokban való gondolkodásra tanító középkori gyakorlatot is; az oroszokat viszont nem készítette fel Hegelre semmilyen ehhez hasonló iskola. A racionalista logika alapjai annak felvilágosodáskori változatában vagy a korábbi arisztotelészi formában nem hatották át oly mértékben az orosz kultúrát, mint a nyugati kultúrákat és Közép-Európát. Mint azt egy korábbi könyvemben kimutattam, az orosz diskurzus igen kevéssé sajátította el az azonosság és az ellentmondás-mentesség elvét. Az orosz elitek ehelyett a keleti kereszténység spiritualitásából, a sámánizmusból és a saját hazai intuícióikból merítettek, amelyek előnyben részesítették a paradox gondolkodást, és nagyon jól összeolvadtak Hegel későbbi hatásával.[70] Ilyen episztemológiai alapokra épült Oroszország önreprezentációja, amelyben egymás mellé került a sebezhetőség és

[70] Ezt Nyikolaj Bergyajev vette észre elsőként, lásd Nicolai BERDYAEV, *The Russian Idea,* Macmillan, New York, 1948; Nyikolaj BERGYAJEV, *Az orosz kommunizmus értelme és eredete,* ford. KISS Ilona, Századvég, Budapest, 1989. Vö. Geoffrey GORER – John RICKMAN, *The People of Great Russia* [1949], Norton, New York, 1962, 187.

az erő, az egyszerűség és a civilizáció magas szintje, a tisztaság és a vadság.[71] Az orosz diskurzus főként az áldozathozatal, a kreativitás, az odaadó hazafiság és a monarchikus pompa fogalmai által kijelölt kulturális térben helyezte el magát. A nyugati emlékezetben őrzött Oroszország-képnek olyan elemei vannak, mint a rendkívüli teremtőerővel rendelkező áldozat, a csodálatos és földrajzilag határtalan ország, amelyet sorscsapások sújtanak, de különös kulturális energia, valamint a szülőhaza/pátria szeretete rejlik benne.

Oroszország hatalmas kulturális erőfeszítéseket tett Nagy Katalin kora óta (aki elég messzire tolta a birodalom nyugati határait ahhoz, hogy európai ügyekben az egyik legfőbb játékossá tegye országát), ez pedig olyasfajta visszhangot keltett az orosz irodalomban, mint Anglia birodalmi sikerei az angol irodalomban. Oroszország elfoglalta a szomszédait, s az ebből adódó anyagi előnyök tették lehetővé Katalin számára, hogy belekezdjen az orosz kultúra átalakításába azzal a céllal, hogy egyenrangúként helyezze el azt az európai kultúrák között.[72] Katalin fölszámolta a görögkatolikus egyházat Ukrajnában és Fehéroroszországban, az ukrán és fehérorosz katolikusok tulajdonát pedig átadta az orosz államnak és az orosz ortodox egyháznak. A későbbi cárok a birodalom nyugati provinciáiban kitört felkelésekkel valamilyen formában kapcsolatba hozható egyének és intézmények tulajdonát kobozták el. Az 1863-as felkelés után Ukrajna és Fehéroroszország területén minden római katolikus kolostort és szerzetesrendet felszámoltak (ezek akkoriban erősen el voltak lengyelesedve, mert az előző századokban Lengyelország is tett erőfeszítéseket a birodalmi dominancia kivívására), bezártak minden lengyel tannyelvű iskolát, és elkobozták a katolikus egyház tulajdo-

[71] Ewa M. THOMPSON, *Understanding Russia. The Holy Fool in Russian Culture,* UP of America, Lanham, 1987.

[72] Norman DAVIES, *Lengyelország története,* ford. BOJTÁR Péter, Osiris, Budapest, 2006, 496–500; Tadeusz BOBROWSKI, *Pamiętnik mojego życia,* II., PIW, Warszawa, 1979, 223, 441–522; PIPES, *Russia under the Old Regime,* 118–119. Mickiewicz is tudatában volt e kisajátításoknak, utalt is erre az *Ősök* függelékében.

nánąk nagy részét. Emberek tízezreit zárták a birodalom börtöneibe, helyrehozhatatlan károkat okozva ezzel a társadalmi és kulturális életben, csapást mérve családok ezreire és a birodalom nyugati provinciáiban fölemelkedő középosztályra, valamint lehetővé téve a zsákmányszerzést az oroszoknak. Egy nemrég megjelent levéltári kiadványsorozat részletesen bemutatja, hogyan üldözték a katolikusokat az orosz birodalom nyugati határvidékén; e kötetekben archív dokumentumok ezrei tanúskodnak a katolikus plébániák, kolostorok és szerzetesrendek zaklatásáról, vagyonuk kisajátításáról.[73] Mint Hugh Seton-Watson megjegyezte, a lengyelek legyőzése „növelte Oroszország presztízsét Európában".[74]

Az orosz és a külföldi olvasók az orosz irodalomban található néhány esetleges és pontatlan megjegyzésből értesültek az ilyen és hasonló eseményekről. Dosztojevszkij nevetségessé tette a lengyeleket *A Karamazov testvérek*ben, azt sugallva, hogy az 1863-as felkelés után önként, a birodalom fizetett hivatalnokaiként, nem pedig politikai foglyokként és száműzöttekként mentek Szibériába. Más szerzőknél hasonló pontatlanságokat találunk. Turgenyev *Apák és fiúk* című regényében (1862) van egy jelenet, amelyben Pavel Petrovics Kirszanov bemegy az öccse szeretője, Fenyicska szobájába, aki később az ő felesége lesz. Az elbeszélő megjegyzi, hogy „a falak mentén hátas székek álltak, lant formájú volt a hátuk, még a megboldogult tábornok vásárolta a hadjárat idején Lengyelországban".[75] Az elhunyt tábornok az idős Bazarovval együtt vett részt az 1830-as lengyel felkelés leverésében, az orosz hadsereg pedig annak idején nem vásárolt ilyen holmikat, hanem rabolt. Másutt azt közli az elbeszélő, hogy az idős Bazarovnak egy

[73] *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji*, I–III., szerk. Marian RADWAN, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, 1997–1998.

[74] Hugh SETON-WATSON, *The Russian Empire 1801–1917*, Clarendon Press, Oxford, 1967, 435.

[75] Ivan TURGENYEV, *Apák és fiúk*, ford. ÁPRILY Lajos, Európa, Budapest, 1975, 57. Az eredetiben: „Вдоль стен стояли стулья с задками в виде лир; они были куплены еще покойником генералом в Польше, во время похода".

fillérje sem volt, amikor bezupált és katonaorvos lett belőle, kis birtokát akkor vette, amikor nyugdíjba vonult. Turgenyev regényének angol fordítója homályban hagyja az ügyet, nem fűz kommentárt az orosz hadjáratból hazahozott tárgyak eredetéhez.[76] Ez klasszikus kolonialista helyzet: a birodalom rákényszeríti diskurzusát a legyőzött nemzetre, kiszorítva annak narratíváját az emlékezetben őrzött történelemből.

Vessünk egy pillantást a körülményekre, amelyek lehetővé tették Kirszanov tábornok és Bazarov doktor számára, hogy Lengyelországban meggazdagodjanak. 1831. november 30-án, amikor már teljesen leverték a lengyel felkelést, I. Miklós cár rendeletet adott ki „a nyugati kormányzóságok egyéni gazdálkodóiról és állampolgárairól" *(ukaz o odnodvorcah i grazsdanah gubernyi zapadnih)*. A rendelet engedélyezte, hogy a mágnások megtartsák a földjeiket és a jobbágyaikat, a kisnemeseket viszont nyomorba döntötte, megfosztva őket házaiktól és birtokaiktól.[77] Így számos „lant formájú" támlás szék cserélt akkoriban gazdát, de nem a szabad kereskedelemben. Az ilyen események megörökítése a leigázott népek irodalmában hangvételét tekintve Frantz Fanon *A föld rabjai* című könyvére emlékeztet.[78] Az a tény, hogy ezek az írások nem keltettek visszhangot a nyugati posztkolonialista kutatásokban, arra mutat, hogy Oroszország még mindig képes uralni az őt tárgyaló nyugati diskurzust. Megint George Kennant idézem: „Oroszország nyugat-európai expanziójának két nagy korszaka volt. Az egyik Nagy Katalin korában kezdődött, és az I. világháborúig tartott. De ez a dinasztiák közti egyezmények politikája volt, nem érintette az egyszerű embereket ezekben

[76] Ivan TURGENEV, *Fathers and Sons*, szerk. és a fordítást átdolg. Ralph E. MATLAW, Norton, New York, 1966, 27.

[77] SETON-WATSON, *I. m.*, 280–288; *Kronika Polski*, szerk. Andrzej NOWAK, Kluszczyński, Kraków, 1998, 431.

[78] Juliusz Słowacki *Anhelli* (1838) című eposza szívszorítóan fejezi ki a leigázott nemzetek frusztrációját és haragját. Fanon több mint száz évvel később írta a könyvét, de ő más műfajban, költői prózában fejezte ki egy leigázott nép dühét. Vö. Juliusz SŁOWACKI *Dzieła wszystkie*, III., Ossolineum, Wrocław, 1952, 9–59.

az országokban. Az egyedüli kérdés az volt, ki uralkodik fölöttük."[79] Az a tény, hogy egy olyan elismert diplomata, mint Kennan, ilyen bizarr elképzelésekről számol be a nyilvánosság előtt, megmutatja, mennyire átideologizáltak voltak mindezidáig Nyugaton az Oroszországgal kapcsolatos kutatások, e terület szaktekintélyei pedig teljes mértékben figyelmen kívül hagyják a nem nyugati vagy nem orosz forrásokból bizonyítékokat. Kennant a 19. századi brit orientalistához, lord Evelyn Baring Cromerhez hasonlíthatjuk, aki a kormányzás tárgyának tekintette a keleti népeket, nem pedig a célok és törekvések saját, legitim hierarchiájával rendelkező alanyoknak.

Mint a negyedik fejezetben bemutatom, a birodalom nem fehér lakosságú területein azzal járt az orosz koloniális jelenlét, hogy az irodalom ugyanilyen torz módon mutatta be a nem fehér „bennszülötteket". Sabiryan Badretdinov megjegyzi, hogy az egész orosz irodalomban megtalálhatók az etnikai sztereotípiák nyomai.[80] A Kaukázus lakói Puskin és Lermontov műveiben vagy gyenge képességűek, vagy bűnözők; ezeket a vádakat nem enyhíti némi irónia, mint Joseph Conrad regényeiben. A harcias, ellenséges attitűd néhány emberöltő alatt fokozatosan változik: erről tanúskodik Dosztojevszkij *Feljegyzések a holtak házából* (1861) című művében a rég leigázott muszlimok finom és elnézően barátságos ábrázolása. Tolsztoj a *Háború és békében* könnyedén beolvasztja a németeket és a lengyeleket az orosz elembe; ez a példa is azt mutatja, hogy az oroszok szívesen szippantották be a birodalomba a fehér nemzetiségeket, még ha a legtöbbjük nem is vágyott erre. Szolzsenyicin szinte dorombol az elégedettségtől, amikor a *Rákosztályban* közli, hogy Gangart doktornő német származású orosz.[81] Annak viszont nyoma sincs a regényben, hogy megértené azt a tényt: az ázsiaiaknak olyan aggályaik is lehetnek, amelyek túlmutatnak az oroszokat gyötrő problémákon, illetve

[79] George Kennan és David Gergen beszélgetésének írott változatát lásd MacNeil–Lehrer NewsHour 1996. április 18.

[80] Badretdinov, *I. m.*

[81] Szolzsenyicin, *Rákosztály*, 74.

pontosan az oroszok jelentik a legnagyobb gyötrelmet számukra. Ez a tudat része E. M. Forster *Út Indiába* című regényének. Az, hogy hogyan mutatják be a nem fehér nemzetiségek képviselőit az oroszországi posztszovjet médiában és közbeszédben, hatalmas és gyakorlatilag kiaknázatlan terület, bár a Reuters és az Associated Press hírei között rengeteg anyagot találunk hétről hétre.[82]

Amikor a 19. században megszólalt Oroszország egyre magabiztosabb hangja, nagy regényírói érveket szolgáltattak annak bizonyítására, hogy az egész birodalom egyenlő Oroszországgal, a birodalmon belül élő nemzeteknek pedig az rendeltetett, hogy Oroszország részei maradjanak. Az irodalom segítségével ment végbe a hatalmas nem orosz területek retorikai kisajátítása, illetve azon hagyományok kitalálása, amelyek tanúsították, hogy a birodalom határvidékei ugyanolyan színoroszok, mint maga Moszkva. Az a felfogás alakult ki Oroszországban és külföldön egyaránt, hogy ennek az országnak nem voltak természetes határai, és csak azért nyomult előre, hogy megvédje magát, terjeszkedésének pedig üdvös civilizációteremtő hatása volt. Alekszandr Puskin *A kaukázusi fogoly* (1822) és Lev Tolsztoj *Szevasztopoli elbeszélések* (1855–1856) című műveitől Vaszilij Azsajev *Távol Moszkvától* (1948) és Jurij Trifonov *Szomjúság* (1963) című regényeiig az orosz kultúra azt mondta az orosz tömegeknek és a nyugati eliteknek, hogy ez így helyes, hogy a Breszttől Vlagyivosztokig, Kareliától Csecsenföldig húzódó területeket Moszkvából kell kormányozni. A külföldi közönség szemében az eloroszosodott helyi elitek, az orosz gyarmati telepesek, a szovjet sportcsapatok és a katonai kórusok a homogén orosz nemzetet képviselték.

[82] „Oroszországban szitokszó lett az »emberi jogi aktivista« kifejezés" – mondta 1995-ben Rachel Denber, a Human Rights Watch helsinki csoportjának moszkvai képviselője. A csoport jelentésében az olvasható, hogy sokkal kevésbé tartották tiszteletben az emberi jogokat 1995-ben, mint a kilencvenes évek első felében. „Az orosz erők kegyetlen háborút folytatnak az elszakadó csecsen köztársaságban, lábbal tiporják a humanitárius jogot, aminek következtében civilek ezrei estek áldozatul teljesen fölöslegesen" – található a jelentésben: Reuters (Moszkva), 1995. december 8.

Az orosz gyarmatosító törekvések a birodalom aggályaival és bizonytalanságaival együtt szépen, tömören – bár bizonyára akaratlanul – beleíródtak a szovjet himnusz első versszakába:

> Szövetségbe forrt szabad köztársaságok:
> A nagy Oroszország kovácsolta frigy.
> A szovjet hatalma és egysége éljen:
> Sok nép így akarta s megalkotta így.[83]

Ez a szöveg a „hagyománykitalálás" klasszikus példája, melyet David Cannadine és mások kutattak nyugat-európai kontextusban. A „nagy" *(velikaja)* jelző a *Rusz* bővítménye, nem pedig más etnikai csoportoké. Azt sugallja, hogy *Rusz* nagysága – legalábbis részben – abban áll, hogy egyesítette mindazokat a különféle nációkat, amelyek tökéletesen elégedettek azzal, hogy a Szovjetunióhoz tartoznak. Ez csak olaj a tűzre: *Ruszt* a szomszédai ellen elkövetett agresszióért dicsőítik. Ráadásul a himnuszban helytelenül azt állítják, hogy a szomszédok beérik a másodhegedűs szerepével. Mint korábban kifejtettem, a *Rusz* kifejezésnek sok jelentése van, ugyanúgy vonatkozik Oroszországra, mint minden keleti szlávra. A szovjet himnusz megengedi, hogy az ukránok és a fehéroroszok is részesüljenek e nagyságból, de kizárólag *Rusz* alárendelt részeiként. A szöveg e „frigy" végleges voltát hangsúlyozza, valamint azt sugallja, hogy Oroszország nagysága tartós lesz. „A hölgy mintha nagyon is fogadkoznék."[84] A szövegben rejlő kolonialista nevelő célzat gyönyörűen összecseng az általa támogatott politikai alakzat véglegességével. A himnuszt 1944-ben vezették be, amikor a Szovjetunió a náci Németország fölötti győzelemre készült, és kinyújtotta kezét az óriási hadizsákmányért, a közép- és kelet-európai területekért. Bár 1991-

[83] „Союз нерушимый республик свободных / Сплотила навеки Великая Русь. / Да здравствует созданный волей народов / Единый, могучий Советский Союз!"

[84] A királyné mondja a *Hamlet* III. felvonásában, Arany János fordításában (a *Ford.*).

ben a Szovjetunió fölbomlott, a himnusz pedagógiája ma is hat. Peter Ford annak a véleményének ad hangot, hogy „az Oroszországot körülvevő országokban, amelyek egykor az orosz birodalom, később pedig a Szovjetunió részei voltak, a liberálisok és a konzervatívok egyaránt feszülten figyelik, hogyan alakul Oroszország jövője".[85]

Uri Ra'anan megfigyelte, hogy az orosz nemzeti identitás régóta a birodalomhoz kötődik, ahogy az angol és a francia identitás is birodalmi díszletek között fejlődött.[86] 1999. január 15-én, a szibériai kormányzóknak mondott beszédében Jevgenyij Primakov így fogalmazott: „Mi [oroszok] elvesztettük a Szovjetuniót". Ezzel igen tömören foglalta össze az Oroszország történetét végigkísérő egyik *idée reçue*-t.[87] Ez a birodalmi függőség segítette egy bizonyos értékrend kialakítását az orosz irodalomban, és lehetővé tette számára, hogy ugródeszkaként használja a birodalom politikai erejét, s ezáltal felfigyeljen rá a világ. Tolsztoj és Dosztojevszkij után számtalan kisebb író és kutató szőtte az intertextualitás hálóját, erősítve az orosz kultúra fő téziseit: állítólagos defenzív, nem pedig agresszív jellegét,

[85] Peter Ford, *The View from the Kremlin. Russia as Eternal Superpower*, Christian Science Monitor Online 1997. május 29. Ford arra is felhívja a figyelmet, hogy Aman Tulejev, Kemerovo kormányzója 1997-ben megjegyezte: „Már magunk mögött hagytuk ezt a függetlenségi fesztivált [ti. hogy a volt szovjet tagköztársaságok deklarálták függetlenségüket]. A közösséget a vezérének, Oroszországnak kell vezetnie." Borisz Jelcin a következőket írta *The Struggle for Russia* című könyvének előszavában: „Mindig is úgy gondoltam, hogy Oroszországnak erős hatalomnak kell maradnia minden korban. [...] Örökül kaptuk a nagyhatalmi státust, nemcsak mint a tudatunk és a kultúránk alapját, hanem mint magának az orosz államszerkezetnek a kódját." Leonyid Fitunyi, a Globális és Stratégiai Kutatási Központ nevű moszkvai agytröszt liberális vezetője a következő előrejelzéssel állt elő: „Persze ha Oroszország lábra áll, a sebei begyógyulnak, a gazdasága pedig növekedésnek indul, akkor majd elkezd a határain túlra tekinteni. [...] Ha Oroszország erős lesz, akkor a terjeszkedés folyamata – előbb gazdasági, aztán politikai értelemben – elkerülhetetlenné válik."

[86] Uri Ra'anan, *Introduction* = *The Soviet Empire. The Challenge of National and Democratic Movements*, Lexington Books, Lexington (MA), 1990, x.

[87] Agence France-Presse, 1999. január 15.

egyedülálló mélységét, valamint arra való képességét, hogy elviselje a rajta esett sérelmeket és a sors igazságtalanságát, a zord éghajlatot és a Másik gonoszságát. A dekolonizáció kezdetével és az imperializmus pályaívének tudatosulásával Nyugaton alábbhagyott a birodalmi megerősítés iránti igény, míg Oroszországban továbbra is erős maradt. Az oroszok továbbra is hajlamosak az olyan történetfilozófiai elmélkedésre, amelyben Oroszország foglalja el a központi helyet.[88] A hatalmi diskurzusban számtalanszor hivatkoznak arra a szabályra, amely szerint „Oroszország az első". Vlagyimir Pasztuhov orosz politológus amellett érvelt, hogy az orosz birodalom fejlődése mindig is inkább forradalmi, nem pedig evolúciós jellegű volt, és hogy a virágkor mindig mély válság után kezdődik. Az 1990-es évek is ennek a ciklusnak a részei. Oroszország birodalom marad, még ha talán más formában is – vélekedik Pasztuhov.[89] A köztiszteletben álló tudós 1992-ben rukkolt elő Oroszország történetének e kvázi-misztikus értelmezésével. 1998 nyarán az Ogonyok című lapban megjelent egy beszámoló II. Miklós cár (megkésett) temetéséről; Arkagyij Szosznov újságíró ebben arról biztosítja olvasóit, hogy abban az időben ez volt „a keresztény világ legfontosabb eseménye".[90] A szerző azon sajnálkozik, hogy az oroszok kevés figyelmet fordítottak arra az eseményre, amely az egész világ érdeklődését felkeltette. Ez a retorika is azt illusztrálja, hogy mekkora túlsúlyban van még mindig Oroszországban az önszemlélet régi, birodalmi formája. A prominens orosz személyiségek közleményeivel ellentétben az Ogonyok említett cikke alkalmi, cenzúrázatlan írás volt, amely a lap kevéssé igényes olvasóihoz igazodik, feltételezett szellemi beidegződéseikre apellálva. Ez a feltételezés helyesnek bizonyult, mert a következő számokban nem tapasztaljuk olvasói levelek pergőtüzét, amelyek arra mutatnak rá,

[88] Lásd *Иное*.

[89] Владимир Б. Пастухов, *Будущее России вырастает из прошлого*, Полис 1992/5–6.

[90] „Похороны Николая II – событие номер один во »всем крещёном мире«", Аркадий Соснов. *Нелюбовь к отеческим гробам*. Огонёк 1998. július 13.

hogy Oroszországon kívül kevesen figyeltek fel II. Miklós utolsó útjára. Az orosz irodalom és értelmezései pontosan olyan gondolkodási szokások közegében születtek, amilyenek a Szosznov írásához hasonló cikkekben is tetten érhetők.

Vizsgáljuk meg Jelcin elnök televíziós beszédét, amelyet 1995. augusztus 31-én mondott a tanévnyitó alkalmából. Ebben a következőképpen tisztelgett a sztálini korszak áldozatai előtt „Ne feledjük, mit tett a Kommunista Párt Oroszországgal, mennyi *tiszt*, tudós, értelmiségi és paraszt esett áldozatul."[91] A „tiszteket" helyezte a lista élére, nála mindenkit megelőztek a katonák, vagyis ők érdemlik ki elsőként a gyászt, őket illeti a társadalmon belül a legfőbb prioritás. Ez azt sugallja, hogy az Oroszországi Föderáció továbbra is egy hadsereg, amelynek országa van, nem pedig ország, amelynek hadserege van. Jelcin öntudatlanul is azt hangsúlyozta, milyen szerepet töltött be a katonaság az orosz identitásnak és a Másik identitásának a megteremtésében. A katonák jelenléte az orosz irodalomban még mindig az orosz kritika egyik legelhanyagoltabb témája. Ha eltávolítanánk a katonai rendfokozattal rendelkező szereplőket Csehov darabjaiból vagy Dosztojevszkij és Tolsztoj regényeiből, összeomlana a cselekmény.

Majdnem két évszázada szögezte le Nyikolaj Ivanovics Grecs orosz író a következőket: „nagy bizonyossággal ki lehet jelenteni [...], hogy a nyelvünk valamennyi modern európai nyelv felett áll".[92] Egy 1945-ben közreadott cikkében az elismert orosz tudós, Dmitrij Szergejevics Lihacsov azt szorgalmazta, hogy hozzanak létre egy teljes könyvtárat olyan tanulmányokból, amelyek az orosz állam dicsőséges kezdeteit mutatják be.[93] Szakmai pályafutásának nagy részét e feladat megvalósításának szentelte, gyakran nyúlva a szovjet birodalmi

[91] Penny Morvant tudósítása alapján: OMRI Daily Digest 1995. szeptember 1. (kiemelés tőlem).

[92] Idézi Davies, *Lengyelország története*, 499.

[93] Lásd Lihacsov Borisz Dmitrijevics Grekov *Культура киевской руси* című könyvéről írt recenzióját: Исторический Журнал 1945/1–2., 89–90.

kasszába. A 20. század vége felé Oroszország azzal dicsekedhetett, hogy elérte ezt a célt. Most már rendelkezésre áll egy egész könyvtárra való olyan művekből, amelyek azt bizonygatják, hogy a később moszkvai állammá alakuló régi Oroszország gazdag kultúrájú, nagy területekre kiterjedő, egységes ország volt. Lihacsov és követőinek munkássága meghiúsítja a kisebbségek saját különálló eredetük hangsúlyozására tett erőfeszítéseit azokon a területeken, amelyekre igényt tart az Oroszországi Föderáció. A nyugati orientalizmushoz hasonlóan Lihacsov igyekezete olyan tekintélyes szövegkorpuszt teremtett könyvekből és tudományos cikkekből, amely beírta az orosz és a nyugati emlékezetbe *Rosszija* dicsőségét. Erre csak a birodalmak képesek.

A nyugati tudósok nagy része elvesztette azt a képességét, hogy érzékelje a cári-szovjet gyarmatosító politika folytonosságát, ezzel pedig főként azoknak tettek engedményeket, akik egy új típusú politikai struktúrát, a jövő hírnökét látták Szovjet-Oroszországban, és Jules Romains-hez hasonlóan a *cette grande lueur à l'Est*-be vetették reményeiket. Azok a tudósok és politikusok, akik részt vettek a nyugati kolonializmus dekonstrukciójában, gyakran szimpatizáltak Szovjet-Oroszország politikai rendszerével.[94] A cári Oroszországot elmaradott, feudális, elnyomó és kapitalista, de nem kolonialista országnak tekintették, mert láthatóan nem áhítozott tengerentúli gyarmatokra. A Szovjetunió anyagilag, katonailag és diplomáciailag is támogatta az „antiimperialista" ügyet a harmadik világ országaiban, ami megnehezíti annak a nézetnek az elfogadtatását, hogy Oroszország maga is olyan gyakorlatot folytatott, amelyet oly határozottan elítélt a saját érdekszféráján kívül. Valerija Novodvorszkaja a következőképpen fogalmazta meg ezt: „Amikor az anyaországi szovjet ellenzékiek megdöntötték a kommunizmust (vagy inkább fél-

[94] A listán a teljesség igénye nélkül olyan személyek szerepelnek, mint Rosa Luxemburg, John A. Hobson, Gabriel Kolko, Joseph Alois Schumpeter, Hannah Arendt, Paul Kennedy, William Appleman Williams, Noam Chomsky, Howard Zinn, Walter Lefeber. Vö. SAID, *Culture and Imperialism*, 5.

reállították) [...], azzal megoldották a problémáik többségét. De azt már néhány kivételtől eltekintve őrültségnek tartották, hogy most az orosz gyarmatokon élő ellenzékiek is elkezdjék megoldani a saját problémáikat."[95]

Talán volt némi leereszkedés is abban, hogy a nyugati tudósok vakok maradtak az orosz kolonializmussal szemben, nemcsak az irodalomban, hanem a politikában is. Oroszországot a maga fejletlen fogyasztói gazdaságával és Európa határvidékén kivívott felemás nagyhatalmi státuszával képtelennek tekintették arra a fegyelmezett és hosszútávú emlékezetet igénylő erőfeszítésre, amely ahhoz szükséges, hogy részt vehessen a világ kevésbé harcias népeinek ellenőrzéséért folytatott fegyveres és kulturális küzdelemben. A nyugati antiimperialista írók figyelmen kívül hagyták Oroszországot mint a kolonialista játszma egyik fő résztvevőjét, kifejezésre juttatva ezzel az iránti szkepszisüket, hogy ez a szláv ország képes lehet arra, hogy részt vegyen a gyarmatosítók versenyfutásában. Oroszországot olyan távolinak látták a gyarmatok megszerzéséért viaskodó országoktól, hogy úgy vélték, az orosz műveket nem kell alávetni annak a módszernek, amellyel a Nyugat meghatározó szövegeit dekonstruálták. Sokkal könnyebb volt elhinni – Hobsbawm példáját követve –, hogy a modern Oroszország azért jött létre, mert alattvalói csatlakozni akartak a „szent orosz földhöz".[96] Ha a tudósok Nagy-Britanniával egyenlőként kezelték volna Oroszországot, már rég elavult lenne az a feltételezés, hogy csak a nyugati civilizáció volt képes kolonialista vágyakat ébreszteni és rákényszeríteni a Másikra a saját textuális világképét. Ha elismernék, hogy az orosz politika kitartó kolonialista törekvéseket foglalt magában, azzal kisebbítenék a Nyugatot, és lelepleznék a vakságát, jobban mondva

[95] Валерия Новодворская, *Бросайте за борт всё, что пахнет кровью*, Новое время 1996. szeptember. Steven CLANCY angol fordításában: *Throw Everything Overboard That Smells of Blood*, Sarmatian Review 1997/3. (idézet: 482)

[96] Eric J. HOBSBAWM, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge UP, Cambridge, 1990²,65.

azt, hogy nem érzékeli a másutt kialakított kolonialista struktúrákat és módszereket.[97]

1945 és 1989 között az orosz viszonyokat bemutató nyugati leírások a szocialista utópiákat gyártó gondolkodók retorikájára emlékeztettek, ezekre válaszoltak és ezeket magyarázták. Az orosz értelmiségiek – már amilyen értelmiségiek egyáltalán lehettek a kommunista uralom alatt – ösztönözték ezt a fajta hibás gondolkodást, mert az magasabb státuszba helyezte őket odahaza és külföldön is. Időnként érzékelték az inkoherenciát, döbbenten fedezték fel, hogy az Oroszországot tárgyaló nyugati diskurzust alkotó nyugati szellemi kategóriák nem illenek az orosz viszonyokhoz, de ritkán mélyedtek el ebben a problémában.[98]

A II. világháború utáni időszakban bealkonyult a nyugati birodalmaknak, de még kellett ötven év ahhoz, hogy az orosz birodalom is destabilizálódjon. A keleti birodalom gyakorlatilag háborítatlanul fennmaradt, amíg a lengyel Szolidaritás le nem leplezte a blöffött, a gazdasági és nemzeti jellegű problémái pedig nem kényszerítették rá arra, hogy elvesse a kommunista gazdasági rendszert. Az 1990-es években a birodalom kezdett darabjaira hullani, de nem tűnt el teljesen.[99] A posztszovjet korszakban, amikor a Szovjetunió köztársaságai elszakadtak az Oroszországi Szövetségi Köztársaságtól, a legtöbben a kommunizmussal való leszámolásnak látták a részleges dekolonizáció folyamatát, ez pedig lehetővé tette, hogy az anyaországi centrum kolonialista természete eltűnjön a látómezőből. Ugyanakkor

[97] Paul Marer amerikai közgazdász amellett érvelt, hogy Oroszország támogatta gazdaságilag Közép-Európa életképtelen államait: Paul Marer, *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe,* Johns Hopkins UP, Washington DC, 1985; *East European Integration and East-West Trade,* szerk. Paul Marer, Indiana UP, Bloomington, 1980; Paul Marer, *Soviet and East European Foreign Trade,* Indiana UP, Bloomington, 1972.

[98] William C. Fuller Jr., *Strategy and Power in Russia, 1600–1914,* Free Press, New York, 1992.

[99] 1995-ben alakították ki a kilencvenedik „autonóm" körzetet a bajkonuri űrközpont és Lenyinszk városa körül; a területet húsz évre bérlik Kazahsztántól. Másrészt viszont Csecsenföld függetlenségre tör, így megint nyolcvankilencre csökkenhet a körzetek száma.

a Moszkva központú Oroszországi Föderáció továbbra is birodalmi képződmény maradt, az orosz szövegek pedig továbbra is azt bizonygatják a hazai és a külföldi olvasóknak, hogy ezen a téren nincs semmiféle rendellenesség. De ahogy Anglia fehér gyarmatai végül kikövetelték maguknak a független létet, úgy az Oroszországi Föderáció autonóm köztársaságai és körzetei is követelhetnek nagyobb autonómiát.[100]

Miután Jevgenyij Primakov 1998 szeptemberében átvette a miniszterelnöki posztot, az egyik elemző kijelentette: „Hogy Primakov-e a megfelelő ember Oroszország kormányzására, az az egyik kérdés. A másik az, hogy Oroszország még mindig kormányozható-e. Moszkva képtelen úrrá lenni a mélyülő gazdasági válságon, ez pedig erősítette a szeparatista tendenciákat a provinciákon, mert olyan aggályok merültek fel, hogy Oroszország [...] arra az útra léphet, amelyre a Szovjetunió lépett 1991-ben."[101] Egy másik elemző – Primakov azon kijelentésére reagálva, amely szerint Moszkvának kell a nemzeti önrendelkezés elve ellen fellépő nemzetközi koalíció élére állnia – megjegyezte, hogy „Primakov szerint Oroszországnak igen komoly nehézségekkel kell szembenéznie. Ezzel csatlakozott az orosz politikai szereplők egyre nagyobb csoportjához, akik azt sugallják, hogy kétséges lehet országuk jövője a jelenlegi határok között."[102] A mérhetetlen hatalomvágynak köszönhetően létrejött birodalomnak a végső szétesés veszélyével kell szembenéznie. A következő fejezetek témája az lesz, milyen szerepet játszottak az orosz írók a birodalom kiépítésében, egybentartásában, a szerkezetében található törések és hasadások elkendőzésében, a szétesés elleni tiltakozásban és végül a bukás elismerésében.

[100] 1998. szeptember 15-én a Szabad Európa / Szabadság Rádiónak adott interjújában Zbigniew Brzezinski azt sugallta, hogy a föderációt konföderációnak kell nyilvánítani, amely a fő orosz területekből, vagyis az európai Oroszországból, a központi régióból, azaz Szibériából és a Távol-Keletből állna.

[101] Christian Caryl, *Russia's Tough Guy,* U. S. News and World Report Online 1998. szeptember 21.

[102] Paul Goble, *Can Russian Diplomacy Hold Russia Together?,* Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió, 1998. szeptember 23.

2.
A BIRODALOM SZÜLETÉSE

Az oroszokat sikeres imperialistákként definiáló kulturális leírások első archívumát a Kaukázusról szóló orosz romantikus művek alkotják.[1] Az orosz irodalmi kánon része az, ahogy e művekben bemutatják a kaukázusi őshonos népeket; e példának volt bizonyos szerepe az oroszok önmagukra vonatkozó elképzeléseinek formálásában, s egyben megmutatta azt is, hogyan kezeljék ma e régió lakosait. Puskin és Lermontov művei romantikus színezetet adtak a kolonializmusnak; ezek megfelelőit a nyugat-európai orientalista irodalomban is megtalálhatjuk. De míg a nyugati orientalizmus főként leíró műveken alapult, addig Oroszországban a költők és a regényírók töltöttek be vezető szerepet. Az orientalista stílusú leíró művek az orosz diplomaták titkos jelentéseire és feljegyzéseire korlátozódtak, melyeket a cárnak készítettek.[2]

Ez az irodalmi archívum Oroszország birodalmi fejlődésének viszonylag kései szakaszában jött létre, ami a területgyarapítástól mesz-

[1] A szerző Michel Foucault *A tudás archeológiája* című könyvéből kiindulva használja az „archívum" fogalmát (a *Ford.*)

[2] Нина Степановна Киняпина – Марк Максимович Блиев – В. В. Дегоев, *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. Вторая половина XVIII-80-е годы XIX в.*, Московский Государственный Университет, Москва, 1984.

sze lemaradó orosz kulturális fejlődéssel magyarázható. Puskin és Lermontov pályakezdése előtt Oroszországban még nem volt eléggé elterjedt az írástudás ahhoz, hogy textuális tekintélyt lehessen teremteni a birodalmi tapasztalatból. A 16–17. századi Moszkóviában gyakorlatilag nem létezett világi irodalom, az írott kultúra nagyrészt vallási jellegű volt. Olyan nyelven, olyan ábécével írták ezeket a szövegeket, amely valójában csak pár száz ember számára volt hozzáférhető az egész fejedelemségben. Igen kevés világi mű született ebben az időszakban; ezek egyike, a *Domosztroj (Házirend)* a háztartás szabályait ismerteti, vagyis inkább az egyén otthoni feladataira koncentrál, nem pedig a társadalomra vagy a politikára.[3] A könyv első részében arra okítják az olvasót, hogyan higgyen Istenben és hogyan tisztelje a cárt, míg a többi fejezetet a családi kapcsolatoknak és a házimunkáknak szentelik, arra is kitérve, hogyan kell uborkát savanyítani télire.[4] Ugyanakkor e nem hegemonista világszemlélet mellett több cár uralkodása alatt is titokban tartották Szibéria meghódítását, mint azt egy holland utazó, Isaac Massa írja Oroszországról szóló könyvében.[5] Szibéria 17. századi meghódításának részben e titkosítás miatt nem született nagy irodalmi legendája, az írók pedig továbbra is úgy látták, hogy államuk elszigetelt, befelé forduló és bátortalan.

A 17. század közepén számos olyan író került Moszkvába a Kijevi Akadémiáról, aki tudott lengyelül, oroszul és ukránul; ők teremtették meg a nyugat-európai irodalmi műfajok orosz nyelvű változatát. Eddig az időszakig a lengyelen és a latinon kívül más „nyugati" nyelvet nem

[3] Ljudmila Petrusevszkaja drámái és elbeszélései szovjet panelházak szűk tereiben játszódnak, s e tekintetben paradox módon a *Domosztroj*ra emlékeztetnek, azt sugallva, hogy a jövő Oroszországa feladhatja a birodalmi törekvéseket, arra összpontosítva erőit, hogy állampolgár-központú államot építsen.

[4] *Домострой. По списку Императорскаго Общества исторiи и древностей Россiйскихъ*, Университетская Типография (М. Катков), Москва, 1882, 1–17. Az idézet forrása a Bradda Books reprintje (1971).

[5] Isaac MASSA DE HAARLEM, *Breue Description des chemins qui menent et des fleuves qui passent de la Moscouie vers la Septentrion et l'Orient dans la Siberie* [1613] = *Histoire des guerres de la Moscovie (1601–1610)*, szerk. Michel OBOLENSKY – Antonius van der LINDE, Olivier, Bruxelles, 1866.

ismertek a moszkóviaiak. Mentalitásuktól idegen volt az az elképzelés, hogy igényt tarthatnának a keleti szlávok vezetésére, arról nem is beszélve, hogy az összes szláv nép élére álljanak.[6] Lazar Baranovics Kijevben szerezte műveltségét, 1672-ben lengyel nyelvű művei közül kettőt Alekszej Mihajlovics cár fiának szentelt. A következőket írta levelében a cárnak: „Lengyelül írtam ezeket a műveket, mert tudom, hogy Felséged fia, Fjodor Alekszejevics nemcsak az anyanyelvünkön olvas, hanem lengyelül is. [...] Felséged másik fiának, Ivan Alekszejevicsnek dedikáltam [a másik könyvemet], mert tudom, hogy az Államtanács tagjai [...] szintén nagy élvezettel olvassák a lengyel könyveket."[7] Abban a korszakban az oroszhoz képest gazdag és kifinomult volt a lengyel világi irodalom, bár semmiképpen sem volt olyan fejlett, mint a nyugat-európai irodalmak; ez képezte az első jelentősnek tekinthető hidat a moszkóviai és a nyugat-európai írások között. Abbéli igyekezetükben, hogy kitöröljék az emlékezetből ezt a függő viszonyt, az orosz irodalomtörténészek később átértékelték a 17. századi átmeneti időszakot, túlhangsúlyozva a 18. századi nyugat-európai hatásokat és agyonhallgatva a korábbi ukrán–moszkóviai és lengyel–moszkóviai kapcsolatokat.[8]

Nagy Péter és a háború kedvező feltételeket teremtett a birodalmi literatúra kialakulásához, de Péter Oroszországában nem maradt sok idő a szellemi munkára: az oroszok arra fordították az energiájukat, hogy kijáratot szerezzenek a Balti-tengerhez, illetve gyengítsék Svédországot és Lengyelországot. Nagy Katalin uralkodása idején tovább nyomultak nyugat felé, de Oroszország legfőbb szószólói elég bizonytalan hangon erősítették meg hazájuk birodalmi státusát, hiányzott

[6] Edward I. KEENAN, *Moscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654. An Agenda for Historians = Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, szerk. Peter POTICZNYJ, CIUS Press, Edmonton, 1992, 20–38.

[7] Сергей Михайлович Соловьёв, *История России с древнейших времён* [1851–1879], V., Издательство социально-экономической литературы, Москва, 1961, 182.

[8] Dmitrij Lihacsov figyelmen kívül hagyja a lengyel kapcsolatokat a 17. századi orosz irodalomról szóló írásaiban. Lásd a hatodik fejezetet.

belőlük a sikeres államépítő tevékenységhez szükséges elegancia. Pontosan Katalin és utódainak uralkodása alatt kezdték szavakba foglalni a birodalmat a különféle jelentéseket, feljegyzéseket író miniszterek és követek.[9] Ezt segítették az egyre nagyobb méreteket öltő politikai vállalkozás látható jelei. Az újonnan bekebelezett nyugati területekről zsákmányolt értékek, valamit a szibériai bányák kiaknázása tette lehetővé, hogy „Észak Velencéjévé" alakítsák Szentpétervárt. A 18. század hatvanas–hetvenes éveiben kezdte gyűjteni Nagy Katalin az európai rajzokat és festményeket, lerakva ezzel a későbbi Ermitázs múzeum alapjait. Ezrével kerültek Oroszországba európai műalkotások (Katalin elsőként a koblenzi herceg gyűjteményét vette meg, amely nyugat-európai művészek több mint négyezer mesteri rajzából állt).[10] A szentpétervári építészet európai stílusjegyeket vett fel. Az udvari írók új, testhezállóbb identitást kerestek, bár nem kedvezett ezeknek a törekvéseknek sem az orosz nyelv, sem a birodalmi udvar légköre: Nagy Katalin egyszer tréfásan megjegyezte, hogy az udvar fele nem tud olvasni, a kétharmada pedig írni. De a birodalom sikerei olyan légkört teremtettek, amely lehetővé tette az udvari írók számára, hogy olyan hangnemben próbáljanak megszólalni, amely teljesen új volt az orosz diskurzusban.

Hogyan jutott el alig néhány emberöltő alatt a birodalmi tudatig az a kultúra, amely korábban a *Domosztrojt* hozta létre, az első írástudói pedig az ukrajnai lengyel jezsuita iskolákból és a görög pravoszláv hierarchiából kerültek ki? A moszkóviai kulturális események és Nyikolaj Karamzin *Az orosz állam története* (*История государства Российского*, 1818–1820) című tekintélyes, bár igen fantáziadús alapművének megjelenése között ott állnak a 18. századi vers- és rímfaragók, akiket gondosan följegyeznek ugyan az orosz iro-

[9] Az orosz külügyminiszterek memorandumairól írt részletes beszámolót lásd Jarosław Czubaty, *Rosja i świat. Wyobraźnia polityczna elity władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Neriton, Warszawa, 1997.

[10] John Russell, *Catherine, Also Great as a Collector*, The New York Times 1998. október 1.

dalomtörténetek, de szánalmas gyülekezetté teszi őket bárdolatlan nyelvezetük és az utánzásban kimerülő szellemi teljesítményük. Abbéli igyekeztükben azonban, hogy meghonosítsák az orosz nyelvben a nyugat-európai műfajokat, teljesen új hangnemben szólaltak meg, mintha nem is létezett volna a moszkóviai múlt, az orosz irodalom pedig természetes módon keresné a saját hangját azoknak az ősrégi európai hagyományoknak a részeseként, amelyekből a francia klasszicizmus és a német romantika is kinőtt. Szumarokov elégiái, Heraszkov elbeszélő költeményei és Gyerzsavin ódái feledésbe merültek volna mint műalkotások, de fölemelkedtek a siker hullámain, amely a birodalom minden hajóját a magasba röpíti. Ekkoriban kezdett megjelenni az orosz irodalomban az a szándékos és kifinomult amnézia, amely kisöpörte az emlékezetből az ómoszkóviai szokásokat és az ukrán–moszkóviai kapcsolatokat. A moszkóviai vallásos líra és népköltészet kiment a divatból, ugyanakkor korábban sosem használt kifejezési formák jelentek meg. De továbbra is a tipikus moszkvai despotaimádat visszhangzik Gyerzsavin Nagy Katalint dicsőítő *Felica*-ódájának modortalan hízelgésében; ugyanez jut kifejezésre később Petya Rosztovnak a cár iránti rajongásában a *Háború és békében*, valamint az alsóbb osztályok szolgalelkűségében Andrej Belij *Pétervár* (1913) című regényében. Időnként felszínre tör a régi hagyomány, de ez inkább az irodalmi szövegek tartalmára, nem pedig a formájára vonatkozik. Figyelemre méltó, hogy a 18–19. századi művek nem állnak semmiféle formális kapcsolatban a moszkóviai irodalmi hagyománnyal, ez pedig azt mutatja, hogy tudatos erőfeszítéseket tesznek egy új irodalom létrehozására. Pontosan itt kezdik szavakba foglalni a birodalmat: bátran próbálnak olyan új hangot megütni, amely illik Oroszország új, bámulatos fővárosához és az általa birtokolt hatalmas területekhez.

Nyikolaj Karamzin *Története* volt az első komoly lépés azon cél felé, amelyet textuális birodalomnak nevezhetünk. A mű, melynek rejtett témája Oroszország dicsőséges rendeltetése, I. Sándor cár megbízásából készült. Miután Karamzin elkészült az első nyolc kö-

tettel, államtanácsosi kinevezést *(sztatszkij szovetnyik)* és kitüntetést kapott, valamint hatvanezer rubelt a kiadás költségeinek fedezésére.[11] A cárnak annyira tetszett a mű, hogy Karamzinnak nem is kellett állami cenzorral átnézetnie, noha ez igen ritka kivétel volt az orosz politikai rendszerben, ahol még Puskin is kénytelen volt alávetni magát a cenzúrának.

A Katalin cárnő körül csoportosuló kisebb költőktől eltérően, akik újgazdagok módjára inkább az európai irodalomhoz, nem pedig a saját kultúrájukban kialakult írói stílushoz való kötődésüket hangsúlyozták, Karamzin magabiztosan vállalta azt a feladatot, hogy összeköti Moszkóviát az orosz birodalommal. A *Történet* valójában nem lépett túl a *szmután*, a 17. század elejének zavaros időszakán, így nem sikerült megmagyaráznia, hogyan tehetett ilyen hatalmas ugrást Moszkóvia a *birodalom* felé. Karamzin azokat a cárokat dicsőítette, akik minden lehetséges módon gyarapították az állam területét, ez pedig azt mutatja, hogy tökéletesen értette, hogyan kapcsolódnak a birodalom katonai sikerei egyre erősödő európai presztízséhez. Ő volt az első orosz értelmiségi, aki teljes egészében az állam oltárára helyezte nem mindennapi tehetségét, kifejezésre juttatta Oroszország területi igényeit, és példát mutatott arra, hogyan kell megvédeni az orosz birtokszerzési vágyat. E tekintetben olyan szerepet játszott, mint amilyet kortársa, Hegel a porosz államban. Mielőtt Karamzin dolgozni kezdett a *Történeten*, az általa alapított Vesztnyik Jevropi című lapban dicsőítette Oroszország történetét. A következőket írta 1802-ben: „Ellentétben a görögökkel és a rómaiakkal, nekünk [oroszoknak] nem kell történeteket és meséket kitalálnunk ahhoz, hogy fölmagasztaljuk eredetünket, mert az orosz nemzetnek dicsőség volt a bölcsője és győzelem a hírnöke. A Római Birodalom is megérezte a mi szláv erőnket, amikor a területére léptünk és a légióit pusztítottuk. A bizánci történetírók csodálatos emberekként írják le őseinket, akik előtt

[11] Ludwik Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1986, 196.

mindenki meghátrált, és akik rendkívül bátrak, lovagiasak és nemes szívűek voltak."[12]

Háromezer példányban adták ki először Karamzin *Történetét*. A piac I. Sándor udvaroncaiból és mintegy ezer földbirtokosból állt, akik megengedhették maguknak, hogy megvegyenek egy sokkötetes művet, amely érdekli őket. A leigázott nemzetek nem orosz nemessége is olvasta Karamzint, bizonyos számú példányt pedig külföldi notabilitásoknak küldtek el ajándék gyanánt. A könyv az orosz történelem egy igen fontos pillanatában jelent meg: Karamzin munkássága idején csatlakozhatott Oroszország története során először az európai nagyhatalmak hangversenyéhez. A napóleoni háborúk idején megerősítették a politikai játszmák főszereplőit megillető státusát, a bécsi kongresszuson pedig Oroszország alighanem minden más európai birodalmat elhomályosítva tündökölt. A cár barátsága és az oroszok eredményekkel kivívott tekintélye egyaránt hozzájárult Karamzin könyvének magabiztos hangneméhez, és a műre jellemző russzocentrizmus is ezzel magyarázható. Karamzin a rendelkezésre álló adatokat figyelmen kívül hagyva deklarálta, hogy a birodalmon belül egyetlen közös kultúra létezik. Más történészek is követték a példáját, igen komoly ideológiai támogatást biztosítva ezzel, és elárasztva a piacot hatalmas mennyiségű önmagába zárt diskurzussal, amely nemhogy az ellenvéleménynek, de a kételyeknek sem hagy helyet. Nyikolaj Polevoj kiadta *Az orosz nemzet története* (*История русского народа*, 1829–1833) című művét, pár évvel később megjelent Nyikolaj Geraszimovics Usztrjalovtól *Az orosz történelem* (*Русская история*, 1837–1840), Mihail Pogogyin pedig az általa szerkesztett Moszkvityanyin című folyóirat mellékleteként bocsátotta közre történelmi munkákból és levelezéskötetekből álló sorozatát (1841–1856). Usztrjalov műve végül az orosz történelem hivatalos, államilag támo-

[12] Николай Михайлович Карамзин, *О любви к отечеству и народной гордости* = Uő., *Избранные сочинения в двух томах*, II., Художественная литература, Москва–Ленинград, 1964, 283.

gatott tankönyve lett, és számos kiadást ért meg.[13] Az írótársadalom hosszú éveken át magától értetődőnek tartotta azt, hogy a történészek is részt vesznek az egyesített birodalmi kultúra kitalálásában, és ennek fontos szerepe volt az úgynevezett szlavofil (valójában russzofil) mozgalom fejlődésében. Ez a mozgalom áthatotta az iskolarendszert és az irodalmi műveket, s mindmáig elevenen él a posztszovjet korszak történelemkönyveiben és más politikai írásaiban, bár jelzésértékű, hogy a szépirodalom már kezd kihátrálni mögüle. Az ezredfordulón számtalan moszkvai politikus hivatkozott a birodalom lakosainak közös érdekeire, és több kísérlet is történt a Független Államok Közösségének életben tartására. E törekvések mind abból a birodalmi vízióból erednek, amely Karamzin művében fogalmazódott meg először. Hobsbawm kifejezését alkalmazva: ő valóban kitalált egy hagyományt.

A birodalmi nagyság azon megidézését, amely Karamzin művét is jellemzi, az agresszív nacionalizmus közvetlen textuális kifejezésének kell minősítenünk. Mint azt a bevezetőben bemutattam, az ilyen jellegű nacionalizmus prioritásai egész mások, mint azok, amelyek a defenzív változatban nyilvánulnak meg. Az agresszív nacionalizmus nem demokratikus intézményekkel kérkedik, hanem a világosan megfogalmazódó rendeltetésével. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy milyen hatalmas az általa képviselt állam, milyen változatos a földrajza és a történelme, és hogy milyen nagy energiákat fordítottak a korábban ismeretlen, kiaknázatlan területek felfedezésére. Az agresszív nacionalizmus szótárában a kedvencek közé tartoznak az olyan kifejezések, mint a *mnogonarodnij* (soknemzetiségű), mert ez kiemeli a kolonialista törekvések komolyságát, ugyanakkor a hódító széles szellemi horizontjára is utal, aki lehetővé teszi a különböző nemzetiségek számára, hogy egy birodalom keretein belül létezzenek. Voltak azonban olyan oroszok is a nemzedékében, akik még az állam iránti odaadás Karamzinra jellemző szenvedélyes kifejezésével sem érték be. Amikor Alekszej Jermolov tábornok nyugdíjba vonult, keresni akart

[13] Bazylow, *I. m.*, 198.

egy „tüzes tollat, amely leírná, mekkora utat tett meg az orosz nemzet a jelentéktelenségtől a dicsőségig; szerinte Karamzin *Története* nem volt elég hazafias".[14] Az, hogy Jermolov még ékesszólóbb hagyománykitalálókat keresett, jól mutatja, hogy mindig új tervezetekre volt szükség, amelyek biztosítják e politikai képződmény társadalmi kohézióját, ahol az oroszok területi szempontból kisebbségben, demográfiailag pedig többségben voltak.

De Karamzin *Történeté*nek és a hasonló műveknek csupán korlátozott hatóerejük lett volna, ha nem erősítik meg Oroszország nimbuszát szépirodalmi művekben is. Pontosan itt vívták meg a döntő csatát a birodalomért. A 19. század elején számos epikai mű jelent meg a katonák vitézségéről, a veszedelmekről és az olyan egzotikus helyeken átélt kalandokról, amelyek később „csatlakoztak" Oroszországhoz. A Kaukázus viszonylag közel volt a birodalom központjához, és főként muzulmánok lakták, így hatalmas szövegkorpusz készült a meghódításáról, amellyel együtt a leigázott nemzeteket és az oroszok küldetését bemutató sztereotípiák is megszülettek: orosznak lenni annyit jelent, mint primitív vidékekre utazni és a felvilágosult orosz korona birtokává tenni azokat. Az irodalomban némi késéssel alakult ki az orosz birodalmi tudat, s mintha az írók ezt próbálták volna jóvátenni. A Kaukázus kulturális kisajátítását gyakran büszkeségtől fűtött dühkitörések kísérték, amelyek címzettjei azok voltak, akik kétségbe vonták az orosz terjeszkedéssel járó civilizációs előnyöket. A legyőzöttek fölötti erkölcsi ítélkezés példáit megtalálhatjuk Lermontovnál, aki „gonoszként" jellemzi a csecseneket, és Puskinnál is, aki fennhéjázó hangon írt a „legyűrt elemről" *(pobezsgyonnaja sztyihija)*. A születendő birodalmak literatúrájában gyakori a legyőzöttek morális elmarasztalása, és e tekintetben az orosz irodalom sem volt kivétel.

[14] Он недоволен *Историей* Карамзина; он желал бы, чтобы пламенное перо изобразило переход русского народа из ничтожества к славе и могуществу." Александр Сергеевич Пушкин, *Полное собрание сочинений*, VI., Наука, Москва, 1966, 642.

Elbeszélések a Kaukázusról

A Kaukázus idegen geográfiáját leíró orosz művek erősítették egymást, idővel pedig olyan szövegek készültek, amelyekben már magától értetődőnek tekintenek bizonyos minősítéseket, kategóriákat, amelyek a Kaukázusra vonatkoznak. Kiernan vette észre, hogy a modern birodalmak mind egymást utánozták;[15] az oroszok közül különösen Alekszandr Puskin igyekezett buzgó tanítványként elsajátítani a Másik megközelítésének orientalista módját. A francia és a brit birodalom felfedezőihez hasonlóan, akik a világ távoli vidékeit írták le útirajzaikban, Puskin is a vad tájakat fölkereső civilizált európai megfigyelő hatalmi pozíciójából mutatta be azokat a népeket, amelyek sosem érték el az írott kultúra vagy a nemzeti lét szintjét. Az univerzális alany pózát öltötte magára, és azzal, hogy szavakba foglalta az általa látottakat, kezdetét vette a néma Ázsia ideája, amely sohasem jutott el az öntudatig (bár a Kaukázus választja el Ázsiát Európától, Puskin nem bajlódott azzal, hogy helyesen használja a földrajzi neveket: számára a Kaukázus Ázsia volt, és kész). Sem neki, sem Mihail Lermontovnak nem voltak kétségei afelől, hogy a vállalkozásuk helyénvaló, még akkor sem, ha időnként fel is osztották Oroszország szószólóit érdemesekre (Makszim Makszimics, Szuhorukov, Burcov) és érdemtelenekre (Pecsorin). Az ő szemükben kétség sem férhetett ahhoz, hogy az általuk fölkeresett vidékek jól járnak, ha részei lesznek az orosz kozákok egyenruháját viselő civilizációnak. A francia és az angol írók tekintélyére hagyatkoztak, idézték a véleményeiket és alkalmazták a retorikai technikáikat.

Az orosz romantikus irodalomban az orosz katona vagy tiszt nézőpontjából mutatják be a Kaukázust: a hős derekasan viseli a veszélyes, barátságtalan vidékeken folytatott portyázással járó megpróbáltatásokat. E kalandok tisztán katonai célja különbözteti meg ezeket a

[15] Victor Gordon Kiernan, *Marxism and Imperialism*, St. Martin's, New York, 1974, 111.

műveket a nyugati orientalisták írásaitól, akik rendszerint kutatóként vagy üzletemberként járták be a Keletet. Ebből a katonai perspektívából az őslakosok mindig primitívnek látszanak, még akkor is, ha – mint az örmények és a grúzok esetében – e nemzetek kiterjedt írásos emlékezete még egy történelem iránt érdeklődő amatőrt is gondolkodóba ejthetne. A kaukázusi nők passzívak és érzékiek, a férfiakban a vadság gyávasággal párosul. Az orosz szövegekben semmi nyoma annak, hogy elismernék, Oroszországnak politikai és gazdasági hasznot hoz a hódítás, a birodalom civilizációs küldetéstudata viszont mindenütt jelen van.

A Kaukázus orosz artikulációja úti beszámolók, versek, elbeszélések, regények és történelmi írások formáját ölti. E szövegek stratégiája arra irányul, hogy „belefoglalják" az őslakosokat a diskurzus azon kategóriáiba, amelyeket a felsőbbrendű kívülálló erőltet rájuk. A vidék vadságára és egzotikumára vonatkozó megjegyzések különösen az elbeszélő prózában gyakoriak. A „vad" vidékeket természetesen „vad" népek lakják: az írók az idegen valóság olyan elemeit hangsúlyozzák, amelyeket rögzíteni akarnak az olvasók emlékezetében, akiknek nincsenek saját tapasztalataik ezekről a tájakról. Az oroszok pedig falták a lakosok elemi higiéniájának hiányáról és gyermeki gondolkodásáról szóló történeteket. Ahogy Giles Fletcher mélységesen idegen és alsóbbrendű lényekként mutatta be a 16. századi moszkvai utcákon látható, őrült kinézetű meztelen koldusokat, úgy örvendezteti meg olvasóit Puskin hasonlóan szörnyűséges részletekkel, amikor leírja a tifliszi (tbiliszi) vásárban látott koldusokat. Az előbbi leírás 1588-ban, az utóbbi 1835-ben készült; Oroszország két és fél évszázad alatt a protoorientalista leírás tárgyából orientalista leírásokat készítő alannyá lépett elő.

Mielőtt Oroszország elég erőt gyűjtött ahhoz, hogy belevágjon a Kaukázus meghódításába, e régiót főként türk-tatár népek lakták. Királyságok emelkedtek fel és buktak el itt a középkorban, és számos uralkodó neve él mindkét nemből azoknak a nemzeteknek és

törzseknek az emlékezetében, amelyek megőrizték a tudatukban ősrégi történelmüket, és nem adták fel a független államiság igényét. Gyakran a nyelvi megosztottság és a vallási különbségek hiúsították meg ez utóbbi cél elérését; mindkettő igen jellemző az elszigetelt hegyvidéki régiókra. Még nyáron sem könnyű átkelni a Kaukázus fogazott hegycsúcsain, melyek nem bátorítanak a kommunikációra és a jószomszédi kapcsolatok fenntartására.

Az oroszok kaukázusi kalandja Nagy Péterrel kezdődött, aki kihasználta a népesség keresztény–muszlim megosztottságát. Ő és utódai szövetséget kötöttek a régió más keresztény uralkodóival, akiket habozás nélkül elárultak a muszlimoknak, ha az felelt meg az érdekeiknek. A Svédországgal és Lengyelországgal vívott győztes háború után Péter úgy döntött, délen is szerencsét próbál, ezért megtámadta a már hanyatlóban lévő Perzsiát. 1722-ben kezdett bele a déli hadjáratba, és még abban az évben elfoglalta Derbent városát, 1723-ban pedig Bakut. E hadjárat idején Péter a régió egyik keresztény uralkodóját, VI. Vahtangot támogatta, de nem sietett a segítségére, amikor a törökök lerohanták a királyságát. 1724-ben békét kötött Törökországgal, ennek értelmében Baku orosz kézben maradt, Vahtang királyságát pedig Törökország kapta meg.

Hasonlóan alakultak az események II. Katalin korában, aki szövetségesként használta II. Herkules grúz királyt a Törökországgal vívott háborúban (1768–1774), aztán sorsára hagyta, amikor Perzsia nemrég hatalomra került ura, Aga Mohamed sah rátámadt Grúziára, noha az akkor orosz protektorátus volt, és nagy mészárlást rendezett Tifliszben, majd visszahódította az országot. A grúzok kilátástalan helyzetbe kerültek. Déli szomszédaik muszlimok voltak, északi szomszédaik pedig azok az oroszok, akik korábban elárulták őket. Egy ilyen kis nemzetnek túl kockázatos lett volna szövetséges nélkül maradnia, ezért a 18. század végén úgy döntöttek, hogy újabb szövetséget kötnek Oroszországgal. Ezúttal azt akarták, hogy az oroszok garantálják: a grúz királyi család nem veszíti el a trónt. De

I. Pál egy időre sorsára hagyta a Kaukázust, ismét kitéve ezzel Grúziát Perzsia haragjának. I. Sándor a vágyott protektorátusi státus helyett azt ajánlotta, hogy Grúzia az orosz birodalom részévé válhat. Ezt elfogadták mint a kisebbik rosszat, a cár pedig 1801-ben kiadott nyilatkozatában deklarálta Grúzia bekebelezését. A grúz király lemondott a trónról, de riválís trónkövetelők fellépése miatt, ami ráadásul erős nemzeti öntudattal párosult, Oroszországnak gyakran kellett bevetnie a hadsereget, hogy pacifikálja a lakosságot. 1802-ben Cicianov tábornokot küldték oda, hogy lecsillapítsa a grúzokat. A tábornok 1806-ban orgyilkosság áldozata lett.[16]

Grúzia elfoglalásával kezdődött az a harmincéves háború, amelyet kis hegyi fejedelemségek ellen vívott a hatalmas birodalom, és amelyet meg kellett nyernie. A napóleoni invázió idején sem állították le a hadműveleteket a Kaukázusban; ez is mutatja, milyen kis károkat okozott Napóleon az orosz államszervezetnek. Míg a tábornokok egy csoportja védekező háborút vívott, egészen Moszkváig visszavonulva, addig egy másik csoport előrenyomult délen, 1813-ban pedig aláírták a gülisztáni békét. Ennek értelmében a birodalom kapta a mai Azerbajdzsán területének nagy részét, egészen a perzsa határig.[17] Lépésről lépésre és egyezményről egyezményre haladva a birodalom e harminc év alatt megszerezte a Kaukázus egész hegyvonulatát, valamint a Kaukázuson túli terület nagy részét.

A hegyi népek Alekszej Jermolov tábornok hadjárata idején szenvedték el a legnagyobb pusztítást.[18] Az 1816-ban kezdődött háború egészen 1827-ig elhúzódott, és több etnikai csoport is népirtásnak beillő mészárlást szenvedett el. Jermolov azzal vált hírhedtté, hogy megsemmisítette az élelmiszert és a vetőmagot, irtotta a vágóálla-

[16] Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917*, Clarendon Press, Oxford, 1967.

[17] Allen F. Chew, *The Caucasus and Transcaucasia* = Uő., *Atlas of Russian History*, 72–73.

[18] Uo., 183.

tokat és az erdőket.[19] Leigázta az avarokat és a csecseneket, majd teljes egészében orosz ellenőrzés alá helyezte a Terek folyót. Jermolov ötvenezres hadseregének tettei reflexiótól érintetlenül, végiggondolatlanul maradtak meg az orosz emlékezetben: bármilyen rémisztőek voltak is, a nemes erőfeszítések és a szép eredmények tiszteletet parancsolóak. Ellentétben Szibéria meghódításával vagy a Varsó elővárosában, Pragában begyűjtött húszezer polgári személy lemészárlásával (Szuvorov egyik nagy teljesítménye 1794-ből) a kaukázusi tetteket bátran hirdették a szépirodalomban.

Alekszandr Puskin egyik levelében a rá kevéssé jellemző alázattal titkárnak, szerkesztőnek és kiadónak ajánlkozott Jermolovnál. Azt írta neki, hogy míg Napóleon oroszországi hadjárata számos író figyelmét keltette fel, noha vereséggel végződött, addig a tábornok látványos sikereket hozó kaukázusi hadjárata nem kapott kellő visszhangot. Puskin ezért könyörgött Jermolovnak, hadd szerkeszthesse az emlékiratait, melyekben a kaukázusi diadalról számol be: „Az Ön dicsősége egész Oroszországot illeti, nincs joga rejtegetni."[20] Később hasonlóan bókolt Puskinnak Jermolov kaukázusi utóda, Ivan Fjodorovics Paszkevics tábornagy. Hagyta, hogy a költő rövid ideig örömét lelje a hegyi népek elleni háborúban, aztán a haza érdekére hivatkozva megtiltotta az írónak, hogy aktív katonai szolgálatban maradjon. „Puskin úr – mondta –, az Ön élete oly drága Oroszország számára, hogy itt nincs helye Önnek, javaslom, hogy azonnal hagyja el a hadsereget."[21] Puskin távozott, de már annyi emlékkel gazdagodott, amennyiből megteremthette azt az iránymutató Kaukázus-víziót, amely az orosz

[19] Алексей Петрович, *Казаки и Северный Кавказ*, Независимая Газета 1994. június. A Csecsenföld ellen indított 1999. októberi támadás idején jelent meg egy írás, amelynek a szerzője megvédte Jermolov tábornok hadjáratát, s így állt ki a katonai erő aránytalan használata mellett: „A »szemet szemért« elvnek vannak bizonyos erkölcsi alapjai, [...] lehetetlen érvelni ellene." Александр Владимирович Пронин, *Трагедия генерала Ермолова*, Независимое Военное Обозрение 1999. október, 15–21.

[20] Пушкин, *Полное собрание сочинений*, X., 430.

[21] Henri TROYAT, *Pushkin*, ford. Nancy AMPHOUS, Minerva Press, New York, 1975, 367.

irodalom Kaukázus-képeként rögzült (később pedig a Nyugat is ezt vette át, mert az orosz irodalom nyugati értelmezői az orosz írókat és kritikusokat követték).

A kaukázusi fogoly című korai poémájától a kései *Erzerumi utazás az 1829-es hadjárat idején (Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года)* című művéig alakítja Puskin a néma és szellemileg elmaradott Kaukázus képét, amely bravúros bátorságával tűnik ki a céltalan harcban, de megérett már arra, hogy Oroszország kormányozza. Puskin és Lermontov készítette el az orosz textuális emlékezet számára Oroszország képét, amely e régió szigorú, de igazságos urának mutatja. Valójában Puskinnak köszönhetjük az orosz birodalmi tudat első, teljességgel sikeres művészi megjelenítését. Ő adott hangot azoknak, akik felbátorodtak Oroszország katonai sikerein. Puskin költészetének és prózájának köszönhetően vált egyik pillanatról a másikra világossá, hogy az orosz imperializmus arca nem feltétlenül vad, durva, hiszen az oroszok nem mongolok, képesek szépséggé változtatni azt, amit a puskáik és a kardjaik leromboltak. Puskin nagy szolgálatot tett a nemzetnek azzal, hogy ilyen bűbájos vízióban örökítette meg az orosz imperializmust. Olyan elbűvölő képet festett, amilyen azelőtt nem létezett az orosz irodalomban: a büszke Oroszország arra rendeltetett, hogy „csüggeteg finneket" és más leigázott fajokat vezessen; ez az ország tele van szerény és csodálatra méltó hazafiakkal, akik hűségesen teljesítették a kötelességüket a távoli Kaukázusban, a felsőbb osztályai pedig nem kevésbé műveltek és kifinomultak, mint a legelitebb nyugati körök.

Puskin *Erzerumi utazás* című műve soha véget nem érő vidám vadászatként mutatja be Paszkevics tábornagy hadműveleteit, ahol mindig gazdag zsákmányt szereznek, az „ellenség" (Puskin és Paszkevics franciául folytatott beszélgetéseiben: *l'ennemi*) pedig mindig kéznél van, hogy gondtalanul üldözőbe vehessék. Az ellenséget hajszolni olyan természetes, mint reggel fölkelni az ágyból, megfürödni és megreggelizni; ez különösen az úti kalandok elbeszélői kommentárjából érezhető. A Másik jó ismerős, része az életünknek,

de azért van ott, hogy üldözzük, nyomorékká tegyük, foglyul ejtsük, meggyilkoljuk. Puskin beszámolója kísértetiesen emlékeztet a vadászkalandokra; ilyen hangulatban szórakoznak az igazi férfiak, itt senki sem mereng az „ellenség" emberségén, egy szemernyi kétely sem merül fel azzal kapcsolatban, hogy a joggal rajzolja oda a „vadászatot" a felsőbbrendű megfigyelő a megjegyzések hátterébe –, s ezzel megadja a hangot a háborúról és hódításról szóló későbbi orosz írásoknak.[22]

Az egyetlen hozzáférhető angol fordítás a hadműveletekről az egzotikus turistaútra tereli Puskin olvasóinak figyelmét, ezt pedig azzal éri el, hogy enyhíti a szöveg harcias hangnemét, és nem tünteti fel a teljes címet. Az orosz cím az *Erzerumi utazást* követően még folytatódik *az 1829-es hadjárat idején* bővítménnyel, amely egyértelműen a korban népszerű katonai memoárok hagyományaihoz köti a művet. Ellentétben a *Háború és béke* hősével, a borogyinói harcmezőn eltévedve bolyongó Pierre Bezuhovval, Puskin nem megfigyelő volt, hanem részt vett a háborúban, és láthatóan örömét lelte az erzerumi ízelítőben. Még egy szénrajzot is készített ekkoriban magáról, amelyen lovon, dárdával látható, harcra készen.[23] De az angol fordítás az orosz irodalom hagyományos *olvasatai*ra helyezi a hangsúlyt, ez pedig háttérbe szorítja az orosz szövegek katonai vonatkozásait.

A totális háború valósága átdereng Puskin leereszkedő, fölényes ábrázolásán. Az ő korában gyakorlatilag nem létezett orosz civil társadalom a Kaukázusban. Az olyan városokban, mint Pjatyigorszk, Kiszlovodszk és Tiflisz, persze laktak orosz gyarmati helytartók a feleségükkel és a személyzettel együtt, ezek voltak a helyi „társaságok" csírái, de a társas összejöveteleken főként az oroszok *in situ* legszembetűnőbb csoportja vett részt: zászlósok, hadnagyok, századosok és ezredesek, néha pedig egy-egy tábornok került a figyelem középpontjába. E társasági találkozók beletartoztak az orosz hadsereg

[22] Ugyanez a nemtörődöm hang szólal meg Lev Tolsztoj *Kozákok* című korai elbeszélésében, amely a Kaukázus meghódításának későbbi szakaszát jeleníti meg.

[23] Пушкин, *Полное собрание сочинений*, VI., 685.

életébe, ezt a tényt pedig következetesen figyelmen kívül hagyták az orosz irodalom olvasói, ahogy az angol irodalom olvasói sem vettek tudomást a Sir Thomas Bertram nyugat-indiai ültetvényeire vonatkozó megjegyzésekről vagy Micawber és Peggotty urak ausztráliai gyarapodásának implikációiról. Miközben előtérbe kerülnek az orosz fogadások és társalgások, áthatolhatatlan csend veszi körül a helyi lakosok életét. Puskin elbűvölően írja le tifliszi utazását, és valószínűleg nagyon kevés olvasója vette észre, hogy alighanem azért jár annyi koldus a város utcáin, mert a Kaukázusban állandósult a hadiállapot, mióta az orosz birodalom arra a belátásra jutott, hogy érdekében áll e terület meghódítása.

Puskin *Utazás*a tele van birodalmi pedagógiával: azt sugallja, hogy Oroszország olyan jótékony erő, amely rendet és identitást visz az őskáoszba. Az egyik század az elbeszélés bizonyos pontján az erdőbe megy, hogy „megtisztogassa sűrűjét".[24] A megtisztítás metaforája végigvonul a gyarmatokhoz kötődő orientalista irodalom történetén, elég Rudyard Kipling *A Song of the White Men (A fehér férfiak dala,* 1899) című versére hivatkoznom, melyben ezek a férfiak „elindulnak megtisztítani a vidéket" („go to clean the land"). (Ha Puskin Kipling korában élt volna, ő is elmondhatta volna vele együtt: „Oh, well for the world when the White Men tread / Their highway side by side" [De jó a világnak, ha a fehér férfiak járják egymás mellett útjukat].[25]) Vagy ötszáz „török" fogoly várakozik nem messze a félelem minden jele nélkül, noha a kozákok látótávolságon belül öldösik le a sebesültek egy részét, de az elbeszélő azt sugallja, hogy ez valójában nem is annyira bátorság, mint inkább néma közöny. Cserkeszek holttestei hevernek mindenütt. Egy bátor orosz ezredes „barátságosan" *(druzseljubno)* szívja „a törökök pipáját". A törökök alsóbbrendű természetére utal az a megjegyzés, hogy van köztük „hermafrodita": mint megtudhatjuk, gyakran fordulnak elő ilyen szörnyetegek a nomádok között. Mielőtt

[24] Alekszandr Szergejevics Puskin, *Erzerumi utazás az 1829-es hadjárat után,* ford. Rab Zsuzsa = Uő., *Regények, elbeszélések,* Európa, Budapest, 1977, 498.

[25] Rudyard Kipling, *Verse,* Doubleday, Garden City (NJ), 1940, 280.

elindulna Oroszországba, a költő fölkeres egy bazárt, ahol elé toppan egy „szörnyű külsejű koldus". „Sápadt volt, mint a halál; gennyes, vörös szeméből könny szivárgott." A költő „leírhatatlan undorral" löki el a koldust, majd indul is haza. Ez azoknak a förtelmes egészségügyi körülményeknek a képszerű leírására emlékeztet, amelyeknek Gustave Flaubert volt tanúja a Közel-Keleten.[26]

E nem túl szívderítő képet ellenpontozzák az egészséges, a csata után előrenyomuló vidám kozákok, akiknek olyan falvak akadnak útjukba, amelyeket teljesen kiürítettek a törökök, s eltűntek mind egy szálig. A történetben megjelenő törökök vagy az oroszok alázatos szolgái, vagy épp most szenvedtek vereséget, és komor közönnyel várják az elkerülhetetlent. Néhány hibbant lövöldözik az oroszokra, de nem okoznak komolyabb veszteségeket. A törökök gyáva és minden méltóságot nélkülöző viselkedése az utcán szöges ellentétben áll a győztesek – „az okos és szeretetreméltó" Szuhorukov vagy a „bátor" Burcov – fellépésével.[27] Puskin idéz egy török verset, amelyben az istenfélő (és ezért legyőzhetetlennek tartott) Erzerumot Isztambullal állítják szembe, amely bukásra van ítélve, mert nem tartja be a Korán parancsolatait. Mint kiderül, a vers szerzőjének nincs igaza: az oroszok meghódítják Erzerumot. A hadsereg főparancsnoka, Paszkevics tábornok a főtisztjeinek adott ebéden jelenti be, hogy támadást indít Erzerum ellen. Mintegy mellékesen foglalják el a muszlim erősséget, komolyabb tanácskozás vagy nagyobb katonai mozgósítás nélkül. A legyőzhetetlenség attribútuma, melyet Puskin mintha csak ötletszerűen mutatna fel az ellenség verséből vett idézetben, immár teljes dicsőségben szállt át a gyarmatosító hatalomra.

A meghódított Erzerum csendes; a százezres városban senki sem panaszkodik arra a tízezer kozákra, akik átvették az uralmat. A pasa palotáját teljesen kifosztották: a díványokat lenyúzták, a szőnyegek eltűntek. Puskin azt sugallja, hogy maguk a menekülő törökök okoztak ilyen károkat. A háremhölgyek dicsérik az oroszokat, amikor személyesen kell találkozniuk velük. A bukolikus képet csak az árnyékolja be, hogy járvány tör ki Erzerumban.

[26] *Flaubert in Egypt. A Sensibility on Tour,* ford., szerk. Francis Steegmuller, Little Brown, Boston, 1973, 65.

[27] Puskin, *Erzerumi utazás,* 511.

Útban haza, Oroszország belterületei felé Puskin a barátaival találkozik, akik a helyi hévíznél gyógyítják a hadjárat alatt kapott sebeiket; van náluk néhány orosz lap, az egyikben gyenge cikkeket közölnek Puskin költészetéről. Az *Utazás Erzerumba* azzal végződik, hogy a költő kineveti a gyarló irodalomkritikai próbálkozásokat. A puskini úti beszámoló zárlatában a kolonialista felsőbbrendűség kulcselemei ismétlődnek: gazdag írásbeliség, viszolygás a primitív népek láttán, akiknek alsóbbrendű szokásaik vannak; képesek jó célokra használni a meghódított területek erőforrásait (begyógyítani a sebeket, új házakat és parkokat építeni), szövegeket tudnak alkotni, amelyek alakítják az erzerumi hadjárat emlékezetét a hódítók utódai számára, és végül képesek élvezni az élet örömeit, mint az el is várható a szabadságon lévő fiatal orosz tisztektől.

A birodalmi megfigyelő nézőpontjának kizárólagossá tétele a textuális imperializmus bevett stratégiája: a hódító tolla írja le a néma alárendeltek életét és szokásait. Ez a helyzet akkor sem változik, ha magának a hódítók fajának egyik tagja lesz a „vademberek" foglya. *A kaukázusi fogoly*ban egy névtelen oroszt (akit a költő „egy európainak" nevez) foglyul ejtenek a cserkeszek. A férfi pontosan úgy figyeli a hiedelmeiket és a szokásaikat, mint minden orientalista, aki gyarapítani akarja a Nyugat tudáskészletét. Tetszik neki az egyszerűségük, a vendégszeretetük, akárcsak „könnyed mozdulataik"; még a vitatkozásra való hajlamukat is méltányolja. Magára vonja a figyelmét színes ruházatuk. A cserkeszek „harcra termettek", játékaik során gyakran vágják le a foglyok fejét az ifjak legnagyobb örömére.[28] Az orosz

[28] „De aki harcra termett, annak / Kevés az ily egyhangúság. / Ha már a játék nem mulattat / Adódnak más, vadabb tusák. / Villan a kardok éle, s olykor / Ha zúg a dáridó vadul, / S egy rab feje a porba hull, / Az ifjúság őrjöngve tombol." Alekszandr Szergejevics Puskin, *A kaukázusi fogoly,* ford. Fodor András = Uő., *Elbeszélő költemények, mesék,* Európa, Budapest, 1977, 304–306.

a felsőbbrendű ember méltóságával figyeli az ilyen mulatságokat, magatartása rémült tiszteletet kelt őrzőiben.

Az orosz kolonialista irodalomra jellemző, hogy felhívja a figyelmet a meghódított népek vélt vagy valós kegyetlenségére, amelynek egykor az oroszok voltak a szenvedő alanyai. Megéneklik irodalmi és egyéb szövegekben az egykori sérelmeket, ilyen alapon igazolva azt, hogy az oroszok most hasonló bánásmóddal fizetnek ezeknek a népeknek. Puskin költeménye, *A kaukázusi fogoly* arra emlékezteti az olvasót, hogy a Kaukázus engedetlen törzsei komoly veszélyt jelentettek a birodalomra nézve, sok oroszt pusztítottak el, amikor megrohanták a cári területeket. 1998 szeptemberében, három évvel annak a háborúnak a befejezése után, amelynek során a földdel tették egyenlővé a kis csecsen köztársaságot, tízezrével pusztítva a csecseneket, sajtóközleményt adott ki a hadifoglyok ügyeit intéző orosz elnöki bizottság, amelyben közölték, hogy még mindig nem találtak meg hétszázkilencvennégy oroszt, akik részt vettek a háborúban, ezért elszámolást követelnek a nagy pusztítást elszenvedett köztársaságtól. Nem sokkal ezután az orosz külügyminisztérium deklarálta, hogy Oroszország sohasem hagyja kiválni Csecsenföldet az Oroszországi Föderációból.[29]

Puskin szűklátókörű, ítélkező írásait egy világ választja el Joseph Conrad Fekete-Afrikáról adott polifón leírásaitól és Jane Austen burkolt kritikájától, amelyek a gyarmatosítók fölényét vonták kétségbe. A britekkel ellentétben Puskinnak nincsenek kétségei. Ő a születő birodalom nevében beszél, melyet inkább a kozák szablyák tartanak fenn, nem pedig a textuális felsőbbrendűség. Ez a birodalom még mindig fél attól, hogy a Másik belefoglalja a diskurzusába. Puskin korában még egyáltalán nem volt biztos, hogy Oroszország képes kitérni a Nyugat kategorizáló pillantása elől. Voltak igen komoly véleményformálók, például Jules Michelet, akik készek voltak ahhoz hasonlóan kezelni Oroszországot, ahogy Puskin tekintett a Kaukázusra. Ez valós veszély volt: jóval Puskin halála után Ivan Turgenyevnek nem sikerült elkerülnie, hogy a Goncourt fivérek leereszkedően írjanak róla, és a naplójukban egzotikus szláv csodabogárként örökítsék meg. Puskin az *Erzerumi utazás*ban állandóan azt sulykolja, hogy a Kaukázus alacsonyabbrendű; az orosz kozákokat felsőbbrendűnek kiáltja ki, a „törököket" pedig lejáratja, azt híresztelve róluk, hogy a legkisebb csetepaté elől is megfutamodnak – ez volt a válasz arra, hogy az ő korában bizonyos európai értelmiségiek leszólták Oroszországot.

[29] Agence France-Presse (Moszkva), 1998. szeptember 21. és október 2.

Néhány emberöltővel később Lev Tolsztoj *Hadzsi Murat* (1904) című kisregényében, melyet egy sokkal stabilabb orosz állam perspektívájából írt, dekonstruálta a birodalom romantikus propagandistáit. Tolsztoj elsőként számolt be a felperzselt föld politikájáról, de ennek köszönhette a sikereit Jermolov és Paszkevics is. Bár a *Hadzsi Murat* akkor íródott, amikor a Kaukázust már rég beolvasztották a birodalomba, Tolsztoj művét csak a halála után adták ki. Ő túlságosan antikolonialista szerző volt ahhoz, hogy ne jelentsen veszélyt az orosz vezetésre nézve. Az író olyan pusztítónak mutatja a Kaukázust meghódító I. Miklós cárt, amire az orosz irodalomnak sem későbbi, sem korábbi szakaszában nem találunk példát. A *Hadzsi Murat* vérfagyasztó jelenetekben ábrázolja a hódító háborút. A következőképpen mutatja be az elbeszélő egy csecsen falu elpusztítását:

> [Szado] lerombolva találta a száklyáját; a tető beomlott, s az ajtó s a kicsiny tornác oszlopai elszenesedtek, a kunyhó belsejét orosz katonák mocskolták be. [...] A két szénaboglyát felégették, a gondosan ápolt barack- és cseresznyefákat kivágták és eltüzelték, és – ami a legjobban fájt az öregnek – valamennyi méhkas a méhekkel együtt a tűz martaléka lett. [...] A kutat berondították, nyilván szándékosan, s így nem lehetett vizet meríteni belőle. Ugyanolyan módon szennyezték be a mecsetet is.[30]

[30] Lev Nyikolajevics Tolsztoj, *Hadzsi Murat*, ford. Szőllősy Klára = Uő., *Elbeszélések, 1890–1910*, Magyar Helikon, Budapest, 1965, 385.

Tolsztoj egyik fordítója, Aylmer Maude a következőképpen írja le Jermolov tetteit: „A Csecsenföldet és Dagesztánt »pacifikáló« hadjáratban [...] falvakat romboltak le, elrabolták a jószágot és a vagyont, kiirtották az erdőket, és áttelepítették az embereket."[31] Az ilyen értékelések éles ellentétben állnak az *Erzerumi utazás* könnyed hangvételével, de még Mihail Lermontov komorabb elbeszélésével is. Puskin Erzerum környéki úti kalandjai során persze tudott arról, hogyan is állnak a dolgok. „A cserkeszek gyűlölnek minket – ismerte el. – Kiszorítottuk őket szabad legelőikről; auljaik feldúlva, egész nemzetségeik megsemmisítve."[32] De Tolsztojjal ellentétben ő nem állt ki a cserkeszek mellett, inkább az oroszokat figyelmeztette a cserkesz veszedelemre. Mint oly sok más kolonialista, Puskin is idegen fajnak tekintette a Másikat, amelynek szükségletei és jogai alapvetően különböznek a hódító népekétől.

A leigázás és a „visszanyesés" fő stratégiáját követve szembeállítja a hódítás előtti bárdolatlan, fékezhetetlen vadságú Kaukázust a hódítás utáni, magasabb szintű társadalmi gyakorlattal és anyagi kultúrával. Puskin rózsaszínben játszó képet fest arról, hogy mennyi jótéteménnyel ajándékozta meg néhány év alatt a Kaukázust az orosz civilizáció. Összehasonlította a Georgijevszk környéki hévizeket mindazzal, amit pár évvel korábban látott, és döbbenetes javulást tapasztalt:

> Az én időmben sebtében összetákolt viskók voltak a fürdőházak. [...] Azóta pompás fürdők és házak épültek itt. A Masuk lankáján fiatal hársfákkal szegélyezett sétány vezet. Mindenütt tiszta kis ösvények, zöld bódék, szabályos virágágyak, hidacskák, pavilonok. A forrásokat kitisztogatták, kikövezték; a fürdők falaira rendőrségi előírások kiszögezve; mindenütt rend, csín, tisztaság...[33]

[31] Leo TOLSTOY, *The Kreutzer Sonata and Other Stories*, a fordításokat átdolg. Louise MAUDE – Aylmer MAUDE, Oxford UP, Oxford – New York, 1997, 472.
[32] PUSKIN, *Erzerumi utazás*, 470. „Черкесы нас ненавидят. Мы вытеснили их из привольных пастбищ; аулы их разорены, целые племена уничтожены." Пушкин, *Полное собрание сочинений*, VI., 647.
[33] PUSKIN, *Erzerumi utazás*, 467–468.

A „törökök" képtelenek komfortot teremteni, azt csak az oroszok hozták magukkal. Nem véletlenül vált közmondásossá az „ázsiai szegénység" – jegyzi meg Puskin.[34] A nála tizenöt évvel fiatalabb Mihail Lermontov, aki otthonosan mozgott a Kaukázusban, *Korunk hőse* című regényének orosz szereplőivel „bestiáknak" *(besztyiji)*, „rendkívül ostobáknak" *(preglupije)*, „szánalomra méltóknak" *(zsalkije)* és „gazembereknek" *(pluti)* nevezteti az „ázsiaiakat" *(azijati)*, akik képtelenek eljutni odáig, hogy törődjenek magukkal.[35] Ráadásul hitszegők és kapzsik is: Belát elárulja az öccse egy lóért (amelyet Pecsorin lopott el Kazbicstól; ezt a tettet nyugtalanítónak mutatja a szerző, ugyanakkor Pecsorin bátorságát és vitézségét is érzékelteti vele). Az őslakosok nyomorának bemutatása során az elbeszélő azt sugallja, hogy a kaukázusiak képtelenek felülemelkedni a puszta túlélés szintjén: vadásznak, elvetik a gabonát, veszekednek egymással és lovakat lopnak. Igen jellemző, hogy Makszim Makszimics, aki maga sem szellemóriás, különösen elmarasztaló véleményt mond a „bennszülöttek" szellemi korlátoltságáról.

Lermontov és Puskin bennszülöttjei úgy szóródnak szét körös-körül, mint idegesítő majmok a rémisztő tájban. Azért vannak ott, hogy lefoglalják az orosz katonákat, az olvasó pedig szolidáris maradjon *Russz*al. Puskintól eltérően Lermontov kommentárjaiban van némi irónia, ebben emlékeztet valamelyest Joseph Conradra. Lermontov egy olyan birodalomban született, amely már megengedhetett magának némi nagyvonalúságot. Mindennek ellenére a személyiségek széles spektrumán megfigyelhető számtalan kisszerű jellemvonás azt sugallja az orosz olvasóknak, hogy ezeken a primitív embereken uralkodni kell, ők maguk könyörögnek érte. Végül sikerül mindent egybegyűjteni, kultúrát és háborút, erkölcsöt és jó tanácsokat: „Ahol a mogorva pasa pipázgatott valamikor szótlanul feleségei és becstelen suttyó legénykéi között, ott most legyőzője hallgatta a jelentéseket

[34] *Uo.*, 505.
[35] Mihail LERMONTOV, *Korunk hőse*, ford. ÁPRILY Lajos, Európa, Budapest, 1989, 10, 12.

tábornokai győzelmeiről, pasalikokat osztogatott, új regényekről beszélgetett."[36]

Akárcsak a nyugati kolonialisták művei, az *Erzerumi utazás* is kizár minden olyan megfontolást, amely szerint az őslakosok nem feltétlenül voltak bűnösök attól, hogy nem akarták megadni magukat a hódítóknak. Puskin megemlíti, hogy többször követelt szállást vagy lovat a helyi lakosoktól, és magától értetődőnek tartotta, hogy azoknak ki kell szolgálniuk őt, egyszerűen azért, mert az ott állomásozó orosz hadsereg támogatását tudhatta magáénak. Hasonló követelésekkel fordult a felkeresett városok, települések hivatalnokaihoz és a civilekhez is, akik mindig teljesítették is ezeket. Hogy mit gondolnak róla a helyiek, az kimondatlan és végiggondolatlan maradt. A meghódított terület klasszikus birodalmi leírása során Puskin a következőket fogalmazta meg Grúziáról és annak lakóiról: „1802-ben került Grúzia Sándor cár jogara alá. A grúz harcias nép. Zászlaink alatt is tanújelét adták bátorságuknak. Észbeli képességük több művelődésre áhítozik. Általában vidám és társaságkedvelő emberek."[37]

Az épp akkor meghódított Erzerum városa nem kínált Puskin ízlésének megfelelő anyagi jólétet. Nem volt könnyű beszerezni a boltokban az óhajtott javakat. Ez alkalmat adott a dicsekvésre: „Nem ismerek kifejezést, amely ennyire értelmetlen volna, mint ez a két szó: ázsiai pompa. [...] Ma inkább azt mondanám: ázsiai szegénység, ázsiai mocsok stb., mert a pompa, természetesen, Európa sajátja. Erzerumban semmi pénzért nem lehetett kapni olyan portékákat, amelyek a pszkovi kormányzóság akármelyik járási városkájának szatócsboltjában kaphatók."[38]

Puskin ügyesen választotta a példát: Pszkov elég közel volt a birodalom balti határvidékéhez, amely az orosz területekkel határos, leginkább prosperáló gyarmatok közé tartozott. A szerző példája eltereli a figyelmet arról, hogy mi a helyzet Oroszország belterületein – ezt

[36] PUSKIN, *Erzerumi utazás,* 508.
[37] *Uo.*, 481.
[38] *Uo.*, 505.

igen érzékletesen írta le Gogol, nagyjából ugyanekkor –, s mintegy mellékesen erősíti azt a képzetet, hogy Oroszország is a fejlett európai államok közé tartozik. Az ilyen szövegek vésték bele az oroszok emlékezetébe a Kaukázus mint gyámkodásra szoruló vidék képét, az oroszokat pedig immúnissá tették, nehogy rokonszenvvel vagy megértéssel közeledjenek a kaukázusi népekhez. A kis nemzetek nagy energiákat fordítottak arra, hogy megvédjék magukat az orosz támadásoktól – ezt az energiát a fizikai önvédelem helyett a társadalom építésére is fordíthatták volna –, de ez a probléma nem létezik az orosz irodalom olvasói számára. Az olyan szövegeknek, mint Puskin *Utazása*, van némi közük ahhoz, hogy a moszkvaiak milyen elképesztő közönnyel és ellenséges felsőbbrendűségi érzéssel tekintettek a Szovjetunió déli régióiban élő sötét bőrű népek képviselőire, akik a szovjet korszakban érkeztek Moszkvába. A kilencvenes években a közvélemény-kutatások is kimutatták ezt az ellenségességet. Ezek a vizsgálatok arra az általánosan elterjedt meggyőződésre is felhívták a figyelmet, amely szerint a „csecsen maffia" fosztja meg a moszkvaiakat jól megérdemelt biztonságérzetüktől.[39] Ennek a szemléletnek az alapja az, ahogy a „bennszülötteket" ábrázolták az orosz romantikus irodalomban.

Az *Erzerumi utazás* ihletője egy francia beszámoló volt, amely egy másik kolonialista utazásról szólt. Az orosz írót az a vád paprikázta föl ebben az útirajzban, hogy ő – mármint Puskin – szatirikusan ábrázolta írásaiban az erzerumi hadjáratot. Mi sem tévesebb ennél, jelentette ki a költő, és az *Utazást* valóban mindenütt áthatja az az igyekezet, hogy jó színben tüntesse föl az orosz katonai erőszakot. Puskinnak mintha semmi kétsége nem lenne afelől, hogy erkölcsileg

[39] Az Oroszországi Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete kérdőíves vizsgálatokat végzett moszkvai iskolákban, melyek keretében megkérték a gyerekeket arra, hogy rajzokon mutassák be, milyennek látják a jövőjüket. Az egyik fiú véres testrészek közé rajzolta magát, és ezt írta alá: „Ha kevesebb grúz és néger lenne közöttünk, Moszkva csendesebb lenne." A vizsgálat szervezői szerint ez a válasz egyáltalán nem volt kirívó. Vitali VITALIEV, *Projections. Remembering Galina Starovoitova*, Transitions 6. (1999. január 22.).

igazolható, ha elveszik a gyengébbek földjét, függetlenül attól, hogy a Kaukázus vagy Közép-Európa lakóiról van szó, feltéve, ha ezek a területek az oroszokhoz vagy a szövetségeseikhez kerülnek (ellenezte viszont a török imperializmust, és szenvedélyes költeményeket írt a szerbekről, akik áldozatul estek az Oszmán Birodalom területrabló mohóságának). A nagy orosz írók közül alighanem Puskin volt a legkíméletlenebb soviniszta.

Lev Tolsztoj korai elbeszéléseiben adalékokkal szolgált a birodalomért harcoló bátor kozákok puskini víziójához, később viszont igencsak próbára tette fordulatos élete, kései elbeszélései pedig már az orosz terjeszkedésről alkotott új felfogását tükrözik. A *Hadzsi Murat* elbeszélője a következőket mondja arról, milyen helyzet alakult ki egy csecsen faluban az oroszok támadása után:

> Gyűlöletről senki sem beszélt. Az érzés, amely valamennyi csecsenben, a legkisebbtől a legidősebbig, az oroszok ellen élt, erősebb volt a gyűlöletnél. Nem is gyűlölet volt ez: egyszerűen nem vették emberszámba az orosz kutyákat, és olyan undort, utálatot, értetlen felháborodást éreztek esztelen kegyetlenségük láttára, hogy éppoly természetesen törekedtek kiirtásukra, mint a patkány, mérges pók, farkas elpusztítására – és ez a vágy ugyanolyan természetes érzésnek tűnt fel, mint a létfenntartás ösztöne.[40]

De nem Tolsztoj, hanem egy német arisztokrata, az I. Miklós cár költségén Oroszországban utazgató August von Haxthausen báró volt az, aki példát mutatott az Oroszországba látogató külföldiek későbbi útirajzaihoz:

> Miután azt állítottam, hogy Oroszország Ázsia-politikája inkább békés, mint agresszív, szeretném részletesen bemutatni e tézis helyességét. Kezdjük azzal a régióval, ahol Oroszország még háborút visel, nevezetesen a kaukázusi tartománnyal. A Kaukázus hegylánca teljes hosszában kettészeli az orosz síkságot. A harcias, vérmes hegyilakók mindig lecsaptak a védtelen síkságokra, kifosztották, pusztították a vidéket, aztán büntetlenül visszavonulhattak hegyi erődítményeikbe. Szinte lehetetlen volt frontális támadást indítani ellenük, mert mögöttük volt egész Ázsia. Oroszország később birtokba vette Grúziát. Ez nagy teher volt, Oroszországnak emiatt véres háborúkat kellett vívnia Perzsiával és Törökországgal, melyek eredményeképpen meghódította a Kaukázustól délre lévő egész területet a Fekete- és a Kaszpi-tenger között.[41]

Haxthausen ezután a következőképpen magyarázkodik: „E hódítás a mostani uralkodó trónra lépése előtt történt. Neki el kellett fogadnia ezt az örökséget." Ugyanakkor nagy odaadással támogatja azt az elképzelést, hogy Oroszország „civilizációs küldetést" teljesít, és arra apellál, hogy a művelt olvasónak van érzéke a nemzetközi joghoz.

Lehetséges-e kiigazítani bármit is egy ilyen tekintély után, amelyet további tekintélyes szövegek és publicisztikák támogatnak? Valószínűleg nem, ha hihetünk Angela Stentnek, Daniel Yerginnek és Thane Gustafsonnak, a *Russia 2010* (*Oroszország 2010-ben,* 1995) szerzőinek. A könyv *The Return of a Great Power (Egy nagyhatalom visszatérése)* című fejezetében csak Afganisztán esetében ismerik el a hadműveletek birodalmi jellegét; előrejelzésük szerint „a Kaukázus északi része fájó pont lesz a következő néhány évben, amíg a moszkvai központi kormányzat gyenge, de hosszabb távon e régiók valószínűleg orosz kézben maradnak".[42]

E régió gazdasági potenciáljáról már a hódító háborúk idején titokzatos lángok tanúskodtak, amelyek éjszaka csaptak föl Baku környékén. A város közelében lévő, olajban és gázban gazdag mezőkről illant el és gyulladt lángra a gáz. Már rég tudatában lehettek annak, hogy ezek a természeti kincsek kiaknázhatók, és talán éppen ezért voltak készek e hegyvidéki terület felé terjeszkedni az oroszok, melynek lakói

[40] Tolsztoj, *Hadzsi Murat,* 385.

[41] August von Haxthausen, *Studies on the Interior of Russia,* Chicago UP, Chicago, 1972, 320.

[42] Angela Stent – Daniel Yergin – Thane Gustafson, *Russia 2010 and What It Means for the World* [The CERA Report], Vintage, New York, 1995, 250.

vallási és etnikai alapon megosztottak voltak, ezért nem jelentettek komoly veszélyt a birodalomra nézve. A terjeszkedésről hozott döntés igen előrelátó volt. A 20. század elején a teljes orosz olajtermelés két kaukázusi gyarmatra, Azerbajdzsánra és Csecsenföldre korlátozódott. 1913-ban az orosz birodalom 561 millió pud (tízmillió tonna) kőolajat termelt, ennek négyötöde a Baku környéki olajkutakból, egyötöde pedig Csecsenföldről, Groznij közeléből származott.[43]

Pontosan ide, a Jermolov által pacifikált Kaukázusba vezényelték Lermontovot, a fiatal orosz költőt 1837-ben. 1838-ban kegyelmet kapott, majd ismét letartóztatták, mert párbajozott egy külföldi diplomata fiával, és visszazsuppolták a Kaukázusba. A birodalmi rendszer jó háztartásként működött, és hasznos elfoglaltságot talált a nemzet fiainak, akik szembefordultak a cár akaratával. Lermontov feladata az volt, hogy segítsen e régió újabb pacifikálásában.

A *Korunk hőse* (*Герой нашего времени*, 1840) Lermontov két kényszerű kaukázusi látogatásának gyümölcse. E körülményeknek és a cári zsarnokságnak kijáró romantikus ellenszenvnek köszönhetően Lermontov felülmúlta valamivel az oroszok viselkedésének puskini értelmezését, bár ő is érzéketlen maradt a leigázottak problémája iránt. A történet egy melankolikus orosz zászlós, Pecsorin körül forog, aki saját szado-mazochista hajlamainak szerencsétlen áldozata, míg a másik főszereplő egy idős katonatársa, Makszim Makszimics, egy idős tiszttársa, aki a birodalomnak áldozta életét. A háttérben lévő őslakosok kapzsiságukkal és hitszegésükkel (Azmat), ostobaságukkal (az öreg cserkesz herceg), valamint elhanyagoltságukkal (Kazbics) tűnnek ki. Asszonyaik távol állnak a Pecsorin ízlésének megfelelő szépségtől; az egyetlen kivétel Bela, a született hercegnő, akit azonban sosem emleget így Makszim Makszimics. Amikor pedig rabságba kerül, egy pillanat alatt szertefoszlik a méltósága és az érinthetetlensége. Az elbeszélő írástudatlan cserkesz lányként mutatja be, aki szinte könyörög azért, hogy ejtsék foglyul, erőszakolják meg, tartsák fogva felsőbbrendű gazdája, Pecsorin szórakoztatására, majd végül

[43] Seton-Watson, *I. m.*, 658.

hagyják el. De az események e baljós láncolatát nem homályosítja el az elbeszélő retorikája, és az olvasó képes levonni a tanulságokat arról, miféle érdemei vannak „korunk hősének". Bár számos orosz olvasó szkeptikusan vélekedett, Pecsorint főként azért marasztalták el, mert nincs életcélja, nem pedig egy jóval konkrétabb bűn miatt: megerőszakolt egy kiskorú nem orosz lányt, és tönkretette annak családját. Ahogy Lermontov fogalmazott, célja nem volt más, mint „megrajzolni a mai kor emberét". Nem érdekelte a nemi erőszak és a hódítás erkölcsi oldala, sokkal inkább az, milyen szerepet játszik Pecsorin és az általa képviselt típus az orosz ügyekben.

A vereség atomizálta a történetben bemutatott cserkesz társadalmat, de a külső megfigyelő tekintélyt parancsoló hangja azt sugallja, hogy az őslakosok részben azért szenvednek a rossz sorsuktól, mert képtelenek komoly társadalmi kötelékeket kialakítani, amelyek lehetővé tennék számukra, hogy jobban megvédjék magukat. Az egymás közti kommunikációjuk is szegényes. Kazbics megöli az öreg herceget, abban a tévhitben, hogy ő adta el a saját lányát, Belát Pecsorinnak. Mivel törvényen kívüliként kell élnie, nem házasodhat meg, nem alapíthat családot és nem foglalhat el tiszteletre méltó pozíciót a cserkesz társadalomban, noha a képességei feljogosítanák erre, ha nem lennének ott az oroszok, akik a népe kiirtását tervezik. Bela félreértésből és Kazbics bosszúvágya miatt hal meg.

A bennszülöttek gondolatai nem jelennek meg közvetlenül, mindig egy orosz szereplő értelmezi ezeket. Lermontov hozzáállása e tekintetben pontos megfelelője Puskinénak. Térjünk vissza egy pillanatra az *Erzerumi utazás*hoz. Ebben van egy epizód, amelyben az orosz tábornokok elé vezetnek négy elfogott pasát (muszlim hercegeket), akik közül az egyik költőnek tartja magát. Az orosz megfigyelő szemével nézve a költői hajlamú pasa szószátyár, nincs benne semmi méltóság, e jellemvonásai pedig több klasszissal lejjebb sorolják az „igazi" romantikus költőnél, amilyen maga Puskin. A szóban forgó költő egy öregember (élete pedig egy hajszálon függ, hiszen – bár erről nem esik szó – sorsa a jelenetben szereplő orosz tisztek kezében

van), aki tragikomikus szónoklatba kezd: „Áldott az óra, amelyben költővel találkozunk. A költő a dervis testvére. Nincs se hazája, se földi java; miközben mi, gyarló emberek, dicsőséget, hatalmat, kincseket áhítunk, ő a föld hatalmaival egyenlő, és mindenki hódol előtte."[44] Az összegyűlt társaság remekül szórakozik. Hagyják verselni az ázsiaiakat (akik természetesen nem „igazi" költők, csak egyszerű pojácák), mert ez távol tartja őket a bajkeverő tevékenységtől, vagyis az Oroszország elleni aktív harctól. De persze nem bolondozhatnak sokáig; miután elszórakoztatták a társaságot, el kell tűnniük. Durván kilökdösik a dervist, aki a pasa szónoklata után érkezik, mi pedig nem tudunk meg többet a pasa sorsáról.

Az oroszok portréi a legnagyobb komolysággal készülnek, egy világ választja el őket a „bennszülöttek" szórakozott felsőbbrendűséggel megrajzolt arcképeitől, és pontosan ettől olyan jó példák Lermontov és Puskin művei a kolonialista gondolkodásra. Az oroszok érthetőek és teljesen emberiek, miközben az idegen cserkeszek Jean-Léon Gérôme *Kígyóbűvölő* című híres festményének alakjaira emlékeztetnek, mely az *Orientalizmus* első kiadásának borítóján is látható. Ez a technika lealacsonyítja a legyőzötteket. Az öreg pasa fortélyos bőbeszédűségét a naiv vadság kitörésének tekintik, nem gondolnak arra, hogy ezzel fogvatartói figyelmét akarja elterelni; a rabságban tartott Bela viselkedése pedig megfelel a vad törzsek asszonyairól kialakított sztereotípiáknak, akiket könnyű megtéveszteni színes gyöngyökkel és szép szavakkal.

The Other Question (A másik kérdés[e]) című esszéjében Homi Bhabha a gyarmatosító függését a „bennszülöttekről" alkotott sztereotípiáktól a fetisizmus freudi koncepciójával magyarázza: ilyen szerepet tölt be a fetisiszta számára a fétis.[45] A gyarmatosító bizonyos értelemben

[44] Puskin, *Erzerumi utazás,* 503–504. „Благословен час, когда встречаем поэта. Поэт брат дервишу. Он не имеет ни отечества, ни благ земных; и между тем как мы, бедные, заботимся о славе, о власти, о сокровищах, он стоит наравне с властелинами земли и ему поклоняются."

[45] Homi K. Bhabha, *The Location of Culture,* Routledge, New York, 1994, 69. Vö. Bart Moore-Gilbert, *Postcolonial Theory,* Verso, London, 1998, 117–118.

a „vadakkal" szembeállítva, tehát tőlük „függően" határozza meg magát. Annak alapján definiálja önmagát, amivel nem azonos. Így az identitása törékenyebbnek bizonyul, mint kezdetben gondolnánk. Az őslakosok és az oroszok ismétlődő szembeállítása Puskin és Lermontov „kaukázusi" műveiben a kolonialista diskurzusban rejlő bizonytalanságról és szorongásról árulkodik. Mivel nem nézhetnek szembe magabiztosan a legyőzöttekkel, az orosz írók kifejezésre juttatják azt, hogy feltétlenül szükségük van orosz identitásuk és ezzel együtt a Másik feletti hatalmuk megerősítésére. De ez az identitás hiányhoz, fogyatékhoz vezet, ha a Másik nincs jelen, megtörve ezzel a hódító magabiztosságát. Witold Gombrowicz hasonló viszonyra célzott *Ferdydurke* (1937) című regényében, ahol olyan urakról ír, akik aggályos pontossággal tartják be az asztalnál az illemszabályokat, mert jelen van a személyzet, mintegy a szolgálók *ellenében* ebédelnek, hogy megmutassák: ők, a nemes földbirtokosok jobbak és kifinomultabbak a parasztoknál. De maga az a tény, mutat rá Gombrowicz, hogy identitásuk kialakítása ennyire a szolgáiktól függ, alá is ássa a keresett identitást. Ez ingataggá, romlottá és könnyen dekonstruálhatóvá teszi az urak felsőbbrendűsége és a szolgák alacsonyabbrendűsége közti kapcsolatot. Alighanem pontosan ez az ingatag kapcsolat a kolonialista attitűd legbelső lényege, függetlenül attól, hogy a brit India vagy az orosz Kaukázus a színtér.

A Kaukázus elsekélyesítéséről tanúskodik az orosz irodalomban az is, hogy milyen gyenge kötődésre készteti az orosz szereplőket. Ami az oroszokat illeti, a Kaukázus nem köti őket magához eleven kapcsolatokkal, nem alakítja ki bennük a hűség érzését. Csak díszítményként szolgál, a reneszánsz festők nőalakjai mögött látható konvencionális tájakra emlékeztet. Olyan egyszeri alkalom, mint a tengerentúli nyaralások. A Lermontov két orosz hőséről rajzolt lélektani portré háttere ugyanúgy lehetne Szentpétervár vagy Moszkva, hiszen belső átalakulásaik nem kötődnek szorosan ahhoz a vidékhez, ahol élnek. Mintha nem is léteznének a helyi népek és történelmek, vagy csak azért léteznének, hogy az oroszokra testálják az irányításuk fela-

datát. Csak az orosz föld igazán fontos, ahová Lermontov és Puskin elbeszélői visszatérnek; ezt látja édes álmaiban Makszim Makszimics. Pecsorin szokásai és nézetei városi nevelődéséből következnek, ezeknek semmi közük a cserkeszekhez és problémáikhoz. Nem tanult tőlük semmit. Nem meglepő tehát, hogy az irodalomtörténészek a városi szereplők közé, Jevgenyij Anyegin és Alekszandr Csackij mellé helyezik Pecsorint, noha nekik nem volt semmiféle kapcsolatuk a Kaukázussal, és az orosz társadalom azon szűk rétegéhez tartoznak, amelyik nem vett részt a háborúban. Az orosz hősök más kolonialista irodalmak szereplőihez hasonlóan egymáshoz beszélnek, nem a bennszülöttekhez; *róluk* társalognak, de nem folytatnak beszélgetést *velük*, ahogy Gayatri Spivak mondaná.[46]

Rengetegen foglalkoztak Lermontov regényével, néha ürügyként használva arra, hogy bizonyos általánosításokat fogalmazzanak meg az orosz irodalom állapotáról, de nem indított el semmiféle lényegi vitát a Kaukázus történetéről vagy a helyi lakosok problémáiról. Kevés kivételtől eltekintve ez a lekezelő attitűd mindmáig megmaradt. Nemcsak Pecsorint és Makszim Makszimicset, hanem Grusnyickijt, Mary hercegkisasszonyt és más, e vidékre látogató oroszokat is számtalan módon elemeztek és értelmeztek, elsősorban két ellentétes szellemi beállítottság képviselőiként írva le őket: az egyik az elidegenedés (lásd a gyökértelen Pecsorint), a másik a hazáért *(za rogyinu)* való önfeláldozás (Makszim Makszimics). Minden Visszarion Belinszkij kritikájával kezdődött, amelyet a megjelenés évében írt a *Korunk hőséről*. Belinszkijre vezethető vissza az a hagyomány, hogy eltávolítják a „bennszülötteket" a kritikusokat foglalkoztató egzisztenciális és irodalmi térből. Ő a következőket mondta Bela haláláról:

> Mély benyomást tesz ránk [a Bela című fejezet]: szomorkodunk, de a szomorúságunk könnyű, derűs és édeskés; ábrándjaitok elröpítenek benneteket e szépség sírjához, de ez a sír nem szörnyű. Beragyogja a nap, tisztára mossa a hegyi patak. A víz csobogása, a bodzák és a fehér akácok levelei közt susogó szél valami titokzatosról és végtelenről beszél. A sír fölötti fényességben csodás jelenés lebben, az arca hófehér, sötét szemei szemrehányást és megbocsátást fejeznek ki, ajkán szomorú mosoly játszik.[47]

Bela halála alkalmat ad Belinszkijnek arra, hogy leírja az orosz olvasók érzelmeit, akik már elég érettek ahhoz, hogy bölcselkedjenek, elmerengjenek az események mulandóságán és azokon a jeleken, amelyeket a természetben találnak az oroszok. Eszközként kezeli a „bennszülött" nőt; úgy látja, halála csak egy felvillanás az orosz radarképernyőn, nem pedig hatalmas szakadás a társadalom szövetében, amelynek része volt. Bela természetesen megbocsát az oroszoknak, akik rabságban tartották, bár muszlim, így nincs semmiféle vallási előírás, ami erre kötelezné. Ami pedig magát a szerzőt illeti, Belinszkij ok nélkül lázadónak nevezi, ezzel még inkább elterelve Lermontov olvasóinak figyelmét a Kaukázusról, előtérbe helyezve a Nyugat hatása alá került művelt orosz elit problémáit. Az orosz kritikus számára nem jelent semmiféle problémát, hogy Lermontov hódító háborúban vett részt, noha máskülönben érzékeny a társadalmi és politikai igazságtalanságra. Belinszkij követőinek egyike, Nyikolaj Alekszandrovics Dobroljubov híres esszét írt azokról az orosz irodalmi alakokról, akiket – egy Turgenyev-novella címét kölcsönvéve –

[46] Gayatri SPIVAK, *The Problem of Cultural Self-Representation* = Uő., *The Post-Colonial Critic. Interviews, Strategies, Dialogues*, szerk. Sarah HARASYM, Routledge, New York, 1990, 55–57.

[47] „Глубокое впечатление оставляет после себя »Бэла«: вам грустно, но грусть ваша легка, светла и сладостна; вы летите мечтою на могилу прекрасной, но эта могила не страшна: её освещает солнце, омывает быстрый ручей, которого ропот, вместе с шелестом ветра в листах бузины и белой акации, говорит вам о чём-то таинственном и бесконечном, и над нею, в светлой вышине, летает и носится какое-то прекрасное видение, с бледными ланитами, с выражением укора и прощения в черных очах, с грустною улыбкою." Виссарион Григорьевич Белинский, *Герой нашего времени. Сочинение М. Лермонтова* = Uő., *Собрание сочинений*, I., Государственное Издательство Художественной Литературы, Москва, 1948, 578.

„felesleges embereknek" nevezett. A sor elején Pecsorin és Anyegin áll. Két, Amerikában nemrég kiadott orosz irodalomtörténet teljesen megszakítja azt az amúgy is laza kapcsolatot, amely Lermontov művét a Kaukázus véres meghódításához fűzte, tovább erősítve ezzel az orosz irodalom immunitását a posztkolonialista kritika iránt.[48]

Lermontov – összhangban azzal a kérdéscsoporttal, amelyből kizárták az őslakosok problémáit – azt mondja, hogy a Kaukázusban voltak jó és rossz oroszok. Szembeállítja a komor Pecsorint a színtelen, de szívélyes Makszim Makszimiccsel, aki már azelőtt képes megérezni, mire van szükségük másoknak, hogy egyáltalán megfogalmazták volna. Makszimics az őse az orosz irodalom minden szerető apájának és jó szívű öregemberének az *Apák és fiúk* hősétől, az idős Bazarovtól *A Karamazov testvérek* Zoszima sztarecéig. De a katona kötelességtudata természetesen előbbre való az empátiánál. Makszimics rajong a birodalomért, és sohasem töpreng el azon, hogy az oroszoknak egyáltalán miért kellett leigázniuk a Kaukázust. Míg Pecsorin zárkózott, Makszimics nyílt természetű és beszédes; míg Pecsorin cserkesz nők karjaiban keres menedéket az unalom elől, addig Makszimics időnként bánatosan gondol arra, hogy elmulasztotta egy jó orosz házasság lehetőségét. Pecsorin fiatal és kifinomult, Makszimics ellenben öreg és egyszerű, az utóbbi jellemvonás pedig általában pozitív kicsengésű az orosz irodalomban. Pecsorin addig bujtogat egy ostoba tizenéves cserkesz fiút, amíg az bűnt nem követ el; megerőszakolja Belát, és közvetve a halálát okozza, ráadásul tönkreteszi a már leigázott, sorsával megbékélt vezér családját. Makszimics mindezt elítéli: nem kellene-e magasztalnunk mint a „jó" gyarmatosító modelljét? Végtére is ő egy *bednij sztarik*, szegény öregember, aki viszonzatlanul kötődik Pecsorinhoz és Belához. Talán így kellene tennünk, hiszen a posztkolonialista nézőponthoz nem szokott olvasó durvának és ízléstelennek vélheti azt, ha felhívjuk a

[48] Victor Terras, *A History of Russian Literature*, Yale UP, New Haven (CT), 1991; *The Cambridge History of Russian Literature*, szerk. Charles A. Moser, Cambridge UP, Cambridge, 1989.

figyelmét arra, hogy Makszimics a kaukázusi lakosok gyilkolásának szentelte életét. Hivatásos katona volt, akit azért bérelt föl a birodalom, hogy emberi lényeket öljön meg egy idegen országban. Bármennyire is elidegenedett Lermontov az orosz autokratikus rendszertől, az orosz ethoszon belül élt, amelyre az orosz imperializmus problémája iránti vakság jellemző, kritikusai az olvasói pedig követték ebben.

Az orosz kritikusok szuperlatívuszokban beszélnek Makszim Makszimicsről. Ezt a hagyományt is Visszarion Belinszkij teremtette, ő kiáltotta ki nagy orosz hősnek. Meg is maradt annak a cárok és a komisszárok uralma alatt egyaránt. Az orosz irodalom nagy gyakorisággal és jelentős meggyőző erővel állította elő a szegény, szenvedő oroszok sztereotip képeit, ráadásul erre még az irodalomkritika is ráerősített, így ezek elfedték az összehasonlíthatatlanul szegényebb és többet szenvedő leigázottakét. Lehet, hogy a nyugati kritikusok nem azért jártak ezen a téren oly buzgón az oroszok nyomában, mert a „jóságos aranyszívükre" hallgatva könnyekig hatódtak a *russzkij narod*nak (orosz népnek) otthont adó *bednije szelenyija* (szegény falvak) tyutcsevi képeitől, hanem a birodalmi dicsfény vette le őket a lábukról, amely ezeket a szerencsétlen falusiakat is beragyogta.

Az irodalomkritika még inkább háttérbe szorította az orosz koloniális történelmet azzal, hogy bevezette a „felesleges emberek" sztereotípiáját.[49] Alapvetően különböző társadalmi hátterű irodalmi alakokra erőltették rá a feleslegesség fogalmát. Alkalmazták a civil Oblomovra, aki élete nagy részét vegetálással töltötte, de Pecsorinra is, aki komoly „skalpgyűjteménnyel" rendelkezett. Bár hetet-havat összehordtak, megvolt ennek a maga dinamikája, amely homályba borította a gyarmatosítás folyamatát. Az orosz irodalomkritika érzéketlen

[49] Lásd a *Korunk hősét* Borisz Eichenbaum kiadásában: Борис Михайлович Эйхенбаум, *Роман М. Ю. Лермонтова „Герой нашего времени"* = Михаил Лермонтов, *Герой нашего времени*, szerk. Б. М. Эйхенбаум, Академия Наук СССР, Москва, 1962, 125–162. (Magyarul lásd Borisz Eichenbaum, *Korunk hőse*, ford. Bálint Judit = Uő., *Az irodalmi elemzés*, Gondolat, Budapest, 1974, 320–393 [a *Ford.*].)

maradt a birodalmi terjeszkedés iránt, és olyan diskurzust teremtett, amelyen belül nehéz volt felvetni ezt a problémát. Számos tekintélyes mű adja értésünkre, hogy az orosz irodalom nem vizsgálható posztkolonialista perspektívából.

De térjünk vissza Lermontovhoz: Bela társadalmi hátterének ügyesen felépített egzotikumával vonzza az olvasót, ez pedig gyakori fogás a kolonialista úti irodalomban. A lány áldozatul esik Pecsorinnak, aki elrabolja és megerőszakolja, majd Bela elszenvedi az apja halálát és az öccse eltűnését. De ő nem Judit, nem is Jáhel.[50] Lermontov értelmezésében a lány beleszeret csábítójába, és egy honfitársa kezétől hal meg. Bela gyilkosa, Kazbics erősíti a csecsenekről mint gyilkosokról alkotott sztereotípiát. Eszünkbe juthat erről Dosztojevszkij *A félkegyelmű* című regénye, amelyben az elcsábított orosz nő, Nasztaszja Filippovna gyűlölni kezdi csábítóját, és szépen megfizet a megaláztatásokért. Az egyik megnyugtató mítosz szerint, amelyet a hódítók kreáltak a leigázottakról, a bennszülött nők ezzel szemben alázatosak, engedelmesek és butácskák. Belát ártatlannak, együgyűnek és elbűvölőnek mutatja a szerző; bár kezdetben húzódozik Pecsorintól, később teljesen hatalmába keríti a férfi. Az erőszaktevők elképzeléseinek megfelelően Bela örömét leli a megrontásában. Ezen kívül, mint azt Lermontov erősen túlhangsúlyozza, a lány a vademberek közé tartozik, így nem tudja nem csodálni kifinomult orosz urát. Elgondolkodhatunk azon, hogy Ljudmila Petrusevszkaja elbeszélése a „tatár" nőről – akit minden orosz megerőszakolt, akivel csak találkozott, gyógyíthatatlan lelki traumát okozva neki ezzel – nem ironikus visszhangja-e annak a férfiúi fantáziálásnak, amely részessé tette Belát a saját megaláztatásában és tönkretételében.

Tipikus képviselője volt-e Pecsorin bármilyen szempontból is a korabeli orosz társadalomnak, vagy annak köszönhette irodalmi megjelenését, hogy a szerző jól ismerte a nyugati romantikus irodalmakat, különösen lord Byron költeményeit? I. Sándor és I. Miklós cár idejében az orosz oktatási rendszerben kevés olyan iskola lehetett, ha akadt egyáltalán egy is, amely képes lett volna szellemi táplálékkal ellátni a Pecsorinhoz hasonló formátumú embereket. 1811-ben alapították a Carszkoje Szeló-i gimnáziumot, amely arról volt híres, hogy képes beavatni a növendékeket a kifinomult modor titkaiba, de sohasem tanult ott ötvennél több diák.[51] A két orosz egyetemről nem sok bölcsész végzettségű hallgató került ki, ők pedig inkább polgári hivatást választottak, nem léptek katonai szolgálatba. Az orosz kadétiskolák létszáma és színvonala messze meghaladta az egyetemekét, de ott sem volt helyük Pecsorinra emlékeztető leendő tiszteknek: könyveket kedvelő, kifinomult individualistáknak, akik nem alkalmazkodnak jól az elhúzódó hadjáratok körülményeihez (Pecsorin hófehér vászoningei inkább csak Lermontov álomvilágában léteztek, nem nagyon illettek a kaukázusi háborúkhoz). Amikor a Szentpétervári Katonai Akadémián tanult, Lermontov nem úgy viselkedett, mint Pecsorin. Durva erotikus verseket írt, és meglehetősen távol állt tőle a kifinomult pecsorini *ennui*. Lermontov Oroszországában, ahol csak néhány ezer főnek volt nem katonai középiskolai végzettsége, a tizennégy rangfokozat rendszere pedig rányomta bélyegét a társadalom szerkezetére, nem volt helyük az olyan embereknek, mint Pecsorin. Távoli vidékeken, aktív katonai szolgálatban pedig annyira kegyetlen volt az élet, hogy ha egy Pecsorinhoz hasonló ember a Kaukázusba került volna, akkor villámgyorsan át kellett volna változnia a túlélés érdekében. Tehát Pecsorin mintha valóban „felesleges" ember lett volna, bár nem abban az értelemben, ahogy Dobroljubov gondolta. Valószínűleg az írói ösztön késztette arra Lermontovot, hogy a foglalkozásához kevésbé illő kifinomultságot tulajdonítson Pecsorinnak, ami jobban magyarázhatta Bela elcsábítását. Pecsorin felsőbbrendűsége megkönnyíti a szerző számára, hogy sztereotip értelmezést erőltethessen a történetre: az alacsonyabbrendű helyi nő enged kifinomult urának. Lermontov továbbá azért formálhatta

[50] E bibliai alakok közül Jáhel kevésbé ismert. Ő arról nevezetes, hogy elrejtette a sátrában Siserát, a menekülő kánaáni vezért, hogy aztán beleverje az alvó homlokába a sátorszöget, megpecsételve ezzel a vereségét: Bír 4,17–22 (a *Ford.*).

[51] BAZYLOW, *I. m.*, 191.

meg Pecsorint, mert nem akarta állami irányítás alatt álló, vándorló nomádok tömegének láttatni az orosz társadalmat, amely háborús, nem pedig kulturális célokra fordítja az erőforrásait. Az oroszok hódítani, és nem elmélkedni mentek a Kaukázusba, ilyen kemény harcban, az „ölj vagy halj" miliőben pedig nem alakulhatott ki a pecsorini típus. Pecsorin ilyen értelemben megtévesztő karakter, mégis „történelmivé" szilárdult néhány más alakkal együtt, melyeket a kor orosz írói varázsoltak elő. Az oroszok és a Nyugat emlékezetében inkább a Puskin és Lermontov műveiben rajzolt kép él, nem pedig a csecsenek, lezgek, balkárok vagy nogájok szemével látják az 1820–30-as évek Kaukázusát. Arról, hogy mennyire nem illik ez a történelemszemlélet az őslakosok emlékezetéhez és mítoszaihoz, a kaukázusi népek felkelései tanúskodnak, amelyek egymást követik Lermontov kora óta.[52]

Lengyelország retorikai elszigetelése

A lengyel–litván állam területei 1772-ben, 1793-ban és 1795-ben kerültek orosz kézre, de ez a hódítás a Kaukázussal ellentétben nem ihletett kiemelkedő irodalmi műveket. Ennek több oka is volt. A lengyelországi háborúk idején még épp hogy csak megkezdődött az orosz irodalom átalakulása. A 18. századi Oroszországban nem voltak jelentős lapok, sem zseniális írók. Katalin idejében szeszélyes volt a cenzúra: ritkán emlékeztetett ugyan a moszkóviai terrorra, ha olyan írásokra bukkantak, amelyeket károsnak tartottak az államra nézve, de azért épp elég erős volt a jelenléte ahhoz, hogy elvegye a szerzők kedvét az eredetiségtől – mint arról Alekszandr Ragyiscsev is meggyőződhetett, keserves tapasztalatok árán. A másik ok a meghódított terület jellege volt. Roman Szporluk amellett érvel, hogy az ukránok szempontjából a lengyel–litván állam bizonyos részein csak fölcserélték az egyik birodalmi hatalmat, Lengyelországot a másikra, Oroszországra. Az ukrán, litván és fehérorosz területeken a lengyelek alkották a földbirtokos osztályt, a zsidók közül kerültek ki az üzletemberek és a „bennszülöttek" művelték a földet. De az oroszok szerint ezek a területek Oroszországot illették jogszerűen, mert az itt élő parasztok keleti szlávok voltak, cirill betűkkel írtak, a templomokban pedig a bizánci liturgiát követték (a balti tartományok kivételével). E területek bekebelezését követően az úgynevezett keleti rítusú katolikusokat (főként ukránokat és fehéroroszokat), akik 1596-ban csatlakoztak ugyan a katolikus egyházhoz, de megőrizték a bizánci liturgiát és egyéb vallási szokásaikat, meggyőzéssel vagy erőszakkal arra kényszerítették, hogy visszatérjenek a pravoszláv felekezetbe. Ezért az ukrán és fehérorosz területek megszerzését nem hódításként fogták föl, hanem egyszerű visszatérésként a rég elvesztett vidékekre. A fentiek tükrében nem lett volna ildomos, ha úgy tekintenek a fehérorosz parasztokra, mint Lermontov és Puskin a kaukázusi bennszülöttekre. De ha már erről van szó, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Ukrajna és Fehéroroszország sohasem volt része a hajdani Moszkóviának, ezért nem is térhettek vissza az orosz államhoz. A Moszkvától nyugatra fekvő keleti szláv területeket a litvánok ragadták el a mongoloktól, és akkor kerültek a lengyel–litván államhoz, amikor Jogaila (Jagelló) litván nagyfejedelem feleségül vette Hedvig lengyel hercegnőt. A lengyel uralom alatt Litvánia, Fehéroroszország és Ukrajna nyugati része elvesztette felső osztályát: ennek tagjai ellengyelesedtek, ebben az értelemben gyengült a nemzeti identitásuk, ugyanakkor esélyt kaptak arra, hogy megtartsák az orosztól különböző identitásukat.

E területek a lengyel kolonialista törekvések következtében tartoztak négy évszázadon keresztül Lengyelországhoz, ami ugyanakkor azt az eszmét is népszerűsítette, hogy Ukrajna nem lengyel, de nem is

[52] Alexandre Benningsen, *Soviet Minority Nationalism in Historical Perspective* = *The Last Empire. Nationality and the Soviet Future,* szerk. Robert Conquest, Hoover Institution Press, Stanford (CA), 1986, 131–150.

orosz. Ezért nem érveltek meggyőzően Nagy Katalin politikusai, akik azt állították, hogy Lengyelország felosztása nem hódítás volt, csak dinasztikus átrendeződés.[53] A hivatalos magyarázat csalárdsága ahhoz vezetett, hogy az állam nemigen bátorított e dinasztikus átrendeződés túlzottan látványos ünneplésére; azt is jobb volt titokban tartani, hogy kisajátították a lengyel földbirtokokat, a görögkatolikusokat pedig erőszakkal térítették át az orosz pravoszláv hitre.[54] Ezekkel az okokkal magyarázható, hogy – a lengyel városok elestét ünneplő néhány költeményt leszámítva – szinte egyetlen olyan művet sem írtak (!), amelyben a lengyel–litván állam kannibalizálását dicsőítették volna.

A lengyelellenes irodalom csak akkor kezdett megjelenni, amikor már mindenki politikai realitásnak tekintette, hogy Lengyelország eltűnt Európa térképéről; kialakulására ösztönzőleg hatottak a lengyel felkelések és a lengyel identitás egyéb megnyilvánulásai. Az 1830. novemberi felkelés szimpátiahullámot indított el Európában, ezt pedig olyan orosz hangokkal kellett ellensúlyozni, amelyek azt a meggyőződést erősítették, hogy a felkelés törvénytelen, a birodalom pedig jogosan járt el. Az orosz irodalom legkiválóbb képviselői haraggal reagáltak a lengyel függetlenségi törekvésekre és azokra a sugallatokra is, amelyeket olyan lengyel írók fogalmaztak meg, mint Adam Mickiewicz és Cyprian Kamil Norwid: ezek szerint Oroszország közelebb áll hajdani mongol uraihoz, mint európai birodalmi partnereihez. Így erősítették a lengyel felkelések az orosz birodalmi tudatot, alkalmat adva az orosz íróknak arra, hogy fejlesszék polemikus készségeiket. A 19. század harmincas éveinek irodalmi műveiben

[53] Ez a gondolat nemrég ismét visszatért George Kennan Kelet-Európával kapcsolatos kijelentéseiben. Lásd George Kennan és David Gergen beszélgetésének írott változatát: MacNeil–Lehrer NewsHour 1996. április 18.

[54] Norman Davies részletesen tárgyal néhány ilyen áttérítést, és arra is rámutat, hogy Katalin egyetlen nap alatt félmillió parasztot osztott szét a grandjai és az udvaroncai között; ők korábban lengyel földbirtokosok jobbágyai voltak. E földbirtokosok sorsát a kisajátítás után diszkrét hallgatás övezi. Lásd Norman Davies, *Lengyelország története*, ford. Bojtár Péter, Osiris, Budapest, 2006, 496–500.

a magas művészi minőség olyan birodalmi arroganciával párosult, amely más kolonialista társadalmakban sokkal burkoltabban, „a fehér ember terhéről" való elmélkedés formájában jutott kifejezésre. Oroszországban ez így hangzott: *noli mi tangere*.

Bármennyire is ellenszenvesnek találták vagy akár gyűlölték a briteket a hindu brahminok, nem vetették meg őket; az orosz gyarmatosító viszont abban a szokatlan helyzetben találta magát, hogy a birodalom bizonyos részeiben lekezelően bántak vele. Még ha figyelembe vesszük is, hogy az ilyen esetek némelyike a legyőzöttek neheztelésével magyarázható, e jelenség mértéke és elterjedtsége arra mutat, hogy ez több volt lélektani kompenzációnál.[55] A 17. században nagyon sokan voltak tudatában a gyarmatosító és a gyarmatosított között kialakult szokatlan viszonynak, ezért az olyan írók, mint Puskin és Dosztojevszkij kötelességüknek érezték, hogy visszavágjanak azoknak, akik nem mutattak kellő tiszteletet az orosz birodalom iránt. Nyugaton is hallották ezt a haragos, büszke hangot, de igencsak félreértették a kiváltó okait. Ernest Simmons Puskin *Oroszország rágalmazóihoz (Клеветникам России)* című verséről írt elemzése megadta a hangot az értelmezők következő két nemzedékének. Simmons „reakciós tendenciát" és „lángoló patriotizmust" látott Puskin haragjában.[56] Kár lenne átsiklani afölött, hogy ez teljesen eltereli a figyelmet a lehetséges kisebbségi komplexusról.

Míg a balti és lengyel eliteknek az oroszokkal szemben megnyilvánuló felsőbbrendűségi érzése elkerülte a Nyugat figyelmét, mert túlságosan abszurdnak tűnt ahhoz, hogy komolyan vegyék (vagy talán túlságosan idegen volt ez a jelenség a nyugati érzékenység számára), addig maguk az oroszok felfigyeltek rá, és azzal viszonozták, hogy különös szigorral léptek fel a legyőzött, mégis arcátlan alattvalókkal

[55] A lengyel irodalomban különösen Stefan Żeromski regényeiben található ilyen attitűd. A *Tavaszelő* (*Przedwiośnie*, 1925) első oldalain az elbeszélő lekezelő hangja és az orosz utakra panaszkodó Barykowa asszony illusztrálja ezt a látásmódot.

[56] Ernest Simmons, *Pushkin*, Vintage, New York, 1964, 342.

szemben. Kemény próbának lehetett kitéve a gyarmatosítók érzelmi tűrőképessége, amikor el kellett viselniük a megvetés jeleit az orosz megszállás alatt álló Varsóban, ahol a legjobb lengyel családok nem alakítottak ki társasági kapcsolatokat az oroszokkal, vegyes házasság pedig szóba sem kerülhetett. Amikor Puskin lehordta „Oroszország rágalmazóit", amiért azok kétségbe vonták a birodalom civilizációs küldetését, egyszerre kínált példát a birodalmi büszkeségre és az újgazdagok arra való képtelenségére, hogy higgadtan fogadják a kritikát.

Tehát a puskini haragos hang, amely olyan művekben szólal meg, mint az *Oroszország rágalmazóihoz, A borogyinói évforduló* és *A bronzlovas,* számos olyan körülménnyel magyarázható, amelynek nincs megfelelője a nyugati kolonializmusban. Ott egyáltalán nem volt gyakori jelenség az, hogy a legyőzöttek a kultúrfölény pozíciójából támadják a birodalom birtoklási vágyát. A 19. században a Nyugat tudatában volt kulturális és technológiai hatalmának, és nehéz lett volna elképzelni, hogy bárhol is kétségbe vonják az eredményeit. Nem így volt ez Oroszországban, ahol a példátlan katonai, diplomáciai és kulturális sikerek ellenére még mindig kevéssé meggyőző és ingatag volt a birodalomról kialakult kép.

Ez volt tehát a háttér. Az előtérben a büszkeség és a magabiztosság lépett fel, valamint az a lélegzetelállító ékesszólás, amit gyakran vált ki az előző kettő. „Kolonialista" verseiben a felindult Puskin konokul bizonygatta, hogy Oroszország rendeltetése nem más, mint uralkodni a kisebb hatalmú nemzeteken és törzseken. Tisztában volt azzal, hogy Lengyelország különösen az 1830-as felkelés után nyerte el a Nyugat erkölcsi támogatását, amire az ő érzékeny birodalmi idegrendszere a kreativitás kirobbanásával válaszolt. Lengyelellenes verse a *Varsó bevétele* című brosúrában jelent meg először 1831 szeptemberében, rögtön azután, hogy Varsó megadta magát Paszkevics tábornagy hadseregének. Arról a Paszkevicsről van szó, aki átvette Jermolovtól a kaukázusi hadjárat vezetését.

Az *Oroszország rágalmazóihoz* című vers a lengyel felkelés olyan nyugati szimpatizánsait teszi helyre, mint a népszerű francia lírikus, Casimir Delavigne vagy a *Polenlieder* szerzői Németországban.[57] A költő dölyfös hangon közli velük, hogy a két nemzet közti versengés véget ért, és Litvánia vesztett (figyelemre méltó Lengyelország említésének kerülése). Akik meg akarták változtatni a történelem ítéletét, azokat el kell söpörni a föld színéről. Puskin *A bronzlovas* bevezetőjére emlékeztető hangnemben idézi meg a birodalom nagyságát. Tájékoztatja az olvasót arról, hogy „vérünk adtuk, hogy Európa / Békés, becsületes és szabad föld legyen". Egyben meg is fenyegeti Európát: „Európával kell verekednünk? / Leszoktunk rólad, Győzelem? / Vagy kevesen vagyunk? Permtől Tauruszig immár, / [...] A viharvert Kremltől egész / Kína mozdulatlan faláig / Nem kél az orosz s nem csatázik, / Mint egyetlen acél-vitéz?" Érdemes megfigyelni, hogyan keveredik az etnikai Oroszország a gyarmataival. Puskin e versében hasonlóan fenyegeti meg a Nyugatot, mint Alekszandr Blok *Szkíták* című, majd' száz évvel később írt költeményében. Ha efféle versekhez hasonlítjuk Kipling magabiztos strófáit, a szerénység mintaképének látjuk a brit szerzőt. Puskin gúnyosan arra szólítja fel Európát, támadjon csak Oroszországra: a hadseregeire halál vár a hatalmas Keleten, akárcsak Napóleon katonáira annak idején „a régi sírok"[58]. Az orosz irodalom már korábban is ismerte a cár haragját, Rettegett Iván Kurbszkij herceghez írt leveleivel kezdődően (bár ezek hitelességét kétségbe vonták), s az Oroszországot és annak cárjait, illetve cárnőit magasztaló invokációkat megtaláljuk Gyenyisz Fonvizin, Gavrila Gyerzsavin és más 18. századi irodalmárok műveiben. De az orosz birodalmi vállalkozás európai ellenfeleit fenyegető haragos orosz úr hangját korábban nem lehetett hallani.

[57] *Œuvres complètes de* Casimir DELAVIGNE, IV., Didot, Paris, 1880; *Polenlieder deutscher Dichter. Der Novemberaufstand in den Polenliedern deutscher Dichter,* I–II., szerk. Stanisław LEONHARD, Piasecki, Krakau–Podgorze, 1911. Vö. DAVIES, *Lengyelország története,* 676–681.

[58] PUSKIN, *Lírai költemények,* Európa, Budapest, 1978, 349–350 (Szabó Lőrinc fordítása).

A *birodalom* iránti szenvedélye az egyik kortársára, Mihail Glinkára emlékeztet. *Életünket a cárért* című operájában[59] Glinka úgy értelmezi a történelmet, mint a lengyelek és más nyugatiak összeesküvését, amelynek célja Moszkóvia elnyomása. A zeneszerző unokatestvére írta a librettót, amelyben azt a fogást alkalmazza, hogy Oroszország elleni összeesküvéssel vádolja a leigázott népeket, amit még akkor terveltek ki, amikor szabadok voltak; bizonyára ezzel akarta igazolni a hódítás alatt és után elkövetett mészárlást. Shakespeare szavaival: „A vétek oly ügyetlen, ha remeg: / Romlástól félve magát rontja meg."[60] 1836-ban, négy évvel a lengyel felkelés bukása után volt a Glinka-opera ősbemutatója, majd később, a szovjet–náci barátság idején is leporolták. Tyutcsev lengyelellenes verseit az 1863-as felkelés ihlette. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg más gyarmatosított nemzetek kezelésénél is: az 1939–1941-es időszakban ugyanilyen kampányokat indítottak a szovjet-orosz sajtóban azzal a céllal, hogy befeketítsék a balti nemzeteket és a románokat, amikor azok ki voltak téve az NKVD letartóztatási és deportálási akcióinak (sőt már azt megelőzően is).[61]

Mindegyik birodalom hasonlít a többire: *A borogyinói évforduló* című költeményben az Európa fölött aratott diadalt ünnepli a költő – „Ó, édes óra, Győzelem!" –, gúnyt űzve Varsó vélt szándékaiból – „számunkra Varsó / Alkot-e törvényt mihamar?" – és Oroszország közelebbről meg nem határozott „rágalmazóiból". „Lengyelország / Sorsa megpecsételtetett" – jelenti ki magabiztosan Puskin. A költemény első strófája kétértelműen azonosítja Lengyelországot egész Európával: „Amikor / Ránk tör az ellenség haragja, / Európa nem volt-e ott?"[62] Ahogy Glinka segített megteremteni az oroszok tudatában a hatalmas, vészterhes lengyel invázió mítoszát, úgy sulykolta bele Puskin a hazai köztudatba azt, hogy az 1812-es francia támadás

[59] A szovjet korszakban a művet átkeresztelték *Ivan Szuszanyin*ra.

[60] A Királyné szavai a *Hamlet* IV. felvonásából, Arany János fordításában (a *Ford.*)

[61] Davies, *Lengyelország története*, 769–773.

[62] Puskin, *Lírai költemények*, 351 (Lothár László fordítása).

majdnem szétzúzta az európai civilizációt, de Oroszország elhárította a csapást. Puskin életében fejlődött ki a birodalmi tudat, amelynek melléktermékeként óriásira nagyították Oroszország európai jelentőségét és az európai ügyekben játszott szerepét. Mint kiderült, ennek a mítosznak igen hosszú a felezési ideje.[63] Pavel Nyikolajevics Miljukov moszkvai történész alkotta meg az „Azióp" kifejezést, e szarkasztikus neologizmust, amely az efféle dicsekvés és az orosz birodalomban uralkodó tényleges állapotok közti különbséget fejezi ki. Az etnikai Oroszország és a birodalom megkülönböztetésének homályossága azóta mérgezi az orosz irodalmat és az oroszok önértelmezését, mióta Puskin elvégezte ezeket a szemantikai lazításokat, miközben az a rémkép, hogy *vszja Jevropa* kész elpusztítani Oroszországot, „nyugalmi üzemmódban" is előhívhatóvá vált, ide zárkózik be az orosz politikai tudat válság idején.[64]

Az orosz birodalmi büszkeség Puskin *A bronzlovas* (1833) című elbeszélő költeményének előhangjában fejeződik ki a legfennköltebb formában. A poéma művészileg annyira sikeres, hogy nagyrészt elkerülte a figyelmet a kolonialista hangnem és a történelem bearanyozása: a kritikusok tapintatlanságnak tartották volna, ha felnagyítják a költemény ténybeli pontatlanságait, inkább tekintettel voltak a zengzetes sorok művészi erejére. Ez valóban az egyik legkiválóbb orosz nyelvű költemény. De van egy kevésbé vonzó dimenziója is. A költő szembeállítja Nagy Péter hadművészetét és jövőtervező képességét a „csüggeteg finnekével", akik képtelennek bizonyultak arra, hogy hosszú távú terveket szőjenek más nemzetek földjeivel kapcsolatban, és akik „viskóikban" senyvedtek, amíg csak ki nem söpörte őket onnan az oroszok erős keze. A finnek viskói roskatagok, míg Péter egyenes derékkal áll, az ő sajkáik egyedül járnak, Péter

[63] A *Пособие по истории Отечества для поступающих в вузы* (Простор, Москва, 1994) szerzői az „európai országok felszabadításáról" beszélnek (337), azt sugallva ezzel, hogy a szovjet hadsereg egyedül foglalta el Berlint, mint ahogy a japánok legyőzésében is meghatározó szerepet játszott. Ehhez lásd a hatodik fejezetet.

[64] Roman Szporluk, *The Ukraine and Russia = The Last Empire*, 151–182.

viszont már létrehozta az Admiralitást. A költő itt valójában két életmódot állít szembe: a finnek a saját dolgaikkal vannak elfoglalva, „kunyhókat" építenek és kissé passzívan élnek, a másik fél viszont nem éri be azzal, ami *van* vagy ami már az övé, hanem más nemzetek rovására akar terjeszkedni. Ahogy Edward Said mondaná: magától értetődő, hogy Péter lerombolhatja a finnek életmódját. A finnek után Péter a svédek ellen kívánt fellépni. Puskin felfogása szerint Péter nem ablakot akar „nyitni", hanem ablakot akar „vágni" Európára, hiszen az orosz *prorubity* ige erőszakos cselekvést sugall.

A prológus Nietzschét előlegezi. Lekicsinylően szól a szorgos munkával civilizációt építő emberi közösségről, fölmagasztalja viszont a felsőbbrendű egyén akaratából bekövetkezett hihetetlen változást:

Szeretlek, Péter alkotása!
Szigorú-szép látképedet! [...]
Ébredj, Péter városa,
S állj, mint Oroszhon, rendületlen.
Ne támadjon többé soha
Ellened a legyűrt elem sem;
Viszály s fogság volt sorsosa,
A finn hullám eztán haraggal,
Háborgóval és hasztalannal
Péter álmát ne verje fel![65]

A költemény Carlyle stílusában propagálja a hőskultuszt, és azt is világosan értésünkre adja, hogy Péter végső célja nem a saját dicsősége volt, hanem Oroszországé. A nemzeti dicsőség itt kizárólag azon mérhető, hogy ki homályosít el és ki bír le másokat: a Péter hatalmát

[65] Alekszandr Szergejevics PUSKIN, *A bronzlovas*, ford. KORMOS István = Uő., *Elbeszélő költemények, mesék*, 304–306. „Люблю тебя, Петра творенье, / Люблю твой строгий, стройный вид, // [...] // Красуйся, град Петров, и стой / Неколебимо как Россия, / Да умирится же с тобой / И побежденная стихия."

megidéző Puskin veszedelmesen közel kerül a lenini *kto kogo* (ki kit győz le) kérdéséhez. Végsősoron e költemény témája az önmagáért dicsőített hatalom.

A költő lábjegyzetekkel egészítette ki a poémát; ezek egyike Szentpétervár azon leírására vonatkozik, amelynek szerzője Adam Mickiewicz, Puskin egykori ismerőse. Valószínűleg tudatában volt annak, hogy kevés olvasónak lesz alkalma megismerni a lengyel költőt, ezért magabiztosan utalhatott arra, hogy Mickiewicz is készített egy leírást a városról *Oleszkiewicz* címmel, hogy abban Puskin által kihagyott részletek is szerepelnek, és hogy Mickiewicz egy kisebb jelentőségű 18. századi orosz költőtől, Vaszilij Grigorjevics Rubantól kölcsönözte a leírást.[66]

Puskin itt akaratlanul vagy szándékosan félrevezeti olvasóit. Az *Oleszkiewicz* egy Szentpétervárról szóló szenvedélyes versciklus részlete, amelyet Mickiewicz 1832-ben írt *Függelék* címmel. Itt nem említi a költő Rubant, viszont tesz egy baráti megjegyzést Kondratyij Fjodorovics Rilejevre, a dekabristák vezetőjére, akit I. Miklós cár parancsára akasztottak föl a felkelés bukása után. E versekben vagy inkább jeremiádokban Mickiewicz rémisztő képet fest Szentpétervárról és lakóiról. Állatkerthez hasonlítja a várost, amely tele van olyan építészeti állatfajokkal, amelyek idegenek az őket befogadó kultúrától. Ebben a városban mindent másoktól kölcsönöztek, vagy más nemzetektől rabolt pénzen vettek, töpreng Mickiewicz, maga a város pedig az önkényuralom és a rettegés fagyos hangulatát árasztja. Péter parancsára

Minden határra őrség állíttatott,
Vaslánc-zár zúdult a kikötők elé,
És lett szenátus, kémek, titoknokok,
Vodkajövedék, közmunka, útlevél; –
A kimosdatott, borotvált muzsikra
Mundért adott, s pénzt, fegyvert a markába,

[66] Пушкин, *Полное собрание сочинений*, IV., 398.

S Európa a csodán így sikongat:
„Oroszhont Péter cár civilizálta."
Utódainak nem maradt más dolga,
Mint hazugsággal tömni a világot,
Szurony-segítni egy zsarnokságot,
Kis vérfürdők, kis tűzvész egy-egy honban.
Egy-egy idegen földet elzabrálni,
Meglopni a hont, s külföldön szétszórni,
Hadd zengje német taps, franciák ó-i
Nálunk mily erős, bölcs, szent rendet látni.[67]

Ami Péter emlékművét illeti, Mickiewicz azt más nagy nemzetek vezetőinek emlékművéhez hasonlítja, és a cár nem mutat jól ebben az összehasonlításban. Ellentétben az olyan uralkodókkal, mint Marcus Aurelius, aki a kezét kegyesen az emberek felé nyújtja, akiket kormányoz, a lova pedig nyugodtan áll, patáit a földön tartva, Péter rohamra készen áll, a lova őrjöng a lovas által okozott fájdalomtól, kész eltaposni bármit, ami csak az útjába akad. Az a nép, amelyet ilyen uralkodó kormányoz, fél a vezérétől, inkább ő jelent veszélyt rá nézve, mint a külső ellenség; ő az, aki képes eltaposni az életét és a tulajdonát. Mickiewicz gondolatai itt mintha előrevetítenék a Hodinka-mezőn történteket, ahol több ezer embert tapostak agyon II. Miklós cár koronázási ünnepén. A *Függelék* egyik verse a kapu, az árok, valamint a „börtönbe", vagyis Szentpétervárra vezető híd méltóságteljes metaforájával végződik. A lengyelek képesek voltak ilyen jellegű viszontválaszok megfogalmazására, és pontosan ez váltott ki irántuk mély ellenszenvet az orosz birodalmi elit köreiben.

A felesleges ember Visszarion Belinszkij által létrehozott kategóriája meglehetősen tartósnak bizonyult, és kiszorította a Puskin és Lermontov alakjainak más lehetséges értelmezéseit, köztük azokat, amelyeket e fejezetben ajánlok megfontolásra. A társadalomtól elidegenedett, csalódásaiban megkeseredett ember témaköre előkerül Dobroljubovnál, Csernisevszkijnél, Goncsarovnál és végül a szovjet-orosz kritikusoknál is. A felesleges ember és a birodalom közti kapcsolat eltűnt a láthatárról. Az 1920-as években volt ugyan egy formalista epizód a szovjet irodalomkritikában, de az sem hozott változást e tekintetben, nem helyezett mást a figyelem középpontjába. Borisz Eichenbaum Lermontovról írt tanulmánya arról árulkodik, hogy a formalizmus semmit sem tett e birodalompárti értelmezés kiigazítása érdekében.[68] A Pecsorin nevű felesleges ember elhomályosította a cserkeszeket, akiknek a sorsa még a radikális formalista kritikusok számára is láthatatlan maradt. A lengyelek ugyanígy eltűntek a látómezőből, amíg csak újjá nem élesztették őket az állam ellenségeiként a szovjet–náci barátság időszakában. A mások ellen indított támadások kolonialista aspektusa belehullott az emlékezet fekete lyukába. Egyébiránt pedig míg a Kaukázust Puskin kora óta sajátként *(nas)* kezelték az orosz irodalom történetében, addig e vidék és a hódítók kapcsolata még a szovjet korszakban is eléggé laza volt. Az orosz politikában és kultúrában a Kaukázus megmaradt külterületnek, ahová el lehetett küldeni a birodalom engedetlen alattvalóit, és amellyel elbüszkélkedhetett a „gigantikus Oroszország"; ez volt az a hely, ahonnan az oroszok olajhoz jutottak, ahol pezsgőt készíthettek, de amelynek nem lehetett a birodalomtól különböző saját hangja és identitása. 1980-ban jelent meg egy amerikai tanulmány az orosz irodalomban szereplő felesleges emberekről, ez is megerősíti ezeket a sztereotípiákat.[69] Hasonló a helyzet az orosz irodalom Lengyelországról és a lengyelekről kialakított képével, amelyet sohasem aktualizált sem az orosz, sem a nyugati egyetemi világ. A posztszovjet időszakban az oroszokból újra meg újra előtör a vádaskodás: azt híresztelik, hogy a Kaukázus lakói és a lengyelek égbekiáltó bűnöket követtek el Oroszország ellen. Mindez arról tanúskodik, milyen szerény lehető-

[67] Adam MICKIEWICZ, *Ősök*, ford. BELLA István, Beza Bt., Budapest, 2000, 272–273.

[68] EICHENBAUM, *I. m.*

[69] Jesse CLARDY – Betty CLARDY, *The Superfluous Man in Russian Letters*, UP of America, Lanham (MD), 1980.

ségek rejlenek az orosz diskurzusban az egykori gyarmati alattvalókkal szembeni orosz attitűdök átértékelésére.[70]

A Szovjetunió széthullása, majd ezt követően az „új" államok megjelenése a Kaukázusban a változás ígéretét hordozza. Figyelemre méltó, hogy a szovjet kolosszus szétesése után még az oroszbarát örmények sem álltak ki az Oroszországgal való egyesülés mellett. Oroszország nyilvánvalóan túlterjeszkedett a lehetőségei határain a Kaukázusban és az egykori birodalom nyugati részén. Bár katonai eszközökkel és okos diplomáciával leigázták ezeket a területeket, és rájuk erőltették a gyarmati függőséget, a hosszú távú trendek, köztük a demográfiai mutatók azt valószínűsítik, hogy Oroszország szerepe látványosan csökkenni fog ebben a régióban és másutt is a 21. században.[71] Más birodalmakhoz hasonlóan az oroszok is áldozatul eshetnek annak, hogy birodalmi módon túlbecsülték a képességeiket: Sztálint parafrazeálva az oroszság úgy illett a Kaukázushoz, mint a nyereg a tehénhez. Az 1990-es években ez a tehén, bármilyen csontsovány lett is, ledobta magáról a nyerget. De megmaradt a Kaukázusban a gyarmati kor öröksége: a korrupció, az erőszak és más nehezen kezelhető betegségek.[72]

Hagyomány és egyéni tehetség című esszéjében T. S. Eliot megjegyzi, hogy egyik szöveg sem egyedülálló, mindig látunk mögötte más szövegeket a háttérben, amelyek ugyanabból a hagyományból erednek. Képes-e valaki kapcsolatban maradni a hagyománnyal (még akkor is, ha láthatóan szembefordul vele): e mérce alapján jól megítélhető a költői tehetség. Puskin és Lermontov művei összhangba kerültek azokkal az attitűdökkel, amelyek a későbbi írók műveiben szerepeltek, és amelyekről úgy vélték, hogy magától értetődően kötődnek az

[70] 1998 őszén az orosz kormány jegyzéket küldött a lengyel kormánynak az 1919–1920-as lengyel–szovjet háború idején fogságba került nyolcvanezer szovjet katona feltételezett meggyilkolásáról.

[71] *The Last Empire,* 314–368; Robert Lyle, *World. Populations Shrinking in Eastern Europe, Russia,* Szabad Európa / Szabadság Rádió, 1999. március 12.

[72] Jeffrey Goldberg, *Getting Crude in Baku,* The New York Times Magazine 1998. október 5.

orosz történelemhez és kultúrához. Az egyik ilyen uralkodó attitűd a birodalmi agresszivitás volt, amely mindenütt jelen volt a később keletkezett művekben, és pont ezért maradt láthatatlan az oroszok számára. Oroszország lakói nem kezdtek birodalmi nemzetként gondolni magukra, amíg a nemzeti tudatuk nem internalizálta a kaukázusi háborúkat. A Kaukázus meghódítása alkalmat adott nekik arra, hogy kiélezzék kolonialista retorikájukat és erősítsék magukban a birodalmi tudatot.

Mint Said megjegyezte, a kolonialista diskurzus olyan kulturális privilégium, amely lehetőséget ad a leigázott Másik képviseletére. Ahogy ez a birodalmi kiváltság elterjedt az orosz irodalomról kialakított külföldi és hazai értelmezéseken (valamint magán az irodalmon) keresztül, úgy veszített jelentőségéből a Kaukázus és más meghódított vidékek története, míg végül eltűnt a tudomány és a közösség emlékezetéből. Miközben Lengyelország és a birodalom más nyugati provinciái részben visszakapták saját hangjukat a világ diskurzusában, a Kaukázusnak ez nem sikerült. A nagy költők és a kolonialista ideológia által okozott torzítások nemzedékeken keresztül egymást erősítve egy olyan képet alakítottak ki a Kaukázusról, amely szerint ez egy zűrzavaros, megosztott, bűnös és nyomorúságos vidék, egyike az Oroszországi Föderáció határvidékein elterülő érthetetlen és veszélyes régióknak.[73] Akik így látják, gyakran jutnak arra a következtetésre, hogy jobb is, ha Oroszország megtartja magának ezt a régiót.

[73] A posztszovjet korszakban főként keresztény örmények és grúzok, valamint muszlim azeriek élnek a Kaukázusban. A szovjet uralom alatt három „tagköztársaságot" alkottak, és az orosz kolonialista jelenlét mellett a többségi nemzetek számos kisebb néppel éltek együtt. A Kaukázus északi előhegységeiben honos számos nemzet és etnikai csoport viszont továbbra is az Oroszországi Föderáció területén él. E türk-tatár népek – melyek többsége muszlim – legalább egy része önálló államot akar.

3.
AZ EGYESÍTŐ VÍZIÓ

A *HÁBORÚ ÉS BÉKE* MINT AZ OROSZ NEMZETI IDENTITÁS ÚJ ALAPÍTÓ MÍTOSZA

Többen felhívták már a figyelmet arra, hogy a birodalmi rendszer ereje egy-egy adott ország esetében közvetlenül áttevődik a művészi fikció erejére. A brit regény a 18–19. században uralkodott, amikor Nagy-Britannia világhatalom volt. A francia gyarmatbirodalomból hasonlóan nagy formátumú regényírók kerültek ki. Németország ezzel szemben csak a „futottak még" kategóriában vett részt a tengerentúli gyarmatokért folytatott versenyfutásban, és 19. századi regényei messze elmaradnak más európai nagyhatalmak irodalmi termésétől; amikor viszont megerősödött a francia–porosz háborúban, jelentősebb regényeket produkált. Ez azt sugallja, hogy a katonai és politikai szférában tanúsított agresszív magatartás a regényekben is kifejezésre jutott, a Richardson által bemutatott csábítási kísérletektől kezdve Dickens és Thackeray tengerentúli üzletembereinek rámenősségéig.[1]

Oroszország birodalomépítő lendületének is megtaláljuk a megfelelőjét a művészi alkotóerő terén. Az orosz kulturális emlékezet tele

[1] Edward SAID, *Culture and Imperialism*, Vintage, London, 1994, XIV.

van az Oroszország dicsőségéért vitézkedő harcosok emlékműveivel, a talapzatokon olvasható feliratok pedig az írók művei. Különösen Lev Tolsztoj életműve közvetítette oly módon a birodalmi hatalmat, hogy döntő hatással volt az oroszok önmagukról kialakított képére. Tolsztoj erősítette e kép maszkulin aspektusát, és a múltban aratott katonai győzelmekhez kötötte.

A *Háború és béke* az orosz birodalom legoptimistább éveiben született. 1860-ig Oroszország birtokba vette a Kaukázus utolsó független hegyvidéki területét, Szvanétia fejedelemséget Grúzia északnyugati részén, valamint rászánta magát egy nagy közép-ázsiai hadjáratra, amelyet szintén sikerrel fejezett be. A cári birodalom Tolsztoj életében kebelezte be Kazahsztánt, Üzbegisztánt és Türkmenisztánt. A nyugati provinciák a felkelések és az irredentista törekvések ellenére is teljes egészében megmaradtak a birodalom fennhatósága alatt. Az 1863-as felkelés valójában megszilárdította a birodalom hatalmát, sőt gazdaságilag is megerősítette a több ezer lengyel, fehérorosz, ukrán és litván nemesi birtok elkobzása. Törvényen kívül helyezték a keleti rítusú katolikus egyházat, vagyonát pedig az állam és az orosz ortodox egyház vette birtokba; ennek is megvolt a maga gazdasági és politikai jelentősége. Ilyen sikerek mellett viszonylag könnyű volt megbékélni a dicstelen krími háború emlékével. Az 1860-as években a birodalom elfogadta a jobbágyság eltörlésének tervezetét. A népessége is ugrásszerűen gyarapodott, 1850 és 1897 között a kétszeresére nőtt.[2] Komoly társadalmi igény mutatkozott az e győzelmeket tükröző irodalomra. II. Sándor uralkodása idején (1855–1881) az orosz elitek olyan irodalmi művekre vártak, melyek magabiztos, európai és művelt Oroszországot mutatnak be; olyan Oroszországot, amelynek komoly céljai vannak, de visszafogott a hangja, már nem jellemző rá a Karamzin politikai pamfletjeiben vagy Puskin szigorú hangvételű verseiben kifejezett attitűd. Ahogy Anthony Smith mondaná, a körülmények kedveztek a nemzeti önreprezentáció konszolidálásának.

[2] Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, Scribners, New York, 1974, 13.

A *Háború és béke* teljesítette a birodalmi eposzra vágyó Oroszország igényeit. Ez a regény elősegítette a birodalmat fenntartó politikai mítosz átalakítását; a sikerekhez illő képeket varázsolt elő, megnehezítve, ha nem egyenesen lehetetlenné téve a birodalommal való retorikai szembenállást az orosz kulturális diskurzus keretein belül. Tolsztoj egy olyan Oroszország képét alkotta meg, amely olyannyira jóindulatú, mentes minden gazemberségtől és bővében van nagyszerű állampolgároknak, akik a „valódi" történelemben végzik a dolgukat, hogy szinte elképzelhetetlen bármilyen komolyabb kritika megfogalmazása vele szemben. Aki kimozdítaná az imperializmus szegletkövét, amelyen a *Háború és béke* építménye nyugszik, annak túl kellene lépnie az elfogadható diskurzuson. Lehet vitatkozni a birodalomnak megfelelő kormányzási formákon, sőt akár küzdeni ezek ellen, de az Oroszországnak vagy *Rosszijszkaja imperijá*nak nevezett mitikus absztrakció veszélyeztetése, amelynek portréját a regény oly bámulatos ékesszólással festette meg, túlmenne az elfogadható határokon. Tolsztoj úgy mutatta be Oroszország nagyságát a műben, hogy ezzel kihúzta a talajt mindenféle radikalizmus alól, amely meg akarná fosztani ettől. A regényben ábrázolt orosz állam olyan magabiztos, olyan tartós állampolgári közösséget hoz létre és olyan ékesszóló a külvilággal folytatott párbeszédben, hogy a birodalom legitimitását vagy Oroszország etnikai határait illetően éppúgy nem merülhet fel semmiféle kétely, mint ahogy az sem volna helyénvaló, ha valaki egy áhítatos vallási szertartás alatt tenné fel a kérdést, hogy létezik-e Isten.[3]

[3] Talán ez az egyik oka annak, hogy az orosz állam alapjait érintő kritikai diskurzus olyan gyorsan radikalizálódott, majd erőszakos forradalomhoz vezetett. Aki Oroszországban bírálatot akart megfogalmazni, annak át kellett lépnie az elfogadható diskurzus határait, túl kellett lépnie mindenen, ami megengedett. Míg Nyugaton a politikai és gazdasági radikalizmus a fősodor mellett haladt, bár jelentőségét tekintve elmaradt tőle, addig Oroszországban teljes volt a szakadás, a radikálisok pedig úgy érezték, egyik orosz társadalmi intézményben sem találnak támaszt; így hát mindet elvetették, mindet föl akarták számolni, hogy a nulláról kezdhessék újra.

A *Háború és béke* az orosz nemzeti identitás szenvedélyes és drámai magasztalását kínálta az orosz és a külföldi olvasóknak. Olyan különböző kutatók érveltek amellett, hogy a nemzeti identitás fogalma sokkal meghatározóbb és tartósabb szerepet játszott annál, amilyet a 20. századi elemzésekben tulajdonítani szoktak neki, mint Anthony Smith, Adrian Hastings, David Miller és Margaret Canovan. Mint a bevezetőben már említettem, a nemzetek rendszerint a közös történelem kulcseseményei körül szerveződnek, ilyen a nagy vezérek születése és halála, vagy a más csoportokkal kialakított kapcsolatokban beállt fordulatok. Az utóbbiak közül a háborúk és az ezekből következő veszteségek vagy nyereségek a legfontosabbak. Kevés esemény erősíti jobban a nemzeti identitás érzését, mint ha egy nagy ország volt szövetségesétől szenved el támadást, különösen akkor, ha inkább ahhoz van szokva, hogy ő rohan le másokat. A *Háború és béke* mindezekből a lehetséges forrásokból merített. A változó szövetségek drámája, a meglepetés, a harag, a keserűség és az invázió alatt mozgósított társadalom tökéletes anyaggal szolgál a nemzeti identitás erősítéséhez. Ráadásul nevezetes személyiség indított támadást, aki meghódította egész Európát és legendák hőse lett. Ilyen ellenféltől gyötörtetni, aztán győzelmet aratni fölötte – mindez elsőrangú alapanyag egy nemzeti sagához. A tekintély és a valószerűnek ható látszatok keveréke olyan képet teremtett a hazáról, amelyre nem véletlenül büszke Oroszország. Egy európai nagyhatalommal harcolni és legyőzni azt olyan eredmény, melyet szégyenkezés nélkül ki lehet tenni a kíváncsi tekintetnek; megerősíti Oroszország európai státusát. A napóleoni invázió alkalmat adott arra, hogy Oroszország megújítsa politikai önértékelését, megtámogatva azzal a magabiztos legitimációval, amellyel a hódító ellen vívott győztes háború általában szolgál. E dinamikus nemzetnek pontosan arra volt szüksége, hogy valaki mindezt egy nagyregény mitologikus kontextusába helyezze. Tolsztoj a „nagy honvédő háború" mitológiájává alakította át a történelmet, új dicsfénybe vonva azt, amit Anthony Smith egy nemzet „politikai alapító mítoszának" nevezett. Amellett, hogy bemutatta az idegen agressziót és a támadó jogos

büntetését, Tolsztoj egy több száz alakot felvonultató panorámát festett: ezek a szereplők a háborús felfordulás és veszteségek ellenére is élték a maguk életét. Ez újabb heroikus dimenziót adott a regénynek.

A *Háború és béke* jelenléte a diskurzusban – az orosz kultúrán belül és azon kívül –, felbukkanása a könyvtárakban és iskolákban olyan sokoldalú érdeklődést keltett, amely az alárendelt kultúrák legmerészebb álmait is felülmúlja. A regény azt mondja számtalan olvasójának, hogy Oroszország az olyan jó és finom emberek hazája, mint Karatajev vagy Tusin, és nem az az agresszív kolosszus, amit „Oroszország rágalmazói" csinálnak belőle. A korabeli eliteknek azt kellett látniuk, hogy arisztokráciája „pont olyan, mint mi". Nem hivalkodó, hanem nagylelkű és dolgos, szívesen adja át magát az ártalmatlan különcködésnek, mint a francia életmódért és szokásokért rajongó Bolkonszkij herceg. Az egyenes és fesztelen Pierre Bezuhov képviseli a művelt oroszokat, akik gyakran tévednek és talán nem túl összeszedettek, de mindig őszinték és ösztönösek. Andrej herceg felsőbbrendű emberi lény a túlhajtott intellektus minden veszélyével együtt, ugyanakkor nemes szívű, hiányzik belőle az az agyafúrt kétszínűség, amely annyira jellemző Balzac, Flaubert, Maupassant vagy Thackeray hőseire. A ravasz típusok elenyésző kisebbséget alkotnak a *Háború és békében*, és jelentéktelen szerepet játszanak a cselekményben: a Bergek és Kuraginok csak apró pontok azon a pompás panorámán, amelyet Tolsztoj vetít elénk. A nők ebben a *par excellence* férfias regényben eleget tesznek a hagyományos elvárásoknak, így gazdagítva az erős orosz asszonyok galériáját (amelynek Puskin volt az alapítója). Marie hercegnő nem kevésbé méltóságteljes, mint a kor nyugat-európai hercegnői, míg Natasa Rosztova hangosan és tisztán érthetően mondja, hogy őt nem kell másokhoz hasonlítani, önmagában véve is ízig-vérig orosz, és még az olyan gyengeségeiben is csodálatra méltó, mint az Anatolij Kuraginnal megesett szerencsétlen kalandja. A *Háború és béke* napfényes, méghozzá anélkül, hogy sekélyes lenne; aligha írtak még egy olyan nagyregényt, ahol az emberi természet ismerete nem mérsékli a szerző optimizmusát. Érdemes még egyszer

elismételni, hogy az orosz államvezetés rengeteget profitált Tolsztoj azon képességéből, hogy össze tudta kötni a mélységet a boldog elragadtatással, az olvasók emlékezetében pedig valóságként maradt meg a regényben ábrázolt birodalom.

A francia invázió Tolsztoj előadásában megszilárdította az orosz birodalmi ártatlanság mítoszát, és segített igazolni Oroszország imperialista törekvéseit. A *Háború és béke* jogszerűen Oroszországot illető területként kezeli a Napóleon elleni háború legfőbb hadszínterét, Kelet-Európát. A regény nagyban hozzájárult annak késleltetéséhez, hogy Oroszország ráébredjen arra: a birodalom nem azonos az etnikai Oroszországgal. Tolsztoj helyezte el az utolsó ecsetvonásokat azon a képen, amelyet Puskin festett meg elsőként; eszerint Oroszország egymaga győzte le a francia császárt, és a vérével fizetett Európa szabadságáért. Azóta része az orosz emlékezetnek az a hiedelem, hogy Oroszország nemcsak magát képes megvédeni, hanem Európát is megmentheti. Ugyancsak a *Háború és békének* köszönhetően tűnt el a látómezőből az a döntés, hogy a birodalom folytatja a harcot déli szomszédai ellen, miközben Napóleon seregétől védi magát. Az író nyilvánvalóan imperialista üzemmódban dolgozott, amikor oly könynyen megfeledkezett a birodalom kaukázusi hadműveleteiről, miközben a legnagyobb megvetéssel tekintett az Oroszországot megszállni készülő Napóleonra. Tolsztoj kolonialista pozícióból győzte meg arról orosz olvasóit (később pedig a külföldieket is), hogy ami Napóleon oroszországi invázióját illeti, e hadjáratról csak egyetlen történet mondható el, méghozzá az, amelyet a regényében elmond.

A történelem diakrón természetű, időben bontakozik ki. A mitológia az örökké tartó jelenben történik; mindig jelen van, mint a *rogyina* mítosza, amit meg kell védeni. Ez szinkrón jelenség. A *Háború és békében* Tolsztoj arra használja a történelmet, hogy megerősítse a mitológiát és *vice versa,* így kötve össze a szinkróniát a diakróniával. Kevés író ért el hasonló sikert ezen a téren. Mintha e regényt olvasva belépnénk a történelembe – a cselekmény egyértelműen meghatározott időkeretek, 1805 és 1820 között játszódik –, ugyanakkor magával

ragad bennünket a mitológiateremtés, amely átalakítja számunkra a 19. század elejének valódi Oroszországát a mitologikus Oroszország reprezentációjává: a soha el nem múló szépség országává, ahol szinte makulátlan emberek élnek. A *Háború és béke* megidézi Oroszország kivételes voltát, ugyanakkor megőrzi hitelességét mint történelmi eseményekről szóló elbeszélés. Pontosan a „valóság" e képzelettel feldíszített tökéletes illúziója magyarázza a regény oly erőteljes jelenlétét. Mint egy orosz kritikus megfogalmazta, „teljes képet [ad] a korabeli Oroszországról". Tolsztoj ezt magától értetődőnek tartotta: „Ny. Ny. Sztrahov a csúcsra helyezte a *Háború és békét*, és a társadalom véleménye szerint ott is marad."[4] Hozzátehette volna, hogy az ő személyes érdeme az orosz társadalom érdemévé válik, és olyan szintre emeli az oroszok önértékelését, amilyet azelőtt sohasem értek el.

A táj és a stabilitás

Tolsztoj érdemei azzal kezdődnek, ahogy szimbólummá alakítja a tájat. Az orosz nemzeti mitológia számos olyan elemet tartalmaz, ami szent vagy félig megszentelt helyként írható le: csatamezők, városok, folyók, tavak, emberkéz alkotta emlékművek, házak, amelyeket nagy orosz személyiségek építettek vagy ahol laktak, a bútoraik, a ruháik, nyilvános események, amelyeken részt vettek, a kézirataik. Ahogy a szociológusok kimutatták, az emlékművek és a megszentelt helyek erősítik a közös identitás érzését;[5] minden kultúrára jellemző, hogy rendelkezik számos hasonló hellyel. Ahhoz, hogy egy nemzet önérzékelése kialakuljon, ezeknek a helyeknek különleges pozíciót kell kapniuk az adott etnikai csoport képzeletében. Bár nem az oroszok

[4] Nyikolaj Nyikolajevics Sztrahovot idézi Ernest SIMMONS, *Leo Tolstoy,* I., Vintage, New York, 1960, 313. Oroszul lásd Николай Николаевич Страхов, *Критические статьи об И. С. Тургеневе и Л. Н. Толстом* [1885], Mouton, The Hague, 1968 (a kijevi, 1901-es kiadás reprintje).

[5] Anthony D. SMITH, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford, 1986, 213.

az egyetlenek, akik óvják szent helyeiket vagy emlékműveket építenek hőseik tiszteletére, meglehetősen különös módon függenek ezektől. Alekszandr Blok *Kulikovo mezején* című verse, a Tosztoj regényeiben és elbeszéléseiben mindenuntalan előforduló ütközetek és tájak vagy Sztálingrád szovjet felmagasztalása (lásd Nyekraszov *Sztálingrád lövészárkaiban* című regényét) oly mértékben historizálja a természetet és a földrajzot, amilyenre kísérletet sem tettek a viktoriánus regényírók az angol vidék vagy Balzac és Flaubert a francia tájak vonatkozásában. Gogol *Holt lelkek* című regényében Csicsikov az orosz síkságokon utazgat, melyek mitikus méreteket öltenek. A regény vége felé Csicsikov trojkájának képe átalakul: hirtelen Oroszországot látjuk vad trojkaként száguldani ismeretlen rendeltetése felé, míg más nemzetek félrehúzódnak a könyörtelen vágta elől. A *Háború és béke* nagyban hozzájárul e kincstár gazdagításához, amely a megszentelt helyek emlékét őrzi.

A *Háború és békében* az orosz táj többször is átalakul Oroszország tiszteletre méltó szimbólumává. Végtelen síkságot látunk, bár itt-ott dombok emelkednek rajta, de többnyire csak nyírfák és erdők tagolják: íme Oroszország kvintesszenciája, ahol a mitikus orosz nemzet járja életének útját. Ezért lesz Pierre borogyinói élménye a történelem és a mitológia alighanem leghatásosabb keveréke az egész orosz irodalomban. Amikor Pierre felkapaszkodik egy Borogyino környéki őrhalomra, lenyűgözi az orosz táj szépsége: erdők, „Aranysárga mezők és pagonyok ragyogtak"[6] a szeme előtt, látta a Kolocsa folyót és a szmolenszki utat, melyet csapatok leptek el. A *rogyina* lélegzetelállítóan szép, de meg kell védelmezni. Ennek a tájnak köszönheti Pierre az egyik epifániáját. A regény egy korábbi jelenetében Natasa Rosztova az ablaknál ül Otradnojéban (ami oroszul „örömtelit" jelent), és a holdfényben ragyogó orosz tájban gyönyörködik. Repülni szeretne ettől a látványtól, áhítattal töltve el Andrej herceget is, aki kihallgatja a lelkendező Natasát.

[6] Lev Tolsztoj, *Háború és béke*, II. (Lev Tolsztoj *Művei*, V.), ford. Makai Imre, Magyar Helikon, Budapest, 1965, 252.

A *berjozka* (nyírfa) oly módon jelképezi az oroszságot a folklórban, amire más európai nemzetnél nem találunk példát. Aki *berjozkát* lát, azt rögtön – kellemes érzésektől sem mentes – melankólia keríti hatalmába. A másik szimbólum, a tölgy az orosz termékenységet és gazdagságot jelképezi, mint Puskin *Ruszlán és Ludmíla* című költeményében: „Zöld tölgy a tenger szögletében...".[7] Andrej herceg látja a nyírfák első leveleit, amikor fölkeresi rjazanyi birtokát, és az alkalomhoz illő melankóliába esik, de csak a tölgyfa ígéri azt a megújulást, melyet az orosz táj hordoz. Amikor először látja, a tölgy lombtalan és viharvert, „kajlán szétterpesztett, otromba, bütykös karjaival" „torzszülöttre" emlékeztet. Pár nappal később a fa „dús nedvű, sötétzöld lombsátort eresztett, és enyhén, kéjesen ringatózott a lenyugvó nap sugaraiban".[8] Andrej herceget örömmel tölti el a tavasz, és epifániában van része: az élet értelme tárul fel előtte.

A farkasvadászat jelenetében a birodalmi nemzetekre jellemző módon olvad össze a közösségi szellem az erőszakra való hajlammal. Két nagy irodalmi leírás is van a farkasvadászatról, az egyik Tolsztoj regényében, a másik Alfred de Vigny *A farkas halála* (*La mort du loup*, 1843) című költeményében található. A *Háború és békében* kizárólag a vadászok nézőpontjából látjuk a jelenetet, míg de Vigny az egzisztenciális szorongás szavait mondatja ki a farkassal. Figyelemre méltó, hogy a *Háború és béke* legszelídebb lelkületű hősei közül is részt vesznek néhányan a farkasvadászaton, nevezetesen Nyikolaj Rosztov (bár ne feledkezzünk meg arról, hogy a cár parancsára ő is kész gyilkolni), a jó természetű kisnemes (a „Bácsika", akinek kis házában Natasa Rosztova az emlékezetes paraszttáncot adta elő), az öreg Rosztov gróf és még néhány jótét lélek a parasztok közül. Amikor a kutyafalka végül legyűri a farkast, az egyik paraszt, Danyilo boldogan sut-

[7] Alekszandr Szergejevics Puskin, *Ruszlán és Ludmíla*, ford. Fodor András = Uő., *Elbeszélő költemények, mesék*, Európa, Budapest, 1977, 11.

[8] Tolsztoj, *Háború és béke*, I. (Lev Tolsztoj *Művei* IV.), Magyar Helikon, Budapest, 1965, 547, 551.

togja: „összekötözzük". Majd a farkas nyakára lép, pálcát dug a szájába, összeköti a lábát, és megfordítja, hogy föltehessék a lóra:

> A vadászok elcsigázott, de boldog arccal felhengerítették az eleven, meglett farkast egy hőkölő, prüszkölő paripára, és a rá agyarkodó kutyák kíséretében oda vitték, ahol mindnyájuknak gyülekezni kellett. Két kölyköt fogtak még a kopók, hármat az agarak. A vadászok még gyülekeztek, hozták a martalékot, a históriákat, és mind odament megnézni az öreg farkast, amely nagyhomlokú fejét lecsüggesztve, a pecket beharapva csak bámult üveges fényű, nagy szemével a köréje özönlő emberek és kutyák tömegére. Valahányszor hozzányúltak, rúgott egyet a hátsó lábával, vadul, de mégis egyszerűen nézett mindnyájukra. Ilja Andrejics ugyancsak odament, és megérintette a farkast.
>
> – Tyű, de roppant jószág! – mondta. – Jókora, mi? – kérdezte Danyilótól, aki mellette állt.
>
> – Jókora ám, kegyelmes uram – felelte Danyilo, és lekapta sapkáját.
>
> A grófnak eszébe jutott, hogy elszalasztotta a farkast és hogy összekülönbözött Danyilóval.
>
> – Hanem koma, te ugyan mérges ember vagy – mondta a gróf. Danyilo egy szóval sem felelt, csak elmosolyodott szégyenlős, gyermekiesen-szerény, kellemes mosollyal.[9]

Az a döbbenetes ebben a leírásban, hogy az elbeszélőben nincs semmiféle empátia a vad iránt, amely lassan megfullad, ahogy megkötözve, fejjel lefelé viszik a lovon, miközben a sebei véreznek, a tüdeje pedig nem lépes elég levegőt szívni magába. Bizonyára a birodalmi portyázások során alakult ki az a képesség, hogy az ember figyelmen kívül hagyjon ilyen apróságokat, az oroszok pedig újabb és újabb portyázásokra indultak a történelmük során. A farkas legyőzött ellenség, a vadászokat pedig nem érdekli semmi más, csak a győzelem öröme, a legszegényebb paraszttól az arisztokratáig. Figyelemre méltó, hogy a jelenet utolsó szavai az orosz paraszt szelíd és kedves mosolyára vonatkoznak: ez rokonítja őt azokkal a szelíd és barátságos szereplőkkel, akik többek között Dosztojevszkij és Tyutcsev műveiben bukkannak fel, a *Háború és békében* pedig azok a szent bolondok képviselik még őket, akiket Marie hercegnő fogad.

De Vigny művében ezzel szemben nincs birodalmi szimbolika; inkább arra az egzisztenciális állandóságra figyel, amely alapján kortársa, Søren Kierkegaard szemlélte a világot. Itt is végeznek a farkassal. Ugyanúgy vadászok és kutyák veszik körül, mint a *Háború és békében*, többször is keresztüllövik, kutyák marják, majd megsebzik késükkel azok, akik látják, hogy kimerülten rogy össze. A farkas egy pillantással felméri a helyzetet, mondja a lírai én, aztán lehunyja a szemét és hang nélkül meghal.

A lírai én még elkapja a farkas tekintetét a halála előtt, és a következőképpen rekonstruálja, mit próbált kifejezni az utolsó pillantásával: „Ha erőd adja, tedd, hogy a lélek / érjen föl benned is töprengő, kínos éjek / végén a minden mindegy hős fokára, oda, / hol én, vadon szülöttje elkezdtem, valaha. / Nyögés, panasz, ima – ússzon a gyáva ebben. / Járd hosszú és nehéz utad te rendületlen, / amerre végzeted ösvénye kanyarul, / aztán szenvedj, mint én, és halj meg szótlanul."[10]

A civilizációk közti különbségek, amelyekről Samuel Huntington beszélt, igen világosan megmutatkoznak, ha szembeállítjuk az elejtett

[9] *Uo.*, 656. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a *Holsztomer* (1886) című elbeszélésben Tolsztoj egész más nézőpontot választott: inkább a gyengébb állattal azonosul, nem pedig az azt kihasználó emberrel. Az író tehetségét mutatja, hogy képes azonosulni a birodalommal, miközben megérti azok nézőpontját is, akiket leigázott a birodalom (ezúttal az állatokét, akiket eszközként használ az ember). Érdekes, hogy Tolsztoj nem fejezte be a *Holsztomert*; a felesége, Szonya zárta le és adta ki sok évvel a *Háború és béke* megjelenése után, amikor Tolsztoj már más ember volt, átformálta a lelki válság, és inkább „Isten országának" eljövetelén fáradozott (amelyet a maga módján alkotott meg), nem pedig a regényíráson.

[10] „Si tu peux, fas que ton âme arrive, / A force de rester studieuse et pensive, / Jusqu'à ce haut degré de stoïque fierté / Où, naissant dans les bois, j'ai tout d'abord monté. / Gémir, pleurer, est également lâche. / Fais énergiquement ta longue et lourde tâche / Dans la voie où le sort a voulu t'apeller, / Puis après, comme moi, souffre et meurs sans parler." Alfred de Vigny, *La mort du loup* = Uő., *Poèmes*, Union Générale d'Éditions, Paris, 1966, 255–258. (A magyar változat Illyés Gyula fordítása [a *Ford.*].)

vad megölésének kétféle leírását. Tolsztojnál a fiatal birodalom és népe kifogyhatatlan életerőről tesz tanúbizonyságot, miközben üldözi és irtja az ellenséget, és a legkevésbé sem képes azonosulni azokkal, akiket legyőzött. De Vigny azzal tűnik ki, hogy képes átérezni mások fájdalmát, ez a tulajdonság pedig végzetes a birodalmakra nézve, ellenben igen jellemző az érett kultúrákra.

Míg a helyek és csaták mitologizálása gyorsan megtörténik, addig Napóleon oroszországi hadjáratának gazdasági okairól nem esik szó. A francia–orosz háború legfőbb előzménye az volt, hogy a két ország, amely 1808-ban titkos tárgyalásokat folytatott Törökország felosztásáról, nem tudott szövetségre lépni.[11] Nem tudtak megegyezni, a kereskedelmi konfliktus volt az akadály. Az oroszok nem szívesen fogták volna vissza az Angliával folytatott, igen jövedelmező kereskedelmet, és üzletpolitikájuk az angolokat részesítette előnyben, kedvezőtlen helyzetbe hozva Franciaországot. Napóleon gazdasági blokád alá vonta Angliát, ezzel megnehezítve és kockázatossá téve az Oroszország és Anglia között folytatott tengeri kereskedelmet. 1810-ben I. Sándor cár hatalmas vámot vetett ki a szárazföldi úton, főként Franciaországból Oroszországba érkező árukra. Mivel ez komolyan sértette a francia érdekeket, a háború csak idő kérdése volt. Azzal, hogy szőnyeg alá söpörte ezeket az okokat, és győztes áldozatként ábrázolta Oroszországot, nem pedig zsákmányként *és ragadozó*ként egyszerre, Tolsztoj nagyban hozzájárult ahhoz, hogy kialakuljon az áldozatvállalás eszméje, amely igen fontos szerepet játszik Oroszország politikai mitológiájában.

Tosztoj azt a meggyőződést is erősítette, hogy az áldozati szerep nem zárja ki Oroszország nagyságát és sikerességét, sőt hozzá is járulhat ahhoz, hogy az oroszok nagy nemzetnek tekintik magukat. A *Háború és béke* olyan szimbolikus struktúrát teremtett, amelyben kényelmesen megfért Oroszország birodalmi nemzettudata. Olyan nyelven jelenítette meg az orosz történelem rájuk nézve hízelgő változatát,

[11] Hugh SETON-WATSON, *The Russian Empire 1801–1917*, Clarendon Press, Oxford, 1967, 122–123.

amely a hazai és a nyugati olvasók számára egyaránt érthető volt. Nagyrészt a *Háború és béké*nek köszönhetően lett központi elem Oroszország nemzeti alapító mítoszában a külföldi agresszió és az önvédelem. Arra is felhívták a figyelmet, hogy az ilyen szimbolikus struktúrák létrehozása kulcsfontosságú a társadalmi önismeret és egyensúly szempontjából.[12] A *Háború és béke* gyakorlatilag minden eseményt mitologizál, ami csak szóba kerül, anélkül, hogy megfosztaná történelmi valószerűségétől. A regény nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az orosz társadalom írástudó részében kialakuljon az egyensúly érzete: az a tudat, hogy elfoglalták az őket megillető helyet Európa történetében.

Mielőtt Tolsztoj regénye átalakította a nemzetalkotó politikai mítoszt, az orosz elitek viszonylag kevés tapasztalatot szereztek arról, hogyan kell birodalmi diskurzust folytatniuk a saját kultúrájukon belül. A történelmi emlékezet rövidebb időszakot ölelt fel Oroszországban, mint a nyugat-európai országokban, tartalma pedig még nem állt készen arra, hogy a nyilvánosság elé tárják a művészet közvetítésével. Bár a szlavofilek mindent megtettek annak érdekében, hogy sorsszerű küldetésének felidézése révén magabiztosabbá tegyék az orosz kultúrát, Oroszország jóindulatú birodalomként való önértelmezését saját elitjei még nem találták teljesen meggyőzőnek. A probléma részben abban rejlett, hogy a birodalmi mítosz nehezebben stabilizálható, ha a gyarmatok közel vannak az anyaországhoz: könynyen úgy tűnhet, hogy minden kedvezőtlen határmódosítás, a leigázott népek minden függetlenségi törekvése magát Oroszországot fenyegeti. Egy dolog a szomszédaival békében élő nagyhatalom, amely elindul a tengerentúlra, hogy teljesítse civilizációs küldetését; egészen más az az ország, amely kénytelen állandóan a háta mögé lesni a válla fölött, hogy szemmel tartsa az ellenséges alárendelteket. Az orosz nemzeti identitás érzése intenzíven jelen volt, de ezen identitás természetét már vitatták. Maga a szlavofil mozgalom is érzékelte a biro-

[12] MOLNÁR Tamás, *A hatalom két arca. Politikum és szentség*, ford. MEZEI Balázs, Európa, Budapest, 1992, 293.

dalom ingatagságát, noha ténylegesen az instabilitás leküzdésének eszközeként szolgált. A szlavofilek úgy próbáltak megbirkózni ezzel a feladattal, hogy az ószláv *mir*t (paraszti földközösséget) mitizálták, amelyen állítólag maga a *Rusz* alapult.[13] Ez azonban csak részben sikerült nekik, míg a *Háború és béke* ott is sikert hozott, ahol a szlavofil mítoszképzés kudarcot vallott.

A *Háború és békéből* az állandóság és a stabilitás érzése sugárzik. A regény olyannak mutatja az orosz kultúrát, mintha az békében lenne önmagával. A sértődékeny hangvétel már a múlté, ehelyett kész univerzális viselkedési modelleket kínálni, ahogyan azt a nyugat-európai művek is tették – egyszóval kész vezérszerepet betölteni. Bár igen erős benne a mitologizáló elem, a regény mentes a glinkai nehezteléstől, nem erősíti a nemzeti előítéleteket. Nagyhatalomként mutatja be Oroszországot, amely jól érzi magát a parancsoló szerepben; olyan országként, amilyennek a Puskin nemzedékéhez tartozó oroszok szerették volna látni. Tolsztoj Oroszországa tele van olyan emberekkel, akik képesek a múlt viharait a jelen biztonságának és fontosságának perspektívájából szemlélni. A *Háború és béke* hasonló szerepet játszik az orosz önértékelés konszolidálásában, mint Shakespeare történeti tragédiái az angoloknál. Shakespeare e darabjai teljes dicsőségében mutatják Angliát királyainak és hercegeinek, lovagjainak és udvari bolondjainak alakjain keresztül, akik fesztelenek a maguk kudarcaiban és sikereiben, és nem aggódnak amiatt, hogy miként ítéli meg őket a Másik. A *Háború és béke* a diskurzus olyan modelljét kínálja, amely már megtalálta a helyét a világban, és nem kell másokra figyelnie ahhoz, hogy megbizonyosodjon róla: összhangban áll azzal, ami elfogadott a világban. Egy regény önmagában kevés ahhoz, hogy eltakarítsa a bizonytalanság lerakódott üledékeit, mégis döntő jelentőségű volt az, amit Tolsztoj műve elért. A birodalmi dicsőséget örökítette meg, ami állandó népszerűséget szerzett neki az

[13] Grant azt állítja, hogy a *mir* és az *obscsina* moszkóviai képződmény, nem pedig ószláv intézmények: Steven A. GRANT, *Obshchina and mir*, Slavic Review 35/4. (1976), 636–651.

orosz társadalom minden rétegében. Még Leninnek is tetszett, ahogy később Szolzsenyicinnek is.

Ez az új, univerzalizáló hang már az első fejezetben megszólal. Egy kritikus megjegyezte, milyen különös, hogy egy ilyen hatalmas regényszerkezet egy ennyire triviális – ráadásul francia nyelvű – társalgásból indul ki. De ez a látszólag sérülékeny kezdet egyáltalán nem triviális, hiszen az orosz társadalom felső rétegeit állítja elénk, amint éppen nemzetközi közegben intézik az ügyeiket, egyenrangú félként fordulnak a külföldi arisztokráciához és elegánsan lavíroznak a világpolitika mélyvizein. Az Anna Scherer szalonjában vendégeskedő oroszokra már nem vonatkozik a brit utazó leírása, amely szerint Oroszország „primitív és barbár királyság", ahogy az orosz civilizálatlanságon háborgó Michelet megvetése sem. Az ő helyük már nem kétséges az európai hatalmi struktúrában. Az első fejezet azokról szól, akik a legkiválóbbak, a legfényesebb elmék Oroszországban, és azt sugallja, hogy nekik már nem kell haragudniuk, mint Puskinnak: ők már megérkeztek.

Figyelemre méltó, hogy a regény első mondatai franciául hangzanak el, a beszélő személy pedig egy német nevet viselő orosz nő, aki francia nyelvű meghívón értesítette vendégeit a fogadásról. De Andrej herceg és az agyafúrt orosz külpolitikai szakértőről, Alekszandr Mihajlovics Gorcsakov hercegről mintázott Bilibin sem az oroszt használja az 1805-ös hadjáratról folytatott, erősen nacionalista ízű beszélgetésben, hanem a franciát. A regény eredeti kiadása gazdagon át van szőve francia nyelvű részletekkel, melyek a történet előrehaladtával egyre ritkábbak lesznek, hűen tükrözve a francia nyelv iránti lelkesedés megcsappanását a Napóleon ellen vívott győztes háború alatt és után. Ez a tendencia Julie Karagina és Marie hercegnő levelezésében is megfigyelhető. A francia nyelvű részletekből, valamint az alkalmanként beillesztett német betétekből ítélve a szerző minden különösebb aggály nélkül fogadta el azt a tényt, hogy az orosz művelt osztályok idegen nyelveket használtak a történelem bizonyos szakaszaiban. Két

emberöltővel korábban ezt még nyugtalanítónak találták; ez késztette arra Alekszandr Siskov ellentengernagyot, hogy a 19. század elején létrehozza az Orosz Nyelvbarátok Társaságát, ami egy ideges próbálkozás volt az orosz nyelv elsőbbségének biztosítására a divatos és kifinomult franciával szemben. Az 1860-as évekre viszont már szépen kifejlődött az orosz nyelv, a francia használata visszaszorult, és jónéhány idegen származású orosz talált utat a társadalom magasabb köreibe. Ahelyett tehát, hogy az orosz kultúra romanizálódott vagy germanizálódott volna, új elemei egyfajta nyugat-európai csiszoltságot adtak az orosz nemzeti identitásnak, amit még a birodalom leginkább idegengyűlölő szószólói is elfogadtak a hódításnak köszönhető előnyök egyikeként. A *Háború és béke* kifinomult egyéniségei zavarba jöttek volna, ha valamelyikük Siskov módjára próbál meg kiállni az orosz nyelv mellett.

Gondoljuk végig, mennyi mindent árul el az orosz kultúráról a két említett ifjú hölgy, Julie és Marie francia nyelvű levelezése. Mindketten oroszok, jó nevelést kaptak, ez a helyzet pedig megfelel a Puskin előtti orosz valóságnak: két leendő matróna, az orosz elit gyermekeinek anyja nem talál megfelelő szavakat a saját nyelvében ahhoz, hogy kifejezze lányos érzéseit. A francia nyelv használata persze nem korlátozódott Oroszországban arra, hogy ezen fejezzék ki a bakfisok álmodozásait. Andrej és Pierre is franciául kommunikál, ami arra utal, hogy nem érik be a fogalmak és árnyalatok szegényes készletével, amelyet az orosz nyelv kínált a 19. század elején. Az idegen nyelv ilyen használata egy adott kultúra mély belső bizonytalanságát mutatja. Sándor cár Oroszországát nyelvi szempontból Afrika és Ázsia azon területeihez hasonlíthatjuk, ahol az angolt vagy a franciát fogadták el hivatalos nyelvként, és az oktatásban még a 20. században is megőrizték. Oroszország azonban maga is gyarmatok úrnője volt; arra törekedett, hogy gyengítse azok elsődleges identitását, és rájuk kényszerítse a magáét. Paradox módon az oroszok egyszerre érezték magukat felsőbbrendűnek és alsóbbrendűnek a Másikhoz képest, ez pedig sokszor az irodalmukban is megmutatkozott a 19. század első felében. Tolsztojt már nem fenyegette ez a veszély, és nyugalma az olvasóira is átragadt.

Az első fejezet azt mutatja be, amit Anthony Smith laterális etnikai közösségnek nevezett. Ebben az orosz társadalom felsőbb rétege szerepel, amint a saját körein belül folytat beszélgetéseket. Tolsztoj ezt olyan kozmopolita csoportként ábrázolja, amely képes az önkifejezésre. Anna Scherer ízig-vérig orosz, származását elfeledtette vele az ország, ahol született. Pierre Bezuhov milliomos földbirtokos, akinek nem erőssége a társasági élet, de nem különösebben aggasztja, hogy a modora nem tökéletes. Nem kis etnikai magabiztosság kell ahhoz, hogy valaki bemutassa egy olyan személy bugris viselkedését, aki az ország legszűkebb elitjéhez tartozik; ezt csak olyan író tudja anélkül megtenni, hogy a birodalom tekintélyét veszélyeztetné, aki tökéletesen meg van győződve Oroszország kulturális szuverenitásáról. Ha Tolsztoj a 18. században írt volna, nem ábrázolhatta volna ilyen kétértelműen egy Katalin-korabeli mágnás fiát. Abban a korban és azelőtt minden orosz, akinek az rendeltetett, hogy „megjelenjen a nyilvánosság előtt" mint irodalmi alak, büszkén állt elénk, híven az önfelmagasztalás legszebb hagyományaihoz. Egy olyan személy, aki úgy viselkedik, mint Pierre, zavaró tényezőnek számított volna Heraszkov *Rosszijada* című gyászos eposzában vagy Szumarokov borzalmas tragédiáiban, melyeknek a célja az volt, hogy ország-világ előtt demonstrálják: Oroszország műveltséget szerzett, és jól kiismeri magát a nyugat-európai irodalmi divatban. Karamzin *Szegény Liza* (*Бедная Лиза*, 1792) című kisregénye Richardson *Pamelá*ját (1740) imitálja, Szumarokov drámái pedig Corneille és Racine tragédiáinak kései visszhangjai. Puskin *Anyegin*je részben azért lett népszerű, mert hőse kifinomult volt és divatosan életunt, tehát *par excellence* európai. Az *Anyegin* szereplői erősen stilizáltak és egyáltalán nem realisztikusak; ez Tatyjanára is vonatkozik, akinek – mint a szerző bizonygatja – orosz lelke van, a modora viszont olyan, mint egy jól nevelt ifjú hölgyé egy 19. századi európai provincián. Puskin csak a nyugati romantikus

irodalmak szabályait követi, amikor szerényen megemlíti, hogy Tatyjana neve talán nem elég választékos a költeményhez.

Tolsztoj mentes az ilyen kényszerektől és aggályoktól. Meg van győződve arról, hogy hazája nagy ország, amely nem próbál másokhoz alkalmazkodni, hanem kiköveteli a saját helyét a világ kultúrájában, és ezt a meggyőződését át is adja az olvasónak. Az a könnyedség, amellyel az elbeszélő elvezet bennünket Anna Scherer szalonjából Andrej Bolkonszkij herceg birtokaiig, arról árulkodik, hogy a szerző magabiztosan néz szembe az európai kultúrával. Bolkonszkij frankofil, és az is maradhat mentegetés vagy további magyarázat nélkül, ellentétben Jevgenyij Anyeginnel, akinek részletesen le kell írni a neveltetését (az sem baj, ha ez ironikus formában történik), mert csak így lehet meggyőzni az olvasót arról, hogy az megfelel az európai normáknak. Katalin korában azt gondolták volna Bolkonszkij hercegről, hogy szolgai módon utánozza az idegen szokásokat, ami ellen biztosan tiltakozott volna Siskov vagy Fonvizin. II. Sándor korában Oroszország már elég erős volt ahhoz, hogy megtűrje az olyan szánalmas frankofilokat, mint az öreg Bolkonszkij, különösen mivel ő – ellentétben Anyeginnel – a szíve mélyén orosz hazafi maradt. Az orosz birodalmi identitásnak már mély gyökerei voltak, így egy hazafi is lehetett frankofil. Tolsztoj hősei zavartalanul lehetnek azok, akik, ugyanakkor könnyedén lépnek kapcsolatba nem oroszokkal. Pontosan ez az autentikus lét titka: az ember tudja, hol a helye mások között. Tolsztoj hitelessé tette az orosz arisztokráciát; az ő korában ez volt a *sine qua non*ja annak, hogy az ember megvesse a lábát a világirodalomban, melynek fő útvonalait birodalmak szegélyezték, és a legtehetségesebb íróik képviselték őket.

Ha az Anna Scherer szalonjában játszódó nyitó jelenetet kamarazenéhez hasonlítjuk, akkor a regénynek az a része, amely a Napóleon ellen 1805-ben indított osztrák–német–orosz hadjáratot írja le, kész szimfónia. Oroszország a történelemben először lép fel a Nyugat aktív barátjaként: már partner a nemzetek játszmájában, és a nyugat-európai nagyhatalmakkal dicsőségesen egyesült szövetséges. Az osztrákokat

mintha kissé lekezelően ábrázolná a regény: ilyen hangnem korábban nem volt hallható az orosz irodalomban, mert vagy dicsőítették, vagy mocskolták a Nyugatot. Bécsben már nem tekintik egzotikus érdekességnek Bilibint, az orosz diplomatát, hanem úgy kezelik, mint egy arisztokratát, aki egy fokkal magasabban áll az európai elitek szürke képviselőinél. „Les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne"[14] – jegyzi meg az elbeszélő (érdemes felfigyelni a francia nyelv használatára). Brno városa (a szláv név helyett az egész regényben a német Brünn szerepel, oroszosított formában, vagyis mint *Brjunn*), ahol Bilibin megszállt, sznob megjegyzése szerint csak egy „nyomorult morva odú", ami természetesen franciául hangzik el: „ce villain trou morave".[15] Ezt mondja Bilibin a fiatal orosz arisztokratáknak, akik épp most érkeztek Bécsből, és lesajnálják a vidékies Brnót. Ők természetesen otthonosan forogtak a szentpétervári udvar izgalmas miliőjében, ezért provinciálisnak tűnt számukra egy nem különösebben nagy közép-európai város. Cseh- és Morvaország akkoriban osztrák uralom alatt állt, s bár kétségkívül vidékies volt Párizshoz vagy Bécshez képest, tökéletesen illeszkedett az európai kulturális paradigmába, amely néhány emberöltővel korábban elérhetetlennek látszott az oroszok számára. Tolsztoj sikeresen vetíti vissza a napóleoni korszakba a birodalom meggyőződéseit, noha azok csak jóval e háborúk után erősödtek meg. Valójában az orosz tisztek a napóleoni időkben még egy európai provinciát is ijedten bámultak. Egy szerényebb művészi adottságokkal rendelkező megfigyelő, Nagyezsda Durova Oroszország nyugati szomszédainak kifinomultságáról, anyagi bőségéről és jó modoráról számolt be *Napló*jában, amit a hazájában hiába keresett volna.[16] A *Háború és béké*ből mégis olyan oroszokat ismerünk meg, akik leereszkedően tekintenek a nyugatiakra.

[14] Tolsztoj, *Háború és béke* I., 202. („Bilibin mondásai szalonról szalonra terjednek Bécsben.")
[15] *Uo.*, 209.
[16] Nadezhda Durova, *The Cavalry Maiden. Journals of a Russian Officer in the Napoeonic War*, ford. Mary Fleming Zirin, Indiana UP, Bloomington, 1988.

Ebben a kontextusban különös jelentőséget nyernek Tolsztoj történelmi tárgyú fejtegetései, melyek fölteszik a koronát az egész regényt átható birodalmi magabiztosságra. Tolsztoj egy hatalmas, győztes állam szónoki emelvényéről hirdeti a véleményét. Értelmezése azt sugallja, hogy emberek milliói tevékenykedtek annak érdekében, hogy Oroszország elérje mostani dicsőségét. Mondanom sem kell, hogy Sándor cár Napóleon fölött aratott győzelmét minden valószínűség szerint azok a nemzetek és társadalmi osztályok nyilvánították elkerülhetetlennek, illetve számos nemzet akaratával összhangban állónak, amelyek elégedettek voltak a status quóval, nem pedig azok, amelyek veszítettek a hatalmi játszmában. Tolsztoj azért hivatkozott a történelmi igazságra és a történelem logikájára, hogy támogassa az orosz birodalmat; nem tűnik túlságosan valószínűnek, hogy akkor is ugyanilyen buzgalommal tette volna ezt, ha Oroszország elveszíti a napóleoni háborúkat. Az ő történelemszemléletének középpontjában a győztesek monumentális és feltartóztathatatlan menetelése áll, amit látványosan be is mutatott egy birodalmi nemzet szószólójaként.

Fiktív szereplők és történelmi alakok

Ugyanakkor Tolsztoj egyetemességre törő narratívája nem korlátozódik a nagy távlatokra. Az orosz arisztokrácia mindennapi örömeit és vesződségeit is lefesti nekünk. Műve itt némileg eltér a 19. századi nyugati regényektől, amelyek főként a középosztállyal foglalkoztak. A különbségek nagy vonalakban a következők.

Köztudott, hogy minden fejlett nemzeti mitológia létrehozta azt, amit a hétköznapiság kultúrájának nevezhetünk.[17] Ez az adott korban élő nők és férfiak mindennapi életéhez kapcsolódik. A nyugati regény hozzájárult ehhez a kultúrához, mert inkább az új társadalmi osztályok életét helyezte a figyelem középpontjába, nem pedig az

17 Peter J. Taylor, *The Way the Modern World Works,* Wiley, New York, 1996, 193–211.

arisztokráciáét. A 19. századi angol regény újra meg újra bemutatta, és ezzel elfogadtatta a polgári életet az olvasóval, belevésett az emlékezetébe számos szokást és szertartást, amelyet ez az életmód kialakított. Ezeknek a szertartásoknak mindenki részese lehetett; erről tanúskodik az is, hogy a polgári szokások alig néhány emberöltő alatt eljutottak a társadalom legalsóbb szféráiba. A 17. századi németalföldi festészet még messzebb ment: belevéste a közönség emlékezetébe az olyan prózai tevékenységeket, mint a takarítás, a főzés, az evés, bemutatta a családi élet örömeit. Jan Vermeer *Konyhai szolgálólány* (1660 körül) című festményéről nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy nézett ki egy korabeli holland konyha, hanem az ott végzett egyszerű tevékenységeket is újraértékelhetjük. A kép bizonyos méltósággal ruházza fel a konyhai munkát, kiemeli azt a névtelenségből és a láthatatlanságból, és a művészi reprezentáció rangját adja neki. Demokratizálja a kultúrát, azt sugallva, hogy még a társadalom legalsóbb rétegeinek tevékenységét is érdemes kellő tisztelettel újra szemügyre venni.

Az ilyen hétköznapi otthonosság bemutatására Oroszországban is készült egy változat, a *Háború és békében.* De ez egész más volt, mint a fárasztó konyhai munka polgári elfogadását kifejező festmény; bizonyos értelemben a hétköznapi kultúra „patyomkinizált" változata volt. Katalin szeretőjének neve azért merül fel itt, mert Rosztovék bámulatos otthonossága csak papírdíszlet volt, amelyben persze örömüket lelték a *Háború és béke* olvasói. A mosogatás és a padlósúrolás csodálatos módon kimaradt belőle, és az ebben az otthonosságban részesülő oroszok aránya rendkívül alacsony volt. A *Háború és béke* a társadalom felső rétegét képező pár száz család világát mutatja be, ugyanakkor nincs jelen benne az orosz városi polgárság és a kisbirtokosi réteg. Natasa Rosztova fesztelen viselkedése eltereli a figyelmünket a számtalan szolgáló munkájáról, akik lehetővé tették ezt a fesztelenséget. Tolsztoj művével ellentétben a nyugat-európai regényeket egyre nagyobb tömegben népesítették be a városi és falusi közép- és alsóbb osztályok képviselői. Ebben az angol regény járt élen: Dickens, Thackeray vagy Austen regényeiben nem jelenik meg a

király és a királynő, sem az udvaroncaik. A kicsi és illékony királyi-arisztokratikus világ csukott könyv volt a legtöbb nyugati regényíró számára, az ő magánéletük a nemesi vagy városi középosztályi környezetben zajlott. Nem így volt Oroszországban, ahol gyakorlatilag nem létezett középosztály. A *Háború és békében* szereplő családok az orosz társadalom egy százaléknyi kisebbségéhez tartoznak. Olyan közel állnak az uralkodóhoz, hogy az elkerülhetetlenül meg is jelenik néhányszor a regényben; ilyenkor beszélget velük, részt vesz az életükben. Tolsztoj felesége a való életben is járt a cárnál, hogy kikönyörögje az engedélyt a férje könyveinek megjelentetésére. A *Háború és béke* nyugati olvasói viszont tipikus orosz viszonyoknak tekintik ezeket a rendkívüli kapcsolatokat, abban az értelemben, ahogy Dickens vagy Austen hősei a 19. századi London vagy az angol vidék tipikus képviselői. Tehát csak részben volt igaza Sztrahovnak, amikor kijelentette, hogy ez a regény „teljes képet ad az emberi életről és a kor Oroszországáról".[18] Hasonlóképpen Piszarev sem különböztette meg a *Háború és békéhez* írt kommentárjaiban az orosz földbirtokost az orosz arisztokratától.[19] E kezdeti kisebb pontatlanságokat a későbbi kritikusok fölnagyították, kialakítva azt a meggyőződést, hogy a *Háború és béke* ugyanúgy tükrözi az orosz hétköznapi életet, ahogy a németalföldi realista festészet vagy az angol realista regény tükrözi Hollandia vagy Anglia hétköznapjait. Újabb pont Tolsztojnak azért, mert képes volt irányítani az olvasók érzékelését.

Így hát a *Háború és békében* az orosz felső osztályok nemcsak érett korba léptek, hanem az egyszerű oroszság ikonjaivá is váltak. Puskin ironikusan hangoztatta az orosz felsőbb körök szólamait: „Apja [...] / Adott három bált minden évben, / [...] Először egy *Madame* nevelte, / Majd egy *Monsieur* kezébe jut."[20] Tolsztoj, ellentétben Puskinnal, úgy

[18] Idézi SIMMONS, *Leo Tolstoy,* I., 313.

[19] Dmitry PISAREV, *Old gentry* [*Старое барство,* 1868] = Leo TOLSTOY, *War and peace,* szerk. George GIBIAN, ford. Aylmer MAUDE, Norton, New York, é. n., 1377.

[20] Alekszandr Szergejevics PUSKIN, *Jevgenyij Anyegin,* ford. ÁPRILY Lajos = Uő., *Jevgenyij Anyegin; Drámák,* Európa, Budapest, 1976, 9.

írja le az arisztokrata gyerekek nevelését a *Háború és békében*, mint ami megfelel az *orosz* vágyaknak és szükségleteknek, függetlenül attól, hogy kellett-e ehhez bármit is kölcsönözni a Nyugattól. A nyugati nevelés nem jelenik meg másként ebben a képben, mint az alakok orosz identitásának kiegészítője. Most szólal meg először Rosztovék házában az „otthon, édes otthon" témája, ami korábban hiányzott az orosz irodalomból, és ezt orosz módra játssza a szerző. Natasa első, „nem megfelelő" megjelenése csak azt jelzi, hogy az orosz arisztokratikus otthonosság különbözött a nyugatitól.

Gyakran olvashatunk a regényben a felsőbb osztályokhoz tartozó népes családokról és a gyerekek neveléséről; ez lényeges eleme az orosz otthonosságról kialakított új képnek. Tolsztoj életében az orosz birodalom népessége példátlan növekedésnek indult, s maga az író is a fősodorral haladt: tizenhárom gyermeket nemzett. A nemzedékváltás bemutatása itt a magabiztosság erősítését szolgáló eszköz, a számos utód pedig reményt ad a jövőre nézve. Tolsztojnak különleges képessége volt arra, hogy különböző korú gyerekeket vonjon be a regénybe, jó érzékkel mutatva be, hogyan lépnek a fiúk az apák, a lányok pedig az anyák helyébe. Jellemző a 19. századi orosz regényekre, hogy több nemzedéket szerepeltetnek, mintha ez felelne meg a kor demográfiai dinamizmusának. Egy produktív nemzeti mítosz – hogy Michael Holquistot idézzem – mindig tartalmazza a nemzedékváltást, illetve azt a folyamatot, amelynek során a fiúk apákká válnak.[21] A 20. századi orosz regényekből ez az átmenet már hiányzik (akárcsak a nyugat-európai regényekből), párhuzamban a népesség elöregedésével, ami a 20. század végének Európájára jellemző.

Ezzel kapcsolatban feltehetjük a kérdést: vajon létezik-e a *Háború és békében A mansfieldi kastély* problémája abban a formában, ahogy azt Said felvetette? Van-e olyan gyarmati bevételi forrás, amely lehetővé teszi ezt az impozáns népszaporulatot? Függ-e titokban Pierre Bezuhov, ez a finom lelkű óriás, az egész orosz irodalom egyik leg-

[21] Michael HOLQUIST, *Dostoevsky and the Novel,* Princeton UP, Princeton, 1977, 165.

elbűvölőbb alakja kisemmizett emberek könnyeitől és verítékétől? A válasz: igen, amennyiben Pierre annak a mesés örökségnek köszönheti nem kevésbé mesés vagyonát, amelyet az apja hagyott rá. Apja pedig, Bezuhov gróf „híres Katalin-korabeli mágnás"[22] volt. A gróf Katalintól kapta birtokait, melyek kisebbik része Moszkva, míg nagyobb része Kijev közelében feküdt. 1793-ban, Lengyelország második felosztását követően az orosz birodalom 100 000 négyzetmérföldet foglalt el Ukrajna területéből Kijevtől nyugatra, északra és délre (Kijev városa egészen 1793-ig a lengyel-litván állam és Oroszország határán helyezkedett el).[23] Katalin tömegével sajátította ki a birtokokat ezeken a területeken, ami lehetővé tette számára, hogy milliónyi parasztot osszon szét a mágnásai között e birtokokkal együtt. A regényből megtudhatjuk, hogy Pierre legtöbb jobbágya a kijevi kormányzóság területén élt.[24] *A lengyel-litván állam földbirtokosaitól elvett földek és parasztok olyan szerepet játszottak Bezuhov életében, mint az antiguai ültetvényeken dolgozó rabszolgák* A mansfieldi kastély *elegáns és békés közegében.* A tulajdonosváltás újabb terheket rótt a falusi adófizetőkre (az orosz mágnások nem fizettek adót, a parasztjaik viszont igen). Pierre gazdagságának forrása a rettegés, a harag, a veszteség és az eltűnés története, amelyet Tolsztoj nem mond el. A legyőzötteknek senki által el nem mondott szenvedést okozott az orosz erőszak, amely megelőzte a Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Ukrajna meghódítását. Az olvasó számára nem derül ki a regényből, hogyan szerez lengyel és ukrán gyarmatokat a harcias, militarizált Oroszország, mint ahogy az angol olvasók sem láthatták azt a titkos gépezetet, amelynek köszönhetően olyan flottul ment minden a mansfieldi birtokon, amíg Jane Austen regényének e korábban nem

[22] TOLSZTOJ, *Háború és béke,* I., 17.

[23] Norman DAVIES, *Lengyelország története,* ford. BOJTÁR Péter, Osiris, Budapest, 2006, 425; Allen F. CHEW, *Atlas of Russian History. Eleven Centuries of Changing Borders,* Yale UP, New Haven (CT), 1967, 61.

[24] TOLSZTOJ, *Háború és béke,* I., 402. „[...] уехал в Киевскую губернию, где находилась большая часть его крестьян." Лев Толстой, *Война и мир,* I., Художественная Литература, Москва, 1963, 401.

érzékelt dimenziója föl nem tárult a posztkolonialista kritikusok szenvtelen tekintete előtt. Talán a *Háború és béke* leendő kritikusai is hasonlóképpen elkezdenek majd felfigyelni azokra a terekre, amelyeket a regény gondosan elkerül.

Nem lenne teljesen megalapozott az orosz államiság mitológiája az olvasó képzeletében, ha a szerző nem jelenítené meg a vertikális etnikai csoportot, illetve nem mutatná be az alsóbb osztályok szokásait és emlékeit. A parasztok csak mellékszereplői a *Háború és béké*nek, többnyire arctalanok és faragatlanok, mint a bogucsarovói jelenetben. Platon Karatajev viszont egész más. A Turgenyev *Egy vadász feljegyzései* című művében szereplő parasztoktól is különbözik, és a legkevésbé sem emlékeztet a Puskin *Anyegin*jében szereplő stilizált dajkára. Karatajev valódi bölcs, és ennek megfelelően hozzájárul Pierre szellemi fejlődéséhez. Az a szerep jut neki a regényben, hogy azt sugallja: az orosz nemzet ismeretlen hősei a társadalom legalsóbb rétegeiből érkeznek. Karatajev önkéntesként csatlakozik a hadsereghez, hogy megmentse az öccse családját a széthullástól. Megosztja szerény élelmiszeradagját Pierre-rel. Amikor közvetlen veszély fenyegeti, lélekben erősnek bizonyul, és azt is észreveszi, ahogy Pierre fogságba kerülve elidegenedik, gyámoltalanná válik. Izzadságszaga van, és ügyesen használja a kapcáját zokni helyett.

Ezek a realista elemek elfedik előlünk azt a tényt, hogy Pierre és Karatajev fraternizálása aligha tekinthető szokványosnak. A való életben még a legnagyobb nehézségek közepette sem volt bevett dolog a hercegek és a parasztok barátkozása. Mint Dosztojevszkij leírta *Feljegyzések a holtak házából* című művében, a börtön világában a parasztok szívből utálták a nemeseket. E figyelmeztető jelek ellenére Karatajev könnyedén magára ölti a tipikus orosz paraszt szerepét, és soha semmiféle kritikai diskurzus nem próbálta kizökkenteni ebből a pozícióból. Sőt mi több, a regény elbeszélője arról győzköd minket, hogy Karatajev részben azért könyörült meg Pierre-en, mert látta, hogy arisztokrata, és mint ilyen nincs felkészülve a hadifoglyokra váró

utazás viszontagságaira. Így lett e valószínűtlen páros az osztályok feletti orosz szolidaritást hirdető mítosz forrása és igazolása.

A regény legvonzóbb nőalakja, Natasa is megidézi a vertikális etnikai csoportot. Itt is elmosódik a merev osztálytagolódás világa, és az orosz nemzeti összetartás mitológiája kerekedik felül. A való életben Oroszország gazdasági elmaradottsága hatalmas életszínvonalbeli különbségeket eredményezett, ebből következően pedig óriási eltérések alakultak ki a társadalmi osztályok ízlése és kultúrája között. Natasa Rosztova mégis táncra perdül a „bácsika" kunyhójában, és ez a tánc az orosz nemzeti egység egyik legsikeresebb irodalmi megjelenítése. A narrátor felteszi a kérdést: „Mikor, hol és hogyan szívta magába ez az emigráns francia nő nevelte grófkisasszony ezt a szellemet abból az orosz levegőből, amelyet belélegzett; hogy tett szert ezekre a fogásokra, melyeket a pas de châle-nak már rég ki kellett volna szorítania?"[25] A kérdés válasz nélkül marad, de ez nem zavar bennünket, mint ahogy Pierre és Karatajev különös barátságát is meggyőzőnek találjuk, még ha ezt nem is támasztja alá a történelem. Néhány fejezettel korábban Natasa részt vesz élete első nagy bálján, ahol nem tűrték az orosz táncokat. Natasa többek között azért látszik finom árnyalatokkal teli, kivételesen gazdag személyiségnek, mert képes arra, hogy egyszerre legyen büszke arisztokrata (például amikor visszautasítja Marie hercegnő barátságát) *és* egyszerű lány, aki el tud merülni a paraszti élet örömeiben. Ő inkább jelképezi Oroszországot, mint bármelyik másik szereplő; itt természetesen a mitologikus Oroszországról van szó, nem pedig a politikai vagy társadalmi valóságról.

Tolsztoj tudatosabban építette fel az új Oroszország-képet, mint kezdetben gondolná az ember; ezt mutatja az is, milyen gondosan adagolja a történelmi és mitológiai elemeket a különböző alakok és epizódok esetében. Azt a feladatot tűzte maga elé, hogy a történelem reprezentációjává alakítsa át a nemzet mitologikus emlékezetét. Ez megkövetelt bizonyos képességeket: úgy kellett alakítania a jellemek fejlődését, hogy képzeletben összhangba hozza őket az emlékezetben

[25] Tolsztoj, *Háború és béke*, I., 669.

őrzött történelemmel. A *Háború és béke* hőseinek kalandjai nemcsak a történelmi események panorámáját véletlenszerűen tarkító színfoltok, hanem célirányos cselekvések, amelyek ha kis mértékben is, de megváltoztatják a történelmet (néha pedig nem is olyan kis mértékben). Mint Anthony Smith megjegyezte, azzal gazdagíthatjuk leginkább a nemzeti politikai mitológiát, ha fiktív alakokat illesztünk a történelmi narratívába, akik idővel a maguk életét kezdik élni, végül pedig a „valóság" részévé válnak. Tolsztoj igen körültekintően bánik a történelem részleteivel, és képes elővarázsolni olyan regényalakokat, mint Pierre Bezuhov és Platon Karatajev, vagy átrajzolni olyan történelmi személyiségeket, mint Napóleon és Kutuzov – mindezzel korábban ismeretlen mélységeket adott az orosz kulturális diskurzusnak. Összehangolta a fiktív hősök élettörténetét a napóleoni korszak fordulatos eseményeivel, és azt is elérte, hogy fiktív alakjai bekerüljenek a történelem ok-okozati összefüggéseibe. Az egyéni történetek így szinkronba kerülnek a napóleoni idők részletekbe menő „valós" elbeszélésével, ugyanakkor diakronikusan is reprezentáltak, mivel időben bontakoznak ki, és ki vannak téve számtalan egyéb, szintén időben kibontakozó esemény hatásának. Tolsztoj ezzel mitológiai dimenziót adott Oroszország 19. századi történetének, ugyanúgy, ahogy Rudyard Kipling hozzáillesztette a „jó" kolonializmus mitológiáját a britek indiai tevékenységéhez.

Nézzünk meg közelebbről még egy kitűnő példát a történelem és a mitológia találkozására: Tusin kapitány személyét. Tusin akkor jelenik meg először, amikor Andrej herceg csapatszemlét tart. Nincs rajta csizma, zavarban van, koszos, alacsony és jelentéktelen, de a szeme „nagy, okos, barátságos".[26] Feltételezzük róla, hogy pozitív jellem lesz, és jut majd neki valamilyen szerep a háborúban. És persze a következő harminc-negyven oldalon sor kerül néhány véletlenszerű, már-már csodával határos találkozásra és eseményre, melyek megerősítik a modellértékű katonaként fellépő Tusin pozícióját, aki kulcsszerepet kap a csata megnyerésében. Elöljárói félreértik a viselkedését, de Tolsz-

[26] Uo., 227.

toj odaküldi Andrej herceget a megmentésére. Amikor Tusint lehordja a parancsnoka, Bagration herceg, amiért hátrahagyott két ágyút, Andrej elmagyarázza, mi történt, és az erény végül elnyeri jutalmát. Tusin az orosz katona sztereotípiája, általánosabb értelemben pedig ő az orosz „kisember", akinek a kitartása, bölcsessége, a *rogyina* iránti odaadó szeretete és józan esze segíti át Oroszországot a történelem viharain. A szerző úgy mutatja be Tusint, hogy elnyerje a rokonszenvünket: szerény és ügyetlen az érdekei érvényesítésében, mi pedig ugyanabba a csoportba soroljuk, mint Gogol és Dosztojevszkij két hősét, Akakij Akakijevics Basmacskint és Makar Gyevuskint, továbbá más irodalmi alakokat a középosztály alsóbb régióiból, akik sokat tűrtek, így ők képviselték Oroszország szenvedését. De Tusin egyúttal hős is, olyan ember, aki védelmezi és megmenti a *rogyinát*; egyszerre csodálatra és szánalomra méltó. Az ilyen sztereotípiák finomítják Oroszország képét: még inkább láthatatlanná teszik agresszivitását, és előtérbe helyezik a szelíd, önmagát védő Oroszország pózát.

Vagy vegyük Natasa példáját, aki Moszkva evakuálása idején a jótékonyságot és az orosz hazafiságot kifejező szimbolikus gesztust gyakorol. Amikor azt parancsolja, hogy pakolják le a családi holmit a szekerekről és kocsikról, amelyeken a Rosztov klánt szállítják el Moszkvából, nemcsak a történelmi eseményekbe írja be magát, hanem az orosz államalkotó mítoszok komplexumát is erősíti, amely azt hirdeti, hogy az oroszok a személyes haszon fölé helyezik szeretett *rogyinájukat*. Natasa ugyanis sebesült orosz katonákat akar magával vinni a saját vagyontárgyai helyett. Gesztusa hangsúlyozza, megerősíti és kanonizálja az oroszok azon képességét, hogy alá tudják rendelni a saját ügyeiket Oroszország érdekeinek.

Tolsztoj figyelemre méltó diszkrécióval kezeli azt, hogy milyen szerepet játszott Kutuzov az austerlitzi vereségben, ez pedig újabb példa arra a presztízsépítő stratégiára, amely szépirodalmi fikciót illeszt a történelem ábrázolásába. Tolsztoj tudta, hogy ebben a csatában az

orosz tábornok volt a szövetségesek legfőbb stratégája, de visszatartotta ezt az információt, azt sugallva ezzel, hogy az osztrákok hibájából vesztették el az austerlitzi csatát. Míg a szerző nyomatékosan a tudtunkra adja, hogy egy másik csatában, Ulm környékén Mack tábornok volt a főparancsnok, arról már nem értesülünk sem az elbeszélőtől, sem a szereplőktől, hogy Austerlitznél Kutuzov töltötte be ezt a posztot. Tolsztoj regénye hozzájárult a Kutuzov nagyságát hirdető legendához, amely része lett a katonai rendfokozatot viselő személyektől zsúfolt orosz nemzeti mitológiának. Valójában példátlan volt az austerlitzi vereség. A szövetségesek létszámfölényüknek és az általuk elfoglalt pozícióknak köszönhetően biztos győzelemre számíthattak. Napóleon hadserege jóval kisebb volt, mint a szövetségeseké, ráadásul ki is merítette a hosszú menetelés. Kezdetben hátrányos pozíciót foglalt el egy völgyben a Pratzen-dombvonulat lábánál, amelyet végül megrohamozott. Ilyen körülmények között a csatavesztés nem mindennapi katonai antitalentumról árulkodik. Míg a valós eseményeket elbeszélő történeti munkák nagyrészt egyetemi könyvtárak polcain hevernek, addig a *Háború és béke* emberek millióinak szemléletét alakítja, akiknek csak felszínes ismereteik vannak az orosz kultúráról. A *Háború és béke* hatására Kutuzov nemcsak az oroszok hőse lett, hanem azoké is, akik rokonszenvesnek találják a korszakot bemutató Tolsztoj mesteri történelemábrázolását. Vitatott kérdés, hogy mi okozta Napóleon végső vereségét Oroszországban: Kutuzov zseniális terve, a kíméletlen orosz időjárás vagy az olyan megmagyarázhatatlan hibák egyike, amelyeket időnként a nagy stratégák is elkövetnek (hogy aztán belebukjanak). Ami Tolsztojt illeti, nem hagy kétséget afelől, hogy Kutuzov bámulatos képességű hadvezér és háborús hős volt, és hogy ő győzte le Napóleont. Újabb pontok járnak Tolsztojnak azért, hogy képes egybeolvasztani a történelmet és a mítoszt.

Éles ellentétben áll Kutuzov portréjával a *Háború és békében* Napóleon alakja: ennél nyomorúságosabb képet aligha festettek róla

az irodalomban. Tolsztoj öntelt, ostoba, kövér törpének állítja be az austerlitzi hőst, aki sohasem értette sem a katonai stratégiát, sem az életet általában. Tolsztoj a *Naplójá*ban még kevésbé fogja vissza magát, mint a regényben. Alig olvasott valamit róla a napóleoni háborúk hivatalos orosz történészeként működő Alekszandr Ivanovics Mihajlovszkij-Danyilevszkij művein és Adolphe Thiers *Histoire du Consulat et de l'Empire*[27] című könyvén kívül, mégis a következőképpen állítja szembe Napóleont Sándor cárral:

> Az egész egyiptomi hadjárat – a francia hiúság gaztette. Valamennyi bulletin tudatosan hazudik. A pozsonyi béke escamoté. Az arcolei hídon a zászló helyett ő esett a pocsolyába. Rossz lovas volt. Az olaszországi háborúban magával vitte a képeket, szobrokat. [...] Őrült a holttestek és sebesültek látványának. Házassága Josephine-nel társaságbéli siker. [...] Teljes téboly, összeomlás és jelentéktelenség Szent Ilona-szigeten. Hazugság és nagyság csak azért, mert a perspektíva nagy, de a tér kicsiny lett, s az eredmény semmiség. Majd a szégyenletes halál.
>
> Az okos, kedves, érzékeny Sándor, aki a nagyság magasáról keresi a perspektívát, az emberi fennköltséget. [...] Európa ujjászületésének tervei. [...] Győzelem, diadal, grandeur, amely önmagát is megijeszti, s az emberi nagyság – lelki nagyság keresése.[28]

Ezek a Napóleon hitványságát és Sándor nagyszerűségét tárgyaló magánjellegű fejtegetések alakították a *Háború és béké*ben az orosz tekintély képét. A regény úgy építi fel ezt a tekintélyt, hogy közben olyan módszerekkel kicsinyít másokat, amelyeket méltatlannak találnának a kritikusok, ha nem hatnának rájuk Tolsztoj írói képességei. Bár a világ angol nyelvű része osztozik az oroszokkal a francia *arriviste* iránti ellenszenven, nehéz lenne tagadni, hogy zseniális hadvezér volt. Az austerlitzi csatát a történelem egyik nagy ütközeteként tartják számon, a katonai stratégia iskolapéldájaként, amely a témáról

[27] Vö. Reginald F. Christian, *Tolstoy*, Cambridge UP, Cambridge, 1969, 111.
[28] Lev Tolsztoj, *Napló*, ford. Gellért György – Kozma András, Osiris, Budapest, 1996, 127.

született minden klasszikus műben szerepel.[29] Napóleon nem bánt hitvány módon a katonáival és a tábornokaival. Ha megalománia hatotta is át a viselkedését és a beszédeit, ez közös vonása a hatalom birtokosainak, ő viszont mégiscsak több volt, mint pozőr. Semmilyen értelemben nem rombolta az európai kultúrát: inkább az volt a célja, hogy fölmagasztalja magát, és új királyi családokat kényszerítsen Európára. Beavatkozott ugyan a dinasztikus rendbe, de nem azért, hogy korlátozza a nemzeti identitást és szuverenitást; éppen ellenkezőleg, új dinasztiát alapító tárbornokainak némelyike más állam vagy nemzetiség nagyrabecsült képviselője lett. A *Háború és béké*ben mégis korlátolt hencegőként, üres gesztusokba merevedett pancserként szerepel, aki képtelen teljes bonyolultságukban átlátni a haditerveket. A bölcs Kutuzov áll szemben a bohóc Napóleonnal, és – milyen különös – Napóleon győz Austerlitznél. A szerző csendes géniuszként ábrázolja Kutuzovot, aki hajlamos engedni bizonyos vágyainak (az egyik jelenet azt sugallja, hogy viszonya lehet a pap feleségével, a férj hallgatólagos beleegyezésével), mindazonáltal olyan ember, akinek a „legkomolyabb döntése" a jóra irányul: a *rogyina* megvédését szolgálja. Napóleon viszont reménytelenül elveszett ember. Az alkalmatlanságáról kialakuló benyomásunkat erősítik a napóleoni Grande Armée-ra vonatkozó hamis adatok, melynek létszáma feleakkora volt, mint amit Tolsztoj megadott: Napóleon négyszáz-, nem pedig nyolcszázezer katonával érkezett.[30] Míg a történészek általában Napóleont és Sándort állítják szembe, addig Tolsztoj a *Háború és béké*ben Kutuzovot teszi meg Napóleon *qui pro quó*jának, aki végsősoron felül is múlja: ezzel újabb, gondosan kiszámított csapást mért a francia császárra.

Az orosz–lengyel viszonyok vonatkozásában is tisztán látható az a folyamat, amelynek során a mítosz beíródik a történelembe. Tolsztoj

[29] Richard Ernest Dupuy – Trevor N. Dupuy, *The Encyclopedia of Military History from 3500 B. C. to the Present*, Harper & Row, New York, 1977, 747–750.
[30] Tolsztoj, *Háború és béke*, II., 114.

itt komoly ideológiai rendteremtő munkát végez. A regény több epizódjában szerepelnek lengyelek, akik a napóleoni hadjárat idején is orosz szolgálatban maradtak. Közülük a legtöbben nagy hatalmú litvániai, fehéroroszországi vagy ukrajnai mágnások voltak, számukra az orosz protekció garantálta társadalmi státuszuk stabilitását. Az írni-olvasni tudó vagy legalábbis nem teljesen írástudatlan lengyel lakosság elsöprő többsége Napóleon mellé állt. A lengyel nemzeti emlékezetben kiemelt helyet foglalnak el a Napóleon seregében harcoló lengyelek: mintegy nyolcvanezren voltak, vagyis az inváziós erők egyötödét tették ki. Napóleon hadserege mindenre kiterjedő támogatást kapott, amikor útban Moszkva felé átvonult a Varsói Fejedelemségen és Litvánián, bármennyire is megviselte e régiót a háborúk, felosztások és vagyonelkobzások sorozata. Valószínűleg ez volt az egyik oka annak, hogy Napóleon nem a déli, hanem az északi úton vonult Moszkvába: lelkes támogatást várt a lengyelektől. Tolsztoj azonban kiszerkesztette birodalmi tollal írott regényéből ezt a spontán támogatást, a külföldi olvasók pedig még inkább meg vannak fosztva attól a lehetőségtől, hogy megtudják, milyen is volt a helyzet valójában; csak arról értesülnek, hogy a Willarskik, „Psebisevszkijek" és „Krizsanovszkijok" (figyelemre méltó Tolsztoj szövegében a két utóbbi név oroszosított írásmódja) orosz szolgálatban maradtak, tábornoki rangban (Krzyżanowski és Przybyszewski) vagy államférfiként (Adam Czartoryski herceg és Willarski gróf). Tolsztoj arról is ír, hogy az oroszok meleg fogadtatásban részesültek Vilnában (Vilnius, Wilno), azt viszont sehol sem említi, micsoda lelkesedéssel támogatta Napóleont ugyanez a város. Amit tehát az olvasó hall, az Tolsztoj ellentmondást nem tűrő hangja, amely azt mondja neki, hogy a gyarmatosított nemzetek nem álltak ellen az orosz uralomnak azon az útvonalon, amelyen Napóleon Moszkvába vonult. Sőt eleve nem is voltak gyarmatosított nemzetek, hiszen az orosz birodalom egységes egész volt, gyakorlatilag nem különbözött az etnikai Oroszországtól. Bizonyos történelmi információk kiiktatása olyan benyomást kelt, mintha egy egységes entitás küzdene a külföldi invázió ellen. Ha az

olvasó csak a napóleoni háborúkat bemutató orosz narratívát ismeri (vagy egyáltalán nem járatos a témában), arra a következtetésre juthat, hogy a lengyelek a 19. század elején nem játszottak komoly szerepet sem Napóleon hadjáratában, sem az orosz birodalom dinamizmusában; marginális elemekként nem volt saját történetük, melyet elmondhattak volna.

Azt, hogy Tolsztoj nem érzett rokonszenvet sem a lengyelek, sem a litvánok iránt, jól mutatja az is, hogy kész volt otthagyni fiatal feleségét és a gyerekeit (még a *Háború és béke* írását is félbeszakította), amikor 1863-ban kitört az egyik legfontosabb lengyel felkelés. Ugyanebben az évben a következőket írta egyik levelében az orosz költőnek, Afanaszij Afanaszjevics Fetnek: „Mit gondol Ön a lengyel ügyekről? [...] Rosszul állnak! Nem [...] kényszerülünk-e arra, hogy leakasszuk a rozsdás szögről a kardunkat?"[31] Egy másik levélben így fogalmazott: „számomra teljesen érdektelen, hogy elnyomják-e a lengyeleket".[32] Wacław Lednicki szerint Tolsztoj azért vélekedett így a lengyelekről, mert a velük kapcsolatos, általánosan elterjedt orosz előítéletekre hagyatkozott, és ezt részletes érveléssel támasztja alá. Lednicki úgy véli, hogy Tolsztoj „iróniája egy olyan viszonyulást helyettesített, amely sokkal inkább igazolható lett volna: tekinthetett volna akár megértéssel is a részekre osztott Lengyelország tragikus politikai helyzetére. A lengyelek egyfelől függő helyzetben voltak I. Sándortól mint alattvalói; másfelől abban reménykedtek, hogy Napóleon felszabadulást hoz az országuknak."[33] Tolsztoj tipikusan birodalmi módon süket és vak maradt az iránt, hogy a cselekvés milyen korlátozott lehetőségei közül voltak kénytelenek választani a leigázott nemzetek. Csak a győztes nemzet előtt nyitva álló lehetőségeket ismerte, a Másikhoz való

[31] „Что вы думаете о польских делах? Ведь дело-то плохо, не придется ли нам с вами и с Борисовым снимать опять меч с заржавевшего гвоздя?" Лев Николаевич Толстой, *Полное собрание сочинений*, LXI., Государственное Издательство Художественной Литературы, Москва, 1953, 17.

[32] *Uo.*, 115.

[33] Wacław Lednicki, *Tolstoy between War and Peace*, Mouton, The Hague, 1965, 36–37.

viszonyulása pedig vagy a lekicsinylő gúnyban merült ki (mint Napóleon esetében), vagy abban, hogy a szőnyeg alá söpörte a birodalom nem orosz alattvalóival kapcsolatos kellemetlen tényeket.

A *Háború és béke* serkentőleg hatott arra a törekvésre, hogy kiiktassák a lengyel narratívát a történelmi emlékezetből. Amikor Tolsztoj e regényén dolgozott, ezt a narratívát már irrelevánsnak tekintették, mert a sikertelen felkelések sorozata következtében nyilvánvalóvá vált a lengyelek erőtlensége. A birodalom megérkezett, és erős hangon szólalhatott meg, elfojtva a legyőzöttek hangját, s ezzel kulturális nemlétre ítélve őket – annak ellenére, hogy a legyőzött nemzet ekkoriban még komoly szerepet játszott. A birodalmak által folytatott elkerülhetetlen történelemhamisítás számos ilyen apró módosításból tevődik össze, míg végül olyan kép alakul ki, amely szerint senki sem képes nyilvános párbeszédet folytatni azokon a kultúrákon kívül, amelyeket jelentős hadseregek és hadiflották támogatnak. A birodalmi magabiztosság újabb jele az a tény, hogy Tolsztoj nem érzett semmiféle lelkiismeret-furdalást, amikor ilyen ügyekről írva a mérleg nyelvét igazgatta. Jelentéktelennek állította be az oroszok oldalába fúródó lengyel tüskét, és úgy mutatta be a birodalmat, mintha az már stabilizálta volna a nyugati határait.[34]

Edward Said bemutat bizonyos európai kulturális eseményeket *Culture and Imperialism* című könyvében, amelyek igencsak emlékeztetnek arra, ahogy Tolsztoj ábrázolja a lengyeleket a *Háború és békében*. Vegyük az *Aidát* komponáló Giuseppe Verdire vonatkozó megjegyzéseit. Ellentétben más operákkal, melyeket európai mecénások rendeltek meg, ez egyiptomi felkérésre készült, és az illető jól megfizette Verdi igyekezetét. Amikor európai megrendelőknek dolgozott, Verdinek figyelnie kellett a librettói által felkínált értelmezésekre (nem akarta, hogy azok eltérjenek az ábrázolt ország vagy régió belső nézőpontjától), de Egyiptommal szemben nem érezte feszélyezve magát. Hiszen ez az ország a nem európai világhoz tartozott, így csak minimális elvárásokat – vagy talán még ennyit sem – támaszthatott egy európai zeneszerző irányában.[35] Az ősi Egyiptomot bemutatva Verdi olyan szabadnak érezte magát, mint Tolsztoj, amikor az orosz birodalom nem orosz domíniumairól írt. Ezért az *Aida* szédületes kairói bemutatója áldozatul esett az orientalizmus minden előítéletének. A *Háború és békében* Tolsztoj szintén olyan víziót illesztett Közép- és Kelet-Európa történetére, amely az orosz politikai mitológiához kapcsolódott. Ahogy az *Aida* álegyiptomi opera, úgy Közép- és Kelet-Európa Tolsztoj által fölvázolt képe, melyet az orosz és a külföldi olvasók is elfogadtak, jó példa e térség „orientalizálására". Újabb pont a birodalmi kiváltságok biztosításáért.

Az, hogy Tolsztoj egy kisebbfajta ördög rangjára fokozta le Napóleont, és jelentéktelennek mutatta az orosz birodalomhoz csatolt területek történetét, nagy segítséget jelentett abban, hogy az orosz emlékezetbe újból beíródhasson az orosz nemzeti identitást alkotó mítosz egy lényegi eleme: a cár és népének toposza. Michael Cherniavsky amellett érvelt a témával foglalkozó könyvében, hogy a kettő közötti szoros kapcsolat kulcsfontosságú az orosz identitás szempontjából.[36] I. Sándor cár többször is megjelenik a regényben, és e megjelenések mindegyike alátámasztja Cherniavsky elemzését. Nézzük, hogyan erősíti Tolsztoj ezt az orosz mitológiában oly fontos szerepet játszó elemet.

Nem sokkal az austerlitzi csata előtt Sándor cár seregszemlét tart. Ez az első komolyabb jelenete a regényben. Erre még a csata előtt kerül sor, vagyis mielőtt legyőznék az oroszokat. Ha Sándor később jelenne meg először, alakját kisebbítené a vesztes csata, ezért Tolsztoj úgy döntött, olyan pillanatban vezeti be, amikor semmi sem tereli el

[34] A későbbi műveiből ítélve Tolsztoj véleménye változott ebben a kérdésben. Ez különösen a *Feltámadás* (*Воскресение*, 1898) című regényben érezhető, amely az orosz birodalom legértékesebb lakosai közé sorolja a lengyeleket, az elbeszélő pedig nyíltan elítéli két politikai fogoly, a legyel Łoziński és a zsidó Rozowski kivégzését.

[35] Said, *Culture and Imperialism*, 117.

[36] Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths*, Random House, New York, 1969.

a figyelmet a cár mint a nemzet atyja *(bátyuska)* dicsőségéről. Sándorral és a fiával együtt jelenik meg a színen az osztrák uralkodó és az osztrák főherceg, de elhomályosítja őket a cári dicsőség. Az orosz és az osztrák hadsereg úgy tűnik fel, mintha fesztelen, testvéri kapcsolatban állnának egymással „a megtisztálkodott, nyalkán kiöltözött csapatok [...] ezer meg ezer láb és szurony [...] kikenekedett, cicomás tisztek".[37] Az osztrákok és az oroszok kiváló bajtársak, egyesíti őket a kölcsönös tisztelet, és ugyanolyan civilizáltak, ugyanolyan európaiak. De míg az osztrák csapatok mérsékelt lelkesedéssel fogadják Ferenc császárt a regényben, addig az orosz regiment fülsiketítő „hurrával" reagál Sándor megjelenésére. Az oroszok rajonganak az uralkodójukért, az osztrákok viszont meglehetősen langyosak. Vagy a hazafiság erősebb az oroszokban, vagy az uralkodójuk érdemel nagyobb csodálatot: mindkét változat mellettük szól. Ehhez járul még Nyikolaj Rosztov reakciója.

Tolsztoj a saját apjáról mintázta Nyikolaj Rosztov szeretetre méltó, bár kissé prózai alakját. Ugyanolyan távol áll tőle Andrej herceg zárkózottsága, mint Pierre feslettsége és határozatlansága. Ő a tipikus orosz. E családját szerető ember végül elnyeri jutalmát a tehetős, okos és hűséges feleség formájában. Nyikolaj reakciója tehát a cárt fogadó orosz átlagemberé. Egyszerű orosz találkozik Oroszország szimbólumával, a cárral, és úgy reagál, ahogy egy orosznak reagálnia kell, rangtól függetlenül: „Rosztov [...] érezte, hogy ennek az embernek csupán egyetlen szavába kerül, és ez a roppant sereg (ő, a hitvány kis porszem is, aki elválaszthatatlan a seregtől) keresztültör tűzön-vízen át, a halálon át, vakon követ el gazságot vagy hallatlan hőstetteket; nem csoda hát, ha megremegett, ha megdermedt e már-már elhangzó szó vártában."[38] Hőstett vagy gazság, tűz vagy víz, élet vagy halál: mindez egyetlen ember parancsától függ, aki az orosz identitást szimbolizálja. Itt nincs szó Istenről, becsületről vagy a hazáról. Oroszország a cár, és a cár Oroszország. Isten és a becsület nem tűnik lényeges

[37] Tolsztoj, *Háború és béke,* I., 320.
[38] *Uo.*, 321.

kérdésnek. Az elbeszélő azt sugallja, hogy a cárért még akár bűnt is el lehet, sőt el is kell követni, pedig Rosztov kedves és jólelkű ember, aki nem hajlamos az erőszakra vagy a bűnözésre. Az erkölcs és az illem alá van rendelve az orosz nemzetnek és önkényuralkodójának. Tolsztoj úgy mutatja be a *Háború és békében* Oroszország alapító politikai mítoszát, hogy nem a Szent Oroszország messianisztikus eszméjét helyezi annak középpontjába (amelyre Homjakov és más 19. századi történetírók elbeszélése épült), hanem azt, hogy az ember aláveti magát az államhatalomnak. Ellentétben mondjuk az Egyesült Államokkal, ahol az alapító politikai mítosz inkább írott dokumentumokhoz kapcsolódik, nem pedig hatalmon lévő emberekhez, Oroszország politikai mítosza a funkcionáriusok által megtestesített államhatalom körül forog. Dosztojevszkij Satovját parafrazeálva: az oroszok hisznek Oroszországban, ezért *hihetnek* Istenben. Az ilyen alapító mítosz nem szakadhat el az agresszivitástól. Folytatódik Nyikolaj Rosztov eksztázisa: „Istenem! De boldog lennék, ha azt parancsolná, hogy azonnal vessem a tűzbe magam."[39] Rosztovnak jóval azelőtt támadnak ilyen gondolatai; akkor jutnak eszébe, amikor egy szláv nép földjén harcol Oroszországért (Austerlitz cseh földön található, melyet meghódítottak az osztrákok). Ez a rész gyönyörűen illusztrálja azt, menynyire áthatotta az imperialista gondolkodás a 19. századi Európát; az a tény, hogy Tolsztojnak nem kellett magyarázkodnia e szövegrész és más hasonló szakaszok miatt, arra mutat rá, hogy a *Háború és béke* olvasói között széles körben elterjedt volt a 19. századi imperializmusba való belenyugvás.

Más kontextusban is előfordulnak a cárral való áhítatos találkozások. Nyikolaj öccse, Petya ugyanúgy kész az uralkodó rabszolgájává válni, mint Nyikolaj. 1812-ben, amikor Napóleon előrenyomult a hadseregével, Petya még nem vonulhatott be fiatal kora miatt, de elment megnézni az uralkodót, aki megjelent a Kremlben alattvalói előtt. Petya kiöltözött erre az alkalomra, és úgy tervezte, különleges engedélyt kér arra, hogy bevonulhasson a hadseregbe. A Sándor érkezésére

[39] *Uo.*, 324.

váró tömegben minden társadalmi osztály képviselői megtalálhatók voltak. Tolsztoj előadásában a hangulatuk olyan volt, mint egy kvázi metafizikai eseményre váró gyerekeké. „Atyánk, angyalunk, atyuskánk!" – kiáltotta a tömeg. Akárcsak Nyikolaj, Petya is „kész volna megölni magát is, másokat is; mind kész lett volna megölni, de kétoldalt ugyanolyan hurrá-ordítással, pontosan ugyanolyan vad arcok tolultak előre".[40]

Petyának sikerült elkapni egy süteményt, amelyet Sándor a tömegbe hajított. Figyelemre méltó e gesztus szimbolikus értéke. A tömeg személyesíti meg Oroszországot, s azt a cár „táplálja" (ő a *kormityel*), ahogy a családtagokat táplálja a családfő. Törődik a népével; *bátyuska*, vagyis egyszerre *apa* és *pap* számukra, az orosz kifejezés jelentésének megfelelően. De az ételosztás az ő szeszélyétől függ, ugyanígy megtehetné azt is, hogy semmit sem ad. Sándor a pillanat hatására dobálja szét a süteményeket. Ha nem támad ilyen szeszélye, senki sem eteti meg a népet. Az orosz nemzeti mítosz alapja a cári hatalom elfogadása: a cár okozhat ugyan csalódást a népnek, mégis valami állandó, változatlan; és aligha lenne célszerű fellépni valami ellen, ami állandó.

Petya kívánsága teljesül: bevonul a hadseregbe, és elesik a franciákkal vívott háborúban. Ez igazán kényelmes helyzet, mert rögtön el is helyezhetjük az orosz vértanúk panteonjában, akik az országot védték, amikor rátámadt a francia pojáca. De, mint azt már korábban említettem, 1812-ben több háborút vívtak Oroszországban: akkoriban a Kaukázus és Közép-Ázsia is hadszíntér volt. Ezeken a területeken Oroszország nyilvánvalóan agresszor volt. Vajon ha Petya a déli vagy a keleti frontra ment volna, akkor is ártatlan fiatal hősnek tartanánk, aki jó ügyért halt meg, gazdagítva Oroszország politikai mitológiáját? Kínos kérdés, egyike azoknak, amelyeket Tolsztoj ügyesen megkerül.

Mint Cherniavsky megjegyezte, a mindenható cár mítoszához társult az *alázatos* cár mítosza. Az utóbbi mítosz Rettenetes Iván uralkodása idején kezdett megfogalmazódni: a cár mindenható, mindenben jóságos, és lehet rettenetes mint igazságosztó, de kész eldobni a hatalmat, hogy koldus, csavargó, szent őrült, a Szent Oroszország része legyen, amely spirituálisan létezik a történeti Oroszország által elfoglalt világi térben. Így született az orosz társadalomban az a mítosz, hogy I. Sándor uralkodásnak végéhez közeledve lemondott a hatalmáról öccse, Miklós javára, majd titokban elhagyta cári környezetét, és Szibériában halt meg önkéntes száműzöttként. Tolsztoj a *Háború és béké*ben ezt a legendát mint igazságot adja elő: „I. Sándor teljesítve hivatását, és magán érezve az isten kezét, egyszerre elismeri állítólagos hatalmának jelentéktelenségét, elfordul tőle [...] csupán annyit mond: [...] hagyjatok engem élni, mint embert, hadd törődjek a magam lelkével és az istennel."[41] I. Miklós és keskeny katonai priccse ugyanennek a drámának a része. Az önmegaláztatás elképzelt rituáléja még dicsőbbé tette a cári hatalmat.

Ha úgy közelítjük meg a *Háború és békét* mint az orosz birodalmi identitást erősítő művet, jóval nagyobb jelentősége lesz Tolsztoj sikerének a történelem átalakítása és bemutatása terén, mint azok a kritikusok sugallják, akik magától értetődőnek tekintik a birodalmi kiváltságot. A posztkolonialista elmélet jellemző módon e kiváltság dekonstruálásával foglalkozik, és szemügyre veszi a birodalmi narratíva fonákját. A *Háború és béke* ebből a perspektívából nézve számos tekintetben kolonialista regény, amely kifejezi Oroszország mint gyarmatosító hatalom magabiztosságát, és egyúttal kiszorítja a legyőzött nemzetek narratíváit. Ugyanakkor a mű – Lyotard terminusát kölcsönvéve – Oroszország birodalmi státusát legitimáló nagy elbeszélés. Olyan államként mutatja be Oroszországot, mint amelynek jól fejlett nemzeti tudata van, de ezt nem úgy teszi, hogy közvetlenül jeleníti meg ezt a tudatot, ezzel gyengítve vonzerejét a külföldiek szemében (ahogy azt Dosztojevszkij tette *A félkegyelmű*ben, amikor Miskin herceg felsorolja, milyen előnyei vannak az orosz nemzethez való

[40] TOLSZTOJ, *Háború és béke*, II., 101.

[41] *Uo.*, 702.

tartozásnak), hanem annak révén, hogy erősíti a nemzeti mitológia konszolidáló szerepét.

Ennek megfelelően kellett átalakítania és bemutatnia a szerzőnek a nemzeti emlékezetet, mind vertikálisan, azaz hosszmetszetet készítve minden társadalmi osztályról, mind pedig horizontálisan, azaz megmaradva az elit körein belül; aztán meg kellett mutatnia, ahogy ez az egyesített nemzet ott áll szemtől szemben a Másikkal. Így hozhatott létre birodalmi regényt, vagyis olyan művet, amely erősíti a birodalmi identitást. Bár az *Anna Karenina* vagy a *Bűn és bűnhődés* szerkezete tökéletesebb, és mindkét regény nagyobb lélektani mélységeket tár föl, egyik sem olyan lényeges a modern orosz önértelmezés szempontjából, mint a *Háború és béke*. Ez a regény helyezte el az utolsó ecsetvonásokat a birodalmi sikerek közepette született orosz nemzet portréján. Olyan meggyőzően közvetített Oroszország kolonialista gyakorlata, illetve az azt számos nehézséget elviselő, bámulatos nemzetállamként ábrázoló kép között, hogy ez rögzült az orosz történelem kanonikus változataként, nemcsak az orosz olvasók körében, hanem szerte a világon. Nagyon kevés nemzetnek sikerült valaha is így átformálnia a saját képét a világ szemében.

4.
A KÖZÉP-ÁZSIAI NARRATÍVA AZ OROSZ IRODALOMBAN

Edward Said *Culture and Imperialism* című művében a kanonikus értelmezéstől jelentősen eltérő elemzést adott Albert Camus regényeiről. Az előbbi szerint Camus jelentést keresett az értelmetlen világban, Said értelmezése viszont kimozdította Camus-t a szokásos egzisztencialista keretekből, és a francia imperializmus kontextusába helyezte. Ezzel Said alaposan átrendezte azokat a kategóriákat, amelyekben a különféle kritikusok szerint – a tradicionalistáktól egészen a dekonstruktivistákig – Camus a belátható jövőben elhelyezhető. Ahelyett, hogy megerősítené az emberi állapotról vallott felfogását és igazolná e modern antihősök érvényességét, Said arra hívja fel a figyelmet, hogy Camus két regénye, a *Közöny* (*L'Étranger*, 1942) és *A pestis* (*La Peste*, 1947) Algériában játszódik, főhőseik francia gyarmatosítók, a viszonyítási pontjuk nem Algéria, hanem Franciaország, a szereplők élményei pedig francia élmények. Narratívájuk közvetlenül a francia kultúrtörténet hagyományába ágyazódik, míg az arab világ hagyományai háttérben maradnak. Való igaz, jegyzi meg Said, hogy Mersault egy arabot öl meg, de „ezt az arabot nem nevezi meg, és mintha nem

lenne története, arról nem is beszélve, hogy anyja meg apja sincs".[1] Ugyanezt láthatjuk *A pestis*ben: a francia főszereplőknek van nevük és történetük, míg az arabok többnyire névtelenek és arctalanok. Said szerint ez az egyik jele annak, hogy Camus átpolitizálta Algéria földrajzát; az ország nem az arab történet színhelye, hanem puszta háttér, amely előtt a franciák egy újabb történelmi szerep, nevezetesen a jóindulatú győztes eljátszására hivatottak, aki birtokba vesz egy emlékezet nélküli országot, és miközben kitörli a meghódított népek élményeit, belevési Franciaország történetét. Camus regényeiben elhallgat számos, Algéria szempontjából fontos információt; lényegében kizárólag európai képzetekkel és problémákkal traktálja az olvasót, mintha Európa határait ki lehetne terjeszteni retorikai igénybejelentések révén, az érintett nép jóváhagyása nélkül.

Az olyan kulturális prezentációk felhalmozódása, melyeknek tipikus példája Camus műve, azt a benyomást kelti, hogy csak a hódítók történetét érdemes elmondani, a legyőzöttek kulturálisan süketnémák. Ilyen volt a kulturális kisajátítás klasszikus, és a legutóbbi időkig sikeres stratégiája a világ számos részén – állítja Said. A terjeszkedés ideológiáját hirdető országok rutinszerűen alkalmazták ezt a stratégiát Ázsiában, Afrikában és Amerikában, de ehhez hozzátehetnénk Közép- és Kelet-Európát is, miként arról a *Háború és béke* tanúskodik, ahol a birodalmi kép megalkotása szükségessé tette a kelet- és közép-európai nemzetek identitásának eltörlését.

Said bírálata azt mutatja, hogy még a Camus-féle nagy moralisták sem voltak mentesek a gyarmatosítás korára jellemző orientalista hajlamoktól. De míg számos, Saidhoz hasonló kritikus bírálta a nyugat-európai gyarmati tapasztalatot, az oroszok imperialista tapasztalatát továbbra is elfedi az orosz kritikusok 19. századi fogalmi kerete és az oroszok kivételességéről alkotott szókészlete. Mint Said megjegyezte, a világ egyes részein a gyarmatosítók terjedelmes írásai olyannyira elnyomták a gyengébb őshonos hangokat, hogy minden bizonnyal lassú és fájdalmas lesz a szóhoz jutás folyamata. Alighanem hasonló

[1] Edward SAID, *Culture and Imperialism*, Vintage, London, 1994, 175.

a helyzet a Szovjetunió korábbi köztársaságaiban és az Oroszországi Föderációhoz tartozó úgynevezett autonóm köztársaságokban és területeken is. Néhol az újonnan megszerzett szuverenitás megkönnyítette a feladatot. A jelen fejezet továbbra is amellett érvel, hogy a gyarmatosító tevékenység ideológiai eltussolása nem csupán nyugati találmány, hanem az orosz íróknál is bevett gyakorlat volt. A következőkben Alekszandr Szolzsenyicin *Rákosztály* (*Раковый корпус*, 1968) című műve kerül a figyelem középpontjába, ideológiai előzményeivel együtt.

Amikor először jelent meg a regény, a reakciók a *Közöny* kritikai fogadtatására emlékeztettek, abban az értelemben, hogy a hozzászólók nem kételkedtek annak tárgyában és az olvasóhoz intézett üzenetében. E korai kommentárok szerint a *Rákosztály* a szovjet munkatáborok rémségeiről szól; emellett a regény az emberi állapotot is bemutatja. Abraham Rothberg értelmezése a *Rákosztály*ról, melyet a szerző *Aleksandr Solzhenitsyn* című művében olvashatunk, tipikus példa e korai elemzésekre.[2] Rothberg szemében a regény címe a szovjetizmust, vagyis azt a betegséget jelképezi, amely Lenin és Sztálin alatt sújtotta az orosz társadalmat. A szerző önéletrajzi elemeket választ ki a regényből, és ezekre építi érveit, amikor leírja, hogyan szenvedett az orosz társadalom a szovjet rezsim alatt, mintha még mindig kellenének újabb bizonyítékok arra, hogy valóban ez volt a helyzet. Egyenként mutatja be a szereplőket: „Sztálin örökösét", Ruszanovot; a régi és becsületes bolsevikot, Alekszej Sulubint; a nagylelkű és melegszívű orosz orvosokat, Doncevát és Gangartot; a bájos orvostanhallgatót, Zoját és végül, de nem utolsósorban Szolzsenyicin alteregóját, Oleg Kosztoglotovot. Ez a nyers, iskolázatlan, ám szeretetre méltó óriás éveket töltött a Gulagon a rezsim elleni jelentéktelen lázadás vétségéért, aminek eredményeként testileg, szellemileg és lelkileg is károsodott, erkölcsileg viszont erősebbé vált. Rothberg viszonylag hosszasan tárgyalja azt, amit „Szolzsenyicin rögeszméinek" nevez: az

[2] Abraham ROTHBERG, *Aleksandr Solzhenitsyn: The Major Novels*, Cornell UP, Ithaca (NY), 1971.

igazságtalanság gyűlöletét, valamint azt a hiedelmét, hogy az irodalom jelentős szerepet játszik, és azt is kell játszania Oroszország népének életében.[3] Egy rövid fejezet arról tájékoztatja olvasóit, hogy a *Rákosztály* 1955-ben Üzbegisztán fővárosában, Taskentben játszódik, és a cselekmény négy hónapot ölel fel.

A *Rákosztály* idővel a lágerirodalom klasszikusává vált, a példányszámot tekintve leközözte Varlam Salamov vagy Józef Czapski műveit, noha ők döbbenetesebb képet adtak a lágerekben szerzett tapasztalataikról. Ezt követően hatalmas irodalom jelent meg Szolzsenyicinről, és más műveit is kiadták, ezzel is igazolva azt az elképzelést, hogy ő mutatta be a nyugati olvasónak a politikai elnyomásra épülő szovjet rendszer legfontosabb elemeit.

Rothberg véleménye lényegében helytálló. Szolzsenyicin valóban szóvivője azoknak, akiket a szovjet rezsim megkárosított, ilyenek pedig sok millióan voltak. Az életmű e szembetűnő vonása azonban gyakorlatilag elfedte a regények más elemeit, nevezetesen azt, ahogyan az orosz gyarmatosítók elvégezték a szovjet területek retorikai kisajátítását. Ahogy Camus jellegtelen arab világba helyezte „francia" történeteit, úgy a *Rákosztály* is elfedi a láthatatlan üzbég és kazah történelem háttérben zajló folyamatait. Ha az olvasó nem érzékeli ezt a földalatti áramlatot, ha nem tudja, hogy az orosz írók korábban is próbálták orosz területként ábrázolni Közép-Ázsiát, nyilvánvalóan rejtve marad előtte a regény kolonialista dimenziója. A *Rákosztály* azt a benyomást kelti, hogy Taskentet nagyrészt oroszok vagy eloroszosodott üzbégek lakják, akik számára nem jelent problémát az orosz uralom (leszámítva a szovjet elnyomás közös problémáját, amely egyaránt érint oroszokat és nem oroszokat). Taskent igazából főként üzbég-kazah-tatár vegyes lakosságú város volt, amelyre csak a közigazgatás vont vékony orosz mázat. A város orientalizmusát azonban teljesen maga alá gyűrte a cselekmény, amely arra a feltételezésre épül, hogy az orosz kultúra tölt be meghatározó szerepet a térségben. Ez a fajta ábrázolás a közép-ázsiai történelem jelentős részét kitörölte.

[3] *Uo.*, 184–185.

Közép-Ázsia gyarmatosítása

Íme a hiányzó háttér néhány eleme. A *Rákosztály* egy olyan városban játszódik, amelyet 1865. június 17-én, Szolzsenyicin születése előtt ötvenhárom évvel foglaltak el az oroszok. 1865-ben Taskent virágzó oázis volt egy állandó vízhiánnyal küszködő területen, és kevert üzbég-kazah népesség lakta;[4] orosz források szerint százezren éltek ott, amikor a város megadta magát az orosz hadseregnek.[5] Az oroszok 1864-ben támadták meg Taskentet, az akkori Kokandi Kánság fővárosát, és 1875-ben, elhúzódó háborúskodást követően annektálták a kánságot; a harcokban kivételes kegyetlenségével tűnt ki Mihail Csernyajev orosz tábornok. Később átkeresztelték fergánai területre, és ezen a néven került szovjet kézbe.

Kokand és más közép-ázsiai kánságok meghódítását több évtizednyi kétszínű diplomácia előzte meg. Először 1858-ban kerültek napvilágra az oroszok közép-ázsiai tervei, amikor II. Sándor cár a Hivai Kánságba küldte követként Nyikolaj Pavlovics Ignatyev grófot. Ignatyevnek elvileg kereskedelmi megállapodásról kellett tárgyalnia, de valódi célja a hírszerzés volt. Látogatása barátságos hangnemben ért véget, hiszen a gróf biztosította a kánt arról, hogy Oroszország szándékai békések. 1864-ben részben az Ignatyev és utódai által szerzett értesülésekre építve II. Sándor hadjáratot indított a türkmének ellen. A cár sikerrel járt, és Taskent eleste fordulópontot jelentett a térség türk népessége elleni háborúban. 1867-ben II. Sándor kinevezte Konsztantyin Petrovics von Kaufmann tábornokot Turkesztán tartomány első főkormányzójává, 1873-ban pedig megkezdődött a

[4] Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks. From he Fourteenth Century to the Present*, Hoover Institution Press, Stanford, 1990, 200–201; Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917*, Clarendon Press, Oxford, 1967, 442 skk.

[5] Мавлян Гафарович Вахабов, *Ташкент в период трех революций*, Государственное Издательство Узбекской ССР, Ташкент, 1957, 8–9; Hasan B. Paksoy, *Muslims in the Russian Empire. Response to Conquest*, Studies in Comparative Communism 1986. ősz–tél.

Hiva elleni támadás. Eközben Sándor Londonba küldte Pjotr Alekszandrovics Suvalov grófot; neki kellett biztosítania arról a brit kormányt, hogy a cár nem szándékozik megszállni vagy annektálni a kánságot – de nem tartotta be a szavát. Az oroszok még ebben az évben megtámadták Hiva városát, elfoglalták és orosz protektorátussá nyilvánították. 1875-ben felkelés tört ki Turkesztánban, és Mihail Dmitrijevics Szkobeljov tábornokot küldték ki az elfojtására. A Szkobeljov által végrehajtott pacifikálást követően többé nem esett szó protektorátusról: 1876-ra mind Hivát, mind Kokandot bekebelezte az Orosz Birodalom.[6] Ezután kormánytámogatással telepítettek át oroszokat az anyaországból Taskentbe; 1885-ben 4145 orosz költözött oda, 1905-re pedig 18 877-re nőtt a számuk.[7] Csernyajev, Szkobeljov, von Kaufmann és Nyikolaj Pavlovics Lomakin egy nemzedék alatt az igazságosság és feddhetetlenség ikonjaiként épültek be az orosz nemzeti mitológiába. E politikai mítosz legszívbemarkolóbb irodalmi kifejeződését Nyikolaj Gumiljov *Turkesztáni tábornokok* (*Туркестанские генералы*, 1907) című költeményében találjuk.[8]

Gumiljov költeménye az orosz felső osztályok életének bemutatásával kezdődik: gazdag magánházaknál tartott bálokba, fogadásokra járnak. Háttérként vázolja a költő a „társasági élet halálos nektárját", amelyet már Puskin is kárhoztatott, hogy még inkább kiemelkedhessen az idős tábornokok nemes alakja. Termetük magas és sudár, szemük csillog, modoruk megnyerő. Egzotikus tetteik „nemes legendája" lengi őket körül. Nem a tábornokok hadi erényeiről van itt szó, hanem inkább az orosz szentekhez való hasonló-

[6] SETON-WATSON, *I. m.*, 443–444; Richard A. PIERCE, *Russian Central Asia 1867–1917. A Study in Colonial Rule*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1960; Robert J. KAISER, *Ethnic Demography and Interstate Relations in Central Asia = National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*, szerk. Roman SZPORLUK, M. E. Sharpe, Armonk (NY), 1994, 230–265.

[7] Вахабов, *I. m.*, 22.

[8] Nyikolaj GUMILJOV *Versei Baka István fordításában*, JATE, Szeged, 1995, 18–19.

ságukról, akiknek alázata közmondásos volt. A vers a későbbiekben az orosz katonaság veszteségeit siratja: itt ismét úgy ábrázolja az oroszokat, mint akiknek kárt okoztak, nem pedig úgy, mint akik másoknak okoztak kárt. Végül megnevezi a meghódított városokat – Ucs-Kudukot és Kinderlit –, majd a gyarmatosító diadal szavait zengi: „S Híva felett a cári zászlót".[9]

Az utóbbi fordulat – „S Híva felett a cári zászlót" – megérdemli, hogy közelebbről is szemügyre vegyük. Azon birodalmak soviniszta lózungjai között, amelyek az évszázadok során lerohanták, annektálták és elpusztították a világ gyengébb országait és etnikumait, ritkán bukkanunk olyan kifejezésekre, melyek ily tömören fogalmaznák meg az emberi történelmet megrontó hatalom akarását és az erőszakhoz való vonzódást. Az orosz szellemi életben semmi nyoma annak a felismerésnek, hogy Gumiljov költeménye és az orosz irodalomban megtalálható hasonló művek a mások megsemmisítését célzó, diadalittas előrenyomulásnak állítanak emléket. Természetesen senki sem vár mentegetőzést (a birodalmak ritkán mentegetőznek), de időnként legalább jelét adhatnák, hogy tudnak a problémáról, hiszen az Oroszország által vívott háborúk nagy része morálisan egyértelműen elítélendő. De nem kapunk ilyen jelzéseket.

Miért kell az oroszoknak örvendezniük azon, hogy orosz zászló lengett egy közép-ázsiai nép városa fölött, amelyhez vajmi kevés közük volt, és amelynek építészeti arculata *(belaja Hiva)* igencsak eltért az orosz városok látképétől? A több föld iránti vágy öröktől fogva jellemző a gyors demográfiai növekedéssel szembenéző népekre, de Oroszországban ez aligha jöhet számításba, mert mindig is a világ legritkábban lakott országai közé tartozott. Hiva meghódítása nem hozott semmiféle kézzelfogható hasznot az orosz átlag-

[9] Vö. Ewa M. THOMPSON, *N. S. Gumilev and the Russian Ideology = Nikolai Gumilev, 1886–1986*, szerk. Sheelagh Duffin GRAHAM, Berkeley Slavic Specialties, Berkeley, 1987.

embereknek. Gumiljov és mások attól mámorosodtak meg, hogy olyan városokat hódítottak meg az orosz hadak, amelyek igen messze voltak Oroszország etnikai határaitól. Bár a nacionalizmus szabványretorikája megköveteli az öröm efféle kifejezését, a nemzetek ezt általában olyan művekkel és nyilatkozatokkal mérsékelték, amelyekből feltűnően hiányzik a nacionalizmus, esetleg hangot is adnak az imperialista vállalkozás erkölcsi kétségeinek. Gumiljov viszont úgy ír a birodalom közép-ázsiai előretöréséről és a világ más részein vívott hódító háborúiról, hogy egyetlen szóval sem utal arra műveiben: Oroszország sikeres imperializmusa rossz útra terelte a nemzetet.

Gumiljov diadalmas tábornokai Szolzsenyicin kedves orvosait és műtőssegédeit előlegezik, akik az általános nélkülözés és szenvedés közepette is gondozzák a nyomorult bennszülötteket. Szolzsenyicin orosz gyarmatosítói műveltek és kifinomultak, szerények és kedvesek, akárcsak a Puskin *Erzerumi utazás az 1829-es hadjárat idején* című művében szereplő oroszok, akik utakat, parkokat és fürdőházakat építettek az „ázsiai" vadonban. Amúgy is jellemző az orosz irodalomra az a tendencia, hogy a katonai hódítóknak inkább erényt tulajdonítanak, nem pedig erőt. Az *Erzerumi utazás* kedves emberként mutatja be Jermolov tábornokot, aki nyugdíjas éveit a falujának szentelte, amelyet csak akkor hagyott el, ha meglátogatta idős édesapját, az egyszerű és kegyes férfit; pedig Jermolov egyike volt azoknak, akik a legnagyobb kegyetlenséggel pusztították a Kaukázus népeit és kultúráit. Később azt is megtudhatjuk Puskintól, hogy e rémisztő tábornok háza a városi hivatalnokok kivételével mindenki előtt nyitva állt, ebből pedig az következik, hogy a közönséges parasztok bejáratosak voltak hozzá, míg a *csinovnyik*ok (akiknek rossz hírét keltették az orosz irodalomban) nem. Gumiljov turkesztáni tábornokai Puskin Jermolovját tekinthetik az ősüknek, hiszen ő az igazságosság mintaképe, aki felvilágosodást és civilizációt vitt az alsóbbrendű fajok számára. Mintha a költő azt akarta volna elérni, hogy inkább állítólagos erényeiért, nem

pedig katonai sikereiért tiszteljék a tábornokot.[10] Ez a nacionalista fantázia egészen Nyikolaj Karamzinig megy vissza, aki azt állítja a *Történet*ben, hogy Moszkóvia morális befolyása miatt volt képes kiterjeszteni uralmát, nem pedig azért, mert hatékonyan tudta forgatni a kardot.

Oroszország békés terjeszkedésének mítosza különböző formákban élt tovább az orosz irodalomban; ennek egyik leggyakoribb megjelenési formája a kifinomult idős tábornok (vagy más katonatiszt) sztereotípiája. Tatyjana végül egy idős tábornokhoz megy feleségül az *Anyegin*ben, akit – mint Tatyjana mondja – kedvel az udvar. Minek köszönhetően részesülhetett oly sok kegyben az idő férfi? Allen Chew orosz történelmi atlasza szerint különféle katonai hadjáratok tehették kedveltté Tatyjana férjét I. Sándor vagy I. Pál udvarában: ilyen a Kaukázus pacifikálása, az 1794-es Kościuszko-felkelés leverése vagy néhány korai közép-ázsiai hódítás. De a tábornok múltját elhomályosítja nagylelkű mosolya, tökéletes modora és a hiúság hiánya. Barátságosan üdvözli Jevgenyijt, abban a tévhitben mutatva be feleségének, hogy még sosem találkoztak. Az idős tábornok maga a színtiszta feddhetetlenség és kedvesség, Tatyjana ezt hűségével jutalmazza.[11] Szolzsenyicin *Rákosztály*ában az oroszok éppígy túlcsordulnak az üzbégek iránti kedvességtől. Mintha az író képzeletbeli ellenfelekkel vitázna, és arról próbálná meggyőzni őket, hogy az adott körülmények között félreértés bármiféle gyarmati elnyomásról beszélni.

Gumiljov már a vers címével is alkalmazza „az idegen földrajz kisajátításának" nevezett eljárást: *Turkesztáni tábornokok*. Akkor alkothatunk fogalmat e kifejezés ideológiai tartalmáról, ha behelyettesítjük

[10] Александр Сергеевич Пушкин, *Полное собрание сочинений,* VI., Наука, Москва, 1966, 641. Alekszandr Nyevszkij a másik példa arra, hogy az oroszok milyen szívesen állítják be kedvesnek és szentnek a katonáikat: John FENNELL, *The Crisis in Medieval Russia 1200–1304,* Longman, London – New York, 1983, 101–121.

[11] John GARRARD, *Corresponding Heroines in Don Juan and Evgenii Onegin,* Slavonic and East European Review 73/3. (1995), 428–448.

Közép-Ázsia orosz meghódítását a III. Birodalom vazallusává vált Szovjetunió leigázásával, és elképzeljük, hogy a későbbi német költők „orosz tábornokként" emlegetik Heinz Guderiant és Friedrich von Paulust. A cím földrajzi imperializmusa Alber Camus Algériájára emlékeztet, amely ugyanígy üres színpaddá vált, hogy a francia színészek eljátszhassák rajta az emberi állapotról szóló francia tragédiákat.

Mihelyt az oroszok megalapozták katonai jelenlétüket Közép-Ázsiában az 1860-as és 1870-es években, máris megkezdődött a hadizsákmány begyűjtése. „A megszálló hivatalnokok és beosztottjaik az orosz invázió legelső napjaitól kezdve mindenféle rendű és rangú közép-ázsiai tárgyak ezreit vitték el győzelmi trófeaként vagy hadizsákmányként, és szállították őket Szentpétervárra vagy Moszkvába" – írja a térségre szakosodott amerikai kutató.[12] Amikor Kaufmann tábornokot kinevezték Turkesztán katonai kormányzójává, „elrabolta Közép-Ázsiából a szuverenitás mozdítható szimbólumait, s velük együtt a szellemi élet és a történelem írott emlékeit is". A tárgyak között, melyek eltulajdonítása szegényebbé tette az üzbég történelmet és gazdagabbá az oroszt, ott volt a kánok ezüst trónja (amely most a Kreml Múzeumában, az *Oruzsejnaja Palata* szekcióban található), számos középkori kézirat (köztük a koráné), mecsetek ősrégi edényeivel és egyéb műtárgyakkal együtt. Amit nem lehetett elvinni, azt lerombolták vagy megszentségtelenítették: ez a sors várt a temetőkre, a történelmi épületekre és az uralkodók sírjára.

A fosztogatások egyik résztvevője így írta le az 1870-es években a turkesztáni műkincsek tömeges elrablását:

> Von Kaufmann-nak hála számos közgyűjteményünk és múzeumunk gazdagodott a legértékesebb tárgyakkal és [...] rengeteg arab, perzsa, közép-ázsiai és más keleti kézirattal. Tudományos Akadémiánk *Aziatszkij Muzej*ában ugyancsak tömegével vannak Közép-Ázsiából hozott értékes kéziratok; a *Carszkoje Szeló*-i Arzenált pedig rengeteg arany és ezüst ékszer, lószerszámdísz, pénz és a hivai kánok pecsétjei ékesítik.[13]

[12] ALLWORTH, *I. m.*, 213 skk.
[13] *Uo.*, 213.

Edward Allworth rámutat arra, hogy a szovjet időkben is javában folytatódott a rablás. Így például az Ermitázs Szolzsenyicin életében is kapott tárgyakat Közép-Ázsiából. „Az orosz politikai irányvonal nem változott; mintha arra irányult volna, hogy megfosszák Közép-Ázsiát legjelentősebb szimbolikus emlékeitől, legyenek azok ókoriak, középkoriak vagy modernek."[14] Csak a posztszovjet időszakban állították le a rablást, amikor helyi tiltakozási hullám söpört végig egész Közép-Ázsián, az Oroszországi Föderáció egyes részeit is beleértve. Az 1990-es években régészeti feltárást végeztek a mongol határ közelében fekvő Ukok-fennsíkon, a föderáció altaji térségében, és szkíta harcosoknak vélt 2500 éves múmiákat találtak. A leleteket Moszkvába szállították, de 1995-ben az Altaj Köztársaság törvényt hozott a nemzeti kincsek elrablása és elszállítása ellen. A köztársaság moszkvai képviselője, Alekszandr Manzirov kijelentette: „Ez a mi nemzeti kincsünk. Miért kellene elvinni?" Az oroszok azt felelték, hogy visszaviszik a múmiákat, ha biztosítani tudják a megőrzésüket. „Senki sem lop el senkitől semmit" – erről biztosították az „őslakosokat".[15] Mint emlékezhetünk, hasonló érvek hangzottak el, amikor 1816-ban Görögországból Angliába szállították Elgin márványait, majd eladták az anyagot a British Museumnak. A posztszovjet ellenállás másik példája az 1993-as ankarai konferencia volt, amelyen az újonnan függetlenné vált közép-ázsiai államok tudósai megállapodtak a latin betűs ábécé felvételében, bár az üzbég nyelv esetében elfogadtak bizonyos, később egyeztetett módosításokat.[16]

[14] *Uo.*, 216.
[15] Associated Press, 1995. október 10.
[16] Hasan B. Paksoy bevezetője: *Central Asia Reader. The Rediscovery of History*, M. E. Sharpe, Armonk (NY) – London, 1994, IX. A Tatár Köztársaság ugyanígy fogadta el a tatár nyelv latin betűs írott változatát 1997-ben Kazanyban, a Tatárok II. Világkongresszusán. Rimzil VALIJEV és mások, *Tatarstan faces challanges*, Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió, 1997. december 31.

Alekszandr Szolzsenyicin kisajátító retorikája

Katonai pályája egy bizonyos pontján Szolzsenyicin Leningrád közelében volt ütegparancsnok. Ekkor vagy diákéveiben az Ermitázsban járva – ami minden művelt orosz számára kötelező zarándoklat – láthatta a közép-ázsiai zsákmányt. A *Rákosztály*ban nem találunk arra vonatkozó utalást, hogy a szerző, aki amúgy igen érzékeny az emberi szenvedésre, egy pillanatig is elgondolkodott volna azon, hogy milyen szerepet játszottak az oroszok ebben a gyalázatos gyarmati epizódban. A *Rákosztály* tárgyszerűségének és az orosz–turkesztáni konfliktus látszólag semleges megítélésének rétegei alatt, a szegény és tanulatlan „tatár" rákbetegeket gyógyító két orvosnő, Donceva és Gangart jóindulata mögött Dosztojevszkij felfogása rejlik, aki 1880-ban örömmel üdvözölte a türkmének pacifikálását *(uszmirenyije) Az író naplójá*ban.[17] A legnagyobb orosz írók nyilvánvalóan magukévá tették az orosz gyarmatosító retorikát, míg a cári és a szovjet uralmat megörökítő üzbég szerzők letompított hangjára jórészt csak a szaktudósok által olvasott könyvekben bukkanunk.

A regény első kiadásában a szerző nem is említi Taskent nevét, mintha nem lenne érdemes a megnevezésre. Mintha csak attól lenne város, hogy otthont ad egy kórháznak, amelyet az oroszok működtetnek. Jellemző, hogy Camus ugyanezt a megoldást alkalmazta, ugyanígy nem nevezte meg a francia gyarmattá vált területek helységeit, embereit és kultúrájuk tárgyi elemeit. Regényeiben gyakran névtelenek Algéria városai, míg Oránt csak francia helyőrségként emlegeti („rien de plus qu'une préfecture française de la côte algérienne"). A kórházba vezető úton, Oleg Kosztoglotov belső monológjában ugyanígy nem esik szó arról, hogy Taskent szovjet-orosz katonai megszállás alatt lévő, idegen város; építészete, lakossága és hangulata lényegesen különbözik attól a látványtól, amelyhez az oroszok hozzászokhattak. Az elbeszélő homályban hagyja azt a tényt, hogy a város egy másik nép központja

[17] Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij, *Kell-e nekünk Európa? Válogatás az író társadalompolitikai írásaiból*, ford. V. Tóth László, Kráter, Pomáz, 1999, 173.

volt, az ezzel járó összes emlékekkel és mítoszokkal együtt. Ennyi erővel akár Leningrád vagy Vologda is lehetett volna, már ami azokat a körülményeket illet, amelyek között az orosz szereplők éltek. Sehol nincs nyoma annak, hogy az író elismerné, Taskentbe is ugyanúgy vágyódnak, mint Moszkvába, ahogy azt megtudhatjuk Csehov *Három nővéré*ből, mert a népek fővárosai általában vonzóak. Kosztoglotov betegsége sem magyarázza teljesen a nem orosz valóság kizárását. Az elbeszélő szándékos vaksága Kosztoglotov kórházi tartózkodása alatt sem múlik el, miközben a hős két nővel flörtöl, számos férfival társalog, végül elbocsátják mint azon kevés szerencsés betegek egyikét, akik legyőzték a rákot.

Másképp is elfedi a szerző Taskent különbözőségét. Az egész regényben elbagatellizálja a város földrajzi fekvését. Kosztoglotovtól és Zojától megtudjuk, hogy Taskent csupán egyike hatalmas ország*uk* számos helyének, ahol joguk van letelepedni, sőt szívesen látják őket, kívánatosnak tartják az oroszok jelenlétét, mert szükségük van az Oroszországban képzett orvosokra, az Oroszország által épített kórházakra és a honosított kultúrára. Márpedig a cselekménybe ágyazott beszélgetések szerint ilyen helyeknek se szeri, se száma. Szolzsenyicin talán akaratlanul visszhangozza Alekszandr Mihajlovics Gorcsakov herceg szavait, aki II. Sándor cár idejében volt külügyminiszter, és a következőképpen érvelt a nyugati hatalmakhoz intézett 1864. november 21-i jegyzékében: „amikor egy civilizáló hatalom kapcsolatba kerül egy barbár néppel, és a rend érdekében annak alávetésére kényszerül, konfliktusba sodródik a törzs hátországával, így a civilizáció határai elkerülhetetlenül kitágulnak".[18] Gorcsakov összevetette az észak-amerikai brit és a közép-ázsiai orosz terjeszkedést, megállapítva, hogy mindkettő civilizációs misszió. Egy évszázaddal később összehasonlíthatjuk mindkét terjeszkedés eredményeit. A taskenti orosz hódítás eredményei Szolzsenyicin idejében is egyértelműek voltak azok számára, akik kíváncsiak voltak rájuk. Az orosz uralom alatt Közép-Ázsia a bolygó talán legsivárabb részévé vált, melyet nem juttatott

[18] Seton-Watson, *I. m.*, 442.

sem kapitalista vállalkozásokhoz, sem technikai képességekhez a „civilizáló" hatalom. Szórványos felkeléseit, így például a basmakok lázadását az 1920-as évek elején gyorsan leverték. Az 1990-es években Üzbegisztán egyes területein magasabb volt a csecsemőhalandóság, mint a szegénységükről és az orvosi infrastruktúra hiányáról hírhedt szubszaharai országok némelyikében.[19] Érdekes módon 1868-ban, nem sokkal Taskent elfoglalása után az oroszok katonai kórházat létesítettek a városban.[20] Aligha kell mondom, hogy a türkmének szempontjából ez nem volt üdvözlendő intézmény: a kórház célja a megszálló hatalom kiszolgálása volt. Saját kórtörténete mellett talán épp e kórház emlékezete ösztönözte Szolzsenyicint arra, hogy az üzbég fővárosba helyezze rákosztályát.

Amikor Szolzsenyicin Taskentbe érkezett a rák áldozataként, egymillió, főként muszlim lakosa volt a városnak, és itt székelt a Szovjetunió Muszlim Tanácsa.[21] Ezt a helyet jelölték ki az üzbégek fővárosának is; ezt a népet az ugyancsak ott élő kazahok rovására állították előtérbe az oroszok. A középkorban Taskent a türk-tatár népesség kulturális központja volt, és az orosz uralom alatt is jelentős turkesztáni város maradt. Talán a 20. században is a türk-tatár nemzetiségek olvasztótégelye maradt volna, ha az oroszok a *divide et impera* maxima szellemében nem szakítják külön csoportokra a gyengülő nemzetiségeket. Az üzbégeket a kazahok ellen uszították, az olyan írók pedig, mint Szolzsenyicin, „tatároknak" nevezték a bennszülötteket. Ahogy egy közép-ázsiai tudós megjegyezte,

> [...] a cári közigazgatás arra törekedett, hogy a lehető legjobban feldarabolja a közép-ázsiaiakat, majd eltérő (és változó) népneveket, jogi megjelöléseket alkalmazzon ezekre a töredékekre. A szovjet uralom alatt

[19] *Аральская катастрофа,* Новый Мир 1989. május, 182–241; *CIA World Factbook 1993,* Washington DC, 1994.
[20] Вахабов, *I. m.,* 27.
[21] *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Soviet Union,* szerk. Archie Brown – Michael Charles Kaser – Gerald Stanton Smith, Cambridge UP, Cambridge, 1982, 136.

> megismétlődött ez a folyamat, új változatokkal gazdagodva. Emellett a szovjet funkcionáriusok olyan „új" nyelveket „fedeztek fel" és öntöttek hivatalos formába az 1930-as években, mint az üzbég, a kazah és mások, így a közép-ázsiaiaknak tolmácsokra volt „szükségük" ahhoz, hogy kommunikálni tudjanak egymással, vagy még inkább arra, hogy az oroszt fogadják el *lingua franca*ként.[22]

Az 1920-as években Moszkva elfojtotta a Taskentben újjászületett türk-tatár mozgalmat, és ellenőrzése alá vonta a város kulturális életét. Ahogy Ryszard Kapuściński *A birodalom* című művében megjegyzi, Taskentben annyiból állt az októberi forradalom, hogy az egyik csoport orosz hadat üzent a másik csoport orosznak. Ez azt jelentette a türkmének számára, hogy folytatódik az orosz uralom.[23] A szovjetek alatt cirill betűkre cserélték az arab írást, megtisztították az oroszellenes elemektől az irodalmi emlékeket, és új kulturális kánont kényszerítettek az alattvalókra. „Az egykor angolok által kigondolt, Ázsiában és Afrikában alkalmazott *indirect rule* rendszert Moszkva is átvette, s ez totális hatalmat biztosított számára" – teszi hozzá Kapuściński.[24] A közép-ázsiai történelmet az orosz igények szerint átszabó pamfletek jelentek meg. Az egyik ilyen szerzője arra törekedett, hogy a többi nemzetiség fölé helyezze az üzbégeket: „mivel egy orosz írta a pamfletet és orosz nyelven terjesztették, ettől még nagyobb ideológiai súlya lett" – mondja Allworth.[25] A nyugati történészeknél is találunk hasonló törekvéseket; egyesek újra akarták írni a leigázott országok, köztük néhány európai ország történelmét is.[26] Az orosz könyvkiadók, egyetemek és iskolák monopóliumot szerez-

[22] Paksoy, *Central Asia Reader,* ix.
[23] Ryszard Kapuściński, *A birodalom,* ford. Szenyán Erzsébet, Európai Utas – Századvég, Budapest, 1993, 207. „1917-ben a cárellenes lázadást Turkesztánban nem az üzbégek vagy kirgizek szítják, hanem a helyi gyarmatosítók, az oroszok, s ily módon megőrzik hatalmukat, ezúttal már mint bolsevikok."
[24] *Uo.*
[25] Allworth, *I. m.,* 239–240.
[26] Said, *Culture and Imperialism,* 179.

tek az üzbég-kazah népesség ellátására. Itt még átalakulóban volt a nyelv, új türk-tatár nyelvek fejlődtek ki belőle, de megfosztották attól a lehetőségtől, hogy modern kulturális, technikai és tudományos szókészletet fejlesszen ki. Az orosz nyelv túl későn érkezett ahhoz, hogy elpusztítsa a közép-ázsiai identitást, de nagy mértékben akadályozta és eltorzította annak fejlődését. Az orosz nyelvű lapok, a Lityeratura i Iszkuszsztvo Uzbegisztana és a Pravda Vosztoka szerzői elmagyarázták a bennszülötteknek, miről szól a művészetük és a történelmük.[27] Oroszul kellett tudni a szakmai előrehaladáshoz; a törekvők és a reményvesztettek számára valóban elkerülhetetlen volt a kulturális eloroszosodás. Mivel ritkák és az orosz iskoláknál gyengébbek voltak a kétnyelvű iskolák, az anyanyelv rovására sajátították el az orosz nyelvet.[28] Allworth a következőképpen összegezte ezeket a fejleményeket: „Szovjet Közép-Ázsia politikai hatóságai rendkívül költséges, kacskaringós úton vették át Üzbegisztán kulturális örökségét 1922 és 1941 között. [...] Ez a manőver [...] erősen korlátozta a hozzáférhető örökséget, szolgalelkű kulturális *establishment*re cserélték a vezető közép-ázsiai értelmiséget, és terrorizálták a népességet. Ez lehetett az egész művelet célja."[29]

Számos angol nyelvű publikáció tárgyalta a szovjet birodalom nyugati peremén élő alávetett népek elnyomását, de mások leigázását (például az 1920-as évek üzbég felkelését vagy a „véres bárónak" becézett Roman Fjodorovics Ungern von Sternberg tábornok rémtetteit, aki még keletebbre, a mongol fővárosban, Urgában mészárolta le a lakosság felét) már nem örökítették meg. Az 1920-as években átnevelték vagy kiiktatták a közép-ázsiai elitet; ez garantálta, hogy Oroszország ázsiai gyarmatai még hosszú ideig nem hallathatják a hangjukat. Az üzbég felkelés emléke annyira nyomasztotta a moszkvai ideológusokat, hogy a Szovjetunióban kiadott üzbég szótárakból eltávolították „a hit harcosa" jelentésű *mudzsahed* szót, jóllehet a korábbi szótárakban szerepelt.[30]

Bár a hasonló erőfeszítések tömeges méreteket öltöttek, az üzbégek továbbra is ragaszkodtak identitásukhoz. Még 1972-ben is a köztársaság üzbégjeinek 98,82 százaléka jelölte meg anyanyelveként az üzbéget.[31] A Szovjetunió felbomlását követő egy éven belül új nevet kaptak a taskenti utcák és kerületek, elvetették a szovjet korszakban adott neveket, és e föld szülötteivel vagy muzulmán személyiségekkel váltották fel az orosz és szocialista hősöket.[32] Mivel a világi üzbég elit már régóta Törökországot tekintette követendő példának, a Kirov utcából Atatürk utca lett; a Lihacsov utcát Bajkaro utcára cserélték, míg az Október utca Shajhontohur utcává változott. Friedrich Engels átadta a helyét Timur Lenknek, Hmelnickij Kusbeginek, Kujbisev Mirzo Ulugbeknek. Végül lényegében az összes Oroszországhoz kapcsolódó nevet lecserélték. Egyes demográfusok szerint 2105-re az üzbégek lesznek legtöbben az összes korábbi szovjet nemzetiség közül, lélekszámuk az oroszokét is meghaladja majd.[33]

Ilyen kontextusba illeszkedik Szolzsenyicin regénye: 19. századi zsákmányszerzés, szovjet tisztogatások, a turkesztáni identitás lerombolására kidolgozott és kivitelezett stratégiák. Számtalan emlékművet emeltek Turkesztán vereségének; Taskent is bővelkedik ilyenekben, a „bennszülöttek" pedig olyan keserűséggel tekintenek ezekre, amilyet az oroszok éreznek, ha felidézik, micsoda pusztítást szenve-

[27] *История узбекской советской литературы. Узбекская литература периода борьбы за построение и победу социализма, 1917–1941,* I–V., szerk. Комил Яшин, Фан, Ташкент, 1987; *История узбекской литературы. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции,* I–II., szerk. А. Х. Хайтметов, Фан, Ташкент, 1987.

[28] Hélène CARRÈRE D'ENCAUSSE, *Decline of an Empire. The Soviet Socialist Republics in Revolt,* ford. Martin SOKOLINSKY – Henry A. LA FARGE, Newsweek Books, New York, 1979, 185.

[29] ALLWORTH, *I. m.*, 230.

[30] *Uo.*, 175.

[31] *Uo.*, 299.

[32] Министерство связи Республики Узбекистан, *Телефонный справочник для делового человека,* Министерство связи, Ташкент, 1992.

[33] Michael S. BERNSTAM, *The Demography of Soviet Ethnic Groups in World Perspective = The Last Empire. Nationality and the Soviet Future,* szerk. Robert CONQUEST, Hoover Institution Press, Stanford (CA), 1986, 322.

dett el Leningrád a náci ostrom alatt. A regényben még sincs nyoma a turkesztáni panaszoknak. Olyan hatékonyan sikerült eltüntetni a történet bennszülött hátterét, hogy sok olvasó Oroszországról szóló regénynek tartja a *Rákosztályt*, amelyet nyilván e hatalmas ország valamely távoli, ázsiai szegletébe helyeztek, de mégiscsak Oroszországban játszódik. Az orosz megfigyelő tekintélye áthatja a cselekményvezetést, valamint az életről és halálról szóló eszmefuttatásokat, melyekkel az elbeszélését fűszerezi Szolzsenyicin. A szereplőknek kizárólag orosz tudatuk van. Nem éreznek lojalitást az ország iránt, amely menedéket adott nekik vagy szüleiknek a háború és a nyomorúság elől. Ebben a tekintetben Donceva és Gangart doktornő olyan, mint Pecsorin és Makszim Makszimics: bennük sem alakul ki semmiféle lojalitás a Kaukázus iránt. A *Rákosztályban* nyoma sincs annak, hogy itt két társadalom áll szemben egymással. Ezek a hiányosságok emlékeztetnek azokra a szovjet korszakban készült fényképekre, amelyekről eltüntették a párt kegyvesztett tagjait: arcok helyett jelszavak a háttérben történetek helyett csend. Szolzsenyicin rendkívüli alapossággal töröl, és ehhez járul még az erkölcsi kérdésekben nála megszokott didaktikus hang, így nehéz lenne ártatlan dolognak tekinteni a türkmének elnémítását. Kosztoglotov és a regény számos orosz szereplője nagyon is képmutatóan fojtja el az igazi Taskent hangjait, ugyanakkor a regény mesélője nem győzi hangsúlyozni, mennyi jót tettek az oroszok a bennszülöttekkel. *A hölgy mintha nagyon is fogadkoznék.*

A kórházban a beszélgetések és a cselekmény fordulatai emelik ki az oroszok felsőbbrendűségét. Homi Bhabha amellett érvel, hogy az efféle gyarmatosító diskurzus megtörik a gyarmatosító állítólagos felsőbbrendűsége által keltett ellentmondásokon és feszültségeken, de Szolzsenyicinnál kevés bizonyítékot találunk az efféle törésekre. Az oroszok monologizálnak és magabiztosak, a tatárok együgyűek és készségesen fogadják az utasításokat. Saraf Szibgatov, egy „tatár" arra kéri Kosztoglotovot, okosítsa ki arról, hogy mi a rák igazi ellenszere.

„»Úgy van Oleg, halljuk a gombát!« – kérte Szibgatov. »A lényeget, Oleg!« Kosztoglotov rábólint. »Hogy az elején kezdjem, Saraf, az a korábbi beteg azt mesélte nekem Maszlennyikov doktorról, hogy a Moszkva melletti alekszandrovi járás zemsztvo orvosa, aki évtizedekig, mert azelőtt ez volt a szokás, dolgozott ugyanabban a kórházban.«"[34] Egy másik „tatár", Ahmadzsan a Jenyiszej vidékén élő bennszülöttekről faggatja az orosz Vagyim Zacirkót, aki utazásai során találkozott velük: „És mondd, milyen mundérban járnak azok az evenkek?"[35] Kosztoglotovhoz hasonlóan Vagyim is engedelmeskedik: így oktatja a helyieket a legjobb gyarmatosító. Sehol a regényben nincs arra vonatkozó utalás, hogy az oroszok bármit is tanultak volna az üzbégektől. Megtudjuk, hogy Donceva doktornő Moszkvából Bakuba utazik, miközben a rák gyógyszerét keresi. E nemes törekvéssel ellentétben áll az, hogy a bennszülöttek nem mehetnek sehova, különös tekintettel Moszkvára. Moszkva eljöhet hozzájuk, civilizációs küldetését teljesítve, de ők nem mehetnek oda: gyarmati környezetben ez a cselekvés szokásos módja. Az orosz gyarmatosítás egyik sajátossága az a kettős akadály, amely meggátolja a bennszülötteket abban, hogy a birodalmi központba utazzanak és ott tartózkodjanak. Az egyik akadály a pénzeszközök és az útlevél, a másik a *propiszka*, vagyis a metropoliszban való tartózkodáshoz szükséges engedély hiánya. Munka nélkül nem lehet propiszkát szerezni, propiszka nélkül viszont nem juthat munkához az ember. A Szovjetunió bukása után törvénytelennek nyilvánították a propiszkát, de ezt a törvényt nem léptették életbe. Az 1990-es években Moszkvában még mindig

[34] Alekszandr Szolzsenyicin, *Rákosztály. Regény*, ford. Szabó Mária, Árkádia, Budapest, 1990, 153–155. „Давай, Олег, о березовом! Что ты начал? — просил Сибгатов [...] Но ты по порядку, Олег! [...] Если с самого начала, Шараф, то вот. Про доктора Масленникова тот прежний больной рассказал мне, что это старый земский врач Александровского уезда, под Москвой." Александр Солженицын, *Раковый корпус* = Uő., *Собрание сочинений*, III., YMCA Press, Paris, 1979, 139–141.

[35] Szolzsenyicin, *Rákosztály*, 270. „Скажи, а какое ж у этих эвенков обмундирование?" Солженицын, *Раковый корпус*, 296.

vadászott a rendőrség a közép-ázsiai vagy kaukázusi külsejű személyekre, időnként pedig a közönséges állampolgárok verték el őket.[36]

Mindegyik kórházi beszélgetés olyan, mintha az oroszok hatalmukat gyakorolnák a helyiek fölött. E beszélgetések összességükben arról tudósítanak bennünket, hogy a világ e része Oroszország jogos ellenőrzése alatt áll. Szolzsenyicin azt a forgatókönyvet viszi színre, amelyet Sabiryan Badretdinov elemzett, más orosz regényeket vizsgálva: a bennszülöttek naivak és együgyűek, az oroszok megérőek és türelmesek.[37] Ilyen retorika segítségével oroszosították Közép-Ázsiát, pontosan úgy, ahogy Szibériát egy ennél is régebbi hagyomány népesítette be – ha mégoly ritkán is – orosz tábornokokkal és katonákkal, rabokkal és száműzöttekkel, geológusokkal és etnográfusokkal, végül pedig olyan orosz irodalmi hősökkel, akik orosz problémákat vittek színre nem orosz területeken, így kebelezve be azokat a birodalomba. Így járul hozzá az írók, intézmények és kormányok tekintélye ahhoz, ahogy a hódítók kezdetben bemutatják a gyarmatokat, ez ad presztízst és sérthetetlenséget ennek az ábrázolásnak. Az ilyen tanúságtétel és tekintély pedig nem egykönnyen vonható kétségbe.[38]

Nizamudtin Baharomovics doktor az egyetlen olyan bennszülött a *Rákosztály*ban, akit művelt emberként szerepeltet az író. Türk-tatár családnevét orosz végződés torzítja el. Őt nevezték ki a kórház vezetőjének, de az elbeszélő szerint elég gyatrán látja el a feladatát. Szolzsenyicin azzal az egyetlen tulajdonsággal ruházza fel, hogy nem tud törődni a betegeivel és a beosztottjaival. Visszataszító papírfigura marad, sosem jelenik meg emberi lényként, nem vesz részt lényeges történésben. Az egyetlen megjegyzéséből ítélve, melyet az író engedélyez neki, érzéketlen és közönyös bürokrata. A következőket mondja

[36] Maksz Ognyov, *Sorry State of Human Rights in Russia*, Agence France-Presse 1998. november 30.; Paul Goble, *North Caucasus. The Return of a Dangerous Concept*, Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió, 1998. november 6.

[37] Sabiryan Badretdinov, *Sincere Soldiers and Naive Servants*, Transitions 5. (1998. december 15.), 99–100.

[38] Edward W. Said, *Orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Európa, Budapest, 2000, 88.

arról, hogy miért nincs felmosórongy: „Ha egyszer a minisztérium nem tervezte be? Azt várják talán, hogy a saját zsebemből fogom megvásárolni?"[39] Lehet, hogy Szolzsenyicin hallott hasonló megjegyzést egy üzbégtől, amikor ő maga is egy taskenti kórházi ágyon feküdt. A regényben persze megmozdulnak a jó orosz orvosok és műtősök, hogy beszerezzék a szükséges dolgokat. Szolzsenyicin azonban, talán akaratlanul, de épp azt örökíti meg itt, amit Homi Bhabha a „gyarmati mimikriben" való részvétel elutasításának nevez, ez pedig a gyarmatosítók parancsainak szándékos félreértésében vagy nyilvánvaló céljaik félreértelmezésében mutatkozik meg. Az oroszok megkövetelték, hogy hajtsák végre a különböző minisztériumok parancsait, az ettől való eltérés szigorú büntetést vont maga után. Nem lehetséges-e szarkazmusként értelmezni az üzbég megjegyzését, amellyel arra az elviselhetetlen helyzetre reagált, hogy a moszkvai minisztérium dönt országa és kórháza legapróbb részletkérdéseiben is? Hélène Carrère d'Encausse szerint a Szovjetunió nem orosz köztársaságaiban a párt első titkára mindig bennszülött származású, míg a másodtitkár mindig orosz nemzetiségű, de ő az igazi főnök.[40] A moszkvai minisztériumokat javarészt oroszok vagy a nemzetiségek eloroszosodott tagjai működtették. A gyarmatosító által előírt játékszabályokhoz való látszólagos alkalmazkodás egyik eszközeként a gyarmatosított bennszülött bosszús kommentárja egyfajta bomlasztó, ironikus kompromisszum vagy éppen színlelt engedelmesség lehet, amely azzal zavarja meg a gyarmatosító tevékenységet, hogy nem teljesíti azokat a törvényeket és nem tartja fenn azt a rendet, amelyet a gyarmatosítók szeretnének bevezetni a gyarmaton. Az oroszok esetében ez a rend utáni vágy önmagában is iróniával volt terhes, hiszen a rendezettség magában a gyarmatosító kultúrában is inkább volt követelmény, mint megvalósult eredmény. Szolzsenyicin szerette vol-

[39] Szolzsenyicin, *Rákosztály*, 96. „[...] если министерство не предусмотрело -неужели я вам буду на свои деньги покупать?" Солженицын, *Раковый корпус*, 88.

[40] Carrère d'Encausse, *I. m.*, 135.

na hűségesen megörökíteni a „bennszülöttek" viselkedését, úgy, ahogy maga is megfigyelte, amikor Taskentben betegeskedett, ez pedig többet adhatott annál, amennyit be akar mutatni a szerző.

Igor Zotov orosz irodalomkritikus szerint Szolzsenyicin *Gulag-szigetvilág* utáni műveinek látványos kudarca azzal magyarázható, hogy az író képzelete szegényes.[41] Szolzsenyicint az érdekli, mondja Zotov, hogy megtanítsa az embereket a történelem helyes értelmezésére. Íróként szerencséje volt, hogy elég sok történelmi eseménynek volt tanúja, és megörökítette az emlékeit a *Gulag-szigetvilág*ban. De az orosz történelem fennmaradó részét könyvekből tanulta, ezért nem érzékelte – tehetnénk hozzá – a gyarmati kizsákmányolás problémáját. Oroszország kanonikus története, melyet a cári és a szovjet tankönyvekből tanult, elfedett egy másfajta történelmet: azt, amelyet nem kívántak feltárni az Oroszországban hatalmon lévő osztályok. Zotov azt állítja, hogy miután Szolzsenyicin kivívta a kiemelkedő író rangját, a russzofil ideológia szolgálójaként kötelezte el magát. Szenvedélyesen vágyott arra, hogy virágozni lássa Oroszországot és hogy az orosz nép megvalósítsa a benne rejlő legjobb potenciált, ez pedig végsősoron erősebbnek bizonyult, mint a művészi érzéke. Regényírás helyett politikai traktátusokat kezdett írni, s végül létrehozta *A vörös kerék* című nagyratörő regényfolyamot (1971–1993).

Zotov megjegyzései a *Rákosztály*ra is érvényesek, noha ez a regény megelőzte a *Gulag-szigetvilág*ot. Szolzsenyicin didaktikussága már az utóbbi befejezése előtt megerősödött. A *Rákosztály*ban kisajátította Üzbegisztánt Oroszország számára, s ugyanakkor bemutatta a morális érettség és felsőbbrendűség állapotát elért orosz nők és férfiak kollekcióját az 1950-es évekből, amely tökéletesen megfelelt az álmainak. Magasan képzett orosz nőalakjai, Donceva és Gangart doktornők Orescsenkov professzorhoz hasonlóan a legjobb 19. századi szépírók modelljei alapján megrajzolt fabábuk; ők fejezik ki azt az írói vágyat, hogy magas erkölcsi szintre emelje az orosz életet. Bármilyen dicséretes is ez a vágy, mégis hamvába holt, mert a szerző behódol a hatalmi patológiának. Orosz nőalakjai szakmai téren kiemelkedők, mégis van idejük a nevelésre, de nemcsak otthon, hanem a munkahelyükön is, arról nem is beszélve, hogy milyen jó pajtások. Orescsenkov professzor maga a megtestesült bölcsesség, kis házának tökélye pedig *mutatis mutandis* a Jane Austen azonos című regényében megörökített mansfieldi kastély tökéletességére emlékeztet. A nagylelkű Donceva doktornő akkor nyújt jótékony segítséget Szibgatovnak és sorstársainak, amikor katonai erőszak folyik a háttérben, és tönkreteszik a törékeny üzbég gazdaságot az orosz gyapotüzemek kedvéért. Szolzsenyicin azonban, Jane Austennel ellentétben, mintha célzatosan kímélné meg az olvasót az ilyen kétértelmű részletektől. A szerző szándékosan hagyja figyelmen kívül a nemzeti problémákat, ez pedig elárulja, milyen kínosan érinti minden olyan kritika, amely arra az orosz politikai struktúrára vonatkozik, melynek nem a kommunista ideológia diadala a kizárólagos célja.

A posztkolonialista elmélet szemszögéből nézve Szolzsenyicin didaktikussága hazugnak bizonyul. A legkevésbé sincs összhangban a valós tendenciákkal, amikor négy gyerekkel áldja meg Kapitolina Matvejevna Ruszanovát, mintha így előlegezné a remélt demográfiai fordulatot Közép-Ázsiában, ahol Szolzsenyicin életében ugrásszerűen megnőtt a muszlim népesség lélekszáma. Tisztában kellett lennie a tényleges demográfiai trendekkel, amelyek azt jelezték, hogy míg az orosz apparatcsikoknak rendszerint egy vagy két gyerekük volt, addig az üzbégeknek háromszor annyi.[42] Bár Ruszanov visszataszító, van benne annyi emberi méltóság, hogy személyesen nem kínoz vagy gyilkol meg senkit. Nem így a tatár Ahmadzsan, a Gulag megátalkodott fegyőre, aki abba a gyűlöletes kommunista típusba tartozik, amely napról napra, évről évre könyörület nélkül követ el bűnöket a *zek*ek ellen, sosem esik meg a szíve rajtuk. Ahmadzsan azt állítja, hogy a zekek „nem emberek", és túltáplálják őket.[43] Amikor sarokba

[41] Игорь Зотов, *Александр Солженицын, Альбер Камю и кризис воображения*, Огонёк 29. (1995. július), 66–67.

[42] Bernstam, *I. m.*, 346–349; Carrère d'Encausse, *I. m.*, 86.

[43] Szolzsenyicin, *Rákosztály*, 484–485.

szorítják, azt mondja, nem az ő dolga, hogy kérdéseket tegyen fel, arra ott van a főnökség. A csúcson pedig, sugalmazza Szolzsenyicin, Lavrentyij Berija (egy grúziai mingrél) és maga Sztálin (egy grúz) áll. Az ember ebből arra a következtetésre juthat, hogy a hatalmas Gulag-birodalomnak nem az oroszok voltak az urai, mert a szovjet korszakban kiiktatták a központot, és a periféria bűnöző elemei vették át a hatalmat. Cecil Rhodes legalább nem bizonygatta azt, hogy a gyarmatosított népek áldozata volt.

A különféle rákbetegségeket vagy azok stádiumait, illetve a betegek életkörülményeit szintén úgy árnyalja a szerző, hogy ezek is erősítsék az oroszok tekintélyét. A tatár Szibgatov tábori ágya a kórtermen kívül van, így neki még abban a parányi magánszférában sincs része, amit a kórtermi ágy és az éjjeliszekrény nyújthat. Az ember nehezen képzelhet el olyan orosz nemzetiségű beteget, akit még ettől az apró kényelemtől is megfosztanak a kórházban egy nem orosz köztársaságban, ahol mindig az oroszokat illeti az elsőbbség. Szibgatov rákja különösen rosszindulatú és büdös, ezért szüksége van fürdőkre vagy valamilyen egyéb kényszermegoldásra, és az orosz betegápoló ezt nagylelkűen lehetővé is teszi számára. Az író teljes politikai, szociális és személyes függőségbe helyezi Szibgatovot, aki a gyarmatosító nemzet tagjának kedvességét, áldozatkészségét élvezi. Az elbeszélő angyali természetet tulajdonít neki – milyen kényelmes megoldás. Bár Ruszanov nyilvánvalóan nem a szerző kedvence, a pártvezető előrevetített elmúlását kényelmes otthonában várhatja ki, távol attól a megerőltető munkától, amelynek Szibgatov a sérülést, a rákot és végül a halált köszönheti. Az efféle etnikailag meghatározott képek halmozása asszociatív hatást kelt. Hogy ez mennyire megköti az ember kezét, azt jól tudják azok az amerikaiak, akik tiltakoznak, ha diszkriminatívan ábrázolnak egyes kisebbségeket a médiában. Ha bizonyos etnikai csoportok tagjait állandóan vesztesként és csődtömegként ábrázolják, az összbenyomás romboló hatással lesz az adott kisebbség fiataljaira és befolyásolható tagjaira. Akik tiltakoznak az ilyen rendszeres diszkrimináció ellen, azok nem kvótákat követelnek,

inkább azt szorgalmazzák, hogy ne engedjenek a könnyű sztereotípiák csábításának. Tagadhatatlan, hogy ezt nem könnyű elérni, de legyen bármilyen nehéz is, a panasz ettől még jogos. Nem meglepő, hogy az irodalom is hozzájárul a sikerek és kudarcok hasonló elosztásához; a posztkolonialista elmélet számos olyan esetre mutatott rá a nyugati irodalmakban, ahol több mint igazságtalan a különböző nem fehér csoportok ábrázolása. Az a tény, hogy Szolzsenyicin regényében a tatárok állandó vesztesek, és csak az oroszok érnek el sikereket, elősegíti az etnikai sztereotípiák kialakulását, amelyek azt sulykolják, hogy a Másik identitása alsóbbrendű. Gyarmati körülmények között az a tény, hogy Kosztoglotov felépül a rákból, túllép azon az egyetemes érvényű etikai jelentésen, amelyet a kritikusok tulajdonítottak a gyógyulásának. Kosztoglotov felépülése persze azt is jelképezi, hogy erkölcsi győzelmet aratott a Gulag urai fölötti, de jóval több ennél. A győztes orosz sztereotípiáját is erősíti. Bizonyos lehetőségek széles köréhez kapcsolódik, amelyek nyitva állnak az oroszok előtt a birodalomban. Kosztoglotov oroszsága nagy kegyesen helyet biztosít számára a Szovjetuniónak nevezett területek tarka szőttesén. Mivel orosz, Moszkvában vagy Taskentben is lehet jövője, hiszen sehol sem idegen. Gyógyulása a fejlődés és a cselekvés esélyét jelképezi, amely az oroszoknak megadatott a Szovjetunióban, míg Szibgatov előrevetített halála a bennszülöttek hanyatlását szimbolizálja. Az élet bizonyította azt, hogy Szolzsenyicin tévedett; ez adja a regény ironikus kicsengését, amely független a szerzői szándéktól.

A *Rákosztály* bővelkedik az „országunkra" vagy „a kerek világra" vonatkozó utalásokban, de ezt csakis az oroszok építették, még véletlenül sem az őslakosok. „Nagy az ország" – mondja Zoja. „A szülőházámban vagyok" – jegyzi meg Kosztoglotov. „Mindenféle ember él a kerek világon" – bizonygatja Sztyofa néni Gyomkának, egy másik orosznak; íme, így éreznek azok, akik sosem tapasztaltak etnikai megkülönböztetést. „Maga nem a hazáját szereti, hanem a nyugdíját!" – kiált fel Kosztoglotov. Moszkva a mértéke mindennek, a boldog-

ságtól a táncokig.[44] Abszurd lenne, ha Szibgatov vagy Abdullahimov emlegetné a „mi hazánkként" Moszkvát. Amikor viszont megkérdezik Zoját, az orosz orvostanhallgatót, hogy hol fog dolgozni, miután végez, vállat von és csak annyit mond: „Nagy az ország".[45] Emögött az a feltételezés rejlik, hogy mindenütt örömmel fogadnák a szovjet domíniumban. Üzbégtől aligha hallhatnánk ilyen felkiáltást. Amikor Vega Gangart Kosztoglotov állapota miatt aggódik a váróteremben, a férfi azt feleli dacosan: „A szülőhazámban vagyok, miért szégyelljem magam?"[46] Pedig az elbeszélő tisztában van vele, hogy Taskent nem Oroszország, hiszen röviddel ezután megjegyzi Kosztoglotovról: a férfi nem térhet vissza Oroszországba. A szereplők újra meg újra megerősítik, hogy Moszkva a központ, olykor akaratlan iróniával bizonygatják ezt, mint például Avijeta Ruszanova, a tipikus orosz *apparatcsica* – amúgy elvetélt író –, aki savanyú képpel közli az apjával, hogy a Gulag túlélői mind Moszkvába sereglenek, mint „legyek a mézre".[47] Az amerikai Georgiába hajózott brit fegyencektől vagy az amerikai brit telepesektől eltérően az oroszokban nem alakult ki lojalitás a föld iránt, ahol letelepedtek, ahol szenvedtek. Pusztán Moszkva csatlósának tekintették az adott tartományt, és minden orosz anyanyelvű embertől elvárták, hogy hasonlóan határozza meg a prioritásokat.

A *Rákosztály* olyan regény, amely megerősíti a gyarmati telepes jelenlétét a fegyveres erővel meghódított területen; olyan regény, amely megpróbálja elmondani a világnak, miről szól Üzbegisztán: Oroszországról. A regény azon kulturális termékek sorába tartozik,

[44] „У нас его ещё не танцуют. В Москве, и то мастера." Солженицын, *Раковый корпус,* 128. „Nálunk még nem ismerik, csak Moszkvában, ott se mindenki." SZOLZSENYICIN, *Rákosztály,* 139.

[45] SZOLZSENYICIN, *Rákosztály,* 37.

[46] SZOLZSENYICIN, *Rákosztály,* 70. „Я – у себя на родине, кого мне стесняться?" Солженицын, *Раковый корпус,* 64.

[47] „А они в Москву-то и лезут теперь, им там как мёдом намазано." Солженицын, *Раковый корпус,* 272. „Éppen Moszkvába jönne mind. Mint legyek a mézre." SZOLZSENYICIN, *Rákosztály,* 298.

amelyekre az oroszok közép-ázsiai jelenléte épült; ezek tették lehetővé, hogy – még ha éhesek és tetvesek is voltak – büszkén álljanak Üzbegisztánban mint e föld törvényes urai. Amikor Kosztoglotov kihívóan bizonygatja, hogy „szeretem a hazámat!", akkor értésünkre adja, hogy szeretete kiterjed az egész Szovjetunióra, a központra (Moszkvára) és a perifériákra is; a központra azért, mert az Oroszország szíve, a perifériákra pedig azért, mert a központhoz tartoznak, amely kisugározza a lelkesítő oroszságot a legtávolabbi vidékekre is. Természetesen a szerény Szibgatovnak eszébe sem jut, hogy szeretetére hivatkozva igényt tartson az oroszok földjére.

A *rogyinát* emlegető Kosztoglotov kirohanásai üresen konganak, ha szembeállítjuk egy kortárs üzbég írónő, Etibar Ahunava *Baj-e, ha álmodunk? Mit gondolsz?* című esszéjével. „Bár a hazánkban *[yurtimiz]* vetik és művelik a gyapotot, a pamutot és selymet készítő nőknek [...] nincsenek ilyen anyagokból készült szép sálaik és ruháik."[48] Ugyanilyen hamisan csengenek, ha Razzoq Abdurashid fenséges siratója mellé helyezzük, melyben költő azon kesereg, mekkora pusztítást végeztek az oroszok a turkesztáni kultúrában:

Regisztán,
Ó ősrégi tér!
Mennyi kínt látott kedves fejed.
Színeid csapások szennye vagy kifröccsent vér.
Követeted rab szépségek fejéből rakták?
Bocsáss meg, ha
összetöröm a szívedet,
ha felidézem a múltat, azt a pillanatot...
Én tényleg az utódod vagyok, nem holmi idegen,
ezért sajnállak annyira, Regisztán![49]

Szolzsenyicin regényéből hiányzik az a tudat, hogy az egész orosz szereplőgárda idegenekből és olyan földek bitorlóiból áll, amelyeket a

[48] Idézi ALLWORTH, *I. m.,* 317.

[49] *Uo.,* 318.

nem is túl távoli erőszaknak köszönhetően hagyhattak rájuk. A *Rákosztály* bővelkedik tevékeny, energikus, tehetséges oroszokban, akik számára csukott könyv marad a turkesztáni identitás. A „bennszülöttek" kétdimenziósak, némileg emlékeztetnek arra a színtelen járókelőre, akit Mersault megöl az algériai tengerparton. Ahogy a *Közöny* olvasói sem kapnak betekintést az alakulóban lévő algériai nemzet problémáiba, úgy Szolzsenyicin olvasóinak is az a benyomásuk támadhat, hogy Oroszország természetes úton rendezkedett be mindörökre a közép-ázsiai sztyeppéken. A *Rákosztály*ban a visszhangok és utalások hálózata, melyet John Crowe Ransom az irodalmi mű „textúrájának" nevezett, Oroszországgal, nem pedig Taskenttel rezeg együtt. A *Rákosztály* nem egy orosz Gertrude Stein vagy Ernest Hemingway regénye, melynek egzotikus helyszíne háttérként szolgál egy orosz száműzött kalandjaihoz. Szolzsenyicin még arra sem tesz kísérletet Kipling példáját követve, hogy elismerje a kolónia valóságát és különbözőségét. A *Rákosztály* színtiszta kolonialista regény, amely fékezi az identitás kialakulásának folyamatát a közép-ázsiai köztársaságban. Áthelyezi Oroszországot az ázsiai sztyeppére. Szolzsenyicin nem naiv megfigyelő volt, a Gulag halálos beteg áldozata, aki pusztán leírta, milyen típusú betegekkel találkozott, és milyen segítséget kapott. Író volt, aki a takargatás retorikájával fojtotta el az üzbég tragédiát, amelynek mélyebb okai vannak a szocialista közgazdaságtannál és politikánál. Regénye belemerül a kolonialista retorikába, amely elzárja a türkmének elől a szabad fejlődés útját; a szerző arra törekszik, hogy éretlen emberi lényekként, gyerekekként ábrázolja őket, akik rászorulnak az orosz gyámkodásra, vadaknak állítja be őket, akik soha nem hoztak létre, nem is képzeltek el semmi szépet, semmit, „Ami itteni építészé volna, / Az ő ihletük vagy lelkük csiholta".[50] A regényben megfigyelhető az a törekvés, hogy a szerző véglegesítse Közép-Ázsia földrajzának orosz kisajátítását, s ezt kiterjessze az identitás és a kultúra területeire is. Szolzsenyicin alighanem valamennyi kortárs orosz regényírónál jobban mutatja be, miként volt a birodalom szerves része az orosz nemzettudatnak, hogyan tette magabiztossá és büszkévé az oroszokat még a Gulag-korszakban elszenvedett megaláztatások és az ezzel járó elbizonytalanodás közepette is.

[50] Adam Mickiewicz, *Ősök*, ford. Bella István, Beza Bt., Budapest, 2000, 256.

Ha az 1960-as évek helyett az 1990-es években íródott volna a regény, vajon Taskentet választotta volna-e Szolzsenyicin a cselekmény színhelyéül, semmibe véve ezzel az őslakosok érzékenységét? Vajon olyan tökéletesen el tudná-e fojtani az üzbég narratívát, mint 1968-ban? A 20. század végén Üzbegisztán fővárosában a helyi lakosok *idegen* kórházként tekintenének egy moszkvai tulajdonú kórházra, amely – a gyarmati uralom maradványaként vagy (ami nem túl valószínű) egy orosz jótékonysági szervezet intézményeként – az orosz kisebbséget szolgálja? Szolzsenyicin az 1960-as években orosz perspektívát erőltetett az üzbégek földjére, ezzel pedig abba a birodalmi táborba helyezte magát, amely az Afrikát paternalista arroganciával ábrázoló angol és francia írókat foglalja magában.[51]

Valóban figyelemreméltó, hogy Szolzsenyicin fő életrajzírói és kritikusai Zsoresz Medvegyevtől Michael Scammellig és Alekszandr Janovtól Harriet Muravig teljesen figyelmen kívül hagyták az életmű kolonialista aspektusát. Az érzékelés e fehér foltja ékesszólóan hirdeti, hogy az *idées reçues* mindenütt jelen vannak, nemcsak Flaubert idejében, hanem a mi korunkban is. Érdekes módon Szolzsenyicin műveinek különböző kiadásai törléseket és betoldásokat tartalmaznak, ami azt jelzi, hogy Ázsia politikai térképének változásai miatt az író vagy szerkesztője szükségesnek ítélte bizonyos fejezetek átfogalmazását. A *Rákosztály* első orosz kiadásában, valamint Rebecca Frank angol fordításában találunk arra vonatkozó utalást, hogy a Szovjetunió orosz domínium, de ezt később kihagyták az orosz nyelvű *Összegyűjtött művek*ből, ahonnan a jelen fejezet idézeteit vettem. „Sok temetőnk szégyenletesen el van hanyagolva [...] az Altajban, meg Novoszibirszk felé [...]. Talán ilyen a nemzeti jellemünk?" – ezek a részletek megtalálhatók a *Rákosztály* első kiadásában, de nin-

[51] Edward Said, *Culture and Imperialism*, Vintage, London, 1994, xviii.

csenek benne az *Összegyűjtött művek*ben.[52] A szerző szerint alighanem kockázatos az orosz területek közé sorolni az altaji térséget, ezért kihúzta az orosz nemzeti jellemre vonatkozó utalást.

Egy 1995-ös interjúban Valerij Ivanovics Alekszin orosz ellentengernagy elmagyarázta, „milyen haditengerészet kellene Oroszországnak" az 1990-es években és azután.[53] Alekszin szerint olyan haditengerészet kell, amely lehetővé teszi a sarkvidék ellenőrzését, mert „aki uralja a sarkvidéket, az uralja a világot". Mi több, olyan haditengerészet kell, amely lehetővé teszi, hogy egyben tartsák az Oroszországi Föderáció területeit. Ha Oroszország nem éri el ezt a célt, jelentette ki Alekszin, „vissza fog süllyedni a Nagy Péter előtti időkbe". Ez François Mitterand 1957-ben tett megjegyzésére emlékeztet: „Afrika nélkül a 21. században nem lesz francia történelem".[54] Alekszin és Mitterand hangot adtak a kolonialista hatalmakat gyötrő félelemnek: a gyarmatok felszabadulása megtépázhatja a tekintélyüket és véget vethet a sikereiknek. Bármilyen bámulatosan mutatta is be a kommunizmus gonoszságát, a *Rákosztály* azt is kifejezte a maga művészi eszközeivel, hogy gyarmatokat kell meghódítani, és ezeket meg is kell tartani; ez a kényszer pedig igencsak elcsúfította az orosz történelmet. Bár a néhai Mitterand elnök nagy utat tett meg az idézett kijelentésétől, annak semmi jele, hogy Szolzsenyicin – Alekszinről nem is beszélve – követte volna a példáját.

---

[52] „У нас позорно запущены многие кладбища [...] на Алтае [...] и к Новосибирску. [...] Что это – наш национальный характер?" Александр Солженицын, *Раковый корпус*, YMCA Press, Paris, 1968, 125–126; Aleksandr Solzhenitsyn, *The Cancer Ward*, ford. Rebecca Frank, Dell, New York, 1968, 160–161. Ezt a részt kihagyták az YMCA Press gondozásában megjelent gyűjteményes kiadásból (*Собрание сочинений*, III. 1979), lásd a 138–139. oldalt. A részlet *orosz* temetőkre utal, de a szerző itt bírálja is az oroszokat. Vö. Szolzsenyicin, *Rákosztály*, 152.

[53] Виталий Мелик-Карамов, *Какой флот нужен России?*, Огонёк 29. (1995. július), 36–38.

[54] „Sans Afrique, il n'y aura pas l'histoire de France au XXIe siècle." François Mitterand, *Presence française et abandon* (1957), idézi Said, *Culture and Imperialism*, 178.

5.
BIRODALMI VÁGY A KÉSEI SZOVJET IDŐSZAKBAN

Míg Szolzsenyicin *Rákosztály*a olyan regény, amelynek szerzője nem hajlandó tudomást venni a koloniális térről a birodalomtól való elszakadás előestéjén, a jelen fejezetben tárgyalt szövegek az olyan térségekre jellemző birodalmi vágyat fejezik ki, ahol még ma is biztos alapokon áll a gyarmati hatalom. Ebben a helyzetben háromfajta birodalmi patológia figyelhető meg. Az első kisebbíti vagy minimalizálja az őshonos népek jelenlétét olyan területeken, amelyeket még néhány nemzedékkel ezelőtt is nagyrészt nem európaiak népesítettek be, akik még mindig őrzik jelenlétük maradványait és az ezen földekre formált jogaikat. Ez a helyzet Szibériában. Bár az oroszok kiirtották a szibériai őslakosok java részét, mire menetelésük végén elérték a Csendes-óceánt, Szibéria és a Távol-Kelet még ma is etnikai köztársaságokra és területekre tagolódik, amelyek legalább névlegesen őrzik a térségben őshonos lakosok jogain alapuló szuverenitásukat. A jövőben várhatóan élesedik a területért vívott harc az Oroszországi Föderáció szibériai részén; nem feltétlenül azért, mert a bennszülött népek fellázadnak, hanem inkább azért, mert az orosz nyelvű fehér népesség már nem Moszkvához fog kötődni, hanem a szülőföldjéhez. Ez vezet

el minket a birodalmi patológia második típusához. Ez abban nyilvánul meg, hogy az írók nem hajlandók különbséget tenni a központ orosz nyelvű népessége és a periféria lakosai között. Az egyik ilyen periféria Szibéria, melynek polgárai a jelek szerint belefáradtak abba, hogy Moszkva ellenőrzése alatt állnak. Könnyen lehet, hogy a 21. században megpróbálják életre kelteni az olyan alakulatokat, mint a *Dalnyevosztocsnaja Reszpublika* (Távol-Keleti Köztársaság, 1920–1922) vagy másokat, melyek garantálnák a területi jogok megőrzését. Ez a fejlemény megfelelne annak, ahogy a Brit Birodalom „fehér" gyarmatai végül független államokká váltak. De bizonyos orosz írók gondosan kerülik azt, hogy számoljanak a centrifugális erőkkel a máris öszszezsugorodott birodalomban, s ehelyett továbbra is az egyesült Orosz Föderációval kapcsolatos elképzeléseiket ajánlgatják. A birodalmi patológia harmadik formája világosan látható olyan kisebbségek kezelésében, mint például a zsidók és mások, akiknek nincsenek területi igényeik, érdekeiket mégis állandóan semmibe veszik. Ebben az esetben nem a szeparatizmus problémájáról van szó, hanem inkább arról, hogy a Másik nézőpontjával is számolniuk kellene, anélkül, hogy démonizálnák vagy bagatellizálnák.

A birodalmi képzetek túlélték a Szovjetunió felbomlását; ezt az is bizonyítja, hogy még az 1990-es években is megtalálhatók voltak a birodalmat magasztaló könyvek az orosz könyvesboltok kínálatában. 1992-ben jelent meg Szentpéterváron a *Российская Империя. Словарь-справочник (Az Orosz Birodalom. Szótár és kalauz)*, melynek tartalmát főként az Éfron és a Brockhaus közös kiadásában megjelent *Малый энциклопедический словарь* (*Kis enciklopédikus szótár*, 1907–1909) című kézikönyvből emelték át, de ügyeltek arra, hogy lenyűgöző képet fessenek a Ryszard Kapuściński művében Birodalomnak nevezett alakulatról. A könyv Helsinki és Varsó kivételével betűrendben sorolja fel a cári birodalom valamennyi *gubernyijá*ját és jelentős városát. Itt számos nem orosz terület szerepel anélkül, hogy utalnának a különbözőségére, ezzel erősítve azt a képzetet, hogy azoknak nincs saját történelmük, összetartó erejük, sem nyelvük, melyen elmondhatnák a saját történeteiket – még akkor sem, ha érdemes lenne elmesélni ezeket. Ebben a könyvben eltűnnek mint külön létezők, feloldódnak az orosz identitás tengerében a *Rosszijszkaja imperija* alkotórészeiként, hasonlóan Anglia gyarmati területeihez, melyeket egykor arra kényszerítettek, hogy cseréljék fel identitásukat az angol nemzethez tartozó függelék státuszára. De míg a Brit Birodalom átalakult, ahogy változtak az idők, a *Birodalom* ma is létezik, sugallja Kapuściński, és holnap is létezhet, függetlenül attól, hogy mit akarnak azok a néma nemzetek, amelyeket bekebelezett.

Pontosan az orosz elit e birodalmi vágyaira szeretném felhívni a figyelmet ebben a fejezetben, hiszen ezek még az összezavarodás és a káosz kései szovjet és korai posztszovjet korszakában is világosan érzékelhetők. Az ilyen vágyakat szolgáló írók úgy írnak a Birodalomról, mintha Oroszország lenne, továbbra is összekeverik azt Oroszországgal, bár egyes részei mára elvesztek, másutt pedig repedések jelentek meg. 19–20. századi nyugat-európai elődeikhez hasonlóan úgy látják, a cári birodalom, a Szovjetunió és az Oroszországi Föderáció asszimilálatlan területeit örökre Moszkvához kötötték; meg sem fordul a fejükben, hogy az ilyen perspektíva eltünteti a koloniális történet hátterét.

Ez különösen Szibéria esetében szembetűnő, amely a világ legkevésbé ismert és legkevésbé feltárt része maradt. Bár Szibéria orosz nyelvű, őshonos lakosságának aránya pedig egy számjegyűre csökkent, még a leghevesebb imperialisták is elismerik – Valentyin Raszputyinnal az élen –, hogy nem tartozik az etnikai Oroszországhoz. Nemcsak a zord éghajlattal magyarázható, hogy olyan kevés külföldi kereste fel Szibériát, hanem mindenekelőtt az orosz állam politikájával, amely féltékenyen óvta az idegen tekintettől, mióta Rettenetes Iván kozákjai utat kezdtek törni ritkán lakott dombságain és síkságain. Mielőtt az oroszok hatalmukba kerítették volna Szibéria népeit és természeti erőforrásait, ez a titkok földje volt; nem járták be utazók, mert hatalmas, távoli és barátságtalan az éghajlata. Az orosz hódítás után Szibéria zárt terület lett, s a róla szóló információkat államti-

tokként kezelték. Isaac Massa, egy 17. századi holland üzletember, aki évekig élt Moszkvában, azt írta, hogy a moszkóviaknak tilos az Uráltól keletre fekvő tájakról beszélniük a külföldiekkel, és hogy kivégezték azokat, akik e rendeletet megszegve Szibériával kapcsolatos információkat adtak át nekik.[1] A szibériai prémeket és ásványokat titokban szállították Oroszországba, majd értékesítették a nemzetközi piacokon, miközben az őslakosok a népirtás különböző formáit szenvedték el. Mint Victor Mote megjegyzi, „1582 és 1953 között Szibéria neve egyet jelentett a bennszülött népek megtizedelésével és kultúráik rombolásával".[2] Ebben az időszakban az oroszok legalább hetvenöt etnikai csoportot pusztítottak ki, és ezzel minimum ugyanannyi nyelvet tüntettek el. Szibéria a birodalom ellenségeinek börtönévé vált; főként a középső és a nyugati területekről száműztek ide elítélteket. Még a posztszovjet időszakban is nehezen lehet közlekedni 4,9 millió négyzetmérföldnyi területén, mert a tisztviselőknek továbbra is rögeszméjük a titkolózás, és nem épült ki az utazók életét megkönnyítő infrastruktúra. Az 1980-as évek közepén Szibéria adta Oroszország exportjának mintegy felét.[3] Az évszázadok során kétféleképpen támogatta a birodalmat: egyrészt külföldi valutáért értékesített áruk forrásaként, másrészt szemétdombként szolgált, ahová kiszórhatták a birodalom ellenségeit és a köztörvényes bűnözőket. Nyugodtan kihelyezhették ide ezt a két csoportot, hiszen nem kellett semmiféle nemzetközi vagy hazai számonkéréstől tartani.

Mivel titkolták ezt a történetet, alig voltak adatok Szibéria népeiről. Ugyanez mondható el óriási börtönrendszerként szerzett hírnevéről is, melyet a legtöbb nyugati csak hallomásból ismer. Az orosz forrásokban minimalizálták a foglyok számára és elhalálozására vonatkozó adatokat, miközben a lehető legnagyobbnak állították be a szabad telepesek számát. Gyakorlatilag lehetetlen 19. századi adatokat

[1] Ewa M. Thompson, *Understanding Russia. The Holy Fool in Russian Culture,* UP of America, Lanham, 1987, 101–102.
[2] Victor Mote, *Siberia,* Westview, Boulder (CO.), 1998, 39.
[3] *Uo.*, 6.

találni az olyan foglyok és száműzöttek arányáról, akik érkezésük után néhány éven belül meghaltak, ellentétben azokkal, akik telepesként túlélték a száműzetést vagy visszatértek szülőföldjükre. A közvetett bizonyítékok azt sejtetik, hogy a cári és a szovjet időkben olyan magas volt a rabok halálozási aránya, hogy néhány százalék kivételével valamennyien elpusztultak. A szabad telepesek ellenben nyertek a rabok munkáján és magas halandóságán. A 20. század második évtizedében épült a transzszibériai vasút, azelőtt gyalog érkeztek rendeltetési helyükre a közönséges rabok, ez pedig azt jelentette, hogy hónapokig tartott az útjuk. Miután megérkeztek valamelyik fogolyelosztó központba, például a nyugat-szibériai Tobolszkba, gyalog folytatták útjukat, a nyári vagy kora őszi transzportokat pedig bárkákkal szállították tovább. A politikai foglyok is rabláncra fűzve gyalogoltak Szibériába, útközben sokan meghaltak. Külföldi szakértők sohasem férhettek hozzá korlátlanul a büntetőrendszer adataihoz, ezért még független kutatásokkal kell ellenőrizni a szibériai népességre vonatkozó orosz statisztikákat. Másfelől azoknak a nemzetiségeknek és egyéb csoportoknak, amelyek a deportálások gyakori célpontjai voltak, szintén megvannak a maguk elmondásra váró történetei, ezek a történetek pedig minimalizálják a szabad telepesek és maximalizálják a lelkiismereti foglyok számát. Szibéria nyelte el messze a legtöbb embert minden olyan hely közül, ahová elítélteket deportáltak a világtörténelem folyamán. Juliusz Słowacki *Anhelli* című prózai költeménye (1837) e gyilkos mezők[4] egyik szimbolikus áldozatának sorsáról szól. Az *Anhelli* költője szót emel a szibériai orosz terjeszkedés áldozataiért, akiknek az volt a sorsuk, hogy kikövezzék az utat a birodalom számára, és elpusztuljanak a vadonban. Az idősebb George Kennan a következőket jegyezte meg 1891-ben:

> Valahol [az akatuji bánya] közelében temettek el számos lengyel hazafit, akiket az 1863-as felkelés után küldtek száműzetésbe. De nem talál-

[4] A szerző itt a *killing fields* kifejezést használja, a kambodzsai vörös khmer rezsimről szóló ismert film címére utalva (a *Ford.*).

tam a sírjaikat. Az orosz kormány nem veszi a fáradságot arra, hogy megőrizze a politikai foglyok emlékezetét, akiket halálra kínoz szibériai börtöneiben, a sírhanton kívül semmi sem utal arra, hová temették a legtöbbjüket.[5]

Valentyin Raszputyin – A perifériális hangok elfojtása

Szovjet-Oroszországban általában azzal jutalmazták azokat a szibériai írókat, akik a birodalmi szemléletet erősítve mutatták be a térséget, hogy hatalmas példányszámban adták ki a műveiket, míg a helyi írók hangját elfojtották, a szibériai gyilkos mezők emlékezetét pedig szinte teljesen eltüntették az orosz kultúrából. Ennek az eljárásnak Valentyin Raszputyin volt a legfőbb kedvezményezettje, aki nagy hangon idézi meg a *rogyinát* Szibéria mélyén. Szavai üresen csengenek a világ posztkoloniális területein kibontakozó öntudatra hangolt olvasók számára, az orosz közönség nagy része viszont kedvezően fogadta és az állam is díjazta a műveit. Raszputyin olyasfajta szerepet tölt be az orosz irodalomban, mint festő kortársa, Ilja Glazunov, aki mesterien kezeli azokat a képi stratégiákat, melyekkel Oroszország művészi képzelete továbbra is kisajátítja a birodalom történelmét és földrajzát.[6]

Az efféle birodalmi kisajátítást megkönnyítő egyik eszköz a Raszputyin által alkalmazott narrátor. Őt jól ismerik az orosz irodalom olvasói, hiszen felbukkant már Gogol és Leszkov elbeszéléseiben is. A *szkáz* narrátora egyszerű észjárású (de azért megvan a magához való esze), szegény, tanulatlan és mulatságos.[7] Egyáltalán nem harcias;

[5] George KENNAN, *Siberia and the Exile System,* II., James Osgood, London, 1891, 266.

[6] Валентин Сергеевич Новиков, *Илья Глазунов,* Аврора, Ленинград, 1989.

[7] A *szkáz* jellegzetes szláv elbeszélő forma, amelyben a fiktív narrátor kevésbé okos vagy tanult, mint a feltételezett átlagolvasó. A műfajra példa Nyikolaj Gogol *A köpönyeg* (1842) című elbeszélése, a lengyel irodalomban pedig Jan Chryzostom Pasek *Emlékiratok* című, a 16. században írott, de teljes terjedelemben csak 1836-ban kiadott műve.

a legkevésbé sem hasonlít azokra a győzelem napi csapatokra, amelyek még 1995 májusában is ott masíroztak a Vörös téren. Ha járt is a számos orosz katonai iskola egyikébe, már teljesen elfelejtette, mire tanították. Egy ilyen mesélőtől nem várhatja el az ember, hogy tudtában legyen annak, mit jelent a nagyhatalmi státus vagy a területéhség. Raszputyin és Viktor Asztafjev műveiben a szkáz mesélői elfedik az olvasó elől Oroszország területi és katonai dilemmáit. Falusi metaforákat alkalmaznak, elterelve a figyelmet arról, hogy Oroszország birodalmi nehézfiú; inkább félénk áldozatnak mutatják, az oroszok pedig pontosan ilyennek szeretik látni magukat. Az ilyen mesélő – mint egyfajta orosz Rip Van Winkle – kikerüli azokat a helyzeteket, amelyek meghaladják ábrázoló- és értelmezőképességét. Ám Rippel ellentétben neki sikerül meggyőznie az orosz és a külföldi olvasókat arról, hogy ő az orosz kulturális identitást képviseli, nem pedig a birodalmi *establishmentet* álcázza falusi hangjával.

Raszputyin *Сибирь, Сибирь...* (*Szibéria, Szibéria...*,1989) című tényirodalmi elbeszélése a szkáz modorában íródott, és olyan, mintha egy szibériai őslakos nézőpontjából szólna. A könyv a népszerű történelem, az útleírás, valamint egy természetimádó tájleírásainak és egy környezetvédő panaszainak az egyvelege (Raszputyin azt próbálta megakadályozni, hogy a szovjet ipar tovább szennyezze a Bajkál-tavat). Legjobb pillanataiban az író azt az elemi erejű rokonszenvet közvetíti, melyet oly sok Szibériába utazó és ott élő ember érzett a táj iránt. Szibéria mámorító föld, hatalmas távlatai lenyűgözőek, tájainak gazdagsága káprázatos – már ha az ember nem rabláncra fűzve járja be, hanem a transzszibériai vasúton utazik első osztályú fülkéjének kényelmében, vagy a legmodernebb felszereléssel ellátott hátizsákos turistaként jut el oda. Raszputyin amerikai rajongói joggal figyeltek fel a táj iránti szimpátiájára. Ugyanakkor észrevétlen maradt elbeszélői modorának ismeretelméleti ostobasága, valamint túlságosan is átlátszó ragaszkodása ahhoz, hogy Szibéria az etnikai Oroszország része. Ez nem más, mint az orosz bölcselkedés és didaxis, a történelem és a propaganda régi keveréke; miközben a szerző az orosz

szenvedés miatt siránkozik, nem érzékeli a Másik szenvedését. A Bajkál vidékének őshonos lakóiról szóló részek olyan ritkák Raszputyin könyvében, mint a fehér holló. Az elbeszélő „valószerűtlennek" tekinti a bennszülöttek érzékenységét; például akkor is az irrealitás érzése lesz úrrá rajta, amikor énekelni hallja a burjátokat. Annyira beleéli magát abba, hogy Szibéria Oroszországhoz tartozik, hogy illuzórikusnak találja, ha ezt bárki – akár csak dalban is – kétségbe vonja. Leereszkedő kíváncsisággal mutatja be a burját szokásokat, így a halottak elhamvasztását is; ezek a részek az ázsiaiak és afrikaiak furcsa és primitív szokásait megörökítő orientalisták leírásaira emlékeztetnek. Természetesen még csak vitatható álláspontként sem fordul meg soha az elbeszélő fejében az a gondolat, hogy nem az oroszok, hanem éppen a burjátok az eredeti tulajdonosai a Bajkál-tó körüli hatalmas, csaknem lakatlan területeknek (beleértve a táj ásványkincseit is).

A birodalom képviselőjeként Raszputyin üdvözli Szibéria gazdagságának gyarapodását. Az *Élj és emlékezz* (*Живи и помни*, 1975) című regényben található egy utalás az Európába bevonult orosz katonák jól ismert foglalatosságára, ez pedig a fosztogatás. Megtudjuk, hogy az Atamánovka kolhoz egyik parasztja, akit a II. világháború alatt soroztak be a Vörös Hadseregbe, rendszeresen küldött hatalmas csomagokat a frontról a feleségének, Vasziliszának. Mivel az orosz katonák zsoldja minimális volt, csak feltételezhetjük, hogy a hadizsákmányt juttatta haza, híven a takarékos katonák szokásához. Vaszilisza öt csomagot kapott 1945 januárja és márciusa között, és az is kiderül, hogy a szerzeményeiről mélyen hallgatott.[8] A csomagok bizonyára hónapokig utaztak Közép-Európából Szibériába. Minden valószínűség szerint 1944 nyarán vagy őszén kellett postára adni őket, amikor a Vörös Hadsereg áthaladt Lengyelországon (a szovjetek 1944. július 21-én keltek át a Bug folyón, és 1945. január 17-én foglalták el Varsót). Raszputyin nem árulja el a csomagok tartalmát; ehelyett azt mondja el, hogy Vaszilisza sámli *(taburetki)* helyett használta őket, nyilván férje hazaérkezését várva, hogy végleg elrendezzék a javakat.

[8] Valentyin RASZPUTYIN, *Élj és emlékezz*, ford. HARSÁNYI Éva, Magvető, Budapest, 1976, 84–85.

A gyarmatokon szerzett áruk „beutaztatása" kényelmes és civilizált életet tett lehetővé Jane Austen *A mansfieldi kastély*ában – mondja Edward Said, hozzátéve, hogy az érett birodalmak nem a szimpla fosztogatás felé hajlottak, hanem rendszert, szervezetet építettek ki a gyarmatokon, s így a piacok, a monopóliumok és az árverseny teremtették meg azokat a közvetett módszereket, amelyekkel nyereségre tettek szert a kinti birtokokból. Az orosz birodalom viszont cári és szovjet változatában is csak ritkán érte el ezt a szintet. A legyőzöttekkel való kapcsolatépítés jól bevált módszere az volt, hogy az orosz központba szállították a kincseket a megszállt területekről. Természetesen az egyszerű fosztogatás ritkán hoz tartós gazdagságot, és az atamánovkai nyomorult parasztok sem sokat profitáltak ebből. Azok a helyek viszont, ahonnan elvitték a zsákmányt, alaposan megszenvedték a lakosok kisemmizését. Nem meglepő módon Raszputyin vak marad az ilyen birodalmi beavatkozásokat illetően.

Raszputyin olyan verzióval áll elő Szibéria gyarmatosításáról, amely köszönő viszonyban sincs a témában megjelent legújabb tudományos közleményekkel. Szerinte a Szibériában megtelepedett orosz parasztok hamarosan több búzát termeltek, mint amennyit el tudtak fogyasztani. Nem közöl adatokat, évszámokat, de a raszputyini szkáz mesélője amúgy sem bajlódik az ilyen, a felvilágosodás által megkövetelt részletekkel. Nem sokkal az októberi forradalom előtt Szibéria valóban a cári Oroszország nagy búza- és vajtermelőjévé vált, de volt egy jóval hosszabb időszak, amikor prémekkel, nemesfémekkel, olajjal és gázzal látta el a birodalmat. 1830 és 1850 között kétszázötvenszeresére nőtt a szibériai aranykitermelés. Már a 17. században a Nagy-Szibériából (vagyis Nyugat- és Kelet-Szibériából, valamint a Távol-Keletről) szállított prémekből származott az orosz állami bevételek egytizede.[9] A 20. század végén Oroszország jórészt a szibériai gáznak, olajnak és ásványkincseknek, nem pedig a búzának köszön-

[9] MOTE, *I. m.*, 59.

hetően maradt fenn. De Raszputyin elbeszélésében elhallgatja az ilyen kulcsfontosságú információkat. Említi ugyan a mohóságot és a természeti kincsek fogyatkozását, a rablást és a brutalitást, valamint – mintegy mellesleg – a „kis népek" halálát, de konkrét nevek és politikai részletek híján az ilyen önigazoló tűnődések túl könnyen helyettesítik a történeti adatokat és a Moszkva falánkságát elszenvedett csoportok kárpótlására vonatkozó reális javaslatokat. Raszputyin sajnálja, hogy nem mindig folyt optimálisan Szibéria kiaknázása, vagyis nem volt még hatékonyabb, így nem maradhatott hosszabb ideig Oroszország éléskamrája. A kolonizációra vonatkozó megjegyzései azt sugallják, hogy Szibériának nem volt említésre érdemes lakossága, az oroszok lényegében néptelen területre nyomultak be. Bár időnként említi a burjátokat, a tunguzokat (evenkeket) és másokat, az ilyen helyek meglehetősen szórványosak, míg a lakatlan tajga látomása, melyet a hősies oroszok dr. Livingstone receptje szerint jártak be keresztül-kasul, egyre inkább eluralkodik a szövegen.

Raszputyin jórészt hallgat azokról a rabságra és kényszermunkára ítélt személyekről, akiknek Szibériában porladnak a csontjai; bár némelyek közülük hagytak utódokat, a legtöbben magányosan haltak meg. Azzal a paranccsal száműzte őket a vadonba az orosz állam, hogy civilizálják és hasznosítsák a birodalom számára. Bár tesz néhány mellékes megjegyzést róluk, ügyesen kerüli a neveket, adatokat, évszámokat, történeteket. Úgy tárgyalja a szibériai börtönrendszert, hogy inkább a rabok „kihágását" *(provinnoszty)*, nem pedig a száműzetés politikai aspektusát hangsúlyozza. Az orosz adatok szerint a cári Szibériában a rabok többsége köztörvényes bűnöző volt, de Raszputyin nem tesz említést arról, hogy a munkatáborokban nem tettek különbséget a politikai foglyok és a köztörvényesek között.[10] Sokat beszél a dekabristákról, bár alig néhány százan kerültek közülük Szibériába, miközben egymondatos megjegyzésekkel intézi el az 1831-es, az 1863-as és a korábbi felkelések „lengyel száműzöttjeinek" tízezreit,

[10] KENNAN, *I. m.*, I., 280.

akik ott fejezték be az életüket, mert sosem bocsátották meg politikai kihágásaikat.[11] A szovjet hadsereg által 1939 és 1941 között megszállt Közép- és Kelet-Európa polgárainak tömeges szibériai és kazahsztáni deportálásáról említés sem esik, noha hat- vagy hét*ezerszer* többben voltak a kitelepített dekabristáknál. Az ekkoriban végbement lettországi, litvániai és észtországi deportálások e kis népek polgárainak mintegy húsz százalékát pusztították el. Raszputyinnak a börtönrendszerről alkotott narratívája az esetek elsöprő többségében kiradírozza a nem orosz történelmet.

Vajon mihez kezdjen az ember az alábbi kijelentésekkel? „Tobolszk városa (még ha soha nem is járt ott) éppoly kedves egy szibériainak, mint Moszkva egy *rosszsijanyin* [az Oroszországi Föderáció nem orosz lakója] számára, vagy Kijev egy szláv számára."[12] A csehek alighanem meglepődve hallanák, hogy Kijevnek állítólag mély megindultságot kell keltenie bennük, míg a dagesztániak vagy a tatárok valószínűleg hasonlóképpen feldühödnének attól a feltételezéstől, hogy Moszkva lenne vágyakozásaik központja. De mivel Raszputyin olvasói elsősorban Oroszországból és az angol nyelvű országokból kerülnek ki, az ilyen ostobaságok észrevétlenül maradnak, és olyan „igazsággá" jegecesednek, amely végül feledésre ítéli a birodalom nem-orosz hangjait. Vagy vegyük a következő esetet: Raszputyin néhány külföldivel sétálgat a Bajkál-tó környékén, és mindenkire mély benyomást tesz a táj. Egyikük, egy Paul Winkler nevű svéd szaxofonos eljátssza a *Song of Protest* című dalt, amelyet korábban az arizonai Grand Canyonban játszott, így tiltakozva az ellen, hogy uránt bányásztak, beszennyezve az indián rezervátumokat. Raszputyin pedagógiája párhuzamot von Amerika és Oroszország között: mindkettő környezetszennyező.

Így iktatja ki könyvéből a szerző a Másik jelenlétét, így minimalizálja Szibéria birodalmi kizsákmányolását és így von párhuzamot egy másik nemzet más nagyságrendű, más időszakban elkövetett

[11] Валентин Григорьевич Распутин, *Сибирь, Сибирь...* = Uő., *Собрание сочинений*, III., Молодая Гвардия, Москва, 1994, 25; KENNAN, *I. m.*, I., 280.
[12] Распутин, *Сибирь, Сибирь...*, 37.

helytelen tettével. Miközben részletes leírást ad Irkutszk építészetéről, nem is említi azt a katolikus templomot, amelyet politikai foglyok építettek a 19. században. Ez a templom kiemelkedő helyet foglalt el a város történelmi negyedében az 1980-as évek közepén, amikor Raszputyin könyve született. Ez az egyetlen példa Irkutszkban a neogótikus építészetre, sőt általában véve a 19. századi kőművesmunkára. Egyébként a 19. században készült, máig fennmaradt építmények fából készültek, mint az egyik dekabrista háza, amely szintén a régi városrészben található – erről Raszputyin illő tisztelettel meg is emlékezik. 1985-ös irkutszki látogatásom idején raktárként használták a templomot, vastag falai azonban dacoltak a mostoha körülményekkel, és ha nem lett volna bedeszkázva a főbejárat, működő templomnak gondolhatta volna az ember. Ugyanígy nem említi Raszputyin a Tobolszkban vagy más szibériai helységekben épített katolikus templomokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a nem orosz európaiak nagyon is jelen voltak Szibériában.[13] Az ilyen hézagok a bennszülött szibériaiak lekezelésével párosulva a térség rendkívül szelektív történetét hozzák létre, összhangban azzal a birodalmi feledékenységgel, amelynek talán éppen Raszputyin a legszembetűnőbb példája a 20. század végi orosz írók között. Az orosz történelem olyan változatával kürtöli tele a világot, amely megfelel a Kelet történetének, ahogy azt az orientalisták felfogják. Raszputyin akkor kerül legközelebb a cári *katorgá*val (kényszermunkatáborral) és a szovjet Gulaggal való számvetéshez, amikor a dagályhoz hasonlítja az újonnan jötteket, amely elérkezett, majd „néhány év után csendesen elenyészett, mintha beleszivárgott volna a földbe. Aztán újra jön a dagály, és újabb ezrek érkeznek."[14] Az effajta általánosítások megerősítik azt a képzetet, hogy az átlag orosz nem alakította tevőlegesen a birodalom politikáját, és elodázzák azt az önvizsgálatot, amelyre az orosz értelmiségnek vállalkoznia kell.

[13] Kennan, *I. m.*, I., 82.

[14] Распутин, *Сибирь, Сибирь*..., 23.

Raszputyin e könyvében nem Szibériát védi az orosz és a szovjet mohóság ellen, mint ahogy néhány kritikusa állította,[15] hanem inkább az oroszok szibériai jelenléte mellett áll ki. Fájlalja ugyan, hogy a szovjet-orosz vezetés ekkora károkat okoz a Bajkál-tónak, de ezt orosz nézőpontból gondolja át, és azért kesereg, mert fogyatkoznak Moszkva természeti erőforrásai. Úgy használja a szibériai nacionalizmus nyelvét, ahogyan egy brit gyarmatosító érvel, aki beleszeretett abba az idegen földbe, ahol megtelepedett vagy ahol született, és szót emel e föld érdekében, melyet a Brit Birodalom *részé*nek tekint. Raszputyin elmeséli egy szibériai kormányzó, bizonyos Gagarin gróf történetét, akit Nagy Péter fölakasztatott, és megparancsolta, hogy addig lógjon a holtteste, amíg el nem rohad a kötél. Mi okból? A pletykák szerint Gagarin a szibériai szeparatizmus híve volt. Raszputyin ezt az egyetlen, brutális kegyetlenségről szóló történetet mondja el arról a földről, ahol túlcsordult a könyörtelenség, és az ember elgondolkozik, vajon nem azért mesélte-e el, hogy elriasszon ettől az orosz állammal szemben elkövetett, minden képzeletet felülmúló bűntől.

Raszputyin e könyvében egy megfelelően retusált kronológiát közöl az orosz birodalom történetéről. Hihetetlenül felnagyítja a kozákok szerepét, akik meghódították Nyugat-Szibériát Rettenetes Ivánnak, akárcsak azokét az orosz parasztokét, akiket erőszakkal telepítettek oda, már a 18. században. A *Szibéria, Szibéria...* Jermakról és – hogy Nyikolaj Gumiljovot idézzük – „az idegen földeket engedelmessé tevő" többi oroszról szóló diadalének. A szerző az orosz ügy mártírjává avatja Jermakot azáltal, hogy dicsőítő énekeket zeng a tiszteletére, hasonlóan Gumiljovhoz, aki angyali portrét festett a Turkesztánt meghódító orosz tábornokokról. Raszputyin nem hagy kétséget afelől, hogy Szibéria meghódítói hősök voltak: végtére is kitették magukat a bennszülöttek „feketetollas nyilainak", mi több, kénytelenek voltak kézitusába keveredni velük.[16] Jermak nyugat-szibériai expedíciójáról

[15] Lásd például Kathleen Hughes véleményét: Booklist 1996. június 1.

[16] „Он слышит, как приближается к нему стрела с черными перьями. Он не щадит себя в темном – рукопашном – бою." Распутин, *Сибирь, Сибирь*..., 16.

szóló beszámolójából megtudjuk, hogy „csak ötszáz kozák volt, míg az ellenség *(vrag)* száma ezrekre rúgott, és győzelmet is arattak volna felettük, ha nem Jermak, ez a kiemelkedő katonai és közigazgatási tehetséggel megáldott férfi vezeti az orosz vitézeket".[17] Egy nyugati kutató kicsit más változatban mutatja be a történteket: „1581-ben vagy 1582-ben Jermak csapata, amely ekkor már 1650 jól felfegyverzett kozákra duzzadt, leereszkedett a Tura folyó völgyébe, hogy öszszecsapjon az ellenséggel. A muskétákkal és páncélzattal felszerelt kozákok könnyen fölébe kerekedtek a tatárok, osztyákok és vogulok kardokkal, lándzsákkal, íjjal és nyíllal felfegyverzett, szedett-vedett seregének."[18] Raszputyin elbeszélője egyszerű ember, ezért kukacoskodás lenne fennakadni egyik-másik pontatlanságán: a szkáz mesélőjétől el is várják, hogy pontatlan legyen. De ha felhalmozódnak az ilyen kis hamisságok, hatalmas eltolódást okoznak, megváltoztatva a perspektívát.

Raszputyin elismeri, hogy az oroszok az önzésüknek *(szamoljubije)* köszönhetik a sikert, Szibéria meghódítását, ám mindezt nem elmarasztalóan mondja (pedig moralista), hanem elismerően.[19] Azt sugallja, hogy az orosz nagy nemzet, és hogy ez a *szamoljubije* áldás volt Szibériára nézve. Enélkül nem vehetett volna részt abban a csodálatos orosz közösségi létben, amely oly jellemző azokra a területekre, ahol az oroszok megtelepedtek. Kifejezi azon kívánságát, hogy az orosz történelem krónikái tiszteljék meg Velikij Usztyug városát, mert az különösen nagyszámú kozáknak adott otthont. Annak is hangot ad, hogy ugyanilyen tiszteletben kell részesíteni Jermakot, Jerofej Habarovot, Vaszilij Pojarkovot és másokat. Arról viszont nem mond semmit, micsoda brutalitásokat követtek el ezek és más kozákok a kemény szibériai hadjáratban. Habarov és Pojarkov módszerei páratlan kegyetlenségük miatt két évszázadon keresztül fennmaradtak az

[17] *Uo.*, 15.
[18] Mote, *I. m.*, 41.
[19] Распутин, *Сибирь, Сибирь*..., 18.

őslakosok emlékezetében. Először a gyerekek szeme láttára kínozták a szüleiket, majd a gyerekeket vetették alá ugyanannak a halálos tortúrának. Ha ezeket a hódítókat kell hősként tisztelni, akkor a moralista Raszputyin megint következetlennek bizonyul. Ugyanazzal a büszkeséggel beszél Atlaszovról, „a Kamcsatkát leigázó férfiról", mint amilyennel Puskin magasztalta a Kaukázust meghódító Jermolov tábornokot.

Raszputyin összeveti Amerika angol gyarmatosítását Szibéria orosz gyarmatosításával, és azt állítja, hogy az angolokkal ellentétben az oroszok nem igázták le az őshonos népességet. Voltak ugyan kísérletek a szibériaiak leigázására, ismeri el, de szerinte ezeket a kormány és maga az orosz lakosság is azonnal elítélte. Az embernek az a benyomása támad, hogy a közvélemény hatalmas szerepet játszott az orosz történelemben, az őslakosok és az orosz telepesek közti vitában pedig az orosz kormány állítólag az előbbiek pártját fogta.[20] Bár a helyi orosz közigazgatás időnként brutálisan bánt a bennszülöttekkel, a katonai erővel meghódított új területeken letelepedő orosz parasztok könnyen alakítottak ki baráti kapcsolatokat a burjátokkal és a tunguzokkal.[21] Raszputyin azt hajtogatja, hogy Szibéria gyarmatosítása önkéntes és szabad volt, s az őslakosok szívesen fogadták a jövevényeket. Pedig a cári politika ösztönözte arra a parasztokat, hogy telepedjenek Szibériában, eloroszosítva ezzel a térséget. A kedvezmények között a jobbágyfelszabadítás és az adómentesség is szerepelt, vagyis a kormány előnyben részesítette az orosz jobbágyokat az őslakosok rovására. Ebben a helyzetben nem túlzottan valószínű, hogy az utóbbiak tárt karokkal fogadták volna őket.

Raszputyin azt sulykolja az olvasóba, hogy Szibéria fontos részévé vált Oroszországnak, így fel sem merülhet az elszakadás kérdése. Leszögezi, hogy „Szibéria oroszabb, mint maga Oroszország. [...] Szibéria eggyé vált Oroszországgal. [...] Szibéria nem létezhet Oroszország

[20] *Uo.*, 21.
[21] *Uo.*

nélkül." Szibériának „az a sorsa, hogy Oroszország testévé és vérévé váljon".[22]

Raszputyin prózájában változnak a kisajátítás módszerei, de az ideológia ugyanaz marad. *Míg csak élsz, szeress* (*Век живи – век люби*, 1981) című elbeszélésében a tizenöt éves orosz Szanya Nyikolaj Gogol *Esték egy gyikanykai tanyán* (*Вечера на хуторе близ Диканьки*, 1832) című művének kategóriáiban látja Szibériát. Gogoli fogalmakkal adja vissza a szibériai éjszakák komor hangulatát, vagyis újraértelmezi azt egy másfajta gyarmati terminológiával (mivel Gogol is inkább Ukrajnáról, mint Oroszországról írt). Gogol művei oldószerként hatnak: eltüntetik az Oroszországot és Szibériát elválasztó kulturális határokat, megakadályozva az őslakosokat abban, hogy eljussanak az önmeghatározásukhoz. Ez a történet nem leírja Szibériát, hanem az oroszságot *tulajdonít* Szibériának.

Egyetlen arra vonatkozó utalást sem találunk a *Szibériá*ban, hogy a nem orosz szibériaiak életszínvonala nagyban különbözik az oroszokétól. 1989-ben a bennszülött otthonok alig 3 százalékában volt gáz, 0,4 százalékában víz és 0,1 százalékában központi fűtés. A legtöbben nem volt szennyvízelvezetés, és az őshonosok feleakkora házakban laktak, mint az oroszok. A moszkvai kormány utasítására gyakran rombolták le a bennszülött falvakat, és lakóikat nagyobb településekre költöztették, ahol szinte lehetetlen volt számukra megélhetést találni.[23] Főként az őshonos népeket sújtotta a környezetszennyezés és a számos gazdasági probléma. Míg az oroszok megpróbálták a lehető legtöbb olajat, gázt, fát és prémet kisajtolni a tundrából és a tajgából, addig senkit sem izgattak az őslakosok érdekei. Az 1990-es években tüntetéseket szerveztek, képviselőket választottak, így próbálták megerősíteni a földhöz való jogukat, de Moszkvában a hangjuk beleveszett a versengő érdekek kakofóniájába. Ezek a tendenciák csak a posztkommunizmus idején kaptak nyilvánosságot, de már az 1980-as évek közepén majdnem felszínre törtek, ezért Raszputyinnak mint a térségre ráhangolódott írónak tisztában kellett volna lennie mindezzel. Könyveiben azonban nyoma sincs annak, hogy a szerző kiállna az őslakosok érdekei mellett. Ugyanígy meg sem említi a tulajdonjog kérdését: magától értetődőnek tekinti, hogy Szibéria javai az oroszokat – a moszkvai Nyemcovot és Csubajszot vagy a hozzájuk hasonló irkutszkiakat – illetik. Pedig, ahogy Victor Mote írja, ha az őshonos népek rendelkeznének a javaikkal, akkor a nyugat-szibériai Hanti-Manysiföld lenne az Oroszországi Föderáció leggazdagabb tartománya, és e két kis nép minden tagja többszörös milliomosként élne.[24]

Raszputyin megkülönbözteti azokat az oroszokat, akik útjuk egyik állomásának tekintették Szibériát azoktól, akik ezt a helyet választották otthonuknak, mégis azt állítja, hogy mindkét csoport elismerte Moszkva mint birodalmi központ primátusát, egyik sem álmodozott elszakadásról. Szerinte Szibéria problémáit a két csoport közti párbeszéddel lehet megoldani. Raszputyinnak eszébe sem jut (még vitatható álláspontként sem, melyet elutasíthat), hogy Szibériára nézve katasztrofális volt a rákényszerített moszkvai közigazgatás, ezért a hozzá hasonló tősgyökeres szibériaiak esetleg összefoghatnának a nem orosz népességgel, nemet mondhatnának Moszkvának, és valódi szövetségi státust kérhetnének. Az orosz nacionalizmus egyik jellemzője s egyben Achilles-sarka is, hogy képtelen az orosz birodalmi állam java elé helyezni az emberek javát. Ha van itt bűnös egyáltalán, akkor az Raszputyin szemében a modernizáció. „Amikor még itt voltak a cárok, nem volt ekkora veszélyben a szibériai vadon" – állítja.[25] Raszputyin később az orosz társadalom legreakciósabb áramlatához csatlakozott, 1993-ban támogatta a Jelcin ellen szerveződő csoport államcsínyét, 1998-ban pedig antiszemita kijelentéseket tett – mindez alighanem összefügg azzal az állásponttal, amelyet az orosz gyarmatosítás szibériai dicshimnuszaiban képvisel.

[22] *Uo.*, 29, 19.

[23] MOTE, *I. m.*, 174–175.

[24] *Uo.*, 179.

[25] РАСПУТИН, *Сибирь, Сибирь...*, 282.

Anatolij Ribakov – A gyarmati tér kezelése

Nem Raszputyin az egyetlen író a késői szovjet időszakban, aki amellett kötelezte el magát, hogy tevőlegesen formálja a Szibériáról kialakított képet. Anatolij Ribakov és Viktor Asztafjev írásaiban a terület szintén Oroszországgá változik, miközben történelme eltűnik a népeivel együtt. Ribakov *Az Arbat gyermekei* (*Дети Арбата*, 1988) című regényében és Asztafjev novelláiban Szibéria a britek Amerikájához vagy Ausztráliájához hasonló fehér gyarmattá válik, ahol egyes írók szintén eltüntetik könyveikből az őslakosokat (ugyanakkor más írók műveiben nagyon is jelen vannak, elég Henry Wadsworth Longfellow-t vagy James Fenimore Coopert említeni; Oroszországban hiába keresnénk a megfelelőiket).

A 19. század óta hagyományosan olyan helyként mutatják be Szibériát az orosz irodalomban, ahová az oroszok kivándorolhatnak, ha odahaza nehezen tudnak megélni. Dosztojevszkijnél, *A Karamazov testvérek*ben Hohlakova asszony azt tanácsolja Dmitrij Karamazovnak, hogy Jakutföldön keresse a boldogulását, menjen el aranyásónak. Amikor Dmitrij elkeseredetten hajszolja a pénzt, hogy visszafizesse adósságát korábbi menyasszonyának, Hohlakovának, az 1870-es évek orosz közvéleményével összhangban gondolkodó szereplő azt a tanácsot adja neki, hogy menjen a gyarmatokra, mert akkoriban ez volt a pénzzavarba került oroszok utolsó mentsvára. Micsoda párhuzam: Mr. Micawber pedig Ausztráliában próbálja megcsinálni a szerencséjét. Hogy miként kényszerítették rá oroszok a jakutokat arra, hogy megmutassák nekik az aranylelőhelyeket, annak részleteiről nem tudunk meg semmit, sőt maga az a tény is kimarad Dosztojevszkij regényéből, akárcsak az oroszok emlékezetéből, hogy a jakut arany történetében a kényszer volt a központi motívum. *A Karamazov testvérek* olyan benyomást kelt, mintha az oroszok maguk fedezték volna fel az aranylelőhelyeket Jakutföldön és Kolimán, míg a jakutok azt sem tudták, mi van a birtokukban.[26]

[26] W. John Cieślewicz, *A History of the Russian Gold Mining*, Sarmatian Review 1985. december, 1–4.

Ami a történelem ehhez hasonló fehér foltjait illeti, Ribakov *Az Arbat gyermekei* című regényében Szibéria ugyanígy az orosz táj és az orosz szokások kiterjesztésévé válik, mintha tetszőlegesen el lehetne tolni keletre az orosz földrajzot. Az ilyen ábrázolás jelentéktelennek állítja be Szibéria nem orosz népeit. Ha egyáltalán felbukkannak Ribakov regényében, akkor az eloroszosodás küszöbén, a Birodalmi Ház kapujában állnak. Erre összpontosul az író (és a feltételezett olvasó) figyelme: a Jenyiszej folyó vidékének népeit úgy szorítja a margóra, hogy azt sugallja, maga a hely földrajza teszi jelentéktelenné őket. Szasa Pankratov szibériai száműzetése moszkvai életének a folytatása lesz; bár kétségkívül annak brutális, emberpróbáló változata, de mégiscsak folytatása. Ribakov Szibériáját hozzá hasonló emberek népesítik be: az „anyaországból" érkezett oroszok, akiknek a kulturális központja Moszkva, és azt feltételezik, hogy mindenki más ugyanígy érez, aki csak fölbukkan az elbeszélés során. Kizárólag moszkvai szemmel nézik az eseményeket, és csupán közvetve méltatják figyelemre az őslakosokat, azáltal, hogy az oroszok megjelenése előtti időkre visszanyúló földrajzi fogalmakat használnak: *Podkamennyaja Tunguszka, Évenkijszkij nacionalnij okrug, Tajset.*

Szasa Pankratovot moszkvai kollégáival együtt a Jenyiszejtől keletre fekvő területre száműzték, melyet az evenkek vagy tunguzok laktak; a regény cselekményének idején, az 1930-as években tíz- és tizenötezer között volt a lélekszámuk.[27] Az orosz lakosság is ugyanilyen ritka volt a térségben, leszámítva a koncentrációs táborokat, így az őslakosoknak kiemelkedő szerepet kellett volna játszaniuk a vidéket bejáró Szasa hosszú utazásai során. Erről persze szó sincs, sőt még

[27] Az *Évenkijszkij nacionalnij okrug* 11 ezer, főként evenk lakost számlált 1963-ban. A többi evenk (14 ezer) a környező területeken élt: *Энциклопедический словарь*, II., Советская Энциклопедия, 1964, 683. Az 1970-es népszámlálás idején a tunguzok vagy evenkek száma 25 ezer volt: *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Soviet Union*, szerk. Archie Brown – Michael Charles Kaser – Gerald Stanton Smith, Cambridge UP, Cambridge, 1982, 72.

az identitásuk is összekeveredik a tatárokéval.[28] Az elbeszélő – aki e tekintetben Szasa alteregója – Zidát, Szasa alkalmi szeretőjét is egy kalap alá veszi a „bennszülöttekkel" (szembeállítva az oroszokkal). Akárcsak Szolzsenyicin regényében Taskentben, a helyi hangok itt még csak nem is suttognak, hanem teljes hallgatásra ítéltetnek.

Jellemző Ribakov kolonialista attitűdjére az, ahogy Zida alakjával bánik. Nemcsak Joseph Conrad mélysége és az őslakosokkal szimpatizáló író dühe hiányzik belőle, hanem azzal is kitűnik, hogy a kolonialista írókhoz hasonlóan be van oltva a helyi történelem és társadalom ellen. Zidát kereszt- és apai nevén mutatja be az olvasónak, mintha orosz lenne. Eltorzított formában adja meg apja muszlim nevét, amely így idegenül és nevetségesen hangzik az orosz fülnek: ez olyan csapás, amely ellen a türk-tatár és a finnugor népek nem tudnak védekezni. E jelenséggel rokoníthatók a csukcs viccek, amelyek azon alapulnak, hogy e távoli törzs neve szintén nevetségesen hangzik az orosz fülnek.

Ribakov elbeszélésében is nyilvánvaló a meghódított tájak elnőiesítése, ami oly szembetűnő Lermontov *Korunk hőse* című művében. A föld azért van, hogy az oroszok kedvükre utazzanak, vadásszanak és ássanak. Az őslakos nők szerelmi kapcsolatba kerülnek az oroszokkal, miközben a meghódított férfiak nincsenek jelen, így szimbolikusan megfosztódnak férfiasságuktól. Zida, a tanárnő a bennszülöttek egyetlen olyan képviselője, aki hosszabb ideig szerepel Ribakov könyvében. Ő Szasa szeretője, segítője és szórakoztatója, de nincs saját hangja, nem törekedik semmire (eltekintve attól, hogy megszerezze Szasát). A semmiből bukkan fel és a semmibe tűnik el, azt sugallva ezzel, hogy a hozzá hasonló embereknek nincs saját elbeszélésük, ők csak statiszták az oroszokról szóló történetekben. Zidát az elbeszélő és Szasa orosz hangján mutatja be a mű. Őrülten beleszeret a férfiba, mint egy szibériai Pillangókisasszony, de japán megfelelőjével ellentétben ő még csak nem is panaszkodik, amikor Szasa elhagyja. Olyan kezes, mint egy kutya, amely nyüszíteni sem mer, amikor a gazdája megfenyíti. Végül az elbeszélő közli, hogy a nő örökre elment: épp olyan titokzatosan tűnt el Szasa életéből, ahogy belépett. Többször is kockáztatja életét és szabadságát, hogy megmentse Szasát, sőt még azt is kitalálja, hogyan szabadíthatná meg a „priuszától": fölajánlja, hogy hozzámegy feleségül, így a férfi felveheti az ő nevét.[29] Szasa Pankratov egy svábbogár igyekezetéhez hasonlítja ezt az odaadást.

Igazából akkor derül ki, mennyire kétértelmű Zida helyzete, amikor az elbeszélő elárulja, mivel keresi a kenyerét. Zida orosztanárnő. A legyőzött népek e képviselőjének szellemi energiáit arra használják, hogy a hódítók jelenlétét erősítse, mint ahogy szexuális és erkölcsi energiáit is Szasa boldogítására fordítja. Ribakov elbeszélője magától értetődőnek tekinti ezt az egyoldalúságot, és gyaníthatóan a szerző véleménye sem sokban különbözik ettől, mint ahogy más orosz íróké sem, akik szibériai történetekkel jelentkeztek. Szibéria olyan elbeszélések háttereként szolgál itt és másutt is, amelyeket akár Moszkvában is elmondhatnának, hiszen nem a régió szólama visszhangzik bennük, hanem Moszkváé.

Ribakov másutt is említi regényében a tunguz és evenk népet, úgy állítva be őket, mint akik vadak, a földből élnek, elhízott, tanulatlan iszákosok, őrültek és a higiénia hiányából fakadó, gyógyíthatatlan betegségekben szenvednek.[30] Egy őslakos öregasszony értésére adja Szasának, hogy helyi lányt keríthet neki egy kendőért.[31] Szasa társa, Borisz megvetően a „vadóc" *(gyikarka)* szóval jellemzi a lányt.[32] Míg Szasa és a többi orosz gátlástalan vadászattal rabolják le az őserdőt, addig a „bennszülöttek" visszataszítóak, marginálisak, prostitúcióra kényszerülnek. Mint a „gonosz csecsenek" Lermontovnál, az őslako-

[28] Ribakov „tunguz vagy mongol [sic!] vicsorgásról" („тунгусский, монгольский оскал") beszél, amikor leírja egy lány, Lukeska arcát, aki ugyanabban a faluban él, mint Szasa Pankratov: Anatolij Ribakov, *Az Arbat gyermekei,* ford. Nikodémusz Elli, Magvető, Budapest, 1988, 233.

[29] *Uo.*, 302, 343, 448.

[30] *Uo.*, 221, 232–235, 296.

[31] *Uo.*, 234.

[32] *Uo.*, 233.

sok Ribakov regényében is védtelenek és némák. Bármi feltételezhető róluk, hiszen az ellenség szemével láttatják őket. Alekszej Jermolov tábornok mondta egyszer, hogy a csecseneket nem lehet megbékíteni, csak kiirtani. Ribakov azt sugallja, hogy a szibériai őslakosok kultúrája sem érdemel sokkal jobbat. Félre kell állítani őket, hogy helyet csináljanak a Birodalomnak, és hálásnak kell lenniük azért a lehetőségért, hogy eloroszosodhatnak. Szibéria természeti kincsei az oroszokat illetik, nem a tunguzokat; Moszkvának kell felhasználnia ezeket ahelyett, hogy az őslakosok értékesítenék annak, aki a legtöbbet ígéri értük. Ribakov regényének cselekménye a hatalom és az erőszak stratégiájára épül.

A szibériai zsákmány újratermelődhet, mint Valentyin Raszputyin *Míg csak élsz, szeress* című novellájában, amelyben három orosz gyarmatosító harcol a vadállatokkal az élelemért; vagy kimerülhet, mint a bányák Szolzsenyicin könyvében, *A Gulag-szigetvilág*ban. Raszputyin elbeszélője azt mondja, hogy ha az oroszok nem szednék le az erdei bogyókat, megmaradnának a vadállatoknak, és akkor mi hasznuk lenne? A gyarmatosítók saját tulajdonuknak tekintik a természetet a gyarmatokon. Ribakov említ egy orosz prémvadászt, aki egy jobb évben akár húszezer állatot is csapdába ejthet vagy lelőhet, ilyenkor pedig eltűnődik az ember, vajon ez még a megújítható erőforrások kategóriájába esik-e. Raszputyin elmeséli a *Szibériá*ban, hogy van egy orosz település Jakutföldön, ahol a lakosok nem boltban veszik a húst, hanem elmennek vadászni, amikor szükségesnek ítélik. „Amikor hús kell a telepeseknek, fölpattannak a motorkerékpárjukra (mindegyiknek van kettő vagy három), kihajtanak a közeli tundrára, és keresnek egy szarvast a távcsövükön."[33] Ez mintha nem zavarná Raszputyint, aki másutt azon siránkozik, hogyan pusztítják a Bajkál-tó környékén a természeti környezetet.

A források szerint a 18. században igencsak megritkították az orosz vadászok a prémes állatokat Nyugat- és Kelet-Szibériában. Nagy-Szibéria prémkészleteinek háromnegyede már korábban odaveszett.[34] Alighanem azért zsákmányolták ki az oroszok ilyen rohamtempóban Szibériát, mert uralkodóik számoltak azzal a lehetőséggel, hogy ezek a területek felszabadulhatnak a moszkvai függőség alól, ezért a lehető legtöbbet kell kifacsarni belőlük, amíg nem késő. Szolzsenyicin említ olyan rabokat *A Gulag-szigetvilág*ban, akik nemesfémeket bányásznak a birodalomnak, valahol az északkeleti peremvidéken. Jellemző módon Szolzsenyicin fejében meg sem fordul, hogy kétszeres kizsákmányolásról beszél. Számára teljesen érdektelen, hogy ezeket az ásványkincseket *gyarmati területeken* bányásszák. Alighanem elégedetten fogadta volna azt, ha az orosz állam „szabad" parasztokat hoz dolgozni a szibériai bányákba Oroszország belterületéről, ahogy a 19. században egész kozák falvakat telepített át a Kaukázusba, hogy zaklassák az őslakosokat. Szolzsenyicin Iván Gyenyiszovicsát a *gyarmatokra* száműzték. Said rámutat arra, hogy az Ausztráliába kivándorló angolok is imperialisták voltak; bármilyen szeretetreméltónak és gyámoltalannak látjuk is őket, birodalmi előnyük pontosan a tengerentúlra való kivándorlás és az ottani letelepedés lehetőségében rejlett. A gyarmati népeknek nem voltak ilyen lehetőségeik. Amikor pedig egyenlőséget kezdtek követelni ezen a téren, és a Brit-szigeteket választották letelepedési helyüknek, a legjobb esetben is bosszúsan, idegesen és ellenszenvvel fogadták őket, a legrosszabb esetben pedig erőszakkal és diszkriminatív törvényekkel kellett szembenézniük.

Ribakov regényének egy bizonyos pontján gúnyos megjegyzés hangzik el a titkosrendőrség egyik magas rangú tagjáról, amely szerint az illetőnek eszkimó arca van. Bár jó érzés tudni, hogy nem csak a zsidók vádolhatók Oroszország balsorsáért, zavarba ejtő, hogy a zsidó származású Ribakov művében már megint azzal a kényelmes felvetéssel találkozunk, hogy az orosz titkosrendőrséget nem oroszok irányították – mintha ilyesmi egyáltalán előfordulhatna egy szuverén

[33] Распутин, *Сибирь, Сибирь...*, 222.

[34] Mote, *I. m.*, 58.

országban. Másfelől az viszont magától értetődő, hogy az Arbaton nincsenek eszkimó arcok, hiszen a pozitív diszkrimináció idegen az orosz vagy a szovjet hagyományoktól.

A fentiekben tárgyalt művekhez hasonló szövegek megerősítik a birodalmi helyzetet és továbbra is a birodalmi vízió központi szerepét feltételezik. Said nyomán mi is kijelenthetjük, hogy *a késői 20. századi orosz írásokban az orosz kultúra továbbra is felmentést nyer a hatalommal való összefonódás vádja alól.* Ribakov fenntartja azt a látszatot, hogy a birodalmi központból érkező Szasának nincs hatalma Szibéria fölött, hogy bármikor helyet cserélhetnének Zidával a társadalomban, és hogy a burjátokat nem szorította ki az olyan családok érkezése, mint a Raszputyin *Élj és emlékezz* című regényében szereplő Guszkovék. Az Arbaton viszont Zida egyike lenne azoknak az eszkimó vagy kaukázusi arcoknak, melyeket oly gyanakodva vizslattak a moszkvaiak az 1990-es években, míg Szasát Szibériában nem veszélyeztették az őslakosok. Pontosan ez a lényege annak a kolonialista attitűdnek, amelyet e látszólag jóindulatú írók lepleznek. Az elbeszélő hangvétele nem tesz lehetővé semmiféle többszólamúságot, nem vezet el ahhoz a felismeréshez, hogy Moszkva a helyi lakosság erőtlenségére építette a hatalmát. Míg a politikusoktól nem várhatjuk el, hogy érzékenyek legyenek az ilyen problémákra, addig ezek a művek mintha végzetesen lejáratnák a művészek azon képességét és indíttatását, hogy elmélyülten tanulmányozzák az ilyen kétértelmű helyzeteket. Az orosz írók egyféle víziót kínálnak a birodalom ügyeiről; ez különbözteti meg őket az európai kontinens más birodalmi íróitól.

Az 1979-es évre vonatkozó szovjet statisztikák szerint 353 000 burját élt a Bajkál vidékén, ahol Raszputyin legtöbb regénye és novellája játszódik. Mint oly sok más népet és törzset, amelyek birodalmak áldozatává váltak, a burjátokat is a Szovjetunió (ma az Oroszországi Föderáció) és Mongólia között osztották fel. Mivel sok burjátot telepesek űztek el, joggal feltételeznénk, hogy azok sérelmeket táplálnak az új jövevényekkel szemben, a Szibériával foglalkozó íróknak pedig

szembe kell nézniük ezzel az érzelmi problémával. Raszputyinnál ennek nyomát sem találjuk. Ellentétben az amerikaiakkal, akiket kínos önvizsgálatra késztetett az indiánok sorsa, Raszputyin más szibériai orosz írókhoz hasonlóan felismerni sem hajlandó a problémát, nemhogy foglalkozni vele.

Raszputyin *Élj és emlékezz* című története egy katonaszökevényről szól, akinek sikerül visszajutnia szibériai falujába, ahová legálisan nem térhet haza, ezért egy régi fürdőházban rejtőzik el, és titokban érintkezik a feleségével, aki terhes lesz, és végül a dezertőr kézre kerítésére indított hajtóvadászat áldozatául esik. Azt várnánk, hogy ha az író olvasója hazafias érzelmeire akar hatni e tragikus történettel, akkor a rendszer megdöntésére szólítja fel, amely úgy szolgálja az államhatalom érdekeit, hogy intézményesíti az olyan emberek áldozattá tételét, mint Nasztyona és a férje, Andrej. Raszputyin ehelyett arra buzdítja az olvasót, hogy „éljen", vagyis biológiai értelemben járuljon hozzá Oroszország fennmaradásához, és „emlékezzen", vagyis tartsa fenn a törzsi emlékezetet. Ha az észtekről vagy a lettekről lenne szó, akiknél a túlélés biológiai értelemben is kétséges, megértenénk ezeket a törzsi aggodalmakat. De a cím az oroszokra vonatkozik, akiket természetesen nem fenyeget a kipusztulás veszélye. Ha egy orosz szerző ilyen felhívással fordul az olvasóhoz, akkor alighanem azt a vágyát fogalmazza meg, hogy az oroszok bármi áron maradjanak fenn Szibériában. Raszputyin arra buzdítja olvasóit, hogy ne lázadjanak, ne harcoljanak az emberhez méltó életért, hanem maradjanak életben és tartsák fenn a törzset.

Raszputyin fenti értelmezése nem egy nyugati kutató képzeletében született, hanem egy másik szibériai orosz író, Viktor Asztafjev fogalmazta meg, aki a következőképpen kommentálta Raszputyin regényét: „Élj és emlékezz, ó, ember: bajban és zűrzavarban, a legnehezebb megpróbáltatások között is az a kötelességed, hogy tarts ki a nemzeted mellett. A nemzetedtől való bármiféle elszakadás, okozza bár gyengeség vagy félreértés, új terheket ró a *rogyinára* és ebből

következően rád is."[35] Ez össze sem hasonlítható Tolsztojjal, aki azt az elvet hirdette, amely szerint „Istenért és a lelkünkért" kell élnünk.

E szentimentális imperializmus másik példája Raszputyin *Tűz van!* (*Пожар*, 1985) című elbeszélése. A történet egy csoport elnyomott parasztról szól, akiknek az őseit száműzték az orosz anyaországból és Szibériában telepítették le. Nem tudjuk, mikor történt ez, a szovjet időkben vagy régebben. A parasztok története amúgy is zavaros, Raszputyin pedig erősen kötődik érzelmileg az *orosz* Szibériához, és ettől még sűrűbb lesz a homály. E telepesektől származik egy Afanaszij Bronnyikov (Afonya) nevű paraszt, akit derék embernek állít be az elbeszélő. Ő és a történet hőse, Ivan Petrovics egy Szosznovka nevű településen élnek, ahol a dzsungel törvénye uralkodik, ahol az embereket kirabolják, elverik és zaklatják, a szovjet-orosz hatóságok pedig mindezt tétlenül nézik. A tétlenség az első számú parancsolat ezen az istentelen helyen. Korábban Afonya és Ivan is egy Jegorovka nevű helyen élt, de a hatóságok úgy döntöttek, víztározót létesítenek, elárasztják a falut. A két férfi passzívan fogadja az áttelepítést, de érzelmileg továbbra is az elsüllyedt faluhoz kötődnek. A történet vége felé Afonya kijelenti, hogy Jegorovka „Oroszország anyácskáért" dolgozott, és szeretné megörökíteni az emlékezetét.

Két dolog érdemel említést. Az első Jegorovka kollektív, nem emberközpontú természete. Itt nem emberekről, Ivanról vagy Másáról és a családjukról, hanem „Jegorovka faluról", a negyven portából álló közösségről, a társadalmi szerveződés egyik eleméről van szó. A hovatartozás alapja nem a szülői ház, hanem egy közösségi entitás. A második pedig az, hogy ez a személytelen település úgymond az államnak dolgozott – vagyis nem a lakosok javát, nem is valamiféle erkölcsi eszményt, például Isten parancsolatait szolgálta, és nem szentelte magát más emberek felemelkedésének sem. Afonya így válaszol arra a kérdésre, hogy mihez kezdjen a közösség a tűzvész után: „élni fogunk".[36] A történet kontextusában ezt a töretlen élnivágyást megintcsak nem az egyén vagy a család önfenntartása motiválja, és semmiképpen sem Istenről vagy az ember lelkéről szól, hanem az Oroszország nevű entitásról. Ha Afonya azt mondaná: „Azért dolgoztam, hogy az utánam jövőknek jobb életük legyen", akkor az embernagylelkűnek és önzetlennek tartaná. Ha azt mondaná: „A családomért dolgoztam" vagy „Magamért dolgoztam", megértenénk. Ha annak a vágyának adna hangot, hogy a lelkéért akar élni, akkor Tolsztoj spirituális beállítottságú parasztjai közé sorolnánk. De Oroszországért dolgozni, egy hatalmas államért, amelyet nem fenyeget eltűnés, mint a meghódított országok némelyikét?

Raszputyin egyértelműen az államgépezet fogaskerekeinek tekinti a periférián élő oroszokat, itt és más műveiben egyaránt; ebben az a döbbenetes, hogy mindezt még helyesli is. Nagy-Britanniában különbséget tudtak tenni a hazai szabadság, valamint a külföldön gyakorolt elnyomás és terror között, az orosz birodalom viszont nem szabadította meg az állami elnyomástól a névadó nemzetiséget.[37] Raszputyinnak nem jelentenek semmit az olyan szlogenek, mint „jobb állva meghalni, mint térdelve élni". Történeteiben az állam és a föld előbbre való, mint az egyén. Regresszív minőséget látok a Raszputyinhoz és Asztafjevhez hasonló írókban, mert ahelyett, hogy kiutat keresnének a kolhoz mocsarából és apátiájából, Oroszország imperialista céljaihoz ragaszkodnak, amelyek terheit az egyszerű emberek viselik. Az orosz politikai kultúra öröktől fogva létező vakfoltja akadályozza az egyéni és az államérdek megkülönböztetését, és nincs ez másként a szocialista realizmusból kialakult utolsó „iskolánál" sem.

[35] Asztafjev kritikája az *Élj és emlékezz* című regényről, idézi Валентин Курбатов, *В тебе и вокруг. Предисловие* = Валентин Распутин, *Уроки французского. Повести и рассказы*, Художественная литература, Москва, 1987, 7. Ezt az értelmezést erősíti Christel LANE, *The Rights of Rulers. Ritual in Industrial Society. The Soviet Case*, Cambridge UP, Cambridge, 1981, 23.

[36] Valentyin RASZPUTYIN, *Tűz van!*, ford. HARSÁNYI Éva, Magvető, Budapest, 1986, 134, 146.

[37] Így ábrázolta Bernard Semmel és Irfan Habib a Jamaica és Nagy-Britannia közti viszonyt. Idézi Edward SAID, *Culture and Imperialism*, Vintage, London, 1994, 130, 345.

Ugyanakkor ez a passzív felfogás megkönnyíti az állam számára a parasztok kizsákmányolását. Ha Szosznovka lakói fellázadnának és követelnék azt a jogukat, hogy visszatérhessenek ritkán lakott orosz hazájukba, azzal megfékezhetnék a gyarmatosítás lendületét, amely arra ösztönzi az orosz államot, hogy fenntartsa jelenlétét az ázsiai térségekben, bármilyen hatalmas árat fizetnek is ezért az egyszerű orosz emberek. Ha kijelentenék, hogy Moszkva nem avatkozhat be az ügyeikbe, azzal az amerikaiak példáját követnék, akik egy bizonyos ponton nemet mondtak Londonnak. De amíg maguk az oroszok áldozzák fel jólétüket az orosz gyarmati törekvésekért, addig aligha számíthatnak komoly javulásra. A Raszputyinhoz hasonló írók inkább azt a vágyat erősítik az olvasókban, hogy áldozzák fel magukat a *rogyiná*ért – ahelyett, hogy rászánnák magukat a szibériai oroszok sorsának javítására.

Viktor Asztafjev *Падение листа* (*Levélhullás,* 1978) című elbeszélésében finomabban fogalmazza meg az oroszok Szibériára vonatkozó birodalmi igényét, de ugyanolyan sekélyes marad, amikor azt kutatja, mi az oka az oroszok nyomorúságának. A történetben egy szibériai táborhelyen halad át az egyes szám első személyű elbeszélő. Észreveszi, hogy a táj olyan munkások *(truzsenyiki)* nyomait viseli, akik nem rajonganak a természetért. Idejöttek, hogy pihenjenek egy kicsit, és közben hatalmas pusztítást végeztek az erdőben. Az elbeszélő törött faágakra, letaposott fűre, megtépett aljnövényzetre lesz figyelmes. A munkások olyan településről érkezhettek, amilyet Raszputyin ír le *Tűz van!* című novellájában: nem eléggé összetartó ahhoz, hogy falunak nevezhessük, egyszerűen összeverődött itt néhány talajt vesztett ember, akit a sorscsapások megfosztottak a polgári felelősségérzettől.

Az elbeszélő figyelme egy lehulló nyírfalevélre irányul (a *berjozka* oroszközpontú szimbolikája nyilvánvaló). A hulló falevél arra ösztönzi, hogy vádak sorát fogalmazza meg, amelyek látványosan eltávolodnak a kiinduló problémától. Nemcsak ezt az erdőt pusztítják el, hangsúlyozza az elbeszélő, hiszen az emberi történelem során

> [...] ezerszámra éltek [...] csonttörők, pszichopaták, fineszes csalók, és mindannyian makacsul próbálták orvosolni az emberi „hibákat", kezdve Torquemada inkvizítorral, aki tölgyfabottal törte be a makacs emberek fejét, hogy megtanuljanak hinni istenben [kisbetűvel], a konkvisztádorokkal, a misszionáriusokkal, isten szolgáival [még mindig kisbetűvel], meg a „szabadságért" és a „tisztaságért" aggódó mindenféle jótékonykodókkal [...] egészen a beteg *führer*ig és a *velikij kormcsij*ig [nagy kormányosig].[38]

Az asszociációk ezen láncolata, amely a felvilágosodás fegyelmétől nem korlátozott elme sajátja, a spanyol inkvizítorok nyakába varrja a szibériai erdőben randalírozó oroszok vandalizmusát. De Asztafjevnek nem kellett volna ilyen messze keresgélnie: ott a helyi brutalitás a szeme előtt, a művében leírt Szibériában. Az író a Távol-Kelet kozák hódítóját, Habarovszk város névadóját is említhette volna Torquemada helyett, akinek a tölgyfapálcája mintha pártpropagandisták fejéből pattant volna ki. Ez a kozák vezető egy alkalommal több száz őslakos asszonyt és gyereket ejtett foglyul, majd az anyjuk holttestéből kialakított sütőrostélyon sütötte meg a gyerekeket.[39] De még számos hasonló esettel példálózhatnék. A szerző eltávolítja a pusztítás bűnét a konkrét elkövetőktől, és nem firtatja, milyen felelőssége van az államnak abban, hogy ilyen rengeteg embert szakítottak el a gyökereitől a „jó ügy" érdekében, ezzel pedig bezárja az oroszok szibériai jelenlétének ördögi körét; azokét az oroszokét, aki-

[38] „Их было тысячи и тысячи – ублюдков, психопатов, чванливых самозванцев. И все они, начиная от инквизитора Торквемады, дубиной проламывавшего неразумным черепа, чтобы вбить в них самую справедливую веру в господа бога, от конкистадоров, миссионеров, божьих слуг и всевозможных благодетелей, пёкшихся о »свободе« и »чистоте« души человеческой, до припадочного фюрера и великого кормчего упорно пытались искоренить людские »заблуждения«." Виктор Астафьев, *Повести и рассказы,* Советский Писатель, Москва, 1984, 684.

[39] Harmon Tupper, *To the Great Ocean,* Little Brown, Boston, 1965, 29. Idézi Mote, I. *m.*, 44.

ket hazafias szólamokkal és magas fizetésekkel csábították a szibériai *sztrojkákra* (építkezésekre), és akik rombolással reagáltak az ott talált rossz életkörülményekre.

Raszputyin és Asztafjev szereplői komorabbak a tipikus szocialista realista hősöknél, de más tekintetben nem sokban különböznek elődeiktől. Nem tesznek fel kérdéseket, nem töprengenek az országukban történt eseményeken, a nagyvilágról nem is szólva. A szkáz elbeszélője elzárja ezeket az orosz telepeseket mindentől, ami lélektanilag kétértelmű, az állam gyarmatosító hatalmának sincsenek tudatában. Az elbeszélő naivitása arra ösztökéli az olvasókat, hogy az orosz parasztok nyomorúságára, tehetetlenségére és hazafias önfeláldozására figyeljenek, és ne érdekeljék őket a központ–periféria kapcsolat problémái.

A birodalomkultusz rituáléi

Egy 1990-es orosz plakáton Leonyid Leonov szovjet-orosz író látható, amint a következőket mondja: „Itt az ideje, hogy hangosan és tisztelettel megnevezzük azt a csillagot, amely megmutatja nekünk az előre vezető utat, a csillagot, amely soha nem halványul el, és amely páratlan módon képes népünket titáni teljesítményekre ösztönözni sokat szenvedett *rogyinánk* felemeléséért [...]. Mindenki máris ismételgeti magában e csillag szent és majdhogynem titkos nevét. [...] Ez a név: *Oroszország*."[40]

A *rogyina* mitologizálásának ezen a szintjén elkerülhetetlenül bekövetkezik az egyén elnyomása. A sikeres nemzetek elitjei képesek voltak mérsékelni és árnyalni az efféle mitológiákat; nemcsak a történelmi leckékből okultak, hanem az ezen mitológiákból következő

[40] „Пора и нам, пора благоговейно, строго и вслух назвать свою путеводную, уже беззакатную звезду, единственно способную вдохновить наш народ на титанический подвиг воскрешения бедствующей Отчизны [...] Священное, всё еще полузапретное имя этой звезды давно на уме у всех – РОССИЯ." Igor Ivanovics Pecskin plakátjának címe: *Egy szó az örökkévalóról* (*Слово о вечном*, Панорама, Москва, 1990).

filozófiai ellentmondásokat is felismerték. De az orosz kultúra, ahogy az első fejezetben már kifejtettük, konokul lebecsülte a rendszeres filozófiát, és soha nem szívta magába sem az európai skolasztikát, sem a skót felvilágosodást. Az európai gondolkodókat ezek az áramlatok tanították meg a racionális gondolkodás finomságaira. Az orosz kulturális és politikai életet ellenben még ma is a *rogyinára* mint a társadalmi és a filozófiai reflexió központi elemére való hivatkozás uralja.

Raisza Gorbacsova 1990. június 1-jén beszédet mondott a Wellesley College-ban, betekintést kínálva abba, hogyan érvel az orosz társadalom egyik legműveltebb és legtájékozottabb asszonya a *rogyina* mellett. Ez nem sokban különbözik attól az „érvtől", amelyet a Raszputyin történetében szereplő parasztok hangoztatnak, vagy amelyet Leonyid Leonov fogalmaz meg propagandisztikus közleményében. Gorbacsova beszédében kifejtette, hogy minden emberi kötelesség közül a szülőföld iránti szeretet *(ljubov k rogyine)* a legfontosabb.[41] Ha figyelembe vesszük, hogy az oroszok a politikai állammal szokták azonosítani a *rogyinát*, Gorbacsova kijelentése egy veszélyes szlogen megfogalmazásaként is értelmezhető: „az én országom, akár jó, akár rossz". Az ilyen diskurzusban eltűnik a különbség nemzet, állam, nép, etnikum és nyelv között, noha az adott körülmények között elvárható lett volna az árnyalt fogalmazás, hiszen az Oroszországi Föderáció soknemzetiségű állam, Gorbacsova pedig politikai személyiség. A beszéd jelezte, milyen sematikussá vált a szovjet időszakban az orosz nyelv a nacionalizmus és a nemzeti identitás témakörében, és azóta sem lépett túl ezen. Gorbacsova a 19. századi orosz mitológia, nem pedig egy modern, fejlődő állam nyelvét beszélte. Előadása kiválóan érzékeltette, milyen is „alapjáraton"az orosz diskurzus.

Walker Percy egyszer azt mondta, hogy a nyelv élő organizmus, amelyet bizonyos szervi bajok fenyegetnek. Ha makacsul ellenáll, ha

[41] Vö. http://www.csdl.tamu.edu/bushlib/firstlady/activities/wellesley.html (Raisza Gorbacsova kommentárjai).

nem fogad be új fogalmakat, akkor megcsontosodik és elavul.[42] Az orosz nyelv jelenleg nem tartalmaz bizonyos fogalmakat, amelyek az amerikai angolban alakultak ki: ilyen például az esélyegyenlőség, a kisebbségi részvétel, a pozitív diszkrimináció, a kétnyelvű oktatás, az ideológiai kisajátítás és a többi. Ennél is fontosabb, hogy az orosz nyelv érzéketlen maradt egyfelől az anyaföld iránti elköteleződésből származó erkölcsi dilemmák, másfelől azok jogainak a tisztelete iránt, akik nem osztják az orosz politikai mitológiához való szentimentális ragaszkodást, de kénytelenek az Oroszországi Föderáció határai között élni.

Izgalmas kérdés, hogyan van belekódolva a nyelvbe és az irodalomba a *rogyina* privilegizált helyzete, de az orosz értelmiség soha nem foglalkozott ezzel. A nemzeti identitásról folytatott párbeszéd résztvevőinek szókészlete továbbra is olyan szavakra és fogalmakra korlátozódik, amelyek Oroszország sikeres gyarmati történelme során váltak meghatározóvá. Az orosz irodalmi diskurzusban a polgári és a politikai erények kérdése még ma is leszűkíthető a birodalmi államként felfogott *rogyina* szeretetére.[43] Ezek Carl Geim soviniszta felhívásaira emlékeztetnek, amelyekből kiderül, hogyan fogták fel a németek a német államot a 19. században: „Anyaföldünk szent föld. Őseink a vérükkel védelmezték meg. […] Ez a hősök vérével megtermékenyített föld szent örökség, ebből egy talpalatnyit sem rabolhatnak el."[44] Ezek a kolonialista fogalmak (Németország akkoriban nem német földekre is kiterjedő birodalom volt) az orosz diskurzusba is mélyen beépültek. Az orosz nemzeti érzés szoros kapcsolatban áll az új területek meghódítása iránti vággyal; ez akadályozza a dekolonizáció folyamatát a korábbi orosz érdekszférában és az Oroszországi Föderációban.

[42] Az idézet forrása: *Living Philosophies. The Reflections of Some Eminent Men and Women of Out Time,* szerk. Clifton FADIMAN, Doubleday, New York, 1990.

[43] Vera Toz, *Confilcting „Homeland Myths" and Nation-State Building in Postcommunist Russia,* Slavic Review 1998. nyár, 267–294.

[44] *On Developing a Patriotic and Monarchical Spirit* [1911] = Louis L. SNYDER, *The Dynamics of Nationalism. Readings in Its Meaning and Development,* D. Van Nostrand, Princeton, 1964, 167.

Fontos rámutatni az orosz írók kolonialista beállítottságára, de ettől nem veszítenek jelentőségükből az orosz irodalmi termés más aspektusai. Különösen indokolt ez a fenntartás Szolzsenyicin esetében, aki igen meggyőzően jeleníti meg az orosz történelem egy részét, noha ugyanakkor akaratlanul is tanúságot tesz a kolonialista beavatkozás egy különleges fajtájáról: arról, hogy börtönökből és haláltáborokból álló hatalmas szigetvilággá alakították át a gyarmatokat, úgy kezelve a kisebbségeket, mintha azok nem érdemelnének azonos figyelmet az orosz nemzetiségűekkel. Szolzsenyicin mégsem a központ által a perifériára mért újabb csapásként, hanem a régóta szenvedő Oroszországot sújtó igazságtalanságként ábrázolja a *meghódított* föld morális bemocskolását *A Gulag-szigetvilág*ban és másutt. Szibéria rémes hírnevet szerzett, ez is része az orosz gyarmati tapasztalatnak. Őshonos népeinek nem azért kellett elszenvedniük azt az igazságtalanságot, hogy bemocskolták a házájukat az egész világ előtt, mert különösebben visszataszítók lettek volna, hanem azért, mert így akarták a hódítók. Szolzsenyicinnek bizonyára sohasem jutott eszébe, hogy az oroszok ugyanazt művelték Szibériával, amit a nácik Auschwitz városával: a védtelen helyi lakosság ellen irányuló erőszak által írták meg a történelmét. Bár *A Gulag-szigetvilág* fontos könyv marad, egyúttal fájdalmasan hiányos is.

A *rogyina*-kultusz nemcsak az őshonos népekre, hanem az orosz anyaország kisebbségeire is hatással volt. Ez különösen szembetűnő a zsidók esetében, akik az egész etnikai Oroszországban és a birodalom más részein szétszóródva éltek. A zsidókra és néhány más kisebbségre nem tudták úgy ráerőltetni az értelmezéseket, mint az üzbégekre vagy a kaukázusi népekre, mivel a zsidók el tudták juttatni narratívájukat az egész világhoz. De ha valaki az orosz íróktól szeretne megtudni valamit az oroszországi zsidókról, a róluk alkotott kép meglehetősen reménytelen lenne. Szolzsenyicin *Tizennégy auguszusa* (*Август четырнадцатого*, 1971) című művével gyarapítja azon írások szá-

mát, amelyek sötétebbre festik az orosz és a külföldi emlékezetben a zsidók és más kisebbségek képét. Programregényének hősei az oroszok és az európai nagyhatalmak, mindenki más becstelenségbe és jelentéktelenségbe süllyed. Nem Szolzsenyicin az első, aki úgy ír a birodalomról, mintha az azonos lenne Oroszországgal, de az ember kifinomultabb érzékenységet várna a birodalom egyik áldozatától. Az alábbiakban bemutatjuk Szolzsenyicin néhány olyan módszerét, amellyel a keleti-ortodox nemzetállam köntösébe öltözteti a birodalmi Oroszországot, kitörölve a létből a különböző nemzetiségi alcsoportok törekvéseit és érdekeit.

A *Tizennégy augusztusa* fárasztó regényfolyam, de van néhány megragadó jelenete, melyek közül a legfigyelemreméltóbb Dmitrij Bogrovról, Pjotr Sztolipin gyilkosáról szól. Gyakori eset, hogy a gonosztevőket könnyebb megrajzolni, mint a hősöket, és Bogrov is hitelesebb szereplő, mint Sztolipin miniszterelnök vagy a regény más pozitív hősei. A gyilkosság előtti kínlódása feszültséggel terhes és megragadó, annak ellenére, hogy Szolzsenyicin nyilvánvalóan nem szimpatizál vele. Másutt az elbeszélő elsősorban jelzőkkel írja le, de ettől még ugyanolyan életszerű szereplő marad. Szolzsenyicin *jelentéktelen, gonosz, bosszúálló, felszínes* és *önmagától semmit meg nem tagadó* emberként jellemzi Bogrovot. Mint megtudjuk, azért öli meg Sztolipint, mert úgy gondolja, veszélyes a zsidókra nézve. „És olyan erős gyűlölet fogta el Sztolipin iránt, hogy a látcsövön keresztül is agyon tudta volna döfni a tekintetével."[45] Szolzsenyicin talán akaratlanul is Lev Tolsztojt visszhangozza, aki összehasonlíthatatlanul árnyaltabban fejezte ki azt, hogy mit éreznek a csecsenek az oroszok iránt, akik lerombolták a falvaikat és megfosztották őket a megélhetésüktől.

Amikor viszont Sztolipin portréját rajzolja meg, olyan orosz megfigyelő tekintélyére hagyatkozik, aki rajong a hősééért. Sztolipin ábrázolása azt jelzi a regényben, hogy Szolzsenyicin a közelmúlt orosz történelmének bármely más alakjánál jobban azonosul ezzel az emberrel. Szimpátiája nemcsak abban mutatkozik meg, hogy aprólékos pontossággal idézi fel a gyilkosság történetét és hogy árnyaltan mutatja be a viselkedését, hanem mindenekelőtt a szóhasználatában. Olyan jelzők magasztalják fel Sztolipint a jellemzés során, mint a *fényes*, a *ragyogó* és a *fehér;* ez emlékeztet valamelyest az orosz hagiográfiára, amely kedveli az ilyen kifejezéseket. Sztolipin tiszta alakként magasodik ki a gyilkossági jelenetből: szándékai nemesek, és imádja az orosz népet, amelynek felemelkedésén fáradozik. Utolsó mozdulatával megáldja a cárt. Nyári öltönye „vakító fehér", mellkasát domborítva, bátran áll – a modern idők valóságos *bogatir*ja, Szuvorovnak és Gumiljov turkesztáni tábornokainak a rokona, Oroszország megmentője. Nem csoda, hogy gyilkosa „kígyómód tekereg", olyan fekete, „mint valami sötét folt", gyanakvó és dörzsölt egyszerre. Találkoztunk már a gonosz csecsenekkel, a kicsinyes Napóleonnal, az undok lengyelekkel, és most lép színre a kígyószerű zsidó. „Külön megsebezte [Sztolipint] a rafinált gyilkos arckifejezése" – véli az elbeszélő.[46] Bogrovval ellentétben Sztolipin nem gyűlöl, de érzékeny lelkű, és szenved attól, ha nem fogadják el. Ó jaj, mondja az elbeszélő, a Sztolipin életét kioltó golyó a dinasztiával és magával Oroszországgal is végzett: ez volt a jekatyerinburgi sortűz első lövése.

A jelek szerint Sztolipin az orosz történelem azon ritka alakjai közé tartozott, akik ellenálltak az orosz kormányokat megfertőző járványnak, a korrupciónak. Állampolgári lelkiismerete magas fokú, Oroszország iránti szeretete látszólag határtalan volt. A kor számos államférfiával ellentétben úgy akart javítani a parasztság sorsán, hogy közben megőrizze az erős államot. Általánosabban fogalmazva: virágzó néppé kívánta tenni az orosz nemzetet. De Sztolipin csak az orosz nemzetiség érdekében fáradozott, és nem sokat tartott az emberek önkormányzati képességéről. A következőképpen mutatja be két történész, milyen hatással volt Sztolipin a nem orosz kisebbségekre és az oroszországi polgári szabadságjogokra:

[45] Alekszandr Szolzsenyicin, *A vörös kerék. I. csomó. Tizennégy augusztusa*, II., ford. Páll Erna, Katalizátor, Budapest, 2005, 157.

[46] *Uo.*, 243.

Sztolipin új választójogi törvényt vezetett be, amely jelentősen korlátozta a törvényes jogokat. [...] Ezzel a lépéssel még az 1906-os alaptörvényt is nyíltan megsértette, így csakis államcsínynek lehet tekinteni Sztolipin egész akcióját.
A harmadik *duma* így államcsíny és a választójog meghamisítása útján létrehozott, nem tényleges képviseletre épülő gyűlés volt.[47]

Az 1907 novemberében megnyílt harmadik *dumá*ban minimálisra korlátozták a nem oroszok és az alsóbb osztályok képviseletét. Egész földrajzi térségek estek el a képviselettől, és a lakosság mindössze 15 százaléka rendelkezett választójoggal. A határvidéken a vilnai kormányzóság kénytelen volt két oroszt megválasztani, a kaunasi pedig egyet. Csökkent az ukrán, fehérorosz és litván küldöttek száma. Míg Oroszország európai részén egy küldött 250 000 választót képviselt, a Kongresszusi Lengyelországból érkezett kollégája 750 ezret. [...] [A lengyelek] felpanaszolták, hogy másodrendű állampolgárrá fokozták le őket, de Pjotr Sztolipin miniszterelnök letorkollta őket, mondván, legyenek büszkék arra, hogy orosz alattvalók.[48]

Sztolipin politikai manőverezése gyászos példája annak, hogyan próbálta megteremteni az orosz birodalom az oroszok jólétét a gyarmatosított népek rovására, miközben a feddhetetlenség példájaként tüntette fel a zsarnoki gyarmatosítókat. A posztkolonialista kritikusok gondosan átfésülték a nyugati irodalomtörténetet a birodalmi önérvényesítés és a gyarmati marginalizáció hasonló példáit keresve; a posztkoloniális Afrika, Ázsia és Latin-Amerika helyi kötődésű írói

[47] Hugh SETON-WATSON, *The Russian Empire 1801–1917*, Clarendon Press, Oxford, 1967, 627.
[48] Piotr WANDYCZ, *The Lands of Partitioned Poland*, University of Washington Press, Seattle, 1974, 319. Sztolipin neve összekapcsolódik a rabokat börtönökbe és táborokba szállító különleges vasúti kocsik feltalálásával. Ezeknek a kocsiknak rácsos ajtajuk volt, a szintén rácsos ablakok pedig nem a külvilágra, hanem a folyosóra nyíltak. Kívülről majdnem úgy néztek ki, mint a rendes személyszállító kocsik, mivel az ablaktalan oldalukat úgy alakították ki, mintha leeresztett redőnyű ablakok lennének rajta; lásd Anatoly MARCHENKO, *My Testimony*, ford. Michael SCAMMELL, Pall Mall Press, London, 1969, 15–16.

ehhez még hozzátették a saját észrevételeiket, Wole Soyinka és Derek Walcott pedig Nobel-díjat is kapott ezért a tevékenységért. Az európai hatalmak egykori fehér gyarmatai, így Kanada, Új-Zéland, az Egyesült Államok és Ausztrália kialakították a saját, jól megkülönböztethető hangjukat az irodalomban, a politikában és a társadalmi életben. Szolzsenyicin ellenben hallgat arról a művében, hogy milyen hatással voltak Sztolipin reformjai azokra, akik nem tekintették magukat orosz nemzetiségűnek. Az író elmulasztja, hogy beépítsen az elbeszélésbe egy, a kisebbségekről szóló történetet; ez különösen annak fényében meghökkentő, hogy a mű írása idején már szétesőben volt a szovjet-orosz birodalom. Míg a 19. századi brit írók társadalmi tere még sértetlen volt az őket körülvevő, szilárd alapokon álló birodalomban, addig Alekszandr Szolzsenyicin akkor alkotta a műveit, amikor az orosz birodalom (szovjet inkarnációjában) megremegett, ingadozott és részben már össze is omlott.

Összefoglalva, a kései szovjet és a korai posztszovjet korszak orosz írói nem jutottak túl a 19. századon az ország bonyolult politikai és etnikai helyzetének megértése terén. Az angolok megtanultak finom megkülönböztetéseket tenni, de az orosz írók továbbra is ártatlan brutalitással helyezik szereplőiket az Oroszországi Föderáció különböző pontjaira, rákényszerítve jelenlétüket arra az „orosz" társadalmi térre, melyet legalább részben az őshonos látásmódot tükröző helyi hangoknak kellene kitölteniük. Akik a szovjet birodalom bukását próbálják értelmezni, még nem vizsgálták Oroszországnak mint megrögzött imperialista államnak a modelljét, amely elnéptelenítette az anyaországot azért, hogy oroszokat telepítsen a birodalom olyan részeibe, ahová azok aligha tartoztak. Vissza akarták tartani a „fehér gyarmatokat" attól, hogy a kezükbe vegyék a sorsukat, ezért moszkvai tapasztalatokkal próbálták elárasztani ezeket, miközben kiszorították az őshonos lakosságot és annak tapasztalatait. A Raszputyinhoz és Szolzsenyicinhez hasonló írók úgy akarják megerősíteni Moszkva

hatalmát e területek fölött, hogy a kor tendenciáival dacolva olyan képet festenek a birodalom perifériájáról, mintha az azonos lenne az orosz anyaországgal, még ha a kulturális tér peremén létezik is. Könyveikben az elbeszélő – akinek a viszonyítási pontja Moszkva – a birodalmi szóvivő kiváltságos helyét foglalja el, monológja pedig láthatatlanná teszi a földrajzi és kulturális peremvidéken zajló birodalmi beavatkozást. A birodalom központjában lévő, társadalmilag kívánatos és hatalommal felruházott tér jelöli ki a megfelelő attitűdöket a központ által szállított fogalmakban felfogott periféria számára; lásd Szanya látomását a szibériai éjszakákról Raszputyin *Míg csak élsz, szeress* című elbeszélésében.

A *Tizennégy augusztusa* című regény gyors elavulásának egyik oka éppen az lehet, hogy kimaradtak belőle a birodalom jelentős kisebbségei. Szolzsenyicin nem volt hajlandó elismerni, hogy a birodalom mérete és etnikai sokfélesége lényeges tényező volt az események alakulásában. Nem volt hajlandó meglátni az orosz imperializmus kulcsproblémáját, noha regényeiben és esszéiben is szívesen bocsátkozik spekulációkba, különböző témákat tárgyalva. Felteszi a költői kérdést, hogy miért alakította ki Oroszország a hatalmas Gulag-rendszert, de nem látja a birodalomban a nemzettudat ébredését, mint ahogy azt sem, hogy ilyen sok népet nem lehet másképp összetartani, csak szovjet módszerekkel. Beszél bizonyos kisebbségek áruló természetéről, de a szabadságvágyukról hallgat. A Raszputyinhoz hasonló írók intellektuálisan természetesen elmaradnak Szolzsenyicintől, ráadásul nyelvi és fogalmi horizontjukat teljesen behatárolták a Birodalom jelszavai és kitalált hagyományai. Így rájuk nem tudjuk kiterjeszteni sajnálatunkat, de Szolzsenyicin jobb munkát is végezhetett volna.

A késői szovjet korszak orosz irodalmában állandóan jelen volt az a többé-kevésbé tudatos törekvés, hogy megvédjék az etnikai Oroszország, a fehér gyarmatok és a kisebbségek egységét. Azok az orosz írók, akik Szibériát az anyaország éléskamrájának tekintik, abban a klasszikus birodalmi hangnemben írnak róla, melyet azok a nyugati

írók teremtettek meg, akik az angol és a francia nemzet előszobájának, illetve raktárának állították be Afrikát és Ázsiát. Szibéria népei eltűnnek a képből, nemcsak a jelenből, hanem a múltból is, az orosz anyanyelvű telepesektől pedig megtagadják a szuverenitásért folytatott harchoz szükséges képzelőerőt és bátorságot. A zsidókra továbbra is birodalmi szemmel tekintenek. Mintha a kései szovjet és a korai posztszovjet irodalom képtelen lenne felismerni, még kevésbé tárgyalni olyan problémákat, amelyeket már fél évszázada napirenden tart a nyugati értelmiség.

Az, hogy az orosz írók nem hajlandók foglalkozni a birodalom problémáival, azzal is összefügg, hogy az orosz nyelv fogalmilag elszegényedett a kommunizmus korában. Jó példa erre a falusi írók együgyű prédikálása. A vidéki életből vett metaforáik erőtlenek, mert már a 19. században elhasználódtak. Ők olyan orosz olvasókhoz szólnak, akiknek csak biológiai és törzsi lojalitásuk van, így ahelyett, hogy új horizontokat nyitnának, csupán a régi beidegződéseket erősítik. Ezek az írók a nacionalizmus azon változatát propagálják, amely az orosz állam, nem pedig az egyén érdekeit helyezi előtérbe.

Az orosz irodalomban a rutinszerűen használt hatalmi retorika a meghódított területek iránti jóindulat retorikájával társul. Amikor Raszputyin a szibériai orosz településekről ír, azt sugallja, hogy nem az őshonosok, hanem az oroszok szenvednek Oroszország területszerzései miatt. Íme az ártatlan imperializmus víziója, amely nincs tudatában saját gaztetteinek. Bár Joseph Conrad négerei és orientális szereplői némák maradtak, legalább a narrátor hangvétele utalt arra, hogy esetleg lehet elmondani való történetük. Raszputyin, Ribakov, Asztafjev vagy Szolzsenyicin műveiben még csak halvány célzás sem találunk erre. Ami Oroszország birodalmi hódításait illeti, az orosz olvasó ma olyan nyelvi és irodalmi szcénával szembesül, amelyet az öntudatlan hatalom monológja ural. Az orosz nyelv ma abban a stádiumban van, amely kizár és – mondhatni ösztönösen – elutasít minden olyan fogalmat és eszmét, amely összeegyeztethetetlen a *birodalmi* Oroszország teljes elfogadásával. Ebből az következik, hogy

az Oroszországi Föderációban az élet és minden jelentős tevékenység forrása Oroszország, a kisebbségi kultúrák pedig hálásak lehetnek neki a számtalan jótéteményért. A kései szovjet korszak írói számára magától értetődő, hogy van egy állandó és mozdíthatatlan fogalom: Oroszország. Ezek az írók arról tudósítanak bennünket, hogy Oroszország mágnesként vonzza más etnikumok tagjait. Ahogy Homi Bhabha mondaná, azért hajtogatják állandóan ezt az érvet, mert megrendült a birodalmi biztonságérzetük. Nagy hangon deklarálják az egységet, de valahol emögött az a tudat rejlik, hogy a demokrácia körülményei között, amikor már mindenki tud írni-olvasni, nem sokáig tartható fenn egységes államként ilyen hatalmas és változatos terület. Ez a riasztó felismerés ösztönözheti őket arra, hogy mindenáron megvédjék az egységet, bármi legyen is az; ezért hoznak létre olyan szövegeket, amelyek célja nem más, mint hogy megakadályozzák vagy késleltessék a birodalom felbomlását.

6.
A TUDOMÁNYOS KUTATÁS ÉS A BIRODALOM

Orosz ideológia a szovjet irodalomtudományban – Viktor Sklovszkij és Dmitrij Lihacsov

Többen is felhívták a figyelmet arra, hogy az egyszer már kivívott tekintélynek biztos és használható múltra van szüksége.[1] Nemcsak katonai erővel kell oltalmazni a birodalmi hatalom folytonosságát, hanem a történetírás és az emlékezet presztízsére is szükség van. A cári Oroszországban a birodalom védelmének legfőbb eszközei a katonai erő, az irodalom és a művészetek voltak, az értekező művek nem játszottak ilyen fontos szerepet. De azért ezt a területet sem hanyagolták el teljesen. Szovjet-Oroszországban azzal járt együtt a birodalom számára hasznos művek termelése, hogy a történészek és az irodalomkritikusok felnagyították, előtérbe állították, értelmezték és újraértelmezték Oroszország múltját és jelenét írásaikban. Különösen Oroszország moszkóviai múltját vetették alá olyan újszerű értelmezéseknek, amelyeket áthatott a korábbi orosz kommentátorokra nem jellemző magabiztosság.

[1] John H. Plumb, *The Death of the Past*, Houghton Mifflin, Boston, 1970, 41.

Az ezen birodalmi újraértelmezéseket bemutató első esettanulmány Viktor Sklovszkijról, a neves formalista kritikusról szól, aki túlélte a harmincas éveket, amikor a szovjet vezetés tisztogatást folytatott a formalisták között. Ellentétben kritikustársaival, akik más foglalkozás után néztek, amikor a formalizmus politikailag inkorrektté vált, Sklovszkij nem szakított a hivatásával, hanem a hatalom elvárásaihoz igazította a formalizmust.[2] Kihasználta a keresletet: mivel az volt az elvárás, hogy olyan szellemben értelmezzék át az orosz múltat, amely megfelel az ország szuperhatalmi státusának, arra fordította jelentős tehetségét, hogy új képet fessen a Nagy Péter-korabeli orosz technológiáról és tudományról. Nézzük, hogyan teljesítette feladatát.

1963-ban a szocialista realista elmélet nagy öregje, Leonyid Ivanovics Tyimofejev a következőképpen határozta meg a szocialista realizmus céljait szovjet-orosz kontextusban: „A szocialista realista módszer mindenekelőtt abban mutatkozik meg, olyan problémák fényében értelmezi a múlt eseményeit, amelyek ma fontosak számunkra; olyan eseményeket *válogat ki*, amelyeknek ma tudatában kell lennünk."[3] És Sklovszkij engedelmeskedett. *О мастерах старинных 1714–1812* (*Régi mesterekről, 1714–1812,* 1951) című művében regényes beszámolót adott az oroszországi hadiipar fejlődéséről. Kimutatta, hogy a hadiipar a tulai fémműveket megalapító Nagy Péter cár idejében kezdődött. Hozzá kell tennünk, hogy Péter fegyvergyára prosperált, és néhány éven belül már az egész orosz hadseregnek gyártotta a fegyvereket. Nagy Péter más hadiipari központokat is létrehozott, az irányításukat pedig nem azért bízta külföldiekre, mert kivételezett velük, hanem azért, mert akkor még nem volt olyan helyzetben az orosz technológia, hogy felvehette volna a versenyt a nyugati mérnöki tudományokkal. Később aztán a cár vagy a

[2] Ewa M. Thompson, *V. B. Shklovskii and the Russian Intellectual Tradition = Aspects of Russian and Czech Literature* (Selected Papers of the Third World Congress for Soviet and East European Studies), szerk. Arnold McMillin, Slavica, Columbus, 1989, 11–21.

[3] Леонид Иванович Тимофеев, *Основы теории литературы*, Просвещение, Москва, 1974, 737 (kiemelés tőlem).

Preobrazsenszkij kormányszék csalódott e külföldi üzemvezetők némelyikében, akik vagy börtönbe kerültek, vagy sikerült külföldre menekülniük.[4]

Sklovszkij azt próbálta kimutatni könyvében, hogy a tulai gyárak nem az importált üzemvezetőknek és szakértőknek, hanem a helyi orosz géniusznak köszönhették kiválóságukat. Azt bizonygatta, hogy az igazi hős nem John Jones volt, az az angol üzemvezető, akinek több gép feltalálását és a remekül működő tulai fegyvergyár megszervezését tulajdonították. Az igazi hősök olyan emberek voltak, mint Jakov Batiscsejev, Andrej Nartov és Lev Szabakin, valamennyien szenvedélyes orosz hazafiak, akik készek voltak eltűrni a cár minden durvaságát Oroszország nagysága érdekében. Ezt az értelmezést sulykolva Sklovszkij megpróbálta hitelteleníteni a tulai gyárakról szóló klasszikus művet, Ioszif Gamel *Описание Тульского оружейного завода в историческом и техническом отношении* (*A tulai hadiüzem történeti és technológiai leírása,* 1826) című munkáját. Gamel kollégiumi tanácsosként különböző hazafias szervezetek tagja volt, ezért valószínűtlen, hogy jelentéktelennek akarta volna beállítani a tulai üzemekben dolgozó oroszok szerepét. Könyvét I. Miklós cár megbízásából írta, akiről szintén nehéz lenne elképzelni, hogy idegeneknek kívánta volna tulajdonítani az érdemet, ha az oroszokat illette a dicsőség. De változtak a körülmények, és eljött az ideje annak, hogy feljavítsák a Nagy Péter-korabeli orosz imázst. Sklovszkij azt próbálta kimutatni, hogy mind Gamel, mind I. Miklós cár alulbecsülte az oroszokat, akiknek sokkal többet köszönhet a világ technológiája, mint korábban gondolták.

Nézzük, hogyan is érvel. Sklovszkij azt mondja, hogy az 1770-es években volt egy orosz, akit Angliába küldtek, hogy elsajátítsa az ipari mesterfogásokat, de valójában ő tartott előadásokat az angoloknak arról, hogyan lehet valaki jó esztergályos. Ezt a következtetést azokra a feljegyzésekre alapozza, amelyek szerint a londoni Royal Academyn

[4] Alex de Jonge, *Fire and Water. A Life of Peter the Great,* Coward McCann, New York, 1980, 99–101, 242.

akkoriban tartott előadást egy bizonyos orosz iparos. Sklovszkij idézi az angliai orosz követ, Voroncov gróf egyik levelét is, amely szerint egy bizonyos Szurnyin „évente kétszáz guinea-t tudna keresni". Sklovszkij hozzáfűzi, hogy James Watt, a feltaláló csak kétszáz fontot keresett évente, egy bizonyos Renni nevű mérnök pedig negyvennyolc guineával volt kénytelen beérni; így próbálja alátámasztani azt a feltevést, hogy Angliában Szurnyint magánál James Wattnál is többre értékelték.

Van itt azonban egy trükk. A *mog zarabativaty* nem jelenti azt, hogy *zarabatival*. Szurnyin értékelése erősen kétséges és meglehetősen nagyképű. Voroncov gróf minden bizonnyal arra törekedett a cárnak írott levelében, hogy jó színben tüntesse fel az orosz tanoncokat, mert akinek nem volt megfelelő az előmenetele külföldön, annak odahaza elkobozták a földjeit. Így Voroncov olyan potenciált tulajdonított Szurnyinnak, amelyet nem vetettek alá a valóság próbájának. Sklovszkij tényként kezeli ezt a vitatható potenciált, és végül arra a következtetésre jut, hogy az angolok nagyrészt az oroszoktól tanulták az iparral kapcsolatos ismereteiket.[5] Ez klasszikus esete annak, ahogy a Birodalom hagyományokat és értelmezéseket kreál saját lakossága számára és végsősoron a világ fennmaradó részének is. Sklovszkij azért dolgozhatott, mert esély volt arra, hogy könyvét külföldön is megveszik és olvassák. Így is történt: összegyűjtött műveinek orosz nyelvű kiadása, ahonnan a fenti idézetet is vettük, eljutott az Egyesült Államok jó néhány kutatóintézeti könyvtárába. Számos hasonló, kétségbe nem vont értelmezés ragyogta be dicsfénnyel a régi Oroszországot a hazai és a külföldi emlékezetben egyaránt.

Sklovszkijnál más példákat is találhatunk arra, hogyan szolgálhatja a történelemértelmezés a Birodalmat. Nézzük, hogyan tálalja a tulai múzeumban kiállított gépekről szóló információkat. Sklovszkij közli az olvasóval, hogy az 1940-es években látta azokat a fegyvergyártó berendezéseket, amelyeket az angol üzemvezető és a mesterek érkezése előtt használtak. Ebből az következik, hogy mind a berendezés, mind

[5] Виктор Борисович Шкловский, *Собрание сочинений*, Художественная Литература, Москва, 1974, 737–738.

a gyártási folyamat kielégítő volt már azt megelőzően is, hogy az angolok színre léptek. Felvetődik a kérdés, hogy akkor mégis miért hoztak külföldieket. A tulai hadiüzemek működésére vonatkozó információk Nagy Péter kora óta titkosak voltak, s hasonló titoktartással kezeltek minden ezzel kapcsolatos ügyet. Ha az oroszok képesek voltak megfelelő szinten vezetni ezeket az üzemeket, akkor miért engedte meg Péter, majd I. Sándor és I. Miklós is a külföldieknek, hogy átvegyék a termelési folyamat irányítását? Sklovszkij még csak a kérdést sem tette fel, nemhogy választ adott volna rá.

A Tulában dolgozó orosz munkások kétségtelenül tehetségesek voltak, de nem ez a szint volt jellemző az orosz ipar és technológia állapotára. *Régi mesterekről* című művében Sklovszkij történelmi személyeknek tulajdonított fiktív idézetekkel támasztja alá a kétes bizonyítékokat (az egyik munkás például azt mondja, hogy ő „Oroszország dicsőségéért" dolgozott; ez némileg emlékeztet Afonyára, Valentyin Raszputyin *Tűz van!* című elbeszélésének egyik szereplőjére), így igyekezvén emelni az orosz történelem presztízsét. Sklovszkij kiszínezi a képet, olyan benyomást keltve ezzel, hogy az orosz technológia felülmúlhatatlan volt a 18–19. században.[6] Az ilyen ideológiai eljárások azután váltak általánosan elterjedtté az orosz diskurzusban, hogy az orosz elit érzékelni kezdett egyfajta disszonanciát: országuk képes katonailag felvenni a versenyt más államokkal, ugyanakkor rémisztően sekélyesek a belső társadalmi kezdeményezések és a kulturális szövegek. Átfogalmazva Annette Gordon-Reed kommentárját, aki a Thomas Jeffersonnal foglalkozó történészek állásfoglalására reagált, amikor azok magukból kikelve tagadták, hogy Jeffersonnak viszonya lett volna Sally Hemingsszel, noha a DNS-vizsgálat ezt több mint valószínűvé tette: az orosz történészek csak azokat a történelmi eseményeket vették észre, amelyek illettek a legnagyobb világhatalommá vált országuk imázsához.[7]

[6] *Uo.*, 688.

[7] Anette Gordon-Reed, *Why Jefferson Scholars Were the Last to Know*, Houston Chronicle 1998. november 4.

Irodalomtudósként Dmitrij Lihacsov jelentősen eltér Sklovszkij-tól, hiszen több szempontból pont az ellentétének tekinthető. Míg Sklovszkij elsősorban irodalomkritikus volt, addig Lihacsov történészként tevékenykedett. Sklovszkijjal ellentétben, aki alkalmazkodott a szovjet államhoz, Lihacsov ellenzéki hírnevet szerzett, és valóban megjárta a Gulagot. Míg Sklovszkij a politikai spektrum bal oldalához tartozott, addig Lihacsov az orosz jobboldalt részesítette előnyben. De összeköti őket az az orosz sajátosság, hogy mindketten összemossák a nemzeti és a birodalmi identitást; ez tette lehetővé Lihacsov számára, hogy együttműködjön az állammal, a dicső Oroszország imázsát népszerűsítve odahaza, később pedig külföldön is. Az alábbiakban azt tekintem át, hogyan értelmezte újra Lihacsov a 17. századi orosz irodalom egyes műveit.

Sklovszkijjal ellentétben Lihacsov arra törekedett, hogy a nyugati kultúrákkal egyenlőnek, ne pedig felsőbbrendűnek mutassa az orosz kultúrát. Jobban mondva azt próbálta bizonyítani, hogy a nyugati és a moszkóvia kultúra fejlődése ugyanazon a pályán haladt. Bár az utóbbi kicsit talán elmaradt az előbbitől, lényegét tekintve nem különbözik tőle.

A témához illő esetként a 17. századi Moszkóvia humoros irodalmát vizsgálja. Azt állítja, hogy a középkori Nyugaton a szórakozás társadalmi visszhangja és az ezzel kapcsolatos elvárások ugyanolyanok voltak, mint amilyenek valamivel később, Alekszej Mihaljovics cár idejében Moszkóviában is uralkodtak. *„Смеховой мир" древней Руси* (*A „nevetés világa" a régi Oroszországban*, 1976) című művében Lihacsov azt bizonygatja, hogy a kétfajta humor azonos társadalmi elvárásokban gyökerezett: „A régi orosz humor az [európai] középkori humor kategóriájába tartozik" – szögezi le.[8] Lihacsov programadó műve, a *Поэтика древнерусской литературы* (*A régi orosz irodalom poétikája*, 1967) az irodalmi művek teljes skálájára kiterjeszti ezt a hasonlóságot: „Ha valaki a legáltalánosabb értelemben kívánja meghatározni a régi orosz irodalmat, el kell ismernie, hogy szerkezetileg a középkori irodalmak kategóriájába tartozott (ugyanoda, mint a nyugati egy valamivel korábbi időszakban)."[9]

Lihacsov kommentárja a legjobb esetben is félrevezető, a legrosszabb esetben pedig hamis, ha a 17. századi moszkvai humorra vonatkoztatjuk (Lihacsov példái *A „nevetés világa" a régi Oroszországban* című művében egy kivétellel mind ebből a századból valók). A szerző mechanikusan alkalmazza az egyik kultúrában kikovácsolt fogalmakat egy másikra, és torz képet hagy ránk arról, hogyan intézte az ügyeit a moszkóviai társadalom. Miért akarna Lihacsov olyan jellemzőket tulajdonítani az orosz kultúrának, amilyenekkel az nem rendelkezett? Az egyik lehetséges ok, hogy szerette volna európainak látni Oroszországot, amint az egyszer s mindenkorra lehorgonyozott az európai kulturális közösségben. A másik ok a birodalmakra jellemző öntömjénezés: Oroszországot nem mutathatja „rosszabbnak" a latinizált Európa országainál. Arra próbálta használni komoly tekintélyét, hogy kiálljon a 17. századi orosz népköltészet vitatható besorolása mellett, de ez nem ér semmit. Először is nézzük meg, mi volt a helyzet Európa latinizált felében, ahol megteremtették a középkori kultúrát.

A középkori humor egyik jellegzetes megnyilvánulása a karnevál és az ezzel kapcsolatos ünnepségek és szokások voltak. A francia *Mardi Gras* és a bajor *Fasching* a nagyböjtöt megelőző fesztiválidőszak máig élő maradványa; ilyenkor felfüggesztették, sőt átmenetileg a visszájára fordították a szokásos társadalmi, politikai és vallási hierarchiákat. Enid Welsford, a karneváli ünnepségek történésze megfigyelte, hogy ebben az időszakban „a hatalmasokat megalázták, a szent dolgokat

[8] „Древнерусский смех относится к смеху средневековому." Дмитрий Сергеевич Лихачёв, *„Смеховой мир" древней Руси*, Наука, Ленинград, 1976, 9.

[9] „Если характеризовать древнерусскую литературу, пользуясь методом »больших скобок«, то следует признать, что она принадлежала по своей структуре к типу литератур средневековых (свойственных раньше и литературам Запада)." Дмитрий Сергеевич Лихачёв, *Поэтика древнерусской литературы*, Наука, Ленинград, 1967, 16.

profanizálták, a törvényeket enyhítették és az etnikai eszményeket a fejük tetejére állították a Bolondok Pátriárkájának, Pápájának vagy Püspökének a fennhatósága alatt".[10] A 12. századi Franciaországban megtartották a bolondok ünnepét, ilyenkor a rendes szokások fordítottját vezették be. A székesegyház legalacsonyabb rangú diakónusát nevezték ki püspöknek, pápának vagy királynak – a helyi szokásoktól függően –, ő vezette diakónus társait a főpapság ülőhelyeire. Ezután bohózattá alakított misét celebráltak: az oltárt hurkával és kolbásszal tömjénezték, majd bőgéssel és ordítással helyettesítették a hívek mise alatti szokásos válaszait. Ebből az alkalomból színlelt püspökszentelési ceremóniákat is tartottak. 1498-ban a franciaországi Tournai polgárai elfogták a Nôtre-Dame néhány papnövendékét, és püspökké „szentelték" őket. Más helyeken „apátkeresztet" adtak annak a polgárnak, aki a legostobább tettet követte el abban az évben. Hasonló színlelt szertartásokkal jelenítették meg a politikai rendet is, elég, ha a karneválhercegek és -hercegnők hagyományát említem. A karneválT ünneplő embertömeg a tényleges uralkodó iránti nyílt tiszteletlenséggel „választott" egy közrendűt királlyá.

A mélypszichológia megtanított minket arra, hogy az efféle vidámság megnyilvánulásait értelmezve megértsük kétértelműségüket. Az ilyen látványosságok minden bizonnyal kifejezték a fennálló rendtől való viszolygást, a vallásos normák és szabályok elleni tiltakozást, de voltak más összetevőik is. A polgári és vallási hatóságok, ha nem is szívesen, de szemet hunytak fölöttük, sőt igen elnézően tekintettek erre a bohóckodásra. Elég itt annyit megjegyeznem, hogy a középkori egyetemeken, melyek a korabeli attitűdök barométerei voltak, több szabadnapot kaptak ezekre a karneválokra a diákok, mint karácsonyra vagy húsvétra.[11] Ha figyelembe vesszük a középkori társadalom szigorúan tekintélyelvű berendezkedését, igen szokatlannak látszik ez a fajta tolerancia. Mivel magyarázható ez? Hogy választ

[10] Enid WELSFORD, *The Fool. His Social and Literary History*, Faber & Faber, London, 1935, 199.

[11] Will DURANT, *The Age of Faith*, Simon & Schuster, New York, 1950, 929.

adhassunk erre a kérdésre, vizsgáljuk meg a humor és a jog közti kapcsolat néhány vonatkozását a középkori Európában.

A karnevál vicceit és színlelt szertartásait mulatságosnak találhatták a középkori városok polgárai, mivel a normák ideiglenes fellazítását testesítették meg: egy, a feje tetejére állított világot teremtettek, látszólag a visszájára fordítva mindazt, ami hitük szerint a dolgok tényleges rendje volt. Miként arra Ernst Curtius rámutatott, a középkori Európában létezett a „feje tetejére állított világ" toposza, ez volt a középkori humor egyik fő eleme.[12] Ez a toposz azért nevettette meg az embereket, mert – ahogy azt Kant később definiálta a humorról szóló fejtegetéseiben – hirtelen semmivé változtatta a feszült várakozást.[13]

Ezekből a hagyományokból született meg François Rabelais *Gargantua és Pantagruel*je. Ezek a könyvek tele vannak a feje tetejére állított világ humoros középkori toposzával, lásd Gargantua és Pantagruel születésének és neveltetésének körülményeit és az azokhoz kapcsolódó eseményeket, Pantagruel selyemországi látogatását, majd a Thelema apátság alapítását. Ebben az apátságban a visszájára fordították a kolostor középkori eszményét. Mindkét nemet befogadják, mindenki tetszés szerint jön-megy, kizárólag vonzó fiatalembereket és nőket vesznek fel, és mindenki a kínálkozó alkalmak és lehetőségek szerint cselekszik. A kolostor jelmondata: „Tégy, amit akarsz!" Rabelais olvasói azért találták mulatságosnak az ilyen történeteket, mert fordítva mutatták be a világot, és aki nevetett rajtuk, az nem vette őket komolyan, hiszen olyan szabályok szerint működtek, amelyek ellentétben álltak azokkal, amiket a többség helyesnek tartott. Ha egyetértünk azzal, amit Kant mond a humorról, arra a következtetésre jutunk, hogy a jog fogalma mélyen bevésődött a középkori európaiak tudatába, el is fogadták azt, és az attól való eltérést irreálisnak, ezért mulatságosnak találták. Újra le kell szögeznem azt is,

[12] Ernst R. CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Francke, Bern, 1948, 106.

[13] Immanuel KANT, *Werke*, V., Insel, Wiesbaden, 1957, 437–438.

hogy e középkori csínyeket nem követte inkvizíciós vizsgálat; még akkor sem firtatták, vannak-e eretnek hajlamai a résztvevőnek, ha első pillantásra nagyon úgy nézett ki, hogy súlyosan sértették az uralkodó doktrínát. Ugyanakkor ez azt is mutatja, mennyire megbíztak a középkori hatóságok az egyszerű emberekben. A hatóságok aligha tartottak attól, hogy ha a szabályok átfordulnak az ellentétükbe, akkor sokan letérhetnek a helyes útról, hiszen nem próbálták leszoktatni a polgárokat a karneváli ünnepekről és az ilyenkor esedékes képzeletbeli játékokról. Bár nem fejti ki, ilyen álláspontra helyezkedik Ernst Curtius, amikor bemutatja a tipikus középkori ember világnézetét.

Most pedig vizsgáljuk meg, hogy a 17. századi orosz komikus művekben is kifejeződnek-e hasonló folyamatok. Vajon Moszkvában is nevetnek-e a feje tetejére állított világon, a középkori humor legfőbb toposzán? Lihacsov szerint az 1677-ben íródott *Калязинская челобитная (Kaljazini kérelem)* című elbeszélés a moszkvai humor tipikus példája. A történet Gavriil archimandritáról szól, aki bemutatja kolostora „szokatlan" szokásait és szabályait: megparancsolta szerzeteseinek, hogy keljenek korán, menjenek templomba és imádkozzanak; arra kényszerítette őket, hogy böjtöljenek és daróccruhában járjanak; étel és ital helyett tömjénre és gyertyára költötte a pénzt. A szerzetesek a püspökhöz fordultak panasszal, és kérték a régi szokások visszaállítását, az újítások elvetését.

A Thelema apátság leírásához hasonlóan a *Kérelem* célja is az, hogy mulatságos legyen. De míg az első esetben azt várják tőlünk, hogy a szabályoktól való eltérésen nevessünk, a másodikban valójában arra szólítanak fel bennünket, hogy magukon a *szabályokon* nevessünk. A *Kérelem* hangvétele nem fejez ki ellenszenvet a rosszéletű szerzetesek iránt, nem is ítéli el őket. A történetnek nincs semmiféle erkölcsi tanulsága, hacsak azt a következtetést nem tekintjük annak, hogy az ember hágja át a szabályokat, ha van rá lehetősége. Ha a fenti elbeszélés alapján kellene értékelnünk a 17. századi orosz humort, akkor azt kellene mondanunk, hogy a régi moszkóviai humor összefügg azzal, hogy nem tartják tiszteletben a törvényeket. De ha olyasvalakit nevet-

nek ki, aki a szabályok szerint tökéletes és igen értelmes apát volt, azzal az olvasók is olyan felfogást fogadnak el a magukénak, amely leértékeli a szabályokat, illetve „a világot, amilyennek lennie kell" (a középkori normát), és normálisként fogadta el „a feje tetejére állított világot". A *Kaljazini kérelem*ben a szabályok szerint elrendezett ideális világ a gúny tárgya.

Nézzük, felbukkan-e még valamilyen formában ez a fajta komikus toposz a régi orosz irodalomban. A *Сказание о роскошном житии и веселии (Történet a gyönyörűséggel teli és kényelmes életről)* az ideális világ leírása, ahol mindenből van bőséggel, a folyókban tej és méz folyik. Röviden, ez Ovidius „Aurea prima sata est aetas, que vindice nullo, / sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat"-jának orosz változata. De Ovidius aranykorleírásától eltérően a *Történet* célja az, hogy mulatságos legyen. Ezt jelzik a végén található becsapós „útmutatások":

> És eme örömökhöz közvetlenül vezetnek az utak Krakkóból Arsaván, aztán Mozovsán át, és onnan Riga és Livónia felé, majd Kijev és Podoleck felé, onnan meg tovább Sztyekolnyaja és Korela, majd Jurjev és Breszt felé, és onnan megint tovább Bihov felé, majd Csernyigovba és Perejaszlavba, majd a cserkeszek, a csigirek és a kafimok országába. És aki átkel a Dunán, alszik a dunyhán.[14]

Az útmutatók irrealitását azzal is hangsúlyozza a szerző, hogy beszélt nyelvi formában adja meg a városok és a tájegységek nevét (Arsava, Mozovsa, Podoleck, Korela), továbbá abszurd rigmusokat illeszt be. Itt is az a meghökkentő, hogy pontosan az aranykor, nem

[14] „А прямая дорога до того веселья от Кракова до Аршавы и на Мозовшу, а оттуда на Ригу и Ливлянд, оттуда на Киев и Подолецк, оттуда на Стекольню и на Корелу, оттуда на Юрьев и ко Брести, оттуда к Быхову и в Чернигов, в Переяславль и в Черкасской, в Чигирин и Кафимской. А кого перевезут Дунай, тот домой не думай." *Русская демократическая сатира XVII века,* szerk. Варвара Павловна АДРИАНОВОЙ-ПЕРЕТЦ, Наука, Москва, 1977, 33.

pedig a tökéletlen és torz világ tölti be a komikus toposz szerepét. A jó és kényelmes élet olyasvalami, amit kinevet az ember, ahelyett, hogy törekedne felé. A törvények szerint működő világot kigúnyolják, míg *a törvénytelen világot normának tekintik.* Döbbenetesen cinikus világszemlélet bontakozik ki ebből a két elbeszélésből, melyek megtagadják a jó élet lehetőségét a történetek célközönségétől. Az ember arra az óvatos következtetésre jut, hogy a 17. századi Moszkóviában az egyszerű emberek úgy fogták fel a világot, hogy csak a hercegeket illeti kényelem és öröm, és nevetségessé válik, aki ezt el akarná választani a politikai hatalomtól.

De térjünk át más szövegekre: a *Semjaka bíró ítélete (Повесть о Шемякином суде)* számos kiadást megért, és rendkívüli népszerűségnek örvendett egészen a 19. századig.[15] Volt két testvér, az egyik gazdag, a másik szegény. A szegény évekig élősködött a gazdagon, mígnem a gazdag elvesztette a türelmét, és beperelte öccsét, mert az rosszul bánt a kölcsönkért lovával. Útban a törvényszékre a szegény gondatlansága két ember halálát okozta, így három perrel kellett szembenéznie egy helyett. Amikor megérkeztek, egy kendőbe bugyolált követ mutatott a bírónak. A bíró azt hitte, hogy csúszópénz, ezért mindhárom esetben a szegény javára döntött. Amikor eljött a pénz átadásának ideje, a szegény testvér közölte a bíróval, hogy megölte volna, ha ellene szól az ítélet. Mivel a bíró nagyon örült, hogy megmenekült ettől a sorstól, bántatlanul elengedte a szegény testvért. Miután még kizsarolt némi pénzt korábbi áldozataiból – ez volt a ráadás a felmentő ítélet mellé –, a szegény testvér örvendezve és az Urat magasztalva ment haza.

Persze lehet bizonygatni, hogy az elbeszélő nem tesz mást, mint hogy a szegények pártját fogja a gazdagokkal szemben: ilyen épületes történetként adták ki a *Русская демократическая сатира XVII века Russzkaja gyemokratyicseszkaja szatyira szemnadcatogo veka* (*A 17. századi orosz demokratikus szatíra,* 1977) című kötetben. Ez

[15] *Az orosz irodalom antológiája a kezdetektől 1940-ig,* szerk. Zöldhelyi Zsuzsa – Szőke Katalin, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001, 23–25.

esetben a gazdag és hatalmas fölé kerekedő szegény és erőtlen nem várt győzelmén kell nevetnünk. De ez az értelmezés erőltetett, mert az elbeszélésből csak úgy süt a cinizmus; nem mondhatnánk, hogy a szerző joggal méltatlankodik a szegények sorsa miatt. A szegény testvér kegyetlen, önző és becstelen, ráadásul hanyagul dolgozik. Mégis sikerrel jár a történetben, ezzel is megerősítve azt az elvet, hogy a törvénytelenség a norma, így működik a világ, ehhez kell alkalmazkodnia az embernek. A csalóról szól az elbeszélés, aki egyben győztes is, ugyanakkor nevetségesnek állítja be a jókat: a bátyját, a fürdőzőt, akinek megölik az apját, és magát a törvényt is. A nevetés megint a szabályok és a normák semmibe vételéhez kötődik.

Íme, egy másik példa: a *Сказание о крестянском сыне (Történet egy paraszt fiáról)* című elbeszélésben egy tolvaj kirabolja a paraszt házát. Közben úgy tesz, mintha kegyes szavakat mormolna (melyek később istenkáromlásnak bizonyulnak), a paraszt pedig azt hiszi, mennyei angyal látogatta meg, ezért hagyja, hogy kereket oldjon a zsákmánnyal. Ebből azt a „tanulságot" szűrheti le az ember, hogy a vagyonszerzés legbiztosabb útja az istenkáromlás alkalmazása. Ez a történet megint csak azt sugallja, hogy a régi Moszkóviában a normák, szabályok és eszmények semmibe vétele a humoros művek megszokott összetevője volt; kinevették és kigúnyolták azokat, akik betartották a törvényeket, és csodálták azokat, akik megszegték a szabályokat.

Ugyanez mondható el a legismertebb 17. századi orosz komikus műről, amely az *Elbeszélés Frol Szkobejevről (Повесть о Фроле Скобееве)* címet viseli, és amelyben az agyafúrt szélhámos győzedelmeskedik a szerencsétlen becsületes emberek fölött. Valójában, mint arra egy angol kutató, Anthony Stokes már rámutatott: „Még azzal sem mentegethető a történet, hogy a bűnösökhöz intézett súlyos figyelmeztetésként ábrázolná a botrányos viselkedést. A mindvégig kópénak és tolvajnak nevezett Frol boldogul, s ezzel azt az egyetlen lehetséges tanulságot hagyja ránk, hogy a csalás a legbiztosabb út

a vagyonszerzéshez."[16] Stokes elmondhatta volna ugyanezt *mutatis mutandis* a legtöbb 17. századi moszkóviai komikus műről. Valamennyi azt sugallja, hogy „a normák szerinti világot" kell kigúnyolni vagy kétségbe vonni, és „a feje tetejére állított világot" kell normaként elfogadni. Míg a középkori nyugati irodalom komikus és egyéb műfajaiban az a meggyőződés uralkodott, hogy a világnak tisztességesnek „kellene" lennie, az embereknek jól „kellene" élniük, a szerencsétlenségeik és a sorscsapásaik pedig bizonyos értelemben a „normától" való eltérésből adódnak, addig a régi orosz irodalomban semmi jele e mély meggyőződésnek. Ellenkezőleg: a csalás és a lopás normális, inkább a gazembereket kell megtapsolnia az embernek, nem pedig a becsületeseket, hiszen az előbbiek érnek el sikereket, míg az utóbbiak legtöbbször veszítenek.

A történészek is megerősítik, hogy feltűnően hiányzik a jog és a norma fogalma az orosz kultúrából. Richard Pipes így ír:

> Az orosz paraszti élet kutatóinak feltűnt, hogy a muzsikból hiányzik az az érzés, hogy a jog valami állandó, örökérvényű dolog, és valamiféle felsőbb racionalitásban gyökerezik. Annál jobb érzéke volt viszont a hatályban lévő joghoz, ami alatt rendeleteket vagy előírásokat kell értenünk. Ha megmondták neki, mi a teendő, és nem tudta elkerülni, a muzsik végrehajtotta a parancsot. De soha nem látott semmiféle rejtett logikát ezekben a parancsokban, és csak azért engedelmeskedett, mert erre kényszerítették. Engelhardt, aki ragyogó esszéket írt a paraszti életről, már több mint egy évszázada megjegyezte, hogy a muzsik még azt sem fogta fel, hogy minden évben adót kell fizetnie, pedig ez a múltban is mindig így volt. A parasztok minden évben elvárták, hogy új rendeletben írják elő az adófizetést; ha nem jött ki rendelet, nem fizettek. Ez éles ellentétben áll a nyugati jogfelfogással.[17]

[16] Anthony STOKES, *Literature of the Seventeenth Century = Early Russian Literature*, szerk. John FANNEL – Anthony STOKES, Faber & Faber, London, 1974, 258.

[17] Richard PIPES, *Diplomacy and Culture. Negotiation Styles = Arms Control. Myth versus Reality*, szerk. Richard F. STARR, Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1988, 156.

Lihacsov az orosz ügyek nagy tudású kutatója volt, bizonyára jól ismerte a Pipes által leírt jelenséget is. Mégis tagadta a történelem és az irodalom tanúságtételét, azt bizonygatva, hogy nem volt alapvető különbség a szociális viselkedés és a politikai kultúra terén a moszkóviai és a nyugati társadalmak között. Lihacsov koncepciója csak akkor válik érthetővé, ha az orosz erőfeszítések részének tekintjük, amelyek arra a célra összpontosulnak, hogy európai szintre hozzák fel a Birodalom értékelését, és ezt fogadtassák is el mind az oroszokkal, mind az orosz kultúra külföldi kutatóival. De miért állt ki Lihacsov egy védhetetlennek látszó ügy mellett? Miért veszik semmibe újra meg újra az ideális viselkedési szabályokat, és miért komikus kicsengésű a „szabályok szerinti világ" a moszkóviai irodalomban? Miért uralkodik pont fordított rend Nyugat- és Közép-Európában? Az okok, legalább részben, a következők lehetnek.[18]

Először is, a fent idézett történetek (akárcsak *A 17. századi orosz demokratikus szatíra* többi verses elbeszélése) azt sugallják, hogy a régi Oroszországban létezett olyan társadalmi tendencia, amely összekapcsolta a komikumot és a jogsértést vagy a komikumot és a bűnösséget (mondanom sem kell, hogy a régi Moszkóviában nem választották szét az egyházat és az államot). Gúnyt űztek a törvényes dolgokból, ezeket nevetségesnek tartotta a „demokratikus szatíra" történeteit kedvelő hallgatóság. Ennek megfelelően a komikus művek inkább kigúnyolták, nem pedig alátámasztották a jogot. A latinizált Európában éppen ellentétes fejlődést figyelhetünk meg: a középkori komikum arra az előfeltevésre épült, hogy a jogtól való látványos eltérés mulatságos. A moszkóviai fejlődés talán a bizánci hagyományra vezethető vissza, amely teljesen humortalan volt, ellentétben a mókázásnak, a gúnyolódásnak, valamint a törvények ideiglenes és szabályozott megfordításának engedményeket tevő európai hagyománnyal. A bizánci kereszténység sokkal inkább elítélte a vidámságot és

[18] Vö. Jurij LOTMAN, *A kultúra orientációjának két típusa*, ford. LENGYEL Zsolt = Uő., *Szöveg – modell – típus*, Gondolat, Budapest, 1973, 320–323.

a humort, mint a nyugati egyház. Az orosz ortodoxia két kedvenc szentje, Aranyszájú Szent János és Szír Szent Efrém intelmeket írt a nevetés és a vidámság ellen. Bár Efrém tanításait nem annyira a világiaknak, mint inkább a szerzeteseknek szánta, mégis úgy értelmezték ezeket, hogy az előbbiekre és az utóbbiakra egyaránt vonatkoznak.[19] A Moszkóviát megjárt 16. századi utazók meglepődve tapasztalták, mennyire hiányzik a vidámság az ország mindennapi életéből.[20] Alighanem Efrém lehetett a közvetett forrása annak az örömtelen életmódnak is, amelyet a *Házirend,* a háztartási szabályok e 16. századi gyűjteménye is ajánlott. E könyvből megtudjuk, hogy akkor kerülhetünk a legbiztosabban a pokolba, ha *bandurán* játszunk, nevetünk és táncolunk. Azt tanácsolja az apáknak, hogy ne mosolyogjanak a fiaikra, szigorú és komor képpel nézzenek rájuk.[21] Ezzel szemben a népszerű nyugati szentek hajlamosak voltak elnézni, sőt helyeselni a vidámságot: Szent Benedek hallgatólagosan engedélyezte a diszkrét nevetést, Szent Antal istenes szellemességekkel fűszerezte beszédeit, Szent Márton jámbor tréfákat mondogatott. A skolasztikusok általában ugyanilyen üdvösnek tartották a nevetést és a tréfát.[22]

Tehát a bizánci szigor is szerepet játszott abban, hogy a moszkóviai társadalmi konvenciók szerint ellenségesen tekintettek a nevetésre. Végül ezeket a szokásokat foglalták törvénybe. 1648-ban a tizenéves Alekszej Mihajlovics cár több rendeletben is testi fenyítést *(knut)* helyezett kilátásba azoknak, akik nyilvános helyen vagy otthon nevetnek, tréfálnak, dalolnak, kártyáznak, sakkoznak vagy más társasjátékot játszanak, netán hintáznak.[23] Ezeket a rendeleteket nemcsak a vándorkomédiások *(szkomorohi)* miatt hozták, hanem a magánháztartásokra is vonatkoztak. 1672-ben, a saját ukázait megsértve Alekszej felszólította Gottfried Gregorij moszkvai papot, hogy állítson össze egy színtársulatot az udvar szórakoztatására. Gregorij teljesítette a kérést, és megszervezte az első orosz udvari színházat, amely néhány erősen stilizált bibliai és történelmi darabot vitt színre a moszkvai udvarban. Alekszejt annyira bántotta saját törvényszegése, hogy gyóntatója tanácsát kérte, aki sietve felmentette saját rendeletei hatálya alól. A moszkvai színház csak négy évet ért meg, Alekszej halála után az új cár, Fjodor bezárta.

A *Sztoglav* néven ismert, 1551-ben kiadott egyházi szabályzatban egy egész fejezetet szántak a szkomorohok által kínált szórakozások bírálatának. A *Sztoglav*ban szigorúan elítélik azt a szokást, hogy énekmondókat hívnak a lakodalmakra vagy a templomokba. Kárhoztatják az olyan papok engedékenységét, akik hagyják, hogy mutatványosok kísérjék a nászmenetet a templomba, s be is tiltják ezt a gyakorlatot.[24] Russell Zguta a témáról szóló tanulmányában rámutatott arra, hogy az egyházi és az állami hatóságok ugyanolyan ellenségesen bántak az orosz énekmondókkal.[25] A jelek szerint a szórakoztatás más formáira is kiterjesztették ezt az ellenségességet.

A *Sztoglav*ban megfogalmazott szabályok bevezetése egészen a 17. század közepéig késlekedett, akkor viszont gyakorlatilag eltüntették a moszkóviai életből a szkomorohokat. 1648-as rendeleteiben Alekszej cár betiltotta működésüket, 1657-ben pedig kiátkozta őket az egyház.

Az óhitűek ugyanígy kárhoztatták a jókedvet és a szórakozást. Vezetőjük, Avvakum önéletírásában elmondja, hogy egyszer találkozott

[19] Szeretnék köszönetet mondani Francis James Thomsonnak, az Antwerpeni Egyetem professzorának, amiért felhívta erre a figyelmemet.

[20] *The Account of George Turberville* = *Rude and Barbarous Kingdom,* szerk. Lloyd E. Berry – Robert O. Crummey, University of Wisconsin Press, Madison, 1968, 76.

[21] *Домострой. По списку Императорскаго Общества исторiи и древностей Россiйскихъ,* Университетская Типография (М. Катков), Москва, 1882, 57–62, 68. A Bradda Books reprintje (1971).

[22] Curtius, *I. m.*, 421–423.

[23] Александр Михайлович Скабичевский, *Аскетические недуги в нашей современной передовой интеллигенции,* Русская Мысль 21. (1900. október–november), 24.

[24] *Стоглав,* szerk. Дмитрий Ефимович Кожанчиков, Академия Наук, Санкт-Петербург, 1863, 135–136.

[25] Russell Zguta, *Russian Minstrels. A History of the „Skomorokhi",* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1978, 45–80.

egy csapat vándor szkomorohhal, rögtön el is kezdte is összetörni a hangszereiket, a medvéiket pedig szabadon engedte. Ez minden bizonnyal kegyes cselekedet volt a medvék szempontjából, de a szkomorohok már nem jártak ilyen jól.

Figyelemre méltó, hogy Rettenetes Iván cár kései éveiben, amikor tombolt az erőszak és a despotizmus, sokat időzött szkomorohok társaságában.[26] Egyszer arra kényszerítette Pimen érseket, hogy a *veszelije ljugyi* (más néven énekmondók) társaságában parádézzon a városban. A zsarnokság és a vidámság összekapcsolása bizonyára még inkább megerősítette azt a társadalmi konvenciót, amely szerint a bűn és a jókedv valamiként összetartozik.

A jelek szerint az a feltételezés, hogy a komikum és „a világ, amilyennek lennie kellene" befeketítése *ugyanannak az éremnek a két oldala,* döntő hatást gyakorolt a régi Oroszország komikus irodalmára, és a nyugat-, illetve közép-európai komikus irodalomtól eltérő irányba terelte. Az a gondolat, hogy a nevetés *mint* nevetés bűnös lehet, soha nem terjedt el a nyugati társadalmakban, melyeket az évenkénti karneválok és a sem az egyház, sem az állam által komolyan nem ellenzett spontán vigadozás régi hagyománya jellemzett. Ennek a helyzetnek az egyik következménye az volt, hogy Oroszországban olyan komikus irodalom alakult ki, amely kigúnyolta a jogot és „a szabályok szerinti világot". A moszkóviai Oroszországban tiltott gyümölcsként ízlelték a humort, és az *összekapcsolódott a törvények áthágásával.* Ezért „a világ, amilyennek lenni kellene" kicsúfolása és „a szabályok szerinti világ" vagy „az ideális világ" kinevetése visszatérő toposszá vált a régi orosz komikus irodalomban. Így állt bosszút a humoros író azokon a szabályokon és szokásokon, amelyek alapján megtagadták tőle azt a jogot, hogy nyíltan űzze a mesterségét. Kikelt minden törvény ellen, és vaktában vagdalkozva kigúnyolt mindenkit, aki nem próbálta meg kijátszani őket.

[26] Николай. Карамзин, *История государства Российского,* IX. (Евдокимов, Санкт-Петербург, 1892 reprintje), Mouton, The Hague, 1969, 105.

A humor és a vigasság alighanem az ember alapvető szükségletei és viselkedésmintái közé tartozik. Mivel ezeket összekapcsolták a jogtalansággal, ez ellenszerként akadályozta azt, hogy Moszkóviában kialakuljon a jog *mint* jog tisztelete, és feltehetőleg erősítette a társadalomban az önkényuralom, az *ad hoc* törvények és az állam jogrendje felett álló uralkodó iránti toleranciát. A régi Moszkóvia komikus irodalma azt sugallja, hogy ha az ember nem született kiváltságosnak, akkor csak úgy szerezhet ilyen státuszt, ha kijátssza a törvényt.

E speciális esettanulmány alapján kijelenthetjük, hogy a moszkóviai irodalom alapjaiban különbözött a középkori Európa irodalmától. Az utóbbi éppen a nevetés aktusával erősítette meg a szabályokat, míg az előbbi befeketítette azokat és gúnyt űzött belőlük. Ezért különböző kategóriákba sorolandó a régi orosz és a középkori nyugati irodalom a világ humoros irodalmán belül. Lihacsov azonos társadalmi szokásokból próbálta származtatni őket, de ez csak egy példa arra a presztízsépítésre, amelybe különböző időszakokban különbözőképpen kezdett bele az orosz értelmiség. Bár minden birodalom folytatott efféle tevékenységet, az orosz birodalom sajátossága az, hogy szószólói ritkán voltak annyira magabiztosak, hogy ne próbáltak volna minden áron felzárkózni a versenytársakhoz a kulturális vezető szerepért folytatott tülekedésben. Lihacsov elismerte az időbeli eltolódást, de azt már nem ismerte el, hogy egész másként fejlődtek a társadalmi értékek és normák. Nem vette figyelembe azt, hogy teljesen mások a társadalmi szokások és elvárások a despotikus és szigorú Moszkóviában, mint a magabiztos, „laza" középkori Európában. A birodalmi késztetéstől sarkallva Lihacsov is megfogalmazta a Nyugattal való egyenrangúság azon vágyképét, melyet oly gyakran fejez ki az orosz elit. Sklovszkijhoz és más elődeihez hasonlóan ő is hajlandó volt kielégíteni ezt a vágyat, föláldozva a történelmi pontosságot.

Önértelmezés a Sztálin–Hitler-paktum éveiben

Sklovszkij és Lihacsov abban az értelemben volt birodalomépítő, hogy a két kutató ékesszólását latba vetve hízelgő képet festett a birodalom régmúltjáról, azzal a céllal, hogy hasznossá tegye ezt a múltat a jelen számára. De az orosz kommunista állam, melyben mindketten éltek és alkottak, türelmetlen birodalom volt, amikor a jelenkori történésekről volt szó, ezért kisebb formátumú kutatók szolgálatait is megkívánta intézményeinek és tekintélyének legitimálásához, továbbá a meggyőződések és a viselkedési konvenciók bevéséséhez. A katonai beavatkozásokat követő gyors változások időszakában azonnali kommentárra volt szükség, hogy az előírásoknak megfelelő képzeteket véssenek a kollektív emlékezetbe a történtekről. Ennek az eljárásnak része volt az is, hogy különféle retorikai eszközökkel becsmérelték az ellenséget és dicsőítették a győzedelmes szovjeteket. Gyorsan rá kellett tukmálni a társadalomra az új ideológiát, ehhez pedig nem olyan békés természetű irodalmárokra volt szükség, mint Sklovszkij vagy Lihacsov. Azonnal kihasználva azokat az előnyöket, amelyhez az ellenség legyőzésével jutottak, és nyomtatott hazugságokat gyártva számos orosz értelmiségi és újságíró szolgálta fenntartás nélkül a szovjet birodalmi célokat. A szovjetek rendszeresen alkalmaztak retorikai díszítőelemeket annak érdekében, hogy tartósan birtokolhassák a birodalom új szerzeményeit. Erre a stratégiára számos példát láthatunk a szovjet–náci barátság éveiben, 1939 és 1941 között megjelenő szovjet-orosz sajtóban. Ebben az időszakban számos újság és folyóirat foglalkozott azokkal a legyőzött közép-, illetve kelet-európai nemzetekkel és államokkal, amelyeket az 1939. augusztus 23-án aláírt náci–szovjet megnemtámadási szerződés (más néven Molotov–Ribbentrop- vagy Sztálin–Hitler-paktum) értelmében felosztottak a náci Németország és Szovjet-Oroszország között.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az orosz történelem ezen időszakára vonatkozó amerikai értelmezésekben általában kerülték a kolonializmus és a nacionalizmus kérdéseit. Nem kolonialista fogalmakkal

vizsgálták, hanem a kommunizmust a saját határain túl is terjeszteni kívánó kommunista állam akcióiként értelmezték a három balti köztársaságnak, Finnország egyes (végül az Oroszországi Föderációhoz csatolt) részeinek, a lengyel Nyugat-Ukrajnának és Nyugat-Fehéroroszországnak (mint az etnikai Lengyelországhoz részének) és Románia egyes (végül a Szovjetunióhoz csatolt) részeinek szovjet megszállását. Az orosz imperializmus kérdése állításuk szerint jelentéktelen, ha nem egyenesen elhanyagolható szerepet játszott a folyamatban. Adam Ulam szerint:

> Az 1939-es döntések fő tényezője nem a szó szoros értelmében vett nacionalizmus volt, noha ezek következtében a Szovjetunió visszafoglalta az I. világháború utáni rendezésben elvesztett területek zömét, az orosz történelemben első ízben olvasztotta be Galícia ukránjait, és megpróbálta – csekélyebb eredménnyel – visszakövetelni finnországi cári örökségét, valamint sikerre vinni a hagyományos orosz törekvéseket, megszerezni a tengerszorosokat. Úgy sem minősíthetjük ezt a döntést, hogy egyik pillanatról a másikra elvetették a kommunizmus ideológiai premisszáit. [...] Egyszerűen alárendelték a totalitárius rezsim érdekének a nacionalista törekvéseiket és a kommunizmus analitikus kereteit.[27]

Ulamhoz hasonlóan Alexander Dallin is teljesen figyelmen kívül hagyja a kolonializmus és a nacionalizmus kérdéseit *Soviet Foreign Policy and Domestic Politics. A Framework for Analysis (A szovjet kül-*

[27] Adam Ulam, *The New Face of Soviet Totalitarianism*, Harvard UP, Cambridge MA, 1963, 138. Vö. Walter Laqueur, *Russia and Germany*, Weidenfeld & Nicholson, London, 1965; Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics, *A Szovjetunió története* (*Orosz történelem* II.), ford. Kiss Ilona, Osiris–2000, Budapest, 1996. Hanna Arendt volt az első, aki a totalitárius modellt alkalmazta a szovjet tapasztalatra, míg a marxisták és a poszthegeliánusok ezt rendszerint historista kontextusban értelmezték. E két modellt vizsgálta John Armstrong, *Comments on Professor Dallin's „Bias and Blunders in American Studies on the USSR"*, Slavic Review 32. (1973. ősz), 577–587. A kutatók nem érzékelik a Szovjetunión belüli nacionalizmust, erről lásd Alexander J. Motyl, *„Sovietology in One Country" or Comparative National Studies?*, Slavic Review 48. (1989. tavasz), 83–88.

és belpolitika. Fogalmi elemzési keret) című, nagy hatású cikkében, akárcsak Stephen Cohen rosszul időzített (1985-ben megjelent), a szovjet társadalmat erőssé tevő tényezőknek szentelt tanulmányában.[28] Egy korábbi, a „totalitárius" és a „historista" megközelítést ötvöző műben Merle Fainsod amellett érvelt, hogy Sztálin alatt arra törekedett a párt – dacolva az orosz sovinizmus és a helyi nacionalizmusok nyomásával –, hogy a Sztálin nyilatkozataiban megfogalmazott politikát kövesse, azaz formájában nemzeti, tartalmában pedig kommunista legyen. Ahogy Fainsod megjegyezte, „Sztálin olyan soknemzetiségű államot képzelt el, amely lényegében kommunista monolit marad".[29] Ez azt jelentette, hogy a gyakorlatban eltűrték, sőt bátorították a nemzeti összetartást, ha az a szórakozást szolgálta, a népművészetben, néptáncban és népzenében fejeződött ki, azt viszont nem tűrték, hogy a nacionalizmus megkülönböztető szerepet töltsön be, akárhonnan is ered. Fainsod szerint a legszigorúbban büntettek minden olyan kísérletet, amely a Birodalomtól való elszakadásra ösztönző erőnek próbálta beállítani a nemzeti identitást.

Mondanom sem kell, hogy a kommunista ideológia meghatározó szerepet játszott az 1930-as és 1940-es évek szovjet állami politikájában, de ez nem zárja ki az egyéb hatásokat. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a kommunista ideológiát középpontba állító értelmezések elhanyagolták a nemzeti öntömjénezésre épülő kolonializmus problémáját, ehelyett az itt és most esetlegességét hangsúlyozták. A változás kapott hangsúlyt, miközben a csoport-összetartozás értelmében felfogott nemzetiség pontosan a változásnak való ellenállás egyik módjaként határozható meg; így a kommunizmust középpontba állító historista értelmezésben nincs helye a történelmi emlékezetre épülő, a gyarmati bekebelezések problémájával kapcsolatos megközelítésnek. Hogy kimutathassuk a tisztán historista megközelítés alkalmatlanságát, vessünk egy pillantást az 1939 augusztusa és 1941 júniusa közti szovjet–náci barátság időszakában folytatott szovjet nemzetiségi politikára, és vizsgáljuk meg, lényegesek voltak-e a kor ideológiai viselkedésmintái a birodalomépítés problémaköre szempontjából, vagy csak az a vágy vezérelte ezeket, hogy egész Európára kiterjesszék a kommunizmust. A továbbiakban amellett sorakoztatok fel érveket, hogy a szovjet-orosz állam kommunista összetevőjétől függetlenül a cári birodalom örököse volt, melynek kolonialista politikája a szovjet ideológiai sémákba is beépült. 1939 és 1941 között a nacionalista sajtópropaganda soha nem tapasztalt fölerősödését figyelhetjük meg, ez pedig azt jelzi, hogy a nemzeti identitás ügye és a leigázott nemzetek alárendelt helyzete ebben az időszakban igen fontos szerepet játszott a szovjet politikai stratégák terveiben.[30] Ezekben az években élte virágkorát az agresszív orosz nacionalizmus, míg később, a Hitlerrel vívott háború alatt erősödött a más nacionalizmusok iránti tolerancia, sőt még bátorították is ezeket.

Itt súlyos aránytalanságot tapasztalhatunk, mert bármilyen viharos volt is a szovjet történelem 1939 és 1941 között, ez az időszak igen csekély figyelmet kap az amerikai szovjetológiai tanulmányokban és a posztkommunista oroszkutatásokban. Soha azelőtt és azután sem terjeszkedett ilyen sikeresen a Szovjetunió, nem olvasztott magába egész népeket és államokat, nem ért el ilyen látványos sikereket.

---

[28] Alexander DALLIN, *Soviet Foreign Policy and Domestic Politics. A Framework for analysis = The Conduct of Soviet Foreign Policy,* szerk. Erik P. HOFFMANN – Frederic J. FLERON Jr., Aldine-Atherton, New York, 1971, 36–49; Stephen F. COHEN, *Rethinking of the Soviet Experience. Politics and History since 1917,* Oxford UP, Oxford, 1985, 65–66, 155–156. Az orosz külpolitikáról régebben megfogalmazott, de ma is megalapozottnak tekinthető nézetekhez lásd George KENNAN, *Russia and the West,* Mentor, New York, 1960; Barrington MOORE Jr., *Terror and Progress in the USSR. Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatroship,* Harvard UP, Cambridge (MA), 1954, amely könyvekben kizárólag a különböző etnikai hátterű értelmiségi klikkek vizsgálatában jelennek meg a szovjet nacionalizmussal kapcsolatos problémák, a kolonializmus kérdése pedig fel sem merül. David LANE is hasonlóan közelíti meg a kérdést: *Politics and Society in the USSR,* New York UP, New York, 1979².

[29] Merle FAINSOD, *How Russia Is Ruled,* Harvard UP, Cambridge (MA), 1965, 363.

[30] Jan T. GROSS, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia,* Princeton UP, Princeton, 1988.

Ellentétben a náci Németországgal, amelynek le kellett mondania háborús hódításairól, a szovjetek nagyrészt megtartották az ekkor szerzett területeket. *1939 és 1941 között zajlott Oroszország egész történetének legsikeresebb gyarmati terjeszkedése.* Öt új szovjet tagköztársaság alakult a bekebelezett területeken: a moldáviai, a karél-finn (1956-ban lefokozták az Orosz SZSZK autonóm köztársaságává, feltehetően ezzel próbálva megakadályozni, hogy Finnország később területi követelésekkel lépjen fel), a litván, a lett és az észt, de emellett gyarapodott a már meglévő ukrán és fehérorosz köztársaság területe is.[31] A hét köztársaság népei kilenc nyelvet beszéltek; az orosz nem szerepelt ezek között. 1940. augusztus 1-jei beszédében Vjacseszlav Mihajlovics Molotov azzal büszkélkedett, hogy egy év alatt 23 millióval növekedett a Szovjetunió népessége.[32] Az elcsatolt területek egy időre Németországhoz kerültek, de hamarosan a háború fő hadszínterévé váltak, így védelmezve az etnikai Oroszországot a fosztogató hadseregektől és a tüzérségi tűztől. A II. világháború után visszakapták ezeket a területeket, és azok kisebb kiigazításokkal egészen felbomlásáig a Szovjetunióhoz tartoztak (Lettországban, Litvániában és Észtországban valamivel korábban indultak a függetlenséghez vezető folyamatok). Bár Közép-Európa névlegesen független volt, e térségnek is a Moszkva által kijelölt politikai, gazdasági és katonai keretek között kellett működnie. Ebben az időszakban a Szovjetunió közép-ázsiai és kaukázusi köztársaságai is hatalmas változásokon estek át: 1940-ben írásukat latinról vagy arabról cirillre változtatták.[33] Már magával az ábécécserével is nagy mértékben kisajátították az Oroszország keleti és déli határvidékén élő, nem asszimilált népek kultúrá-

[31] A területszerzéseket igazoló „jogi" dokumentumok itt találhatók meg: *Законы, принятые Верховным Советом СССР,* Партийное Строительство 14. (1940. július), 39–41.

[32] *Внешняя политика Советского Союза,* Советское Государство и Право 8–9/4. (1940).

[33] Az Izvesztyija 1940. január 11-i számában olvashatunk arról, hogy a kirgizek nem arab, hanem cirill betűkkel írnak, a Pravda 1940. március 29-i számában pedig arról számolnak be, hogy a tatárok latin betűs ábécéjét cirillre cserélték.

ját, míg az új köztársaságok és a Közép-Európa feletti katonai uralom a „régi" cári és az „új" kommunista Oroszországot összekötő birodalmi önérvényesítés aktusa volt. Mindez kiderül a korabeli szovjet-orosz sajtó áttekintéséből, melyben főként az oroszok nemzeti és birodalmi érzéseire, nem pedig a kommunista internacionalizmusra apelláltak.

A Sztálin–Hitler-paktum titkos jegyzőkönyveiben az európai érdekszférákat határozták meg. Ez az európai belső gyarmatosítás klasszikus esete volt, hiszen ezzel marginalizálni akarták a kis és közepes nemzeteket, lefokozva őket – Tötösy de Zepetnek kifejezésével élve – a „köztes periféria" státusára. A jegyzőkönyvek szerint a szovjetek vehették át az ellenőrzést a román Besszarábia, valamint a balti államok, Litvánia, Lettország, Észtország és Finnország, illetve a II. Lengyel Köztársaság egy része, a Narew, a Visztula és a San folyóktól keletre lévő területek fölött.[34] A szovjetek által 1939–40-ben megszerzett területek olyan etnikai közösségek mozaikját alkották, amelyek figyelemre méltó harmóniában éltek a II. világháborús hadműveletek és a később folytatott szovjet „etnikai tisztogatások" időszakához képest.[35] Miután ezek az etnikailag különböző népek szovjet fennhatóság alá kerültek, a szovjet terveknek megfelelően minden irányban szétszórták őket, bár a folyamatot nehezítette a szovjet–finn háború, a II. világháború, valamint az az ideológiai kényszer, hogy marxista mázzal kellett bevonni az olyan népek fölött aratott katonai győzelmeket, amelyekre már jóval azelőtt áhítozott az orosz állam, hogy a kommunisták színre léptek volna. E bonyodalmak és a sokféle nemzeti érdek miatt volt olyan nehéz kormányozni a meghódított területeket.[36]

[34] A szovjet–finn háború miatt csak Finnország egy része került a Szovjetunióhoz.

[35] Joseph Rotschild, *East Central Europe betveen the Two World Wars,* University of Washington Press, Seattle, 1974, 72, 369.

[36] E bekebelezések után a szovjet lakosság egyharmada nem beszélt elég jól oroszul ahhoz, hogy hatással lehessenek rá az orosz nyelvű kiadványok. A társadalom ezen részét más nyelvű lapokkal próbálták elérni, melyek az orosz nyelvű sajtó példáit követték. A Czerwony Sztandar ismertetését lásd Gross, *I. m.*, xx, 66, 75, 85, 189, 191, 217; Adam Ulam, *Russian nationalism = The Domestic Context of Soviet Foreign Policy,* szerk. Seweryn Bialer, Westview, Boulder, 1981, 3–17.

A szovjetek célja az volt, hogy olyan benyomást keltsenek, mintha a marxista ideológia lenne az egyetlen tényező és legfőbb iránymutató a leigázott népek kezelésében.[37] Valójában az agresszív nacionalizmus játszotta a főszerepet, mely pusztító erővel tört ki.

1940 májusában a Partyijnoje Sztrojityelsztvo című pártlap vezércikke amellett érvelt, hogy az állami politikáról szóló információkat a sajtóban, nem pedig a párttitkárok által fogalmazott emlékeztetőkben kell közölni. „Egy újságcikk élő szava összehasonlíthatatlanul erősebb és meggyőzőbb bármennyi emlékeztetőnél és direktívánál, melyekre oly sok időt pazarolnak a helyi pártbizottságok titkárai" – írták a cikkben, amelyben arra is tanították a szerkesztőket, hogyan tervezzék meg a kívánt eredményeket és hogyan mutassanak be meggyőzően egy adott álláspontot. Abban az évben gyakorlatilag minden hónapban jelentek meg a sajtó irányításával kapcsolatos cikkek a Partyijnoje Sztrojityelsztvo hasábjain. Ezek is azt tükrözték, milyen komolyan vette az uralkodó elit a gyorsan változó politikai és katonai színtér értelmezését, illetve milyen hasznosnak tartotta a birodalom számára kedvező interpretációkat gyártó sajtót.

1939 és 1941 között a Pravda, az Izvesztyija, a Lityeraturnaja Gazeta és más jelentős orosz napi- és hetilapok fogalmazták meg a leigázott nemzetekről kialakított helyes véleményeket, előírva, hogy milyen viszonyt kell kialakítani velük. A meghamisított tények sulykolásának a célja természetesen az volt, hogy azok bevésődjenek, beépülve a birodalmi központ számára hasznos sémába. A sajtó cikkekkel, versekkel, riportokkal, alkalmi írásokkal és jelszavakkal szította a nacionalista acsarkodást. Mint Jan T. Gross kimutatta, ha azokban a bizonytalan időkben nyomtatott szövegben bátorították fel az embereket arra, hogy bánjanak keményen a társadalmilag nem kívánatos alávetettekkel, az annyit jelentett, hogy kiadták a vadászengedélyt a társadalom bűnös szegmensére.[38] Így uszították rá az

[37] Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State,* Cambridge UP, Cambridge, 1985, 224, 51–69.

[38] Gross, *I. m.*, 35.

ukránokat és a fehéroroszokat a lengyelekre Ukrajna és Fehéroroszország nyugati részén. A szovjet–finn háború idején a sajtó a „fehér finnek" *(belofini)* ellen próbált uszítani, azt a benyomást keltve, hogy a finn társadalom két részre oszlik: az egyik szimpatizál a szovjetekkel és kész betagozódni, a másik viszont ellenséges. E kampány részeként úgy próbálták a finnek ellen uszítani a karélokat, hogy nem a karéliai, hanem a finn nyelvet nyilvánították az újonnan létrehozott Karél-Finn Köztársaság nyelvévé. A románok ellen is gyűlöletkampányt indítottak Bukovinában és Besszarábiában, amikor elcsatolták ezeket a területeket, mint ahogy az „ukrán nacionalistákat" is támadták. Miután a nácik lerohanták a Szovjetuniót, a német kultúra és a németek is megkapták a részüket a megvetésből és rágalmazásból. Az egyetlen nemzet, amelyet soha nem rágalmaztak meg, az orosz volt, míg a leghosszabb kampány a lengyelek ellen folyt. Ezek a sajtóhadjáratok rengeteg bizonyítékkal szolgálnak arra, hogy Oroszország koloniális stratégiákat alkalmazott ebben a konkrét időszakban.

Lengyelország szovjet lerohanását követően körülbelül egy hónapig gyakorlatilag valamennyi jelentős szovjet-orosz újság minden száma közölt legalább egy ellenséges cikket vagy verset Lengyelországról és a lengyelekről. A rekordot a Pravda 1939. szeptember 19-i száma tartja harminckilenc cikkel. Lengyelországot egy tehetségtelen, durva nép hazájaként mutatták be, amelynek valamiképpen mégiscsak sikerült fennmaradnia a civilizáció két élharcosa, a német és az orosz nemzet között. A sajtó gyűlöletet szított a „nemesi Lengyelország" *(panszkaja Polsa),* a lengyel földbirtokosok *(polszkije pani),* az urak *(pani)* vagy egyszerűen „a lengyelek" ellen, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a II. Lengyel Köztársaság kormánya eltörölte az összes nemesi címet. A *pán* kifejezés konnotációi az oroszban arra mutatnak rá, hogy nemcsak a társadalmi osztályra utaltak vele a sajtóban, hanem legfőképpen a nemzetiségre és a lengyel társadalmi szokásokra, amelyeket az oroszok hagyományosan nagyképűnek tartanak, mivel úgy gondolják, ezek túl erősen kötődnek a felsőbb osztályok viselkedéséhez (bizonyíték erre a *pán* szó alkalmazása Dosztojevszkij

Karamazov testvérek című művében).[39] Nem volt hiány lengyel célpontokban, és ezeket gyalázkodó kifejezésekkel támadták azokban a cikkekben, versekben és elbeszélésekben, amelyeket amúgy makulátlan hírű oroszok írtak. A lengyeleket oly módon rágalmazták, amit egy amerikai talán hatástalannak és naivnak találhat, ez mégis érzelmeket korbácsolt fel azokban a nyomorúságos háborús időkben. Olyan államként mutatták be Lengyelországot, ahol egy kis lengyel nemesi csoport borzasztó durván bánik a fehéroroszok, ukránok és zsidók millióival. Olyan benyomást keltettek a Pravda és más lapok olvasóiban, hogy Lengyelországot főként nem lengyelek lakják, akik üdvözölték felszabadítóikat. A lengyel uralom alatt elkövetett rémtettek tanúi beszámolókat írtak hazai és külföldi újságoknak, nagy előszeretettel idézve a Lengyelországot támadó Hitler vádjait.

A sajtó a szibériai és közép-ázsiai deportálásokról terjesztett pletykák értelmezésével is szolgált. A vidéki orosz lapok a nagy példányszámban megjelent közlemények példáit követték szóhasználatukban és az események leírásában. Ami egyik nap megjelent a Pravdában, az még aznap vagy másnap megjelenhetett az Izvesztyijában, egy-két nappal később pedig a regionális sajtóban és a szaklapokban is közölhették. A helyi Pravdák a moszkvai Pravda előző napi cikkeit vették át. Ha négy héten át sok cikk jelent meg ugyanarról az ügyről, az már valóban fontosnak számított, a nyomatékosan ajánlott nézőpont pedig magas prioritást kapott. Ha egy témában egyetlen cikk jelent meg, az azt jelentette, hogy az adott pillanatban nem kapta meg a legmagasabb prioritást.

A szovjet-orosz sajtó 1937 januárja és 1939 szeptembere között, ellentétben a szovjet–náci együttműködés időszakával, kis terjedelemben foglalkozott a lengyelekkel, a finnekkel vagy a románokkal. Gyakorlatilag nem voltak olyan cikkek, amelyek arra utaltak volna, hogy a szerkesztők tudnának olyan tervekről, amelyek szerint bekebelezik azokat a területeket, ahol ezek a népek élnek. Még a magas rangú pártfunkcionáriusok is csak igen ritkán említettek ilyen elképzeléseket, meg sem próbálták ráhangolni a közvéleményt arra, hogy ezeket a területeket el kell foglalni.[40] Az 1930-as évek végén a jelentősebb szovjet lapok szerkesztői Kelet-Közép-Európát kulturális értelemben a Nyugathoz sorolták. A nagy ritkán megjelenő cikkekben *nyugati*ként határozták meg a térséget. A cseh és a lengyel újságokat a nyugati sajtófigyelőben idézték; az említett országok irodalmát nyugatinak tartották. Nézzünk egy példát. 1938. május 5-én jelent meg a Lityeraturnaja Gazetában Nyikolaj Ivanovics Pozsarszkij cikke *A szovjet irodalom Nyugaton* címmel; ebben szovjet írók lengyelre és csehre, valamint angolra, franciára és németre fordított műveit idézi, s leszögezi, hogy a nyugat-európai országok közül Németországban fordítottak a legtöbbet szovjet szerzőktől, a második helyen Csehszlovákia és Lengyelország állt holtversenyben, a harmadik pedig Franciaország.

A pártkiadványok látszólag nem vetítették előre a Hitlerrel kötött szövetséget, közöltek a németekkel nem rokonszenvező cikkeket is. Mégis volt valami konok káröröm abban, ahogy bejelentették, náci támadásra számíthatnak azok az országok, amelyeket nem sokkal ezután az oroszok szálltak meg, ez pedig egész mást jelez. 1939 januárjában a Partyijnoje Sztrojityelsztvo közölt egy Németországgal foglalkozó összeállítást *Борьба против фашизма и войны (Harc a fasizmus és a háború ellen)* címmel. A lap nemzetközi rovatában azt panaszolja Viktorov, hogy „Romániát és Lengyelországot jelölték ki a fasiszta agresszió következő áldozatainak. [...] A fasiszták készülődnek Románia, Lengyelország és Litvánia megtámadására."[41] 1939. június 20-án a Lityeraturnaja Gazetában, 1939. augusztus 1-jén pedig a Lenyingradszkaja Pravdában bírálták Németországot; alig pár nappal a paktum aláírása előtt a Pravda még mindig „a lengyelek németországi üldözéséről", „gdański lengyelellenes demonstrációról",

[39] Michał HELLER, „*Polskie pany*, Kultura 421. (1982. október).

[40] Jonathan HASLAM, *Struggle for Collective Security,* St. Martin's Press, New York, 1984, 197–198.

[41] Я. Викторов, *Международный обзор,* Партийное Строительство 1939. január 1., 62.

„a fasiszta megszállás alá került Csehszlovákiáról" (augusztus 20.) és „a németországi lengyelellenes kampány folytatásáról" (augusztus 21.) írt. Az oroszok hosszú évszázadokon át Németországgal szövetkeztek, hogy megszerezzék a Lengyelországból, Litvániából, Fehéroroszországból és Ukrajnából álló gyarmati zsákmányt, így aligha lehetett kizárni a hosszú távú szovjet tervekből egy újabb hasonló szövetség lehetőségét.

1939. augusztus 23-án megnemtámadási szerződést kötött a náci Németország és Szovjet-Oroszország; eztán már nem volt helye Németország bírálatának. Eltűnt a „fasiszta" kifejezés, a sajtó pedig a szó szoros értelmében egyik napról a másikra nácibarát álláspontra helyezkedett az Európát érintő kérdésekben. Majd megkezdődött a lengyel-, finn- és románellenes kampány.

A lapok augusztus 24-től kezdődően a hivatalos náci álláspontnak megfelelően számoltak be a lengyel–német határvidék eseményeiről. Nem hivatkoztak a lengyel sajtóra, viszont gyakran idézték a Völkischer Beobachtert. A Pravda augusztus 27-én azt írta, hogy a német lapok „a német–lengyel katonai konfliktus növekvő veszélyével" foglalkoznak, azt sugallva ezzel a hírrel, hogy mindkét fél felelős az ellentétek kiéleződéséért, melynek üzenete nyílt lengyelellenes váltást jelzett.

Augusztus 31-én a Pravda utolsó oldalán ötsoros hírben közölte, hogy általános mozgósítást rendeltek el Lengyelországban, továbbá megszűnt Németország és Lengyelország között a vasúti közlekedés. Pár nappal később azt írták Lengyelország náci lerohanásáról: „katonai akció Németország és Lengyelország között". A szeptember 5-i Pravda beszámolt a berliniek életét megnehezítő háborús viszontagságokról és kellemetlenségekről. A lap ugyanezen a napon jelentette, hogy a lengyel hatóságok letartóztattak két német diplomatát, azt sugallva, hogy a németek minden bizonnyal megfelelő válaszlépéseket tesznek. Másnap arról számolt be, hogy a lengyel akció megtorlásaként két lengyel diplomatát tartóztattak le Berlinben. A Pravda szerint a lengyelek a szovjet határt is megsértették: négy nappal Lengyelország szovjet megtámadása előtt lengyel harci repülők en-

gedély nélkül berepültek a Szovjetunió területére, írta az újság szeptember 14-én. A Finanszovaja Gazeta szeptember 15-én újraközölte a hírt. Szeptember 13-án a Pravda arról számolt be, hogy állítólag lengyelellenes felkelés tört ki „Kelet-Galíciában", melyet négy nappal később rohantak le a szovjetek.

A Szovjetunió irodalmi körei ugyanígy elkötelezték magukat, és készek voltak igazolni a Lengyelországgal kapcsolatos szovjet birodalmi terveket. A Lengyelország ellen indított támadás napján tartották a szovjet írószövetség moszkvai szekciójának ülését, és ekkor kezdték meg a nacionalista indíttatású ellenségeskedési kampányt; erről másnap számolt be a Pravda. Az ülésen, melyen Fjodor Gladkov elnökölt, több mint kétszáz író vett részt. Amint az előre látható volt, úgy döntöttek, támogatják az inváziót, majd ilyen hangvételű levelet küldtek Sztálinnak:

> A nemzeti kisebbségek elnyomása és kizsákmányolása révén létrehozott, az ukránok és fehéroroszok erőszakos lengyelesítésére, kultúrájuk teljes megsemmisítésére épülő [...] lengyel állam darabjaira hullott az első komoly erőpróbán. [...] Üdvözöljük a szeretett Vörös Hadsereget, az elnyomottak védelmezőjét, a szovjet nép dicsőségét és büszkeségét. [...] A Szovjetunió valamennyi szabad, egyenlő és boldog nemzete [...] támogatja Lenin és Sztálin kormányát és pártját.[42]

Az aláírók között volt Margarita Aliger, Alekszandr Bogdanov, Fjodor Gladkov, Ilja Szelvinszkij és az ukrán író, Mikola Csernyavszkij, aki később Sztálin Gulagján pusztult el.

[42] „Польское государство, построенное на подавлении, угнетении и тяжелой эксплуатации национальных меньшинств, на насильственном ополячении украинского и белорусского населения, на беззастенчивом уничтожении всей их культурной жизни [...] подверглось при первом же серьёзном испытании военному разгрому. [...] Мы приветствуем любимую Красную Армию, защитницу угнетённых, славу и гордость советского народа [...] все свободные, равноправные, счастливые народы Советского Союза сплочены вокруг правительства и Партии Ленина-Сталина." Правда 1939. szeptember 18.

Így kezdődött az az időszak, amikor mindent befeketítettek, ami lengyel, Lengyelországot pedig olyan országnak állították be, ahol a kis számú lengyel nemesség *(pani)* elnyomta a népes nemzeti kisebbségeket. Tömegesen jelentek meg cikkek olyan címmel, mint *Святая ненависть (Szent gyűlölet);* így próbálták felkorbácsolni az érzelmeket, lengyelellenes pogromra uszítva.[43] A Pravda szeptember 19-én közölte Margarita Aliger gyűlölettől átitatott versét, melynek címe – *1939. szeptember 17.* – arra a napra utal, amikor Lengyelországot lerohanták. A vers még a kor lengyelellenes kirohanásai közül is kirí:

Hirtelen meghasad az idő
S friss levegő árad be –
Hang hallik köröttünk,

[...]

Az Igazság szól a Világhoz
A nagy orosz nyelven.
Becsületünk szólalt meg,
Igazságunk tartott beszédet,

[...]

A szív megőrzi e napot,
Ne feledd el, elvtárs!
Ezen a napon szovjet fiaink
Nagy menetelésbe fogtak

[...]

S egységeink az ínség földjére benyomultak.[44]

Ez bizony nem egy Sztálinnak címzett óda, nem olyan ember műve, aki kétségbeesetten próbálja menteni a bőrét, hanem azt a mélyen

[43] Литературная Газета 1939. szeptember 26.
[44] Eredetileg megjelent a Pravda 1939. szeptember 17-i számában. *The Search for Self-Definition in Russian Literature*, szerk. Ewa M. Thompson, Rice UP, Houston, 1991, 203–204.

gyökerező meggyőződést fejezi ki, hogy Lengyelországnak el kell pusztulnia, és az ő „nagy orosz nyelven" beszélő „fiaiknak" kell leigázniuk. Figyelemreméltó, hogy a költő ebben a versben nem a szovjet, hanem az orosz jelenségek leírására tartogatja a „nagy" jelzőt. A szovjet *birodalom* agresszív háborút robbantott ki, ilyen körülmények között Aliger dicshimnusza, az orosz nyelv magasztalása nem különbözik a német kultúra felsőbbrendűségét hirdető náci írók ömlengéseitől.

A költőnő, Aliger fanatizmusa részben kommunista meggyőződésével magyarázható. Hitt abban a fikcióban, amely már az ő idejében is rettenetesen hamisnak bizonyult, a nyolcvanas években pedig végképp összeomlott. De ez a vers egy még régebbi orosz hagyományból, nevezetesen a gyarmatosítási vágyból táplálkozik: így ünnepelték a „Híva felett" lobogó cári zászlót, így kényszerítették arra a kaukázusiakat, hogy megalázkodjanak Jermolov tábornok előtt, így örvendeztek, amikor megtudták, hogy Szuvorov tábornok civil lakosokat mészárolt le Varsóban, Szkobeljov tábornok pedig a közép-ázsiai Göktepe erdőiben. Mindhárom esetben nyilvánvaló a győzelem retorikai kisajátítása; ezzel igazolják a birodalom névleges nemzetisége számára az elveszített erőforrásokat és életeket, s ezt az áldozatot Oroszország vagy a Szovjetunió civilizációs küldetésére fordított befektetésként tüntetik fel.

A Pravda e számában további harmincnyolc cikket, verset, novellát és beszámolót olvashatunk arról, hogy a Szovjetunió lerohanta Lengyelországot. Hatalmas erőfeszítéseket tettek az értelmezés útján történő közvetítésre, ez pedig arra mutat, hogy a Pravda szerkesztősége egyetlen célt tűzött maga elé: eloszlatni minden kételyt, ami csak fölmerülhet a szovjet népesség orosz nyelvű hányadában, hogy senki se vonja kétségbe az invázió jogosságát. A jelek szerint a náci–szovjet megnemtámadási paktum önbizalmat adott a sajtó irányítóinak. Valóban nem kevés önbizalom kell ahhoz, hogy a béke és az igazság diadalának állítsák be egy szomszédos ország lerohanását.

1939. október 15-én a Lityeraturnaja Gazeta tudatta olvasóival, hogy a Lengyelország ellen indított katonai támadást kulturális kisa-

játítás követte. Mint az újságból megtudhatjuk, nem sokkal a Vörös Hadsereg bevonulása után írók és újságírók kezdtek „gyűléseket szervezni, röpcédulákat terjeszteni és újságcikkeket írni, valamint részt venni a helyi hatóságok munkájában". Ez azt jelentette, hogy orosz írók és újságírók vették át a lengyel kiadványok szerkesztőségeit. Ezúttal nem esett szó a lengyel újságírók sorsáról, de más források szerint elbocsátották, kivégezték vagy a Gulagra küldték azokat, akiknek a helyébe oroszok léptek.[45]

1939. szeptember 30-án a Pravda közölt két verset, az egyiket Szamuil Marsak, a másikat Viktor Guszev írta. Marsak *В эти дни (Azokban a napokban)* című versében arról ír, hogy a Vörös Hadsereg bevonul Fehéroroszország nyugati részébe, Maladzecsna városába, ahol „barátságosan" üdvözlik a szovjeteket az „ukránok és fehéroroszok, ifjak és öregek". A katonák fölemelik a gyerekeket és fényes jövőt ígérnek nekik. Guszev *Счастье (Boldogság)* című verse azzal kezdődik, hogy rátaposnak egy lengyel nemesi címerre. Egy belorusz paraszt elmondja a szovjet-orosz katonának, milyen szörnyű volt az élet az „úri Lengyelországban" *(panszkaja Polsa)*, és milyen boldog, hogy találkozik szovjet „testvéreivel". A Pravda aznapi számában Valentyin Katajev *Путевые заметки (Úti jegyzetek)* című írása szörnyű képet fest arról, milyen volt az élet a II. Lengyel Köztársaságban, majd beszámol a szovjet katonákat üdvözlő, boldog gazdákról. A szerző még öt további cikkben magasztalta az inváziót a Pravdában.[46] Katajev nemzetiségi ellenségeskedést is szított a hazugság eszközével, amikor a lap október 18-i számában azt állította, hogy a zsidóknak nem volt választójoguk az „úri Lengyelországban". Valójában a különböző zsidó pártok képviselőinek rendszeresen sikerült bejutniuk a szejmbe, más zsidó származású személyek pedig egyéb pártokban és csoportosulásokban szóródtak szét.[47] Október 22-én Katajev

[45] Gross, *I. m.*, 197–206.
[46] Pravda 1939. szeptember 26. és október 6., 18., 22., 29.
[47] *The History of Poland Since 1863*, szerk. Roy Francis Leslie, Cambridge UP, London–Cambridge, 1987, 153–154, 168–169, 175–176, 198.

újabb cikket közölt, melyben egy, „a lengyelek által lelőtt kommunista" feleségének keserédes öröméről számol be, aki végre a Szovjetunió állampolgára lett.

A szovjetek gyarmatosító hajlamai abban is megnyilvánultak, hogy igen jó érzékkel hívták fel a figyelmet a lengyelek hasonló hajlamaira, akik Ukrajna és Fehéroroszország nyugati részét is birtokolták; bár uralmuk dinasztikus eredetű volt, klasszikus kolonialista jellegűnek tekinthető. A II. Lengyel Köztársaságban olyan nyelvi és társadalmi előjogokat élveztek az ukrajnai és fehéroroszországi lengyelek, amelyeket az ukránoktól és a fehéroroszoktól megtagadtak. A szovjetek a hasznukra fordították az ilyen helyzetekből fakadó neheztelést; kihasználták az ukránokat, a fehéroroszokat és a zsidókat, és velük fizettették vissza a kölcsönt a lengyeleknek, méghozzá magas kamattal.

Október 10-én a Lityeraturnaja Gazeta közölt egy verses levelet, melynek szerzőiként „a Komszomol költői" nevű csoportot jelölték meg. A levél címzettjei Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Fehéroroszország munkásai voltak, és két várost emlegetnek benne, melyek a háború előtt Lengyelországhoz tartoztak: Vilniust (Wilno) és Przemyślt. Vilnius ma Litvánia fővárosa, Przemyśl pedig Délkelet-Lengyelországban található. Az írás szerzői azt állítják, hogy az egyik város fehérorosz, a másik pedig ukrán volt, majd kitérnek arra, mennyit szenvedtek a lengyel uralom alatt a fehéroroszok és az ukránok, és kifejezik afölött érzett örömüket, hogy a Vörös Hadsereg véget vetett ennek a szenvedésnek.

A Lityeraturnaja Gazeta november 26-i számában jelent meg Jevgenyij Dolmatovszkij *Полночь (Éjfél)* című verse. A költő ebben egy régi udvarházat ír le, mely korábban egy lengyel nemesé volt, most pedig a kozákok foglalták el. Miközben elmondja, hogyan sajátítják ki egy lengyel család házát, amely évszázadok óta él azon a vidéken, Dolmatovszkij úgy epekedik Moszkva után, mint a *Három nővér* szereplői. Az ukrajnai lengyel nemzetiség elűzéséről és kiirtásáról szóló vers kontextusában egészen hátborzongató, ahogy Moszkva utcáit, körútjait, a lányokat és a járókelőket emlegeti. Ha-

sonló ideológiai konstrukciót hoz létre P. Kornyenko ugyanebben a számban megjelent *Конец многовековой трагедии (Egy évszázadok óta tartó tragédia vége)* című cikkében. Leszögezi, hogy az oroszok és az ukránok egy nemzethez tartoznak, míg a „lengyel földbirtokosok" mindkettőjük ellenségei. Itt felsorakoztat néhány idézetet egy bizonyos *Lengyelország, Litvánia és Ruténia története* című könyvből, melyet állítása szerint 1879-ben, az akkor osztrák uralom alatt álló Lembergben (a város neve lengyelül Lwów, ukránul Lviv) adtak ki. Mint megtudhatjuk tőle, e műben három csoportba sorolták be a szlávság egészét: „lachok, lengyelek és fejedelmek" *(ljahi, poljaki i vladiki)*. Vagyis a lengyelek aljas módon kisajátítják maguknak a szlávok őstörténetét; az ilyen vádak ebben a viharos időszakban szinte törvényszerűen vezettek erőszakhoz.

1939 szeptemberében és októberében a szovjet-orosz sajtó számtalan cikkben magasztalt mindent, ami orosz, emellett az oroszok emlékezetébe idézték a 16–17. századi lengyel–orosz háborúkat. Azt sugallták a cikkekben, versekben és novellákban, hogy Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország lakói azonos nemzetiségűek. A Lityeraturnaja Gazeta október 10-i számában Viktor Percov „az orosz vitézség dicső múltjáról" beszélt. Ugyanebben a hetilapban, a szeptember 26-i számban jelent meg a Fehéroroszország keleti, Szovjetunióhoz tartozó részén élő Pjatro Glabka verse. A költő azt próbálja érzékeltetni, hogy a gonosz „lengyel nemesek" választották szét Oroszországot és Fehéroroszországot: „Ugyanabban az országban születtünk / De sorsunk szétágazott / Az egész világ csodálta gyarapodásunk / Titeket pedig elnyomás gyötört mindvégig."

Mihail Zsivov *Свидетелские показания польской литератури (A lengyel irodalom tanúságtétele)* című írása a Lityeraturnaja Gazeta október 10-i számában szívszorító képet fest az „úri Lengyelország" dolgozó népéről. A cikk szerint a „lengyel urak" kis csoportja elnyomta a nem lengyel városi és vidéki proletáriátus hatalmas tömegét. A szovjet jogi havilap, a Szovetszkaja Jusztyicija hasábjain 1940-ben e sugallatokat cáfolva elismerték, hogy Fehéroroszország nyugati városaiban lengyel–orosz törvényszéki fordítókat kellett alkalmazni, mert a helyi lakosság csak lengyelül beszélt.[48]

Makszim Rilszkij két lengyelellenes költeményt közölt: egyet a Pravdában (1940. március 24-én), egyet pedig az Izvesztyijában (1940. szeptember 17-én). A másodikban megemlékezik a nyugat-ukrajnai szovjet uralom első évfordulójáról, melyet „nagy" eseménynek nevez. „A [lengyel] nemesség nyomai eltűnőben", nincsenek többé „korbácsot tartó nemesek" – jelentette ki ekkor Rilszkij. De ahogy változott a történelem széljárása, Rilszkij is másképp kezdett beszélni, és lengyelbarát cikket közölt az Izvesztyija 1941. augusztus 13-i számában. A Hitler támadásától megrémült Sztálin megengedte a Gulagon raboskodó lengyeleknek, hogy csatlakozzanak a lengyel hadsereghez. Rilszkij ennek megfelelően intonálta dicséretét, arra buzdítva a lengyeleket, „Mickiewicz, Słowacki, Chopin és Kopernikusz népét", hogy bátran harcolva „töröljék le a náci megszállás szégyenfoltját". Rilszkij esete megmutatja, milyen sokféleképpen manipulálhatta a birodalom az erőszakkal elnémított, alárendelt népeket.

De addig is érvényben volt a vadászidény a lengyeleket illetően. „Értelmiségi" gyűléseket szerveztek a megszállt Kelet-Lengyelország és Nyugat-Fehéroroszország városaiban és falvaiban, az értelmiség pedig egyöntetűen a szovjetek mellett tette le a voksát. Ez történt Minszkben és Białystokban (Pravda, 1939. október 1.), Vilniusban (Pravda, 1939. október 2.) és Słonimban (Pravda, 1939. szeptember 26.). A Pravda október 9-én arról számolt be, hogy Vilniusban, a „fehérorosz" városban munkát kap hatezer-ötszáz értelmiségi, akik az „úri Lengyelországban" munkanélküliek voltak. A cikkben azt is leszögezik, hogy az „úri Lengyelország megfojtotta a fehérorosz kultúrát".

Hasonló érzelmeket fejezett ki Mihail Iszakovszkij *На восходе солнца (Napkeltekor)* című versében, amely a Pravda 1939. szeptember 27-i számában jelent meg. Margarita Aligerhez és Valentyin Katajevhez hasonlóan Iszakovszkij is rendkívüli buzgalommal vett részt

[48] Szovetszkaja Jusztyicija 7. (1940), 23.

a lengyelek becsmérlésében. Október 6-án és november 5-én újabb lengyelellenes versekkel jelentkezett a Pravdában. Október 15-én a Lityeraturnaja Gazeta* közölte ismertetését a Gyetyizdat kiadónál megjelent *Братья (Testvérek)* című kötetéről, amely lengyelellenes versgyűjtemény lehetett. Mivel igen gyorsan elkészültek a kiadással és az ismertetéssel, az anyagnak egy része már elő lehetett készítve a négy héttel korábban indult szovjet invázió előtt. A recenzens szerint a könyv a Vörös Hadsereg katonáiról szóló verssel kezdődik, akik kidöntik a lengyel–szovjet határra állított követ.

Iszakovszkij azon is nagy buzgalommal munkálkodott, hogy összemossa az orosz elemet az ukránnal és a fehérorosszal. A Pravdában közölt *Azokban a napokban* című versében a lengyelek elleni halálos küzdelemről beszél, és megjegyzi, hogy Ukrajna és Fehéroroszország lakói „egyszerű orosz fiúk" voltak, akik szerették orosz hazájukat. A *russzkij* szó (az első fejezetben tárgyalt) kétértelműsége megkönnyítette Iszakovszkij feladatát. A költeményben egy fehérorosz paraszt fejezi ki csodálatát a Vörös Hadsereg iránt, és méltatja annak fegyelmét, különös tekintettel arra, hogy mennyire tiszteletben tartották a magántulajdont Fehéroroszország nyugati részén. E szavakkal fordul a Vörös Hadsereg katonáihoz: „Élet-halál harcot vívtatok a lengyel nemesekkel / De nem mocskoltátok be a kútjainkat / Egy szem almát sem szedtetek le gyümölcsöseinkben / És egyetlen zöldségágyást sem tapostatok szét".[49] Sajnos ezek a szavak túllépik a költői szabadság határait. A nyugat-fehéroroszországi falvakról és városokról szóló beszámolók nagyon más képet festenek erről.[50]

A Pravdában 1939. október 10-én közölt versében Szemjon Kirszanov azt állítja, hogy „az úri Lengyelországban [...] mindenkit végkimerülésig dolgoztatott a nemes, a pap és a rendőr". A Pravda 1939. november 15-i számában hasonló elképzeléseket hangoztatott.

[49] „Со шляхтою вы на смерть воевали / А нам не замутили и воды / Ни яблока ни разу не сорвали, / Не затоптали ни одной гряды."

[50] A Hoover Institution következő archívumairól van szó: Anders-archívum, Mikolajczyk-archívum és a lengyel külügyminisztérium archívuma.

1940. július 23-án jelent meg ugyanebben a lapban az a verse, amelyben leírja, hogyan csatlakozott önként Lettország, Litvánia és Észtország a költő által mágneshez *(sztrana-magnyit)* hasonlított Szovjetunióhoz. Minden mágnesek legnagyobbika maga Sztálin, mondja Kirszanov, aki ellenállhatatlanul vonzza magához a különböző nemzeteket. Állítása szerint „valamivel kisebb lesz a régi világ, amikor befogadjuk Szovjet-Észtországot, Litvániát és Lettországot". Ebben a fordulatban azt ismétli, amit Vjacseszlav Molotov mondott korábban már említett beszédében, melyben azzal büszkélkedett, hogy a régi világnak „kissé félre kellett húzódnia" *(potyesznyityszja)*, hogy helyet adjon a terjeszkedő Szovjetuniónak.

Alekszandr Tvardovszkij, aki az 1960-as években az antisztálinista tábor egyik vezető egyénisége lett, egész másképp írt a Sztálin–Hitler-paktum éveiben. 1939. október 10-én közölt egy verset a Pravdában a Lengyelországra támadó Vörös Hadseregről: „A lengyelek menekülnek a Vörös Hadsereg katonái, a szabad emberek dala, a nagy igazság elől." A Pravda 1939. október 21-i számában jelent meg egy másik verse *Ének a földről (Слово о земле)* címmel, melyben a lengyel *pán*ok iránt érzett gyűlöletének adott hangot a kollektív alany, a lengyel uralmat pedig „jogtalannak és átkozottnak" nevezte. Tvardovszkij azt állítja, hogy „dolgoztunk az átkozott lengyel uraknak / aztán meg könyörögnünk kellett egy falat kenyérért". Hétszer fordul elő a *pan* szó különböző származékaival együtt ebben a rövid költeményben, s a költő mindig szembeállítja a „mi" névmással vagy a *narod*dal: ebbe a kategóriába tartoznak az oroszok, az ukránok és a fehéroroszok. A címben szereplő *zemlja* szót földként vagy országként fordíthatjuk; a használata arra utal, hogy a föld kizárólag orosz/fehérorosz/ukrán lehet, még akkor is, ha lengyelek is éltek és dolgoztak azon a soknemzetiségű tájon. Ez a szó pozitív konnotációkban gazdag az orosz nyelvben, így a „Tisztességgel jártunk el [...] a saját földünkért indultunk" kitétel azt a meggyőződést erősíti az olvasóban, hogy az oroszok joggal viseltek agresszív háborút.

A szovjet inváziót cikkekben, versekben és nyilatkozatokban dicsőítő írók listáján a következő nevek is megtalálhatók: M. Bronkov (Lityeraturnaja Gazeta, 1939. szeptember 26.), Olekszandr Kornyijcsuk (Pravda, 1939. szeptember 26.), Janka Kupala (Pravda, 1939. október 6.), Vaszilij Lebegyev-Kumacs és P. Lidov (Pravda, 1939. október 8.), P. Ponomarenko (Pravda, 1940. június 3.), K. Potapov (Pravda, 1939. október 2.), Alekszandr Prokofjev (Lenyingradszkaja Pravda, 1939. szeptember 22.), Ilja Szelvinszkij (Pravda, 1939. szeptember 18.), A. Szitkovszkij (Lityeraturnaja Gazeta, 1939. szeptember 17.), E. Sztyepanov (Pravda, 1939. október 4.), Nyikolaj Tyihonov (Pravda, 1939. november 29.), Sztyepan Trudov és Wanda Wasilewska (Pravda, 1939. október 27. és november 7.), Viktor Vinnyikov (Pravda, 1939. november 6.), valamint Joszif Utkin (Lityeraturnaja Gazeta, 1939. október 15.). A lengyelellenes cikkek sorozata – különös tekintettel az 1939 szeptembere és novembere közti időszakra – arról árulkodik, hogy állami kampányt szerveztek a lengyelellenes érzelmek felkorbácsolására, azzal a céllal, hogy az új területek szovjet bekebelezése a leigázott népesség támogatásával valósuljon meg. Ez azt is jelzi, hogy a szovjet-orosz gyarmatosítási vágy – noha az etnikai Oroszországtól nyugatra fekvő földek iránti régi orosz vágy folytatása volt – úgy keveredett a kommunista ideológiával, hogy sokkal nagyobb nemzetiségi gyűlölködést keltett, mint amilyen a cári birodalomban kialakulhatott.

A Pravda szeptember 18-án közölte Molotov rádióbeszédét, melyben a külügyminiszter kijelentette: „az események megmutatták, hogy a lengyel állam képtelen fenntartani magát". Ezután a lap idézte azt a jegyzéket, amelyet a szovjet kormány adott át a moszkvai lengyel nagykövetnek. Közölték vele, hogy a Szovjetunió úgy döntött, „szárnyai alá veszi Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Fehéroroszországot". Az elfoglalt területek gyakorlatilag Szovjet-Oroszország gyarmataivá váltak, de ez állítólag nem állt ellentétben a nemzetközi joggal. Molotov beszédet mondott a Legfelső Tanács előtt a külpolitikáról, amelyet teljes terjedelmében közölt a Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. Ebben azt állította, hogy a meghódított területek lakossága melegen

fogadtatásban részesítette a Vörös Hadsereget, és készen állt arra, hogy ledobja „a *pan*ok igáját".[51]

A szeptember 19-i Pravdában Jemeljan Jaroszlavszkij brutálisnak és elnyomónak bélyegezte a lengyel kormányt. A Pravda aznapi számában még a következő címmel jelentek meg írások: *Ünnepségek Nyugat-Fehéroroszország falvaiban, Testvéreink velünk élnek majd egyetlen nagy családban, Legigazabb védelmezőnk a Vörös Hadsereg,* valamint *A szovjet nép és dicső Vörös Hadserege teljesítette szent kötelességét.* A Pravda szeptember 25-i számában azt állította, hogy az Egyesült Államokban élő ukránok, fehéroroszok, sőt lengyelek is örvendeztek, amikor hírét vették a Vörös Hadsereg kelet-lengyelországi sikereinek. (Az információ forrása a Pravda szerint a Daily Worker című lap volt.) Az október 15-i Pravdában A. Kozlov *A nyugat-ukrajnai mezőgazdaság* című cikkében azt írta, hogy „a Vörös Hadsereg megérkezése véget vetett a nacionalista elnyomásnak és a rendőri erőszaknak, olyan új élet kezdetét hozta, amelyben lesz föld, szabadság, anyagi jólét és virágzó kultúra". A szeptember 26-i Pravdában Borisz Ponomarjov a „lengyel nemesség véres terrorjáról" beszélt. A lap október 15-i számában A. Rezvih százados elmondta, hogyan lőttek le az elvtársaival egy lengyel repülőt és verték tönkre „a lengyel hadsereg maradékait". A szovjet történészek, feltéve a koronát a hagyományteremtés érdekében tett hatalmas erőfeszítéseikre, majd' fél évszázadon át úgy állították be a Lengyelország elleni agressziót, hogy „felszabadították a lengyel iga alól Nyugat-Ukrajnát és Fehéroroszországot.[52] A posztszovjet időszak csak jelentéktelen változásokat hozott ebben a birodalmi értelmezésben, néha még annyit sem.

A Finnország elleni háborúról hasonló logikával azt állították, hogy finn „provokátorok" robbantották ki, Besszarábia és Észak-Buko-

[51] Вячеслав Михайлович Молотов, *О внешней политике Советского Союза*, Советское Государство и Право 5. (1939), 6.

[52] Федор Григорьевич Зуев és mások, *История Польши*, II., Академия наук, Москва, 1958, 456–457.

vina bekebelezését pedig úgy tálalták, hogy ezek a területek „visszatértek" a Szovjetunióhoz.[53] Pjotr Grigorjenko vezérőrnagy *Emlékiratai* azt bizonyítják, hogy az efféle nézeteket még az úgynevezett ellenzékiek is szó nélkül elfogadták. Ötszáz oldalas könyvében Grigorjenko egy oldalt szentel a szovjet–finn háborúnak és a finn területek elfoglalásának, a balti országok és Románia elleni szovjet agresszióról pedig szót sem ejt.[54] Alfred Rambaud *Oroszország terjeszkedése. A Kelet és a Távol-Kelet problémái* című műve (a 19. századi orosz történelemről szóló népszerű francia könyv) jórészt orosz birodalmi történetírókra épül, akik következetesen eljelentéktelenítették Oroszország versenytársait,[55] mint ahogy egyes 20. századi nyugati történészek is orosz forrásokból dolgoznak, csaknem teljesen figyelmen kívül hagyva a varsói, krakkói, vilnai, kijevi, tallini vagy rigai történészek munkáit: ez klasszikus „orientalista" helyzet, melyben egy imperialista hatalomnak sikerül ráerőltetnie a világra a gyarmati szerzeményeiről kreált saját értelmezését.

1939 szeptemberében és októberében a Pravdában és más lapokban is számos riportot közöltek az ukrán és a fehérorosz köztársaságban tartott, spontánnak beállított munkásgyűlésekről, amelyeken azt kérték, hogy „szabadítsák fel testvéreinket a lengyel urak elnyomása alól", és kiálltak a Lengyelországra támadó „szovjet kormány bölcs döntése" mellett. „Nagy az öröm a felszabadított területek városaiban és falvaiban" – írta szeptember 18-án a Pravda. Szeptember 30-án a Finanszovaja Gazeta beszámolt arról, hogy a Białystok városában rendezett örömünnepen „egy húszéves festő, Goldkor, aki a lengyel *pán*ok koncentrációs táborait is megjárta, [...] javasolta, hogy küld-

[53] *История СССР. Эпоха социализма,* szerk. Максим Павлович Ким, Москва, 1958, 534–542.

[54] Petro G. Grigorenko, *Memoirs,* ford. Thomas Whitney, Norton, New York, 1982, 92.

[55] Alfred Rambaud, *The Expansion of Russia. Problems of the East and Problems of the Far East,* The International Monthly, Burlington, 1900. Vö. Piotr Wilczek, *Jesuits in Poland according to A. F. Pollard,* Sarmatian Review 19. (1999. január), 593–596.

jenek köszönő táviratot Sztálin elvtársnak". A szeptember 20-i Pravda egy Fehéroroszország nyugati részén, Słonim városában tartott „értelmiségi gyűlésről" tudósított. E nem egészen húszezres városban állítólag hétszázötven helybéli értelmiségi vett részt a gyűlésen, köztük „dr. Weiss és dr. Kovarszkij", akik lengyelellenes beszédet tartottak. Október 13-án a Pravdában G. Riklin kigúnyolta Tomasz Kapitułkót, a białystoki szakszervezet korábbi vezetőjét, pusztán azért, mert lengyel. Október 20-án a Pravdában A. Érlih írt „a lengyelek által megkínzott Nyugat-Fehéroroszországról". 1939. szeptember 29-én a Pravda közölte egy bizonyos Pragier úr írását, aki egy „lengyel koncentrációs táborban" töltött időszakáról számolt be. Az 1940. március 10-i Pravdában *Levelek Ukrajna és Fehéroroszország nyugati részéről* címmel jelent meg egy cikk, amelyben a szerző azt állította, hogy egy New Yorkban megjelenő, meg nem nevezett jiddis nyelvű amerikai napilap külön mellékletben közölt leveleket, melyek a szovjetek által megszállt lengyel területekről érkeztek. Egy grodnói lakos állítólag az alábbi levelet írta fivérének az Egyesült Államokba: „Kedves Bátyám, most már szabadok vagyunk. Van munkánk, próbáljuk elfelejteni, milyen szörnyű volt az élet Lengyelországban." Másvalaki pedig, aki állítólag Lengyelország náci megszállás alatt lévő területéről jutott át, így írt: „Kedves Jenny! El sem tudod képzelni a szovjet emberek jóságát. Rongyokban, éhesen, fáradtan és elkeseredetten érkeztünk meg. Megetettek minket és vizet adtak. A Szovjetunió valóban az összes elnyomott hazája." Aligha lehet véletlen, hogy igen gyakran szerepelnek zsidó nevek a szovjet újságok efféle tanulságtételeiben; nyilván számoltak azzal a szerkesztők, hogy ez idővel antiszemitizmust szít a lengyelek körében.[56] Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ilyen írások hatással voltak arra, hogyan ítélték meg az amerikai zsidók a II. Lengyel Köztársaságot.

Akkor is a *divide et impera* módszerét alkalmazták, amikor olyan képeket idéztek fel a múltból, amelyek azokra az időkre emlékeztették az oroszokat, amikor nem ők, hanem a lengyelek voltak felemelke-

[56] E következtetés alátámasztásához lásd Gross, *I. m.*, 29, 32–33.

dőben. Moszkvában színre vitték Mihail Glinka *Életünket a cárért* című operáját; a nagy visszhangot keltő mű az orosz történelem „zavaros időszakáról" szól, amikor Władysław Waza lengyel-svéd koronaherceg magának követelte a moszkvai trónt. (A posztszovjet Oroszországban ebből az operából vették az ideiglenes nemzeti himnuszt, ami szintén azt jelzi, milyen komoly lélektani jelentőséget tulajdonít az orosz elit az orosz-lengyel viszonynak az oroszok önmagukról alkotott képe szempontjából.[57]) 1939 októberében és novemberében a szovjet folyóiratok sorra jelentettek meg kritikákat a *Minyin és Pozsarszkij* című filmről, amely Moszkva 1610-es lengyel megszállásáról szól. 1939. október 26-án Georgij Storm kritikus így írt a lengyelek moszkvai hadjáratáról: „A lengyelek elveszik a jószágot, leöldösik a parasztokat, felégetik a falvakat és a városokat [...] méhek költöznek az emberek koponyájába." Ugyanazon a napon, ugyanabban a lapban P. Pavlenko leleplezte a lvovi (Lviv, Lwów) „lengyel cenzúrát". 1939. december 18-án A. Szolodovnyikov azzal a váddal hozakodott elő a Pravdában, hogy az „úri Lengyelországban" üldözték a kisebbségi művészeket. November 3-án a Legfelsőbb Tanács fehérorosz küldötte, A. C. Malevics olyan szavakkal bélyegezte meg a Fehéroroszországban élő lengyeleket, amelyekkel nyilvánvaló módon föl akarta korbácsolni az érzelmeket: „Mint a fekete hollók, úgy mélyesztették a lengyel *pán*ok hegyes karmaikat a szívünkbe". November 13-án, amikor Kelet-Lengyelország már szovjet kézben volt, a Pravda még mindig „az úri Lengyelország igájáról" beszélt.

A kor szovjet folyóiratai bővelkednek a degenerált és erkölcstelen lengyel *pán*okról szóló leírásokban. A „felszabadított" városokból küldött riportok lefestik azt az állítólagos luxust, amelyben éltek, és beszámolnak arról, hogy egyszerű emberek költöztek a lakosztályaikba. 1940 októberében arról tudósít a Pravda, hogy csak Lwów városában több mint kétezer család települt át ezekbe a luxuslakosztályokba és házakba. Hogy mi lett a sorsuk a házak korábbi lakóinak, arról más forrásokban találhatunk információkat.

Így dicsőítette Lengyelország lerohanását számos jelentős és jelentéktelen szovjet-orosz író és politikus, úgy állítva be az eseményt, hogy felszabadították az ukránokat és a fehéroroszokat a lengyel iga alól, noha a szovjet beavatkozás, bármilyen mércével mérjük is, inkább rontott, nem pedig javított a helyzeten. Az írók támogatták az inváziót, következésképpen az ezt lehetővé tevő Hitler–Sztálin-paktumot is helyeselték. Alighanem jobban ki kell emelnünk ezt a tényt, amikor a harmincas–negyvenes évek szovjet irodalmát értékeljük. A korszak íróit túl gyakran tárgyalják úgy, mintha csak a szocialista realizmus kánonjainak rendelték volna alá az írói gyakorlatot, ahelyett, hogy olyan embereknek tekintenénk őket, akiknek a fogalmi világát erősen eltorzította a birodalmi agresszivitásból fakadó képmutatás. Az olyan írók, mint Alekszandr Tvardovszkij, aki arról biztosította olvasóit, hogy a szovjetek becsületesen jártak el, amikor lerohanták Lengyelországot, vagy Margarita Aliger, aki a történelemben új korszakot nyitó eseményként írta le azt, hogy a szovjetek részt vettek Lengyelország elpusztításában, igen távol álltak az igazságosságtól. A hozzájuk hasonló írók nem csupán szervilisek voltak a rezsim iránt, hanem a hazudozás olyan szintjére süllyesztették az orosz irodalmi nyelvet, ahonnan nem tudott egykönnyen szabadulni. Máig sem tanulmányozták kellő alapossággal, milyen hatással voltak ezek a fejlemények az orosz irodalomra és azokra az eszmékre, fogalmakra, amelyek az Oroszországban folytatott irodalmi vitákat uralták, vagy – tágabb értelemben véve – az oroszországi közbeszéd „alapjáratára".

A sajtót arra is felhasználták, hogy félremagyarázza a szovjet–náci paktumra vonatkozó amerikai álláspontot. 1939. szeptember 8-án a Pravda beszámolt arról, hogy Franklin D. Roosevelt elnök méltatta Németországot, amiért az betartja a nemzetközi jogot, amely tiltja, hogy kereskedelmi hajókat támadjanak tengeralattjárókkal. 1939. augusztus 31-én és szeptember 23-án a Pravda a New York-i tőzsde

[57] 1999. március 10-én az orosz duma 307:35 arányban elfogadta azt a döntést, hogy visszaállítják a szovjet himnusz dallamát a Glinka-féle himnusz helyett. Az Agence France-Press aznapi tudósítása szerint a szovjet szöveget újjal váltják fel. Még két szavazás kell a döntés véglegesítéséhez.

fellendüléséről tudósított; szeptember 17-én, amikor a Szovjetunió Lengyelországra támadt, a Pravda szerint jó napot zárt a tőzsde Japánban. Korábban gyakorlatilag sohasem szerepeltek a Pravdában a tőzsdei árfolyammozgásokról szóló hírek. 1939. szeptember 19-én arról számoltak be a lapban, hogy a Völkischer Beobachter kedvezően nyilatkozott Lengyelország szovjet lerohanásáról. Az említett cikk ugyanazon a napon jelent meg a náci újság berlini kiadásában, így a Pravda szerkesztőinek még azelőtt hozzá kellett férniük, hogy nyomdába adták.[58] Szeptember 30-án a Pravda közölt egy TASZSZ-interjút Joachim von Ribbentroppal, majd a szerkesztő megjegyezte, hogy „a német–szovjet barátság most már örök időkre szól. [...] Mindkét fél reméli, hogy Anglia és Franciaország befejezi Németországgal vívott, teljesen céltalan háborúját. [...] Ha Anglia és Franciaország nem így jár el, Németország és a Szovjetunió megteszi a megfelelő lépéseket."

A szovjet sajtóban 1939-ben és 1940-ben nagy terjedelemben idézték Hitler beszédeit, helyeslő kommentárok kíséretében. Szeptember 2-án a Pravda közölte a Reichstagban mondott beszédet, melyben Hitler azt állította, hogy nem a németek, hanem a lengyelek kezdték a háborút. Szeptember 21-én a lap megjelentette Hitler szeptember 19-i gdański beszédének részleteit, melyben kioktatta a lengyeleket a demokráciáról, október 7-én pedig egy másik beszédét idézte, amely szintén a Reichstagban hangzott el; eszerint a lengyel állam „németek és oroszok csontjain és vérén épült fel", és nem volt joga a létezéshez. 1939. november 10-én a Lenyingradszkaja Pravdában jelent meg Hitler müncheni beszéde, 1940. február 1-én pedig az Izvesztyija vett át részleteket a nácik hatalomra jutásáról mondott beszédéből.

A Pravda 1939. november 1-jei számában fő helyen közölték Vjacseszlav Molotov beszédét, melyben a szovjet külpolitikáról számolt be; ebben megvédte Hitlert és elítélte a nyugati demokráciákat.

[58] *Einvernehmen zwischen Berlin und Moskau über Polen*, Völkischer Beobachter (északi kiadás) 1939. szeptember 19.

Molotov agresszornak nevezte Angliát és Franciaországot, és a *hitlerizmus*sal váltotta fel a *fasizmus* szót. Kifejtette, hogy „Hitler ideológiáját el lehet fogadni vagy el lehet vetni, ez a politikai nézetektől függ. De [...] egy ideológiát nem lehet erőszakkal elpusztítani. Céltalan és bűnös dolog háborút folytatni »a hitlerizmus elpusztításáért« vagy »a demokrácia védelmének« hamis jelszavára hivatkozva." Molotov az angol és francia gyarmatosító törekvéseket tette felelőssé a háború kitöréséért: érvelése szerint ezek az országok meg kívánják tartani gyarmataikat, ezért léptek be a háborúba. Azt állította továbbá, hogy amikor a lengyel állam szétesett, a szovjet kormány „segítő kezet nyújtott ukrán és fehérorosz testvéreinek". 1939. szeptember 29-én a Pravda közölt egy cikket a náci–szovjet barátságról, melyben megemlítették az „egykori lengyel állam felbomlása után" létrejött „német–szovjet megállapodást", „a barátságról és a szovjet–német határról" kötött egyezményt. 1940. március 3-án J. Viktorov azt írta a Pravdában, hogy „a háborút az angol és francia imperialisták készítették elő, akik fenn akarják tartani európai státusukat".

A lengyelellenes kampány ukrán- és fehéroroszbarát propagandával társult. De az utóbbi kettő rövidebb volt az elsőnél, és a jelek szerint inkább azt a célt szolgálta, hogy felkorbácsolják a lengyelellenes érzelmeket Fehéroroszország és Ukrajna nyugati részén; egyik sem tekinthető az ukránokat és a fehéroroszokat támogató pozitív politika elemének. Ez a két kampány nem sokkal a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után kezdődött.

1939 augusztusának végén olyan cikkeket jelentetett meg a Lityeraturnaja Gazeta, amelyek erősítették az ukrán nemzeti büszkeséget és a lengyelek ellen forduló ukránok neheztelését. Némelyikben megemlékeztek Mikola Olekszandrovics Scsorszról, a Vörös Hadsereg ukrán parancsnokáról, aki Szimon Petljura, Piłsudski szövetségese ellen harcolt. Bejelentették, hogy Kijevben Scsorsz-múzeum nyílik, és opera is készül róla. Szeptember 19-én a Pravda beszámolt arról, hogy a kijevi állami színház háromszáz alkalmazottja üdvözölte

„testvéreiket", akik „felszabadultak az elnyomás, a lengyel nemesek uralma alól". Október 27-én szintén a Pravda közölt egy cikket az ukránokról, akik „1648 és 1653 között vívták szabadságharcukat a lengyelek ellen". 1940. január 15-én a Lityeraturnaja Gazeta külön cikkben ismertette azokat a darabokat, amelyek Bohdan Hmelnickijt, az ukrán felkelés vezetőjét mutatják be. 1939 szeptemberében és októberében a Pravda és más lapok újra meg újra közölték a felosztott Lengyelország térképét, amelyen „Nyugat-Ukrajnaként" és „Nyugat-Fehéroroszországként" tüntették fel a Visztula folyóig terjedő területeket. Létezett az orosz történetírásnak egy hagyománya, amely szerint Lengyelország tüske volt a szlávok körme alatt (mert ragaszkodott a római katolicizmushoz), a lengyel identitás pedig nem más, mint a fehérorosz és az ukrán identitás eltorzított változata. Ezeket a nézeteket buzgón terjesztették a 19. században, amikor a lengyeleknek nem volt önálló politikai létük, és komoly hatással voltak az Oroszországról és Lengyelországról alkotott nyugati véleményekre.[59] 1939 és 1941 között ezek bukkantak fel a szovjet-orosz propagandában.

1939 szeptemberében, októberében és novemberében a Pravda ukrán és fehérorosz nyelvű verseket és elbeszéléseket közölt (tudomásom szerint ezek az egyedüli kivételek az alól a szabály alól, hogy a Pravdában csak orosz nyelvű írások jelenhetnek meg). Feltűnő buzgalommal propagálták Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország keleti szláv nemzeteinek szövetségét. A november 15-i Lityeraturnaja Gazetában jelent meg Pjatrusz Brouka fehérorosz nyelvű verse, ahol „a *pán*ok korbácsát" és „a *pán*ok igáját" emlegette, melyek többé már nem fenyegetik a fehéroroszokat. A szerző leszögezte, hogy népe csatlakozni akart a „Vörös Moszkvához". „Pusztuljanak a lengyel *pán*ok" – így végződik a vers. 1939 szeptemberében Moszkvában megnyílt *A fehérorosz művészet egy évtizede* című kiállítás. 1940. szeptember 17-én

[59] Alfred Rambaud *L'Histoire de la Russie* (1878) című művét idézi Albert Frederick Pollard, The Jesuits in Poland [1892], reprint, Haskell House Publishers, New York, 1971.

a Komszomolszkaja Pravda közölte Jakov Helemszkij *В сентябре (Szeptemberben)* című versét, amely egy fehérorosz árváról szól, aki a szovjetek bevonulása után tovább tudott tanulni egy fehérorosz iskolában. A Pravda és más szovjet újságok cikkeket közöltek az ukrán költőről, Mihajlo Mihajlovics Kocjubinszkijról, „Gorkij barátjáról", valamint az ukrán elbeszélőkről, Vaszil Sztefanikról és Lesz Martovicsról (Pravda, 1939. szeptember 17. és október 4.).

Az invázió utáni napokban huszonnyolc szerkesztőbizottságot küldtek a Szovjetunióból Nyugat-Fehéroroszországba, hogy vegyék át a helyi újságok és folyóiratok szerkesztőségeit.[60] Ezek az orosz anyanyelvű újságírókból álló csapatok át tudták fordítani az orosz sajtópropagandát a helyi nyelvekre, és segítséget nyújtottak olyan nézetek megfogalmazásában, amelyek Moszkva érdekeit képviselték. Ugyanekkor hétmillió új tankönyvet nyomtattak a nyugat-ukrajnai iskolák számára. Csak Lwów városába 12 ezer pártaktivistát küldtek az orosz nyelvű iskolákba az átképzés lebonyolítására (Pravda, 1939. október 11. és december 4.). A Lityeraturnaja Gazeta október 26-i beszámolója szerint Lwówban a lengyel cenzúra lehetetlenné tette, hogy a könyvesboltokban tisztességes társadalomtudományi tankönyveket áruljanak, de a szovjetek elhárították ezt az akadályt, és most mindenütt kaphatók ezek a könyvek. Ugyanez a cikk arról is beszámolt, hogy orosz gyerekkönyveket árusító könyvesbolt is nyílt ebben a városban. 1940. augusztus 8-án a Pravda azt írta, hogy amikor Białystok lengyel kézen volt, a közkönyvtárban 22 ezer lengyel könyv

[60] Pravda 1939. október 2. Nyugat-Fehéroroszországban és Nyugat-Ukrajnában a lengyelek főként városokban, míg a fehéroroszok és az ukránok többségükben vidéken éltek. A lvivi (lwówi), a tarnówi, a białystoki, a nowogródeki és a vilnai (wilnói) vajdaságban a lengyelek voltak többségben, az ukránok és a fehéroroszok a lakosság 20-40 százalékát tették ki. A stanisławi és a volhiniai vajdaságban, valamint Poléziában a lengyelek voltak kisebbségben, az ukránok és a fehéroroszok pedig a népesség 55-65 százalékát alkották. Lásd Aleksander Gieysztor és mások, *History of Poland*, PWN, Warszawa, 1968, 685, 714–716.

volt, most viszont 60 ezer „orosz, lengyel, fehérorosz, jiddis és más nyelvű könyvből" áll a gyűjtemény. Meg kell jegyeznünk, hogy a szovjet invázió idején a białystoki vajdaságban 1 004 370 lengyel keresztény, 162 912 lengyel zsidó és 119 392 fehérorosz élt. Białystok városában 39 602 zsidó, 35 832 lengyel keresztény és 1 358 egyéb nemzetiségű ember lakott.[61]

1940. február 6-án a Pravdában A. Avgyejenko és S. Suhmin néhány lengyel munkásról írt, akik, miután Fehéroroszországban beválasztották őket az üzemi tanácsba, nem voltak hajlandók új munkásokat felvenni, mert nem akartak fehéroroszokat alkalmazni. A következtetés az volt, hogy a lengyelek összeférhetetlenek és nacionalisták. Február 19-én ugyanezek a szerzők újabb cikkben kárhoztatták „a régi Lwów söpredékét, a sok ezer boltost, akik lázas feketézőkké váltak [...] de már nem sokáig űzheti az ipart". Március 24-én a Pravda megírta, hogyan „ünnepli győzelmét a felszabadított fehérorosz nép". Március 27-én Lwówban megtartották „a felszabadított nemzetek ünnepét".

„Hatszáz éven át – írta a Pravda 1939. október 28-án – Nyugat-Ukrajna a lengyel nemesek és [...] hóhéraik igáját nyögte", és most végre ideje kiegyenlíteni a számlát. A szovjet invázióról szóló könyvében Gross rámutatott arra, hogy a megszállt területeken lényeges eleme volt a szovjet politikának az erőszakra való bátorítás, ami segített a szovjeteknek a térség fölötti hatalmuk megszilárdításában.[62]

A szovjet sajtó tőkét kovácsolt abból, hogy Lengyelországban kevés ukrán, jiddis és fehérorosz iskolát tartott fenn a kormány. A szovjetek nem sokkal a bevonulásuk után nyitottak ilyen iskolákat, de mint arról az ukrán és fehérorosz nacionalisták hamarosan meggyőződhettek, ezek nem váltak egy tényleges erőfeszítés részévé, amelynek célja az ukránosítás lett volna. Mihelyt végleg felszámolták a lengyel uralmat, a szovjetek pedig kezdték nyeregben érezni magukat, az

[61] Teresa TORAŃSKA, *Oni. Sztálin lengyel bábjai,* ford. PÁLFALVI Lajos – PÁLYI András, AB Független Kiadó, Budapest, 1987, 222.
[62] GROSS, *I. m.*, 35.

orosz nacionalizmusra helyezték a hangsúlyt.[63] 1939 szeptemberében, októberében és novemberében az orosz nyelvű szovjet sajtó erősítette ugyan az ukránok és a beloruszok önbizalmát, de az orosz nyelvű könyvek és tankönyvek kiadásának, illetve terjesztésének fellendüléséről is beszámolt. Mivel lényegében nem éltek oroszok a térségben, ezekkel a könyvekkel nyilvánvalóan az volt a céljuk, hogy erősítsék a birodalmi nyelv használatát a nem orosz népesség körében, elősegítve a fehéroroszok és az ukránok elnemzetietlenítését. Ráadásul a szovjet-orosz sajtóban újra meg újra összemosták az orosz nyelvet az ukránnal és a fehérorosszal, időnként pedig arra célozgattak, hogy az utóbbi két nyelv az orosz nyelvjárása. Az október 19-i Pravdában P. Lidov azt hánytorgatta fel, hogy az úri Lengyelországban, „a Białystoki vajdaságban fekvő Bielsk Podlaski-i járásban [melyet akkor és a 20. század fordulóján is főként lengyelek laktak, s Lengyelországhoz tartozott a II. világháború előtt és után is] egyetlen orosz vagy fehérorosz iskola sem volt". A fehéroroszok joggal panaszkodhattak volna erre, de orosz aligha élt ezen a vidéken. A Pravdában gyakran emlegették azt is, hogy az oroszok, a fehéroroszok és az ukránok „vértestvérek", de ebbe soha nem értették bele a nem kevésbé szláv lengyeleket. Nyilvánvaló, hogy a szovjet-orosz állam politikaformálói szemében jóval kevesebbet számított a „vér", mint a birodalmi előnyök. Mivel a lengyelek nyugati orientációjúak, kizárták őket az állítólagos szláv „vértestvérségből". A Pravdában arra panaszkodtak, hogy mind a cári kormányzat, mind a „nemesi Lengyelország" megpróbálta szétválasztani az oroszokat és a fehéroroszokat. November 16-án a lap felhívásban szorgalmazta, hogy „lépjenek túl a nemzeti ellentéteken, amelyeket a lengyel nemesek éleztek ki politikájukkal". Valóban mind a cári, mind pedig a lengyel kormány fékezte az ukrán és a fehérorosz nacionalizmust. Amikor a lengyelek is imperialista törekvésekben

[63] Gerhard SIMON, *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion,* Nomos, Baden-Baden, 1986, 171–179; Hélène CARRÈRE D'ENCAUSSE, *Decline of an Empire,* Newsweek Books, New York, 1982; Uő., *Confiscated Power. How Soviet Russia Really Works,* Harper & Row, New York, 1982.

próbálták ki az erejüket, csírájában akarták elfojtani a fehérorosz és ukrán szeparatizmust, és a kisebbségi nacionalizmusok támogatása sem tartozott a politikájukhoz.

1939-ben a Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Fehéroroszország oroszosítását szorgalmazó propaganda még viszonylag mérsékelt volt; ennek az lehetett az oka, hogy még nem nyomták el teljesen az ukrán nacionalizmust, a lengyel kisebbség pedig tartotta az állásait. Amikor V. Szubotyin a nyugat-ukrajnai és a nyugat-fehéroroszországi igazságszolgáltatás átszervezéséről beszélt, elismerte, hogy bár a bírósági tárgyalásokat fehérorosz vagy orosz nyelven tartják, a városokban lengyel tolmácsokat kellett keresni.[64] P. Pavlenko október 26-án jelentette be a Lityeraturnaja Gazetában, hogy hamarosan gyerekkönyvek nagy választékát kínáló könyvesbolt nyílik Lwówban. 1940. augusztus 8-án Sz. Tregub „a fehéroroszokat, a zsidókat és az oroszokat eltaposó imperialista lengyel csizmát" emlegette a Pravdában. A lap április 16-i számában P. Lidov „Grodno lengyel megszállásáról" beszélt, 1940. szeptember 17-én pedig (a szovjet invázió évfordulóján) „ősi orosz *[russzkij]* város"-nak nevezte Grodnót, ami újabb példa arra, hogy szándékos keverték a fehéroroszt az orosszal. L. Tolkunov hasonló véleményt fogalmazott meg Grodno „felszabadításáról" szóló cikkében a Pravda 1944. július 17-i számában. 1940. november 28-án Mihail Tardov a kijevi *orosz* színházról közölt cikket a Pravdában.

1939 végétől kezdtek megjelenni az ukrán és a fehérorosz kulturális szeparációtól óvó cikkek. 1939. december 1-jén Sztyepan Tudor leleplezte a Pravdában az ukrán függetlenségi törekvéseket. Állítása szerint az ukránok úgy próbálták elérni a céljaikat, hogy „fizikai és erkölcsi terrort" alkalmaztak, a gyilkosságot is beleértve, de nem riadtak vissza a munkahelyi zsarolástól és a társasági bojkottól sem. Együttműködtek a lengyel rendőrséggel, üldözték a baloldali vezetők gyerekeit, az iskolákból és a könyvtárakból pedig eltávolították a

[64] Szovetszkaja Jusztyicija 7. (1940), 23. Szubotyin azt feltételezte, hogy az orosz és a fehérorosz név felcserélhető.

proletár írók műveit. E nacionalista tevékenység központja állítólag a Vesztnyik (figyelemre méltó, hogy orosz változatban adták meg a nevét) című lap, annak Nakanunye című ifjúsági melléklete, valamint a My című varsói orgánum és katolikus melléklete, a Zwony volt. Számos ukrán íróról állították, hogy nacionalista nézeteket hangoztat, közéjük tartozik Jurij Koszacs, Jevhen Malanyuk, O. Olzsics, B. Kravciv, Ju. Lipa, Ju. Klen, L. Moszendz, B. Gomzin, U. Szamcsuk és R. Kedro.

A Hoover Institution archívumai túlélők több száz dokumentumát és beszámolóját őrzik, melyek azt bizonyítják, hogy a lengyelek elleni sajtóhadjárat elérte a kívánt célt. Néhányat angolra is lefordítottak a vallomások közül. Az egyik ilyen dokumentum a tizenéves Marian Kundzicz levele, akit az Udmurt Autonóm Köztársaságba deportáltak, ahol az egészségre ártalmas kényszermunkára fogták. Levelében a következőket írta: „Néhány orosz fiút lakatos és esztergályos munkára jelöltek, de nem akartak velem dolgozni, mert lengyel vagyok. Napi húsz órát dolgozom vízben állva."[65] Egy másik dokumentumban ez áll: „a szovjet hatóságok [...] ellenségesen kezeltek mindent, ami lengyel". Bruno Bettelheim a következőket írta erről az időszakról: „Oroszország [...] szándékos, koncentrált erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megsemmisítse a lengyel társadalom létező szövetét, majd idegennel váltsa fel azt."[66]

1939-ben és 1940-ben, a szovjet–finn háború előtt, alatt és után egy másik propagandakampány is folyt, a finnek ellen. A szovjetek valószínűleg már a II. világháború előtt is lehetséges politikai lépésnek tartották a finnek elleni háborút. Lengyelországhoz hasonlóan Finnország is Szovjet-Oroszországgal határos terület, így potenciális hadizsákmány volt. A világkommunizmus végső megvalósítására törekedő bolsevikok forradalmi hevülete csak erősítette a birodalmi

[65] Sarmatian Review 9. (1989. január).

[66] Bruno Bettelheim előszava: *War through Children's Eyes,* szerk. Irena Grudzińska-Gross – Jan Thomas Gross, Hoover Institution Press, Stanford, 1985, xiv.

hagyományt. Ilyen összefüggésben kell értelmeznünk Molotov megjegyzését, amely szerint a szovjeten kívül más kormány nem tűrné el a független Finnország létezését – ilyen közel Leningrádhoz.[67] A napisajtóban azonban nem tárgyalták a finn kérdést, amíg nem kezdődtek el a hadműveletek. Akkor viszont beindult az ellenséget befeketítő kampány.

A szovjetek megvádolták a finn kormányt, mondván, hogy tüzérségi tüzet zúdítottak a határ túloldalára. Két nappal ezután, 1939. november 28-án a Pravda közölt egy karikatúrát, melyen egy finn kutya acsarkodik a Szovjetunióra, miközben a volt lengyel köztársasági elnök, Ignacy Mościcki és Józef Beck volt külügyminiszter a túlvilágról figyeli a jelenetet. A képaláírás így szól: „A háborút Finnország militarista uszító urai indították el, akik elvesztették a fejüket. Hadd emlékeztessük őket arra, hogy éppoly keserves lesz a sorsuk, mint Lengyelország nyomorult uraié." Egy másik megjegyzésből megtudhatja az olvasó, hogy a képaláírást a moszkvai munkásgyűléseken elhangzott véleményekből vették. Ugyanebben a számban másutt a következő fenyegetés olvasható: „A finn kalandorokat [...] elpusztítjuk és szétlapítjuk, mint a nyüzsgő bogarakat:" A Pravda arról is beszámolt, hogy a lwówi csokoládégyárban dolgozó munkások szívét „harag és gyűlölet" töltötte el „az aljas háborús uszítók ellen", a leningrádi Kirov Húsgyár munkásai pedig azt követelték, hogy „tüntessék el a föld felszínéről a finn bajkeverőket". Figyelemre méltó, hogy a Szovjetuniót sértett félnek, míg Finnországot agresszornak próbálják beállítani.

A Lenyingradszkaja Pravda november 28-i számában húsz finnellenes cikk jelent meg. Már a címek is kifejezik a kampány érzelmi árnyalatait: *Bűnös összeesküvők, Nem lesz kegyelem, Megsemmisítő csapással válaszolunk, Megfizetnek a háborús uszítók, Fékezzük meg a*

[67] Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1939. május 8. A szovjet-finn háború finn szempontú megközelítését lásd Hjalmar J. Procope, *Finnland Reveals Her Secret Documents. On Soviet Policy March 1940 – June 1941,* Funk, New York, 1941.

provokátorokat!, Elpusztítjuk az ellenséget, ha nem tér észhez, Ki szelet vet, vihart arat.

November 30-án a Finanszovaja Gazeta arról számolt be, hogy két nappal korábban a szovjetek tiltakoztak a finnek Leningráddal kapcsolatos – állítólagos – tervei ellen, és követelték, hogy vonják vissza a csapataikat 20-25 kilométerre a határtól. Amikor a finnek ezt megtagadták, sajtóhadjáratot indítottak ellenük. December 1-jén azzal vádolta őket a Pravda, hogy Leningrád megtámadását tervezik. A Lityeraturnaja Gazetában ilyen kifejezéseket találunk a finnekről: „hüllők", „banditák", „háborús uszítók". „Tanulhattak volna a lengyel urak sorsából" – írta a Lityeraturnaja Gazeta 1939. december 1-jén. „A finn disznók nem merik bedugni az orrukat a szovjet kertbe" – olvashatjuk a Pravda 1939. november 30-i számában. December 3-án viszont ugyanez a lap már „a szovjet és finn nép megbonthatatlan barátságát" éltette, mert Molotov megállapodott abban Otto Kuusinen finn kommunistával, hogy létrehozzák a Finn Népköztársaságot. Mivel az egyezmény nem volt sokáig érvényben, hamarosan újabb rágalmakat szórtak a „Fehér Finnországra". 1939. december 26-án a Finanszovaja Gazeta „a Mannerheim-banda barbárságáról" írt, amely áttelepítette a gazdákat és „hóhérként bánt a munkásemberekkel" (Carl Gustav Emil von Mannerheim finn tábornok volt a hadsereg főparancsnoka). 1940. január 30-án arról számolt be az Izvesztyija, hogy Finnországban „tömegével tartóztatnak le és végeznek ki békés polgárokat". „Munkások ezreit tartóztatták le és százakat lőttek agyon [...] Mannerheim banditái házakat égetnek fel, munkásokat ölnek meg, minden képzeletet felülmúló terrorral kínozzák a lakosságot" – állította a lap újságírója. (Ez emlékeztet a 17. századi lengyel rémtetteken szörnyülködő Georgij Storm leírására. Nyilván mindkét író ugyanabból a tankönyvből sajátította el a retorika művészetét.) Február 23-án azt írták a Pravdában, hogy „Finnországban biztos emlékeznek az egyszerű emberek a túlzsúfolt finn börtönökre, az egész országot sújtó terrorra és a kegyetlen börtönbüntetésekre". A lengyelellenes kampányhoz hasonlóan most is megállapíthatjuk, hogy a

szovjet-orosz sajtó a marxista terminológián messze túllépve uszított a finnek ellen. Sovinisztáknak állították be őket, akik gyűlölnek mindent, ami orosz.[68] A fentebb leírt példa alapján ez azt jelenti: komolyan fontolgatták, hogy a szovjet birodalomhoz csatolják Finnországot.

Miután befejeződtek a hadműveletek, az orosz nyelvű sajtó megint azt kezdte sulykolni, hogy a szovjetek jó ügyért küzdöttek. 1940 novemberében a Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo hasábjain ismertették a háború állítólagos törvényes okait: a finnek 1939 novemberében megtámadták a Szovjetuniót, de mivel e hadjáratban vereségen kívül nem tapasztalhattak mást, 1940. március 12-én békeszerződést írtak alá, melyben lemondtak a Szovjetunió javára bizonyos területekről a murmanszki vasút és Leningrád külvárosai közelében.[69] 1940. május 21-én a Komszomolszkaja Pravdában Toivo Antikainent, a szovjet Legfelsőbb Tanács egyik jelöltjét méltatták, aki 1920-ban részt vett „a fehér finn banditák legyőzésében". Miután letöltötte büntetését a „burzsoá Finnország kínzókamráiban", Antikainen készen állt arra, hogy „beszámoljon a választóinak a Finnországban tapasztalt hiányról és nélkülözésről". 1940. május 22-én adott hírt a Komszomolszkaja Pravda egy bizonyos Valentyin Purgin esetéről, aki 1939–40-ben harcolt a finnek ellen, majd elnyerte a Szovjetunió hőse címet. Purgin és két bajtársa kilenc finnel állt szemben; valaki az ellenség soraiból gránátot dobott közéjük, ami megölt hat finnt és két oroszt. Purgin életben maradt, és megosztotta az élelmiszeradagját és a vodkáját a sebesült finnekkel. Csíkokat tépet a halott finnek ruháiból, hogy bekötözhesse az élők sebeit, mégsem mert elaludni a finnek között, hiszen mégiscsak közönséges banditák voltak. Végül tüzet rakott vodkával locsolt gyújtósból, s ezt észrevette egy szovjet pilóta, aki fölvette Purgint és a sebesült finneket is ellátta.

1940. június 3-án az Izvesztyija újságírója kétségbe vonta a finn háborús veszteségi statisztikákat. A finnek azt állították, hogy 19 576 embert veszítettek, de az Izvesztyija szerint valójában 70 ezer áldozatuk volt, 15 ezer sebesült pedig a sérüléseibe halt bele. A lap adatai szerint a finn hadsereg közel fele, 250 000 ember sebesült meg. A finn kormány „nevetséges hazugságokat" kreált. Az Izvesztyija adatai Molotov számaitól is eltérnek, aki szerint 60 ezer finnt öltek meg.[70] A június 16-i Pravdában azt bizonygatták, hogy a 19. század előtt nem létezett finn kultúra, és a finn burzsoáziát és értelmiséget vádolták azzal, hogy szítja a finn sovinizmust és az oroszellenes előítéleteket. Ez a sovinizmus kergette a finneket a vesztes háborúba. 1941. szeptember 18-án az Izvesztyija egyik szerzője vitába szállt egy emigráns finn íróval, aki szerint a szovjetek indokolatlanul bombázták Finnországot huszonnégy órával azután, hogy a németek támadást indítottak a Szovjetunió ellen. A Partyijnoje Sztrojityelsztvo hasábjain G. Kuprijanov megpróbálta elkülöníteni a finnországi finneket a szovjet megszállás alá került területek lakosaitól. „Karél-finn nemzetről" beszélt, melyet szembeállított a Finnországban élő „fehér finnekkel", és azt javasolta, hogy a finn és az orosz nyelvet is tanítsák a karél-finn iskolákban.[71]

A Finnország annektált területein szorgalmazott orosz–finn szövetséget Karélia gazdaságilag gyengébb lakossága sínylette meg. A Partyijnoje Sztrojtyelsztvo először azt szorgalmazta, hogy vezessék be azt iskolákban a finnt és az oroszt, a karélokat pedig nyugodtan hagyják figyelmen kívül, de aztán létrehozták a Karél-Finn Köztársaságot, amit nem egészen két évtized alatt kebelezett be az orosz köztársaság. Az oszd meg és uralkodj politikája nem sokban különbözött attól, amit Ukrajna és Fehéroroszország nyugati részén vezettek be 1939-ben.

A fennmaradó három balti államot beolvasztották a Szovjetunióba. Mielőtt Litvánia, Lettország és Észtország parlamenti képviselői kifejezhették volna azt a vágyukat, hogy szeretnének csatlakozni a Szovjetunióhoz, korábbról ismerős cikkek árasztották el az orosz sajtót,

[68] Pravda 1940. június 16.; Izvesztyija 1940. július 2.
[69] Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1940. november, 59.
[70] Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1940. március, 11.
[71] В. Гудков, *Культура возрожденной страны*, Правда 1940. június 16.; *Антисоветская белофинская фальшивка*, Известия 1941. szeptember 18.; Partyijnoje Sztrojityelsztvo 1940. május, 20–21.

melyekben felidézték, milyen kapcsolatok fűzik Oroszországhoz a Baltikumot.[72] 1940. október 2-i beszédében Mihail Kalinyin, a Legfelsőbb Tanács elnöke kijelentette, hogy a cári Oroszország népei vonzódtak az oroszokhoz, és „szoros kapcsolatokat" építettek ki velük. A II. világháború után is megfogalmaztak hasonló állításokat.[73] A balti nemzetek ellen nem indítottak olyan sajtóhadjáratot, mint a szlávok ellen. Ehelyett a balti népesség jelentős hányadát egyszerűen anélkül deportálták, hogy komolyabb retorikai kísérleteket tettek volna e deportálások igazolására, a helyükre pedig oroszok költöztek. Később viszont, a németek visszavonulása után a szovjetek gondoskodtak arról, hogy a sajtó megerősítse és tartósnak állítsa be a balti hódításokat. Az 1944 júliusában megjelent cikkek azt hangsúlyozták, hogy a Vörös Hadsereg hamarosan felszabadítja a *szovjet* Litvániát, Lettországot és Észtországot. „Megkezdődött szovjet Litvánia felszabadítása" – jelentették a Pravdában 1944. július 10-én. „A szabadság hajnala virradt a szovjet balti köztársaságokra" – örvendezett a Pravda újságírója 1944. július 21-én.

Amikor a szovjetek 1940-ben annektálták Besszarábiát és Észak-Bukovinát, a szovjet sajtó az ukránok és a moldávok elnyomóiként ítélte el a románokat, ezzel is szítva a három nemzet közti ellenségeskedést. Az oroszokról azt írták, elnyomott kisebbségként élnek Besszarábiában. A *román bojárok* ugyanolyan megbélyegző kifejezés lett, mint a *lengyel urak*.[74] A moldávokkal azonban nehezebb dolguk volt, mert ők nem törekedtek arra, hogy kivívják a függetlenségüket Romániával szemben, ellentétben a Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Ukrajnában élő ukránokkal.

[72] Pravda 1940. január 14.; Izvesztyija 1940. július 2.

[73] Komszomolszkaja Pravda 1940. október 20.; Пётр Николаевич Федосеев, *Социализм и патриотизм*, Коммунист 9. (1953. június), 13; Софья Иосифовна Якубовская, *Образование и расцвет социалистических наций в СССР*, Коммунист 9. (1953. június), 42–45; *Социалистические нации СССР*, Академия Наук, Москва, 1955, 142.

[74] Izvesztyija 1940. június 29.; Pravda 1940. szeptember 1.

1940. július 1-jén megjelent a Pravdában egy cikk, melynek szerzője azt állította, hogy Besszarábia és Bukovina lakói oroszul és ukránul beszélnek, és gyűlölik a románokat. 1940. július 4-én a Pravda közölte egy katona beszámolóját, aki találkozott egy Bukovinában élő orosszal. A paraszt elmondta, hogy a földbirtokos Romániába menekült, csak a hozzá hasonló emberek maradtak ott. A cikk szerzője ezzel arra utalt, hogy Bukovina lakossága jórészt orosz vagy ukrán, a román bojárok pedig idegenek a térségben. Más cikkekben a bojárok durvaságát és kegyetlenségét írták le. Az Izvesztyija július 11-i szerkesztőségi cikke szerint a moldáv nép „a román bojárok és csendőrök" csizmái alatt sínylődik, akik „megvetendő rabszolgáknak" tartják a lakosságot. Ugyanazon a napon a Pravda újságírója „a román megszállók barbár kormányzási módszerei" miatt kesereg. A románok emellett gúny és gyalázkodás tárgyai is lettek. 1940. július 25-én az Izvesztyija egyik cikke azon gúnyolódott, hogy a Kisinyovi (Chişinăui) Egyetemen ugyanaz az épület adott helyet a teológiai és mezőgazdasági karnak, mindkettőnek volt kápolnája, és a teológiai kar nagyobb volt a mezőgazdaságinál. Augusztus 13-án arról írtak a Pravdában, hogy Románia köteles „visszaadni" Dél-Dobrudzsát Bulgáriának. Hat nappal ezután arról számoltak be a lap olvasóinak, hogy kereskedelmi biztost küldtek Moszkvából Besszarábiába, ez pedig annak a jele volt, hogy küszöbön áll a gazdasági integráció.

A románellenes kampány 1940 júliusában érte el a tetőpontját. Ezt követően nagyjából hetente ítélték el egy-egy cikkben a moldáv parasztokat kizsákmányoló román bojárokat. Amikor a nácik megtámadták a Szovjetuniót, az újságok megpróbálták leválasztani a vezetőket a népről: „a román rablók tolvajbandája eladta az országot Hitlernek" – írta az Izvesztyija 1941. augusztus 15-én.

A moldáv nacionalizmus pillanata épp olyan rövid volt, mint az ukrán és a fehérorosz nacionalizmusé: hamar megkezdődött az oroszosítás. Miután deklarálták a moldáv nép létezését, rögtön olyan történetek kezdtek megjelenni az újságokban, amelyek szerint számos

orosz él Besszarábiában. Az Izvesztyija 1940. június 29-i számában azt olvashatjuk, hogy „Besszarábia román megszállás alatt álló, ősrégi orosz terület. [...] Orosz *gubernyija* volt. [...] Gazdaságilag Oroszország többi részéhez kapcsolódott." A cikk szerzője azt bizonygatja, hogy az 1897-es népszámlálás adatai szerint a térség népességének 76 százaléka ukrán, moldáv vagy orosz volt. A zavaros statisztikák nyilvánvalóan a románok kizárását szolgálták. Július 6-án az Izvesztyija olvasói arról értesülhettek, hogy az Ukrán Tudományos Akadémia előadássorozatot szervezett az annektált területek történelméről, amivel megintcsak azt sugallták, hogy nem a románok, hanem a keleti szlávok tarthatnak igényt a térségre. 1941-ben a Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo hasábjain megjelent cikkében P. Tolsztoj azt állította, hogy a román bojárok ugyanúgy próbálták „elrománosítani" a besszarábiai parasztokat, ahogy a lengyel urak próbálták ellengyelesíteni a fehéroroszokat és az ukránokat. Tolsztoj indulatosan használta a *romanyizovaty, polinyizirovaty* és *opoljacsity* szavakat. Figyelemre méltó, hogy két szót is kreált az „ellengyelesítésre", ugyanakkor megelégedett az „elrománosítani" kifejezéssel, noha a cikkben pont az utóbbiról volt szó.[75]

A románellenes kampányt még a háború vége előtt teljesen leállították. 1944. szeptember 14-én jelentették be a Pravdában, hogy két nappal korábban fegyverszünetet írt alá a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Románia, az utóbbi hajlandó 300 ezer dollárt háborús kártérítést fizetni a Szovjetuniónak. A szerző leszögezte, hogy ennek a „keserű leckének" köszönhetően a románok végre levonhatják a megfelelő következtetést a Szovjetunió elleni harcról. Nem sokkal ezután a románok térfelet váltottak a háborúban, és többé nem emlegették a bojárokat. Amikor a II. világháború után átrajzolták a határokat, Erdélyben a románokat részesítették előnyben a magyarok rovására. Besszarábia maradt a Szovjetunió része, Magyarország és Románia pedig szovjet csatlósállammá vált.

[75] Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 3. (1941), 35.

Mint láthatjuk, 1939 és 1941 között a nacionalista propaganda fontos szerepet játszott a szovjet politikában. Az utóbbit formáló stratégák az évszázados nacionalista gyűlölködésre építettek, és ezt különböző módon fenn is tartották. A közvetítő kísérletek az oroszoknak kedveztek a nem orosz népek rovására, és hozzájárultak a nemzetiségi ellentétek kiélezéséhez a szovjet uralom alá került társadalmakban. Ez a politika egyértelműen imperialista jellegű volt. A II. világháború utáni szovjet érdekszférán belül gyakorlatilag minden nem orosz nemzetiségi csoportot bemocskolt a sajtópropaganda valamelyik pillanatban. A jelek szerint az orosz nacionalizmus tekintélyes szerepet játszott a szovjet hódítások legitimálásában, illetve abban, hogy az egység képzetét keltse azokban a társadalmakban, amelyek a szovjet–náci paktum éveiben kerültek szovjet uralom alá. Bár külföldön a szovjet kommunizmus monolitikus egységének vízióját propagálták, a pártvezetők a nacionalista manipuláció eszközével integrálták az újonnan szerzett területeket. Eközben a cári orosz birodalom azon gyarmati módszereihez folyamodtak, melyeket állítólag éppen ők számoltak fel.

Közvélemény-kutatások és szabad sajtó hiányában nehéz felbecsülni az 1939 és 1941 közti időszakban kifejtett orosz propaganda hatását. Arra viszont van bizonyíték, hogy a Németország felé hátráló náci hódítókat üldöző, Kelet- és Közép-Európát elözönlő orosz ajkú hadseregek viselkedése összefüggött az útjukba eső területek ellen irányuló negatív propagandából kapott hatalmas dózissal. Később a szovjet-orosz sajtóban és az irodalomban is dicsőítették a „nagy honvédő háborút", ezzel lepecsételték és beágyazták az orosz birodalmi mitológiába a háborús emlékeket. Újból megerősítve a nem orosz periféria fölé kerekedő orosz nyelv, orosz szubjektum és orosz központ strukturális dominanciáját.

Bár az orosz uralom alá került területeken munkálkodó kulturális és politikai erők előnyben részesítették a központi kulturális értelmezéseket, szemben a periférikusakkal, az eliten kívül senkinek sem

nyújtottak kézzelfogható anyagi javakat. Abban viszont megakadályozták a nyugati világot, hogy az oroszok előzetes részvétele és jóváhagyása nélkül sajátítsa ki Oroszországot a maga diskurzusa számára. A nyugati történészek és kritikusok elismerték és nagyrészt magukévá is tették az 1939 és 1941 közötti időszakban kreált sikeres orosz önértelmezést.

Történetírás a posztkommunista Oroszországban

Míg a posztkolonialista diskurzus a felvilágosodás ismeretelméletének jelentős módosításaira, ha nem éppen tudatos elutasítására épül, az orosz szellemi diskurzusban nem alakult ki az a tudat, hogy ismeretelméleti alapjai kétségesek, módosítása pedig eleve föl sem merült. Nem lehet elég nyomatékosan hangsúlyozni, hogy az oroszországi kulturális tevékenységek valamennyi területe közül mindig is a filozófia volt a leggyengébb. A megismerésnek sem a keleti, sem a nyugati útján nem történt lényeges előrelépés az orosz elméletalkotásban; sőt valójában nagyrészt hiányzott a rendszeres és fegyelmezett elméleti tevékenység. Míg az orosz hadsereg már Nagy Péter uralma alatt átvette, sőt a 20. században időnként még fejlesztette is a nyugati technológiát, a filozófia nagyrészt a szépirodalmi művekben (például Dosztojevszkij regényeiben) és a vallási munkákban nagy ritkán fellelhető spekulációkra korlátozódott. A hiányosságok csak még nagyobbak lettek a szovjet korszakban, köszönhetően a marxizmus primitív változatának, melyet olyan munkákban terjesztettek, mint Nyikolaj Buharin *A történelmi materializmus elmélete* (1921) című összefoglalója vagy a Sztálinnak tulajdonított *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam* (1938). E széles körben olvasott és tárgyalt művek fogalmi szegénysége késleltette annak kialakulását, amit az oroszok ismeretelméleti identitásának nevezhetünk. Az orosz identitás nyugati rekonstrukciói nagyrészt

figyelmen kívül hagyták ezeket a problémákat. Az Oroszországról folytatott nyugati diskurzusban a mélység garanciájának tekintették az Ermitázst, a nyári palotát, Tolsztojt és Dosztojevszkijt a szellemi élet minden területén.

Ami a történelem posztszovjet megközelítését illeti Oroszországban, az pontosan az ismeretelméleti reflexió hiányából kiindulva ragadható meg a legjobban. Számos történelemtankönyvet olvastam át; ezek már a Gorbacsov ellen 1991-ben megkísérelt sikertelen puccs után készültek. Van köztük olyan, amelyet felsőoktatási intézményeknek szántak, és olyan is, amelyet középiskolásoknak írtak. Első látásra ezek a szövegek reménykeltőek. A hangnem már nem olyan agresszív, mint a szovjet időkben volt; csaknem teljesen eltűnt a szovjet zsargon, visszaszorult a marxista szóhasználat, a kiadványok kinézete újszerű, érdekes. Ezek a tankönyvek nem árasztják a szovjet szövegek narratívájára jellemző unalmat.[76] Az orosz politikusok kijelentéseivel ellentétben liberalizmusukkal tűnnek ki, ha szóba kerül a NATO akkoriban tervezett bővítése.

[76] A következő tankönyveket tekintettem át: Александр Викторович Романенко, *Пособие по истории России, XX век. Для выпускников и поступающих в вузы*, Тритон, Санкт-Петербург, 1996; Сергей Петрович Рябикин, *Новейшая история России, 1991–1997. Пособие для учителей, старшеклассников, абитуриентов и студентов*, Нева, Санкт-Петербург, 1997; Сергей Георгиевич Смирнов, *Задачник по истории России*, Международные Отношения, Москва, 1995 (második, átdolgozott kiadás); Александр Иванович Орлов és mások, *Пособие по истории отечества для поступающих в вузы*, Простор, Москва, 1994; *Россия, которую мы не знали, 1939–1993*, szerk. Михаил Ефимович Главацкий, Южно-Уральское Книжное Издательство, Челябинск, 1995; *Хрестоматия по истории для школ и вузов*, Москва, 1995; *Иное. Хрестоматия нового российского самосознания*, I–III., főszerk. Сергей Борисович Чернышев, Аргус, Москва, 1995. *Oroszország visszatér az iskolába* című cikkében Albert Weeks kedvező következtetésekre jut, bár csak két, 1997-ben megjelent tankönyv átnézése alapján: *Мир в XX веке та История России, XX век*, Transitions 1999. január. David Mendeloff vitatja Weeks értelmezését: *Overboard on the Praise*, Transitions 1999. március.

Itt azonban véget is érnek a pozitívumok. E szövegek talán legmegdöbbentőbb jellemzője az eszmetörténet iránti érdeklődés hiánya. Nyoma sincs bennük az európai szellemi fejlődés megértésének, a világ más részeiről nem is beszélve: nem derül ki belőlük, hogyan fejlődtek a történelem során Európában a társadalomról, az egyéni szabadságról és az értelem emberi keresésről alkotott nézetek, és miben különböztek ezek a másutt kialakult elképzelésektől. Ez nem jelenti azt, hogy a szövegek szerzői tudatosan kerülnék az Európa-központúságot, hiszen hangsúlyozzák, mennyire kötődnek Európához. E művek írói egyszerűen nincsenek tisztában azokkal az ismeretelméleti lehetőségekkel, amelyeken a főbb európai filozófusok töprengtek, és amelyek befolyásolták a gondolkodásukat. Az orosz szerzőknek megdöbbentően statikus világképük van, a történelmet pedig a lenini *kto kogo* (ki kit győz le) fogalmaival értelmezik – vagyis az egyik erős ember küzd a másikkal, egyik hadsereg harcol a másikkal –, nem vesznek tudomást az eszmék közvetítő szerepéről, az értékek bonyolult kódolásáról és a modernitás döntő problémájáról, vagyis az Én és a Másik közti kapcsolatról. Mintha nem lennének tisztában a nyugati és nem nyugati történeti művekben kiérlelődött számos történelemelmélettel. Ezek a tankönyvek azt sugalmazzák, hogy a történelemben csak a katonai erő és a technológiai haladás számít. Az egyetlen eszme, amelyre újra meg újra hivatkoznak, a *rogyiná*ért rajongó oroszok kötődése. Ezek a tankönyvek ugyanazzal a tanáccsal szolgálnak, amelyet Raisza Gorbacsova adott a Wellesley diákjainak (ahogy arról már szó esett az ötödik fejezetben), vagyis hogy legfőbb kötelességünk a haza iránti hűség. Ha egyáltalán említik az imperializmust, az a régi szovjet marxista köntösben jelenik meg, amely felmenti Oroszországot az imperialista hajlamok vádja alól. Semmi jele annak, hogy elismernék Oroszország gyarmatosító mohóságát. E tankönyvszerzők nem ismerik a dekonstruktív kritikát, és fel sem merül bennük annak a lehetősége, hogy új alapokra, a felvilágosodás racionalizmusa helyett egy korábbi, a középkori kereszténységre visszavezethető racionalizmusra építsék a világnézetüket. Sehol sem tárgyalják a kapitalizmus szempontjából kulcsfontosságú szerződés eszméjét, mint ahogy a szerződésként felfogott államközti megállapodásokat sem. Sehol sem magyarázzák el, mi a különbség az európai feudalizmus – amely maga is a rendek közti szerződés volt – és az orosz állami tulajdonon alapuló rendszer között. Azt sugallják, hogy nem volt döntő különbség a moszkovita autokrácia és a nyugati abszolutizmus között: a nyugati országok nagyjából Oroszországhoz hasonlóan fejlődtek, annyi eltéréssel, hogy valószínűleg fejlettebbek voltak a feudalizmus és a kapitalizmus közti átmenet szakaszában, ezért ők kezdeményezték a kapitalista reformokat.

Míg az eszmetörténetet egyáltalán nem tárgyalják, kiemelt figyelmet fordítanak a katonai beavatkozásokra és a fegyverek fejlődésére. Az orosz tankönyvírók hajlamosak nagy hangsúlyt fektetni a hadviselés technikai oldalára. A feladatokat és teszteket is tartalmazó tankönyvekben újra meg újra számon kérik a diákokon a technikai fejlődés részleteit. Az egyik középiskolás tankönyv kérdés-felelet részében az alábbi kérdéseket teszi fel a diákoknak a szerző: „Miben különbözik az ágyúgyártás a harangöntéstől? Milyen új kohászati ismeretekre volt szükség az ágyúgyártáshoz, amelyekkel a harangöntők nem rendelkeztek? Honnan szerezték be az oroszok az ágyú- és harangöntéshez szükséges fémeket? Mikor használtak először tűzfegyvereket az oroszok, milyen nevet kaptak azok a katonák, akikre a tűzfegyvereket bízták, és miben különböztek ezek a mai fegyverektől?" Vagy: „Nevezd meg az első csatát, amelyet azért nyertek meg, mert ágyúkat vetettek be! Nevezd meg az első csatát, amelyet a tűzfegyverek döntöttek el!";[77] „Hol és miért hozták létre az orosz haditengerészetet?";[78] „Mi volt a különbség az orosz lövészek és a külföldi katonai alakulatok között az 1670-es években?" Ezeket a kérdéseket nem a katonai akadémiák kadétjainak, hanem középiskolás diákoknak tették fel. A kérdések tudatosítják bennük, milyen fontos szerepet

[77] Смирнов, *I. m.*, 73.
[78] *Uo.*, 94.

játszott a hadsereg a nemzeti ügyekben, és ezzel e szerep megerősítéséhez is hozzájárulnak.[79]

Ezzel szorosan összefügg a következő probléma: hogy néz ki Oroszország történelme, ha együtt tárgyaljuk a szomszéd országok történelmével. Megint csak semmi nyoma annak, hogy a tankönyvszerzők akár minimális érzékenységet mutatnának a térség velük konkuráló történetei iránt, amelyeket nem orosz szomszédjaik írtak. Még az Oroszországi Föderáción belüli nemzetiségi problémákat sem ismerik fel.

Az áttekintett tankönyvek egy kivétellel mind megerősítik azt, hogy Oroszország története Kijevben kezdődött, és azóta is folytonos. Ez a nézet természetesen a legitim opciók közé tartozik, de az 1990-es években már az ukrán függetlenség elismeréséhez kell kötni az ilyen véleményeket, arról nem is beszélve, hogy Ukrajna is igényt tart ugyanerre a kezdetre. Ehelyett azt látjuk, hogy ragaszkodnak a régi ideológiai sémához, amely szerint Oroszország nagysága és heterogenitása nem szorul további magyarázatra. Az egyik tankönyvben a két ország „újraegyesítéseként" *(vosszojegyinyenyije)* írják le azt, hogy Moszkóvia 1649-ben bekebelezte Ukrajnát, noha korábban sohasem egyesült a Moszkvai Fejedelemség és Ukrajna.[80]

Az ukrán államiság témájának kerülése is egy példa arra, hogy a szerzők általában óvakodnak attól, hogy kiigazítsák az orosz történelemről alkotott azon képet, amelyről vagy lehagyták a Másikat, vagy szerepeltetik ugyan, de ellenségnek állítják be. Szemlátomást jobban szeretnek biztonsággal lehorgonyozni a cári és szovjet történészek

[79] Az orosz duma 1998 decemberében fogadta el az 1999. évi költségvetést 29 milliárd dollár értékben, a december közepén érvényes rubelárfolyamon számítva. Ebből 6 milliárd dollárt szántak katonai kiadásokra. A tisztek százszázalékos, a katonák mintegy hatvanszázalékos béremelést kaptak. Ebből következően a tanároknak, az egészségügyi dolgozóknak és a köztisztviselőknek nem jutott volna fizetés, mivel a költségvetésben nem irányozták elő a bérüket fedező összeget. Lásd Michael GORDON, *Russia Offers 1999 Budget,* New York Times 1998. december 11.

[80] Орлов és mások, *I. m.*, 112.

által teremtett fogalmak kikötőjében, és nem vesznek tudomást a korábbi szovjet érdekszférában kialakult posztkoloniális államokról. Ebben a kontextusban jól láthatók a különbségek: másképp írják le az orosz területek gyarapodását és más államok hódításait, vagy az olyan nemzetek függetlenné válását, amelyek valamikor az orosz birodalomhoz tartoztak. Egész különböző terminológiát használnak. Az olyan kifejezések, mint az „elszakított" *(ottorgnutij),* az orosz veszteségek leírására szolgálnak;[81] a „visszatérést" *(vozvrascsenyije)* vagy a „Baltikumra való nyitást" az orosz nyereségekre alkalmazzák. Az egyik tankönyvben úgy állítják be a Rettenetes Iván által indított litván–moszkovita háborút, hogy a cár „az ősi fehérorosz földek visszatéréséért hadakozott, emellett ablakot akart nyitni a Baltikumra".[82] A kétértelmű fogalmazással azt a képzetet keltik, hogy a balti államok területén a történelem egy bizonyos, közelebbről meg nem határozott időszakában szláv törzsek éltek, Fehéroroszország pedig a történelem egy bizonyos, közelebbről meg nem határozott időszakában a moszkóviai Oroszországhoz tartozott. Puskin megfogalmazását – „Európára ablakot / Itt vágjunk"[83] *(virubity),* a finn területeken keresztül – átértelmezve arról beszélnek, hogy „ablakot nyitunk Európára az ősi szláv területeken át, amelyek visszatértek hozzánk".

A Szovjetuniót aszerint értékelik, hogy mit tett vagy nem tett az orosz érdekekért, kizárva a nem orosz szovjet népeket. Szertefoszlik az a kép, mely szerint a Szovjetunió új típusú állam volt, amely a nemzeti különbségek eltüntetésén munkálkodott. A posztszovjet tankönyvek inkább az orosz birodalom új létformájaként mutatják be. Az egyik szerző rámutat arra, hogy a Szovjetunió területe egybevágott a korábbi „orosz birodalom területével", majd eljut ahhoz a kijelentéshez – összhangban a második fejezetben tárgyalt szovjet himnusszal –

[81] *Uo.*, 111.

[82] „Возвращение древних земель Белоруссии, за выход к Балтике." Смирнов, *I. m.*, 60.

[83] Alekszandr Szergejevics PUSKIN, *A bronzlovas,* ford. KORMOS István = Uő., *Elbeszélő költemények, mesék,* Európa, Budapest, 1977, 303.

hogy „a nagy orosz nép *(velikorusszkij narod)* teremtette" a Szovjetuniót.[84] Az egyik dokumentumgyűjteményben nem különböztetik meg „Oroszországot" „a Szovjetuniótól", ezzel megerősítve az, hogy a Szovjetunió azonos volt „Szovjet-Oroszországgal" *(Szovetszkaja Rosszija).*[85] Bár a rendszer így működött a gyakorlatban, a hivatalos álláspont mégiscsak az volt, hogy a Szovjetunió a népek szövetsége. Így ismerik el akaratlanul is, hogy ez az államalakulat gyarmatosító természetű volt.

A kaukázusi nemzetek közti konfliktusokért kizárólag a közvetlen résztvevőket teszik felelőssé, és nem is említik a birodalmi központot. A Hegyi-Karabahról folytatott vitáért kizárólag Örményország és Azerbajdzsán felelős, noha éppen Moszkva adta Azerbajdzsánnak az örmény lakosságú területet, megteremtve ezzel egy későbbi konfliktus feltételeit. Amikor a balti köztársaságok kikiáltották a függetlenségüket, azt „alkotmányos válságként" siratták el, melyet nem sikerült megoldaniuk a központi hatóságoknak. Nem is említik, hogy a három balti köztársaság 1940-es bekebelezése a nemzetközi jog szerint törvénytelen volt, noha a posztszovjet időszakban már elvárható lenne ilyen elismerés. A szovjet hatóságok alkalmatlanságát okolták az 1989-es tbiliszi, az 1990-es bakui, valamint az 1991-es vilniusi és rigai katonai beavatkozásért, akárcsak az 1991-es moszkvai puccskísérletért.[86] A szabadság kérdése föl sem merül. E szovjet eredetű értelmezések nem készítik fel arra az orosz diákokat, hogy több szimpátiával kezeljék Lettországot vagy Észtországot, netán megértsék, mit jelent egy nép akarata. Egyik tankönyvben sem tesznek kísérletet arra, hogy megjelenítsék az olyan népcsoportok álláspontját, amelyek eltávolodtak Moszkvától vagy csak kifejezték ebbéli szándékukat, még azzal a céllal sem, hogy utána elvessék azt. Az egyik tankönyvben szovjet mintára most is „orosz" nemzetiségekről *(rosszijszkije nacionalnosztyi)* beszélnek; ezzel a retorikai találmánnyal azt a véleményt akarják kialakítani az olvasóban, hogy csak a nemzetek

[84] Смирнов, *I. m.*, 6.
[85] *Россия, которую мы не знали, 1939–1993.*
[86] *Uo.*, 401–402.

a megfelelő jelöltek a független államiságra, míg a nemzetiségek továbbra is az Oroszországi Föderáció részei kell hogy maradjanak. A szovjet korszakban állandóan olyan szlogeneket sulykoltak, mint „az Oroszországi Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaságnak számos nemzetisége van", s ha a megváltozott körülmények között is ezt hajtogatják, azzal nem segítik az orosz gyarmattartó központ és a periféria közti megértést.

Különösen a 20. századi események bemutatása árulkodik arról, mennyire óvakodnak a Szovjetunióban kitalált történeleminterpretációk újraértelmezésétől. A Sztálin–Hitler-paktumnak csak a betűjéről esik szó, a szelleméről már nem árulnak el semmit. A paktum elkerülhetetlenné tette az erőszakot és a háborút, hiszen számítani lehetett arra, hogy ha szuverén országokat osztanak fel a Szovjetunió és Németország között, azok katonai fellépéssel és ellenállással fognak reagálni. Mégis így kommentálják a balti államok ellen 1939-ben elkövetett agressziót: „1939 őszén a Szovjetunió és a balti államok kölcsönös segítségnyújtási szerződést írtak alá, a Vörös Hadsereg pedig benyomult ezekbe az államokba, hogy teljesítse az egyezmény pontjait."[87] Az 1939. szeptemberi, Lengyelország elleni német támadást különválasztják az ugyanebben a hónapban szintén Lengyelország ellen indított szovjet támadástól. Az utóbbit hasonlóan magyarázzák, mint annak idején Vjacseszlav Molotov az 1939. szeptember 17-én, vagyis a szovjet invázió napján mondott rádióbeszédében: „Gondoskodásunk alá helyeztük Nyugat-Fehéroroszország és Nyugat-Ukrajna lakóinak életét és tulajdonát."[88] Más tankönyvek azzal igazolják a II. világháború utáni jaltai egyezményt, hogy a Nyugat „átadta" Oroszországnak azokat az európai területeket, amelyeket nem tekintett a sajátjának.[89] Egy másik tankönyvben úgy mutatják be a Lengyelország

[87] Романенко, *I. m.*, 118.
[88] *Россия, которую мы не знали, 1939–1993,* 12.
[89] „Сталин в Ялте получил ровно то, что западный мир в лице его лидеров не считал с уверенностью своим." Вадим Леонидович Цымбурский, *Остров Россия = Иное*, II., 213.

ellen indított közös szovjet–náci támadást, hogy annak során „a korábbi orosz birodalom nyugati tartományait térítették vissza" az orosz karámba.[90] Úgy emlegetik az 1939. szeptember 28-i szovjet–náci egyezményt, amelynek legfőbb eleme a lengyel állam megszüntetése volt, hogy ennek értelmében „békét teremtettek és helyreállították a rendet az egykori lengyel állam" területén. A katyńi bűntettet meg sem említik. Átsiklanak a háború első két éve felett, mintha a hét szovjet köztársaság megalakítása vagy kiterjesztése független lett volna a II. világháború történéseitől. Kizárólag aszerint tárgyalják a háborút, hogy mi történt a keleti fronton, miután 1941. június 24-én támadást indítottak a németek. Ezzel olyan benyomást keltenek, mintha a Szovjetunió egyedül, mások segítsége nélkül nyerte volna meg a háborút, mintha nem is létezett volna jelentős nyugati front, és minden fontos csatát az oroszlakta területeken vívtak volna.

Az angol nyelvű Oroszország-történetek némelyikének II. világháborús fejezetei döbbenetesen hasonló amnéziáról árulkodnak. Az ilyen könyvekben alig említik az 1939 és 1941 közti időszakot. George Vernadsky *A History of Russia* (1961) című művében a „nyugati határ kiigazításaként" emlegeti a Lengyelország ellen indított szovjet támadást. Szerinte a balti köztársaságok megszállása „diplomáciai lépések" eredménye volt. Vernadsky a következőképpen írja le a Románia elleni agressziót: „Ultimátumot adtak a román kormánynak, amikor pedig az lejárt, a szovjet csapatok megszállták Besszarábiát és Észak-Bukovinát."[91] Nicholas V. Riasanovsky az ugyancsak *A History of Russia* címet viselő művében szintén azt bizonygatja, hogy a Sztálin–Hitler-paktum „szigorúan semleges" volt, és azzal próbálja mentegetni a szovjeteket, hogy azok „gyűlölték" a nácikat, és „nem voltak illúzióik" a megállapodás céljait illetően.[92] Ugyanakkor, mint azt e fejezet

[90] Романенко, *I. m.*

[91] George Vernadsky, *A History of Russia*, Yale UP, New Haven (CT), 1961, 420, 423.

[92] Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford UP, Oxford, 1984^4, 516–517.

második részében bemutattuk, a szovjet újságírók aligha látták előre, hogy átrendeződik a II. világháború szövetségi rendszere. Riasanovsky azt írja, hogy Hitler „megtámadta Lengyelországot", míg a Vörös Hadsereg csak „megszállta Kelet-Lengyelországot". Mint ahogy azt is kijelenti, hogy a Szovjetunió „ultimátummal szerezte meg Romániától Besszarábia és Észak-Bukovina *vitatott* területeit, kihasználva Németországgal kötött megállapodását" (kiemelés tőlem). Riasanovsky művében csaknem szó szerinti hűséggel ismétli az orosz sajtóban 1940. június 29-én és azt követően megfogalmazott álláspontot. A vonatkozó újságcikkek azt állítják, hogy miután a román kormány elfogadta a szovjet követeléseket, a Vörös Hadsereg bevonult Chişinăuba, Csernyivcibe és Dnyeszterfehérvárra. A román hadsereg megfutamodott, és velük együtt távoztak a román bojárok és kapitalisták is. A lapok ezután arról is beszámoltak, hogy az ukránok és a moldávok boldogan köszöntötték a bevonuló Vörös Hadsereget, a románok pedig elmenekültek.

Más amerikai történészek is hasonlóan bagatellizálják az 1939-től 1941-ig folytatódó hatalmas birodalmi nyomulást. Barbara Jelavich *St. Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974* (*Szentpétervár és Moszkva. Cári és szovjet külpolitika, 1814–1974,* 1974) című könyvében egy bekezdést szentel a Hitler–Sztálin-paktumba foglalt titkos megállapodásoknak. Jelavich könyve tipikus abból a szempontból, hogy a szerző nem ismeri el, milyen komoly szerepet játszott a gyarmatosítás Kelet- és Közép-Európában. Hosszas keresés után, amit nem segít kellőképpen részletes mutató, mindössze két oldalt találunk Warren Bartlett Walsh *Russia and the Soviet Union. A Modern History* (*Oroszország és a Szovjetunió modern története,* 1968) című hétszázoldalas könyvében a paktumról, és ő sem tér ki az ezzel kapcsolatos nemzeti kérdésekre.[93] Az olyan másodlagos szintézisekben, mint Edward Acton *Russia (Oroszország)* című opusa, melynek szerzője mintha egyáltalán nem ismerné a forrásanyago-

[93] Warren Bartlett Walsh, *Russia and the Soviet Union: A Modern History,* University of Michigan Press, Ann Arbor, 1968, 505–506.

kat, még inkább agyonhallgatják ezeket a témákat.[94] Bár James H. Billington *The Icon and the Axe* (*Az ikon és a fejsze,* 1966) című műve sok szempontból csodálatra méltó, ezt a hiányosságot ez sem pótolja.[95] William L. Shirer *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása* című könyvében *több figyelmet szentel a paktumnak, és részletesebben ír arról, hogy az milyen hatással volt Közép- és Kelet-Európa nemzeteire, mint az orosz történelmet áttekintő bármely általam ismert angol vagy orosz nyelvű mű.*[96] Mintha szándékosan törölték volna ki az orosz történelmi emlékezetből a szovjet–náci barátság időszakát, a nyugati történészek pedig az események e preparált változatát vették volna át. A posztkommunista orosz tankönyvekben a történelem igen alaposan átdolgozott változatát rögzítik.

Különösen azok a szomszédok hiányoznak feltűnően e tankönyvekből, melyek területeire a birodalom áhítozott. „Lengyel huligánok" *(polszkije avantyuriszti)* sikertelen vállalkozásaként mutatják be Stanisław Żółkiewsi hetman 1610-es moszkvai hadjáratát és a bojárokkal folytatott tárgyalásait, amelyek erre késztették. Lengyelország felosztásait annyira elbagatellizálják, mintha meg se történtek volna, azt pedig még csak nem is említik, milyen szerepet játszott Katalin ezek előkészítésében. Az egyik tankönyv szerzője azt állítja, hogy Lengyelország „úgynevezett" *(tak nazivajemij)* felosztásával Oroszország csak „felszabadította" *(oszvobozsdajet)* a mai ukránok és fehéroroszok őseit.[97] Egy másikban a Politikai Iroda (Politbüró) egyik dokumentumát idézi a szerző, amely azt állítja, hogy „fokozni kell a propagandát, hogy minden lengyel megtudja, mennyire függ az országuk a szovjet segítségtől és támogatástól".[98] Ezt az állítást nem azért idézték, mert

[94] Edward ACTON, *Russia,* Longman, London, 1986, 245–247.

[95] James H. BILLINGTON, *The Icon and the Axe,* Knopf, New York, 1966.

[96] William L. SHIRER, *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. A náci Németország története,* ford. MÉSZÁROS Viktor, Teleteacher, Budapest, 1993, 315–334.

[97] Владимир МАХНАЧ, *Имперuu в мировой истории = Иное,* II., 123.

[98] A Politikai Bizottság 1981. április 23-i ülésének jegyzőkönyve, lásd *Россия, которую мы не знали, 1939–1993,* 252.

részletesen be akarták volna mutatni a szovjet propagandát, hanem amellett szóló érvként, hogy a lengyel csatlós tényleg ennyire függött a birodalomtól, ezért nem lett volna szabad megengedni számára, hogy az orosz érdekszférán kívül létezzen.

Minimális terjedelmet kapnak a szomszéd államok ellen indított katonai hadjáratok. A tankönyvek nem ismertetik részletesen azokat a történelmi eseményeket, amelyek révén Moszkóviából kinőtt az Orosz Birodalom. Az orosz tankönyvekben soha nem említik a brit történetírásban oly szabadon tárgyalt gyarmati terjeszkedés következetes politikáját. A szerzők jól látható módon abból indulnak ki, hogy az orosz diákokban nem kell jobban tudatosítani, milyen céljai és módszerei voltak Oroszország terjeszkedésének.

Számos tankönyv tárgyalja az 1990-es évek orosz külpolitikáját, de mindig csak töredékesen, mintha az lenne a céljuk, hogy a diákok ne alakítsanak ki kritikus véleményt a makropolitikai képről. Súlyos hibának tekintik Jelcin elnök kétértelmű kijelentését, amely szerint esetleg visszaadhatnák a Kuril-szigeteket Japánnak, magától értetődőnek állítva be azt, hogy az orosz társadalom negatívan reagált erre a közleményre. Közvélemény-kutatási adatokra egyáltalán nem hivatkoznak. Azt a tényt, hogy az orosz politikai vezetés egyáltalán szóba hozta a Kuril-szigetek kérdését, úgy értelmezik, hogy az „engedett a külföldi nyomásnak" *(usztupcsivoszty).*[99] Érdekes módon az orosz ITAR-TASZSZ hírügynökség és a japán Aszahi Simbun által végzett közvélemény-kutatás egyaránt azt mutatta, hogy bár az oroszok többsége (55 százaléka) ellenezte, hogy a Kuril-szigetek kérdésében bármilyen engedményt is tegyenek Japánnak, minél közelebb kerültek a kutatók Japánhoz, annál kevesebb ellenzőt találtak.[100]

A Csecsenföldön vívott 1994–96-os háborút úgy állítják be, hogy a jogrend országa (Oroszország) harcolt a közbiztonságot fenyegető banditák ellen. Oroszország csak a csecsen bűnözők provokációira

[99] Рябикин, *I. m.,* 204.

[100] Agence France-Presse (Moszkva), 1998. október 31.

válaszolt, írják az egyik tankönyvben.[101] A csecsenek függetlenségi törekvéseit a „nacionalista szeparatizmus kirobbanásaként" értelmezik.[102] Homályosan célozgatnak a csecsen maffia bűneire, Dzsohar Dudajev elnökről pedig azt híresztelik, hogy „legalizálta a lopást, engedélyezte a harcosainak *(bojeviki)*, hogy megfosszák tulajdonuktól a nem csecseneket", valamint törvényessé tette az „orosz népesség lemészárlását".

A tankönyvszerzők hangot adnak annak a nézetüknek, hogy az oroszországi *(rosszijszkij)* népnek új állami ideológiára van szüksége. Magától értetődőnek tekintik, hogy egy ilyen ideológia kialakítása az állam feladata. Mint az egyik tankönyvben megfogalmazzák: „A társadalom nem létezhet ideológia nélkül. [...] 1996-ban Jelcin elnök kijelentette, hogy olyan új össz-orosz ideológiát kell teremteni, amely egyesítené az Oroszországi Föderáció valamennyi lakosát. Jelcin különleges bizottságot állított fel e probléma megoldására. [...] Mivel egy ilyen nemzeti eszme vezető ereje és centruma a kultúra, annak állami támogatása egyszerűen kulcsfontosságú."[103]

E célkitűzések szellemében a kormány ellenőrzése alatt álló televíziós csatornát alapítottak Moszkvában. A Kultúra nevű csatornát Jelcin elnöki rendelettel hozta létre 1997-ben. Brian Whitmore megfogalmazása szerint „Jelcin rendelete [a nemzeti csatorna létrehozásáról] része annak a manővernek, amellyel a Kreml megpróbálja helyreállítani felügyeletét Oroszország valamennyi nemzeti tévécsatornája fölött".[104] Ez a csatorna látszólag az amerikai közszolgálati televízió megfelelője. De ha közelebbről megvizsgáljuk, lényeges eltéréseket találunk, legalábbis a kezdeti szakaszban. Először is, Jelcin személyesen nevezte ki a csatorna igazgatóját, Mihail Svidkojt.[105] Másodszor, a csatornát közvetlenül az állam finanszírozza, kizárva

[101] Рябикин, *I. m.*, 142.
[102] *Uo.*, 141.
[103] *Uo.*, 247.
[104] Brad Whitmore, *Russia. Yeltsin Launches New TV Channel to Control Information*, Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió, 1997. augusztus 29.
[105] Agence France-Presse, 1998. augusztus 28.

az egymással versengő, befolyásért küzdő csoportokat. Mint Jelcin elnök kijelentette, szeretné, ha az új csatorna „szélesítené az iskolai programok spektrumát, és érdekesebben magyarázná el a fiataloknak, miként boldoguljanak az életben, *az idősebbeknek pedig bemutatná ifjúkoruk dalait, műsorait és filmjeit*" (kiemelés tőlem).

A másik hasonló fejlemény az, hogy a posztkommunista orosz állam ideológiai hatást próbál gyakorolni a szomszédos országok oroszajkú lakosságára. 1997 októberében Moszkva polgármestere, Jurij Luzskov közölte, hogy a fővárosi önkormányzat azt tervezi, tankönyveket küld a volt szovjet köztársaságokban, Azerbajdzsánban, Örményországban, Észtországban és Litvániában, valamint az ukrajnai Szevasztopolban működő orosz nyelvű iskolák számára.[106] *A romlás orosz virágai* (*Русские цветы зла*, 1997) című, Viktor Jerofejev által szerkesztett kötetben számos kortárs szerző bizonygatja, hogy a korábbi orosz birodalom minden orosz öröksége, és az elvesztett területeket vissza kell szerezni.[107] Az ilyen írások és politikai nézetek megerősítik az oroszokban a sérelemérzetet, amelyre gyógyírt kell találni. A fentebb áttekintett tankönyvek nem úgy harciasak, mint Limonov, de nem is próbálják kétségbe vonni a szovjet múltból örökül kapott eszméket, és a jelenkori orosz gyarmatosítási törekvések megfogalmazását sem finomítják.

Így kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy az 1990-es években kiadott, az állam által iskolai és egyetemi használatra elfogadott történelemtankönyvek (az áttekintett művek mind ebbe a kategóriába tartoznak) némelyike legalábbis olyan nézeteket és értelmezéseket terjeszt, amelyek egyrészt zavarhatják Oroszország és szomszédai békés egymás mellett élését, másrészt pedig veszélyez-

[106] Agence France-Presse, 1997. október 14.
[107] *Русские цветы зла*, szerk. Виктор Владимирович Ерофеев, Дом Подкова, Москва, 1997. A kötet többek között Varlam Salamov, Andrej Szinyavszkij, Viktor Asztafjev, Jurij Mamlejev, Venegyikt Jerofejev, Eduard Limonov, Vjacseszlav Pjecuh, Valerij Popov, Szasa Szokolov, Jevgenyij Haritonov, Tatyjana Tolsztaja, Anatolij Gavrilov, Vlagyimir Szorokin, Dmitrij Prigov, Lev Rubinstejn, Julija Kiszina, Igor Jarkevics és Viktor Pelevin esszéit tartalmazza.

tethetik az Oroszországi Föderáció belső stabilitását. A tankönyvek szerzői nem nyugodtak bele a „belső birodalom" elvesztésébe. Mintha képtelenek lennének elfogadni Oroszország szomszédainak – az ukránoknak, a baltiaknak, a közép-ázsiaiaknak, az örményeknek, a csecseneknek és másoknak – ahhoz való jogát, hogy a maguk módján értelmezzék a történelmet, és deklarálják saját önálló identitásukat. Továbbra is jogosnak tartják, hogy a II. világháború végén megszerezték a Kuril-szigeteket. Továbbra is kívánatosnak találják Oroszország és Ukrajna újraegyesítését. Ugyanakkor érdekes módon kész tényként kezelik azt, hogy fel fogják venni a NATO-ba Lengyelországot, Magyarországot és a Cseh Köztársaságot, noha ez a fejlemény még csak egyike volt a lehetőségeknek, amikor ezeket a tankönyveket írták. Azt is lehetségesnek tartották, hogy a balti államok, sőt a FÁK egyes tagállamai is csatlakozni fognak. Figyelemre méltó, hogy egyáltalán nem kongatták a vészharangokat, noha a kormány közleményeire ez volt jellemző. A tankönyvírók elismerik, hogy a NATO Oroszország*tól* véd, de nem célja Oroszország lerohanása. Egyetlen negatívumot említenek: Oroszország elveszíti a közép-európai fegyverpiacot.

1997. augusztus 11. és 14. között a Betaneli Szociológiai Intézet hatezer orosz bevonásával végzett országos felmérést; az adatok szerint a megkérdezetteknek mindössze 16 százaléka állította azt, hogy Jelcint és az orosz parlament védőit támogatta 1991-ben, a puccskísérlet idején, szemben a puccsistákat támogató 21 százalékkal.[108] 1991-ben még nem jelentkeztek a gazdasági nehézségek, mégis csupán tízezer moszkvai, vagyis az összes moszkvai lakos egy százalékának egy tizede támogatta Jelcint, amikor az fölmászott egy tankra, és buzdító beszédet mondott a gyűlésen. A Szovjetunió összeomlását minden jel szerint továbbra is Oroszország vereségének tekintik. 1997 októberében a voronyezsi területi duma azt ajánlotta a tanároknak, hogy ne hasz-

[108] A válaszadóknak a következő kérdést tették fel: „Hat éve, 1991 augusztusában a Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága puccsot hajtott végre. Ha ma kerülne sor a puccsra, kinek a pártján állna?" Agance France-Presse, 1997. augusztus 21.

nálják a szaratovi egyetemi professzor, Alekszandr Kreder Európa történelmét tárgyaló tankönyvét, amely a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg. A képviselők szerint a könyv szerzője lebecsülte és eltorzította az orosz történelmet.[109] A múltban megfogalmazott értelmezések még valószínűleg sokáig megőrzik tekintélyüket, annak ellenére, hogy van Oroszországban egy olyan értelmiségi kisebbség, amely kész újra áttanulmányozni Oroszország birodalmi történetét.[110] A 20. század végén Oroszországban még mindig feltűnően hiányzik a posztszovjet művekből a Másikról kialakított kép iránti érzékenység. A Másik vagy gonosz és Oroszország ellensége, vagy nincs is jelen és nem játszik szerepet a történelem színpadán.

[109] Kommerszant 1998. október 31.

[110] Андрей Грачёв, *Горит Восток зарею новой*, Московские Новости 1997. augusztus 3–10.

7.
A BIRODALOM DEKONSTRUKCIÓJA

LJUDMILA PETRUSEVSZKAJA

A posztkolonialista elmélet arra az előfeltevésre épül, hogy a szövegek, egyéb funkcióik mellett, a birodalmi tekintély hordozói is egyben. A szépirodalom a Központot felnagyító és magasztaló szimbolikus rendszerek, illetve a Másikról megfogalmazott értelmezések segítségével érzékelteti a tekintélyt. A tipikus birodalmi literatúra bővelkedik hódító hősökben, sikeres vezetőkben és földbirtokosokban, akik képesek kulcspozícióba kerülni a közéletben, valamint a komoly kulturális és politikai potenciáról szóló egyéb nagy narratívákban. A Központról alkotott ilyen és ehhez hasonló pozitív képeket, látásmódokat előhívó szövegek felhalmozódása egyengeti azt a kulturális talajt, amelyen a gyarmatosítók állnak. Ez a felhalmozódás a hatalmuk közvetítője. Puskin az oroszok kaukázusi civilizációs jelenlétét idézte fel, Szolzsenyicin egy orosz kórházat állított a középpontba Taskentben, amelynek nincs semmiféle helyi színezete, Raszputyin az oroszok szibériai jelenlétét erősítette meg, Tolsztoj pedig megteremtette Rosztovék elbűvölő otthonosságát, amely idővel *tout court* az orosz otthonossággal azonosult. Szovjet-Oroszország tudósai és írói ennél politikusabb formában éltek azzal a lehetőséggel, hogy magasztalják az

oroszok teljesítményét az elmúlt évszázadokban és a jelenben, még inkább marginalizálva az ezzel összeegyeztethetetlen felfogásokat és képzeteket.

Akkor ásható alá ez a tekintély, akkor leplezhetők le ismeretelméleti gyengeségei, ha a mindezzel szembehelyezkedő hangok másfajta diskurzust folytatnak: olyat, amely ellentmond a birodalom trubadúrjainak, és szóhoz juttatja a mellőzött személyeket, térségeket, hagyományokat, eseményeket és képzeteket. Az elmúlt években kezdtek színre lépni olyan írók, akik egészen más képet rajzolnak Oroszországról, melyben nyoma sincs az eddig tárgyalt szövegeket átható birodalmi magabiztosságnak. Mintha ezek az írók felismernék, hogy átalakulóban van az orosz állam birodalmi identitása. Néhány orosz írónő különösen fontos szerepet játszik a birodalmi tér retorikai lerombolásában. Műveikben a múlt dicsőségét a jelen lepusztultsága váltja fel, a birodalmi pompát pedig bemocskolják az orosz kudarcok képei. Az olyan írók, mint Ljudmila Petrusevszkaja és Tatyjana Tolsztaja, kimutatják, hogy nincs kapcsolat a nők és az állam, a nők és a Birodalom között, arra ösztönözve ezzel orosz olvasóikat, hogy találják ki újra önmagukat az új feltételek között. Valerija Novodvorszkaja politikai író még ennél is messzebb megy: lelkesen arra biztatja az oroszokat, hogy vessék el a birodalmi projektet, és engedjék meg a kis nemzeteknek, hogy kitűzzék a saját zászlóikat, megírják a saját történelmüket és elkövessék a saját hibáikat – röviden: hagyjanak fel a gyarmatosítással.

A feminizmus egyik felfedezése az, hogy a nő a Másik kvintesszenciája. Bizonyos értelemben még a birodalmi hatalom körülményei között is kívülálló marad. Néhány kivételtől eltekintve a nő meg volt fosztva a birodalmi vállalkozással kapcsolatos jogosultságoktól.[1] A férfiaknak jutott az a feladat, hogy gondoskodjanak a birodalom biztonságáról, tárgyaljanak a képviseletében, ez pedig számos felhatalmazással, előjoggal járt. Míg a férfiak kisajátították maguknak a birodalmi hatalom kóroktanát és előnyeit, addig a nőkre hárultak annak a döntésnek a valós költségei, hogy nem az egyének vagy a családok, hanem az állam javát tartották elsődlegesnek. Oroszországban különösen nagy terheket viseltek a nők, mégis alig szólhattak bele a dolgok folyásába, annak ellenére, hogy a szovjet rendszer deklarálta a nemek állítólagos egyenlőségét, a cári Oroszországban pedig öröklési joguk volt a felső osztályhoz tartozó nőknek. Ezt a számadatok is alátámasztják: a cári és a szovjet korszakban Nyugat-Európához képest igen kevés nő játszott komoly szerepet a politikában vagy a művészetben. Ugyanakkor a birodalomépítés lekötötte azokat a férfienergiákat, amelyeket a családi életre fordíthattak volna, segítve a nőket a gyermeknevelésben és a háztartás vezetésében. Ez a helyzet teremtette meg az elidegenedés feltételeit.

[1] Pat Barr, *The Memsahibs. The Women of Victorian India,* Secker & Warburg, London, 1976.

A birodalomépítő narratívákban, például Puskin vagy Lermontov műveiben a nők a narratív tudat homályos margójára szorulnak mint a tájat tarkító mutatós díszletek vagy a férfiak életét elviselhetőbbé tevő eszközök. Belának szerte kell foszlania, hogy Pecsorin és Makszim Makszimics teljesíthesse a feladatát, folytatva a Kaukázus meghódítását és a helyi „vadak" megfigyelését. Tatyjana egy olyan ezredes trófea-felesége lesz, aki a birodalom agresszív háborúiban tüntette ki magát. Az archetipikus orosz nő, aki Makszim Makszimics álmainak tárgya, nem tart igényt a közéletben való részvételre. Bármily erős, összetett jellemek is a *Háború és béke* nőalakjai, csak némán figyelhetik a napóleoni háborúkat és az állam megreformálásával kísérletező férfiakat. A szemük előtt épül az orosz birodalom, de ők nem vesznek részt a projektben. Bár az orosz irodalomban létezik az erős nő narratívája (általában az úgynevezett fölösleges emberrel szembeállítva), birodalmi ügyekben a nők gyengék, alá vannak rendelve a férfiúi hatalomvágynak.

Valamiképpen persze az orosz nők is profitáltak a birodalmi vállalkozásból. A birodalom határai messze estek az oroszok lakta területektől, így bőven volt biztonságos terük a feleségeknek és az anyáknak, ahol kiélhették a családi tűzhely őrangyalainak ösztöneit.

Az ilyen nyereségek nem lebecsülendők: az otthonok biztonsága könnyen elérhető valóságos érték volt az orosz nők számára, és olyan lehetőségekkel gazdagította az orosz családokat, amilyeneket az angol családok élveztek, míg a csecseneket, az üzbégeket vagy az ukránokat megfosztották ezektől. A birodalom által teremtett „erőtér" sem hagyható figyelmen kívül: minden, ami orosz, előnyhöz jutott az orosz hatalomnak köszönhetően, így a közéletben részt vevő néhány nő is a haszonélvezők közé tartozott. Zinaida Hippiusz külföldi népszerűségét is a birodalom teremtette meg abban az értelemben, hogy európai csodálói és életrajzírói őt is az erejével kérkedő birodalom részének tekintették; ha szerb vagy albán lett volna, a rajongótábora is minimálisra zsugorodott volna. A kis számú orosz írónő a férfiakhoz hasonlóan a birodalmi nagyságból fakadó nagyobb lehetőségek keretei közt tevékenykedett.[2]

De a legtöbb nő nem ilyen keretek között mozgott. Ez még inkább elmondható Szovjet-Oroszországról, ahol a nőknek hamarosan be kellett látniuk, hogy a kinyilvánított szabadságjogokat kettős kötelességre fordították le: otthonira és munkahelyire. Azt, hogy milyen sors várt a szovjet nőkre, jól mutatja a moszkvai utcákon dolgozó nevezetes brigád példája, amelyben néhány nő lapátolta a havat az őket felügyelő férfi figyelmes tekintetétől kísérve. A Szovjetunió törvényhozó testületeiben a nők százalékaránya mindig egy számjegyű volt. Jekatyerina Furceva volt az egyetlen nő, aki valaha is bekerült a tizennégy tagú Politikai Irodába. Sztálin alatt és után a polgárok fejenként hat négyzetméter lakótérre *(zsilaja ploscsagy)* voltak jogosultak, de mint azt Petrusevszkaja *Zeneórák (Уроки музики)* című színdarabja illusztrálja, nem minden nő volt elég szerencsés ahhoz, hogy akár ennyi is jusson neki. Míg sok millió orosz férfi katonai karrierbe kezdett, ami lehetővé tette számukra, hogy a hadseregtől kapott lakásban éljenek, sőt külföldre utazzanak, addig a nők nagyrészt a *zsilploscsagy*

[2] Atriona KELLY, *A History of Russian Women's Writing, 1820–1992*, Clarendon Press, Oxford, 1994.

korlátai közé szorultak a kis- és nagyvárosokban. A női igazgatók, orvosok, diplomaták és pártvezetők számára valóságos és változatlan volt az üvegplafon, ahogy a korabeli statisztikák is tükrözik a szovjet társadalomban folytatott következetes nemi diszkriminációt.

Ljudmila Petrusevszkaja pontosan azt vizsgálja, mitől ilyen döbbenetesen más a nők sorsa ebben szédítően sikeres birodalomban. Elbeszélései és drámái éles ellentétben állnak azzal a képpel, amelyet a férfi írók alakítottak ki az orosz városokról és a vidékről. Az olyan írónőktől is jelentősen különbözik, mint Anna Ahmatova, aki az intim kapcsolatokat ünnepli lírai költeményeiben, politikai versei pedig a társadalmi nem szempontjából gyakorlatilag semlegesek. Petrusevszkaja hősnői mit sem tudnak a birodalom hatalmat adó földrajzi kiterjedéséről vagy az ebből adódó különböző lehetőségekről. A politika kívül áll a látókörükön. Oleg Kosztoglotovval ellentétben ők nem látják azt a „nagy országot", amely oly sok munkát és feladatot kínál minden művelt orosznak. Lehet, hogy a férfiak tere korlátlan, de a nők örökké szűkében vannak a térnek a világ legnagyobb országában. Kosztoglotovhoz hasonlóan Petrusevszkaja női is éles eszűek, de lehúzza őket a rengeteg családi kötelezettség, a pénzhiány és a kudarcok nyomában járó megsemmisítő fáradtság. Teljességgel hiányzik belőlük az a politikai energia, amely áthatja Ribakov és Szolzsenyicin másként gondolkodóit; még annyi kezdeményezőkészség sincs bennük, annyira sem tudják megragadni a lehetőségeiket, mint Valentyin Raszputyin vidéki, tanulatlan férfi hősei.

Petrusevszkaja szövegei mentesek a gyakorlatilag minden orosz férfi író műveire jellemző birodalmi textualitástól. A kritikusok megfigyelték, hogy írásait a katasztrófa érzete nyomasztja.[3] Asszonyai be vannak zárva a szovjet korszakban épült panellakásokba, másokkal közös konyhát, fürdőszobát, folyosót és előszobát használnak. Életük a legkevésbé sem birodalmi: a legnagyobb álmuk egy saját szoba, ez

[3] Helena GOSCILO, *Paradigm Lost? Contemporary Women's Fiction = Women Writers in Russian Literature*, szerk. Toby W. CLYMAN – Diana GREENE, Greenwood Press, Westport (CT) – London, 1994, 220.

pedig kiáltó ellentétben áll azzal, hogy milyen hatalmas területeket hódítottak meg az orosz férfiak. Állandóan kiúttalan helyzetekben találják magukat. Petrusevszkaja gondoskodik arról, hogy az ezekről a nőkről szóló történetei töredékesek legyenek: nincs elejük és végük, olyanok, mint Szasa Pankratov bennszülött szeretőjének, Zidának az élete Anatolij Ribakov *Az Arbat gyermekei* című regényében. Nem történik velük soha semmi rendkívüli: a semmiből bukkannak fel és a semmibe tűnnek el. Kis dolgokon gondolkodnak és kis világban élnek. Életük szétesőben van. Már csak egyetlen küzdelem érdekli őket, a családtagok harca, akik egy kicsivel több fizikai vagy pszichológiai teret akarnak.

Petrusevszkaja hősnői általában húszas és harmincas éveikben járó, férjes vagy egyedülálló, gyermektelen nők, gyakrabban pedig olyan anyák, akik szenvedélyesen szeretik a gyermeküket. Általában csak egy gyerekük van. Időnként túlságosan elkeseredettek és szegények a szüléshez: a *Zeneórák*ban a terhes Nágya próbál öngyilkosságot elkövetni, és sérült („fej nélküli") gyereket szül. Ez persze senkit sem érdekel. A férj vagy a barát távoli figura. Elhagyta a családját, nem kötődik erősen vagy van egy „igazi" családja valahol másutt, mint Nyikolaj Petrovicsnak a *Három lány kékben (Три девушки в голубом)* című drámában. Az asszony akkor is magányos, ha mellette van az anyja vagy az anyósa, ha testvérek vagy barátok veszik körül. A szovjet rendszerben élő nők magánya – ezt a témát dolgozza fel újra meg újra Petrusevszkaja, igen jó érzékkel. Kínzó magányban él Natasa a *Сырая нога, или встреча друзей (Nyers lábszár, avagy barátok találkoznak)* című színműben, akárcsak Ira a *Három lány kékben* című darabban. Petrusevszkaja nőalakjai tűrik a szegénységet, az egyedüllétet, valamint a fizikai tér pusztító hiányát, amely akadályozza a kibontakozást és az éjszakai pihenést, és nem teszi lehetővé, hogy a bajban elrejtőzzenek valahová. Gyakran a szó szoros értelmében annyi helyük sincs, ahol éjszakára meghúzhatnák magukat. Az anyjuk lakása zsúfolt, és a család férfitagjait illeti az elsőbbség: a férjek és a fiúk mindenben előnyt élveznek. A szeretőik nem fogadják be őket, nem maradhatnak

náluk; szexuális téren mohón kihasználják a nőket, de nem szánják rá magukat a közös életre.

Petrusevszkaja műveiben újra meg újra bemutatja, hogy nincs hely, ahol felnőhet és kibontakozhat az ember, itt csak fuldokolni lehet, aláásva ezzel az orosz kultúra imádott mítoszát, a monumentalitást. Az orosz városokban és falvakban emelt háborús hősi emlékműveken általában domború mellkasú, felemelt fejű, életnagyságnál valamivel nagyobb alakok láthatók: ők a közelmúlt *bogatir*jai, az örök győztesek, akiknek utat engednek más nemzetek és államok, mint Gogol *Holt lelkek* című regényében, az első rész gyakran idézett zárlatában. Az orosz és szovjet építészet legfőbb jellemzője a monumentalitás. Nagy Péter arany levelekkel borította Nyári Palotáját, hűen kifejezve ezzel a birodalmi szellemet, Sztálinnak pedig az volt a szenvedélye, hogy olyan épületeket, színházakat vagy akár duzzasztógátakat emeljen, amelyek nemcsak a legnagyobbak, hanem minden másban is utolérhetetlenek.

Kész gyalogtúrára indulhatott az ember, ha a szovjet időkben át akart menni egy moszkvai vagy szentpétervári utcán, téren. Oroszország két fővárosában nem hasonlítanak az utcák az élhető európai városok kényelmes utcáihoz. Bármilyen nagyok is a nyugati városok, kevés olyan hely van bennük, ahol nem csábítják az utcai fények a sétálókat, nem hívogatják őket az utca túloldalára, ahová viszonylag biztonságosan át lehet jutni, és alig van olyan tér, amelyen ne lehetne gyorsan keresztülmenni. Túl drágák a belvárosi területek ahhoz, hogy felvonulási tereket alakítsanak ki a minisztériumok és egyéb középületek előtt. Az európaiak térérzéke őrzi a középkori főtér emlékét, amely könnyen megközelíthető volt mindenfelől. Szentpéterváron vagy Moszkvában sehol sem szunnyadozik ilyen térbeli emlékezet. Szentpétervár akkor épült, amikor már rég feledésbe merült a városépítés középkori gyakorlata, míg az olasz mesterek által emelt erődítmény, a Kreml elsődleges funkciója ma is rányomja a bélyegét Moszkva belvárosára. Szentpéterváron a Téli Palota egyik oldala egy hatalmas térre néz, amely igen alkalmas a katonai parádékra; tartottak is

ott régebben ilyen rendezvényeket. Mit számít, hogy ott van a közelben a Mars-mező, ahol ugyanúgy vonulhat a hadsereg. Ha az ember Szentpéterváron elindul a Téli Palota közeléből a Néva felé a Nyevszkij proszpekten, csak számos veszélyes kereszteződésen át juthat el a hídhoz. Aztán vagy egy mérföldes alattomos gyaloglás után még legalább tizenöt perc kell ahhoz, hogy megérkezzen a Puskinszkij Dom tudományos archívumába, pedig a leírás szerint az csupán „a Néva túlpartján áll". A moszkvai városatyák rengeteg gyalogátkelőt számoltak fel, aluljárókba terelve a járókelőket. A szovjet időkben a moszkvai utcákon több sávban közlekedtek, mint az amerikai autópályákon, ami nem volt kellemes a gyalogosok számára, nem alakította ki a közösség érzetét. Moszkva központja még mindig mega-turistalátványosságokból áll, amelyek nem túl vonzók a gyalogos turisták számára, mert nincs bennük meghittség és polgári szellem. A nagyság kultuszának egyik oka korábbi rendeltetésük: a szovjet korszakban természetesen az volt a cél, hogy imponáljanak, és nemcsak a járókelők, hanem a környéken dolgozó lakosok kényelmét is feláldozták ennek érdekében, akik talán szerettek volna megebédelni egy bisztróban az út túloldalán (nem mintha bárhol elérhetőek lettek volna ilyen helyek). Bár az amerikai városok valahol középtájt helyezkednek el az orosz és az európai városi terek között, már ami a közösségi szellemet és a családi életet illeti, viszonylag barátságtalan belvárosaikért az amerikaiakat kárpótolják a külvárosok, ahol elfeledtetik az emberrel a felhőkarcolókkal túlzsúfolt városközpontot az útmenti fasortól kellő távolságra álló családi házak. Az ilyen külvárosokra adott orosz válasz a hatalmas panelházak soraiból álló lakótelep.

A monumentalitás párhuzama, sőt talán ösztönzője Oroszország roppant földrajzi kiterjedése. Elég csak Szibériát említeni *A Karamazov testvérek*ben, máris korlátlan lehetőségek tárulnak fel. Bár Dmitrij Karamazov nem fogadja meg a tanácsot, és nem utazik a jakut aranymezőkre, már a képzeletbeli paraméterek is a misztikus, még nem hasznosított tér képzetét keltik Dosztojevszkij regényében, ahová visszavonulhatnak azok, akik körül elfogyott a levegő, és új életet

kezdhetnek. Rogyion Raszkolnyikov számára a *Bűn és bűnhődés*ben ez a lehetséges új kezdet Szibériában valósággá válik. Egy szovjet dal, *A drága föld, szülőhazámnak képe (Широка страна моя родная)* szerint „tágas ország a haza". A nagyság olyan érték, amely beépült az orosz lélekbe: ez ingyen elérhető volt, és ma is az, ha az ember orosz. Mint Valerija Novodvorszkaja írja később tárgyalandó esszéjében, az oroszoknak mindig is „tonnaszám jutott a geográfiából".[4] 1998. július 28-án Irina Hakamada, a kis- és középvállalkozások korábbi minisztere azt tanácsolta a sztrájkoló vorkutai bányászok feleségeinek, hogy bogyókkal, gombákkal és a hatalmas északi orosz erdők egyéb ehető javaival egészítsék ki élelmiszerkészleteiket.[5] Bár ez nem valami fényes gazdasági tanács a posztkommunista időkben, olyan értelemben mégiscsak van jelentősége a közleménynek, hogy felhívja a figyelmet arra, milyen előnyökkel jár az, ha egy birodalom a föld csaknem egyhatodát uralja. Bizalmasan arra emlékezteti a nyomorgó munkásokat, hogy ha eljön a legrosszabb, még mindig élhetnek a földből, nemcsak úgy, hogy összegyűjtik mindazt, ami az erdőben terem, hanem kis parcellákat is művelhetnek, melyekhez minden városlakó vagy kolhoztag jóformán ingyen juthat hozzá. Még mindig az Oroszországi Föderációban a legmagasabb a világon az egy főre eső erdőterület nagysága. 1998. július 30-án a Reuters arról számolt be, hogy „Oroszország a dácsákból, vagyis azokból a nyári lakokból élelmezi magát, ahol a hét végét töltik a munkások, akik hónapokig nem kapnak fizetést. Krumplit termesztenek, ebből ki tudják húzni addig, amíg a vállalatok ki nem fizetik a járandóságukat, amíg magához nem tér a gazdaság a fél évtizede tartó válság után." Itt is arról van szó, hogy az efféle válságkezelés ugyan nem indítja be az orosz ipari gépezetet, de megóv az éhínségtől és a társadalom teljes összeomlásától.

[4] Valeriia Novodvorskaia, *Throw Everything Overboard That Smells of Blood*, ford. Steven Clancy, Sarmatian Review 1997. szeptember, 480. A további idézetek is ebből a fordításból valók; az eredeti a Novoje Vremja 1996. szeptemberi számában jelent meg.

[5] Russia Today 1988. július 28.

Népességére nézve számos előnnyel jár az, hogy a ritkán lakott Oroszország ilyen hatalmas földterülettel rendelkezik. Az orosz férfi írók általában ki is használták azokat a művészi lehetőségeket, melyeket az óriási birodalom térségei kínálnak. Az irodalomban is megtaláljuk a monumentális építészet visszhangjait; erről tanúskodnak az olyan romantikus kalandos történetek, szimbolista versek és regények, mint például Puskintól *A kapitány lánya*, Bloktól *A szkíták* vagy Belij *Szentpétervár* című műve. Nagyszabású dolgok történhetnek az említett írók által elénk varázsolt hatalmas térségekben – és meg is történnek.

Éppen ezért olyan figyelemreméltó, hogy milyen gyorsan zsugorodik össze a birodalmi tér Petrusevszkaja szövegeiben. Azok a kis lakások, ahol az egyetemet végzett hősnők élik az életüket, éles ellentétben állnak a régebbi orosz hősök grandiózus kül- és beltéri kalandjaival. Petrusevszkaja elbeszéléseiben és drámáiban nincsenek emlékművek, nincsenek szent területek, ahol az orosz nemzeti identitást szokták ünnepelni az orosz férfi írók; nincs semmi, ami az orosz történelem dicsőségére emlékeztetné az olvasót. Az orosz képzelet hagyományosan örömét lelte a „mérhetetlen Oroszországban" *(nyeobozrimaja Rusz)*, ahogy Gumiljov fogalmaz *Muzsik* című versében. Az oroszok Puskintól Szolzsenyicinig úgy hivalkodnak országuk hatalmas területével, ahogy más nemzetek az általuk előállított termékekkel büszkélkednek. Petrusevszkajánál nyoma sincs ennek a büszkeségnek. Az ő világában sehol sem található a *nyeobozrimaja Rusz*. Hősnői örökre ott ragadtak albérleti szobáik kis kályhái mellett. Már nem úgy működik a képzeletük, hogy hatalmas területeket vegyenek birtokba saját használatukra. A hősnői csapásként élik meg azt, hogy valaki „ott messze", vagyis a Távol-Keleten, Szibériában vagy Kamcsatkán van, mint a *Сети и ловушки (Hálók és csapdák)* című elbeszélésben, de a Balti-tenger melléki kívánatosabb idegen tér sem igazán váltja valóra ígéreteit. Petrusevszkaja azt az üzenetet fogalmazza meg, hogy az orosz nők alig húztak hasznot az orosz férfiak birodalmi sikereiből.

Oroszország birodalmi hagyományaihoz hozzátartoznak a parádék, a zászlók és az oroszokba sulykolt heves honszeretet, ahogy a *rogyina/otyecsesztvo* iránt rajongás központi tárgya, Moszkva mitológiája is. Petrusevszkaja műveiben ezt a szimbolikát lerombolja a bagatellizálás és a gúny, új értelmet adva a legfőbb jelentéseknek. A nők nem vágynak Moszkvába, mint Csehov szereplői; sokan eleve ott élnek, s bár olyan képzettséget és állásokat szereztek, amilyenekről Csehov nőalakjai csak álmodozhattak, mégis nyomorúságosabban élnek még a három nővérnél is. Már rég feladták szép reményeiket. Soha nem vesznek részt nyilvános eseményeken. Senki sem tanúskodik ékesszólóbban a minden egyént politikai lénnyé átformálni akaró kommunista propaganda csúfos kudarcáról, mint Petrusevszkaja hősnői. A birodalmi főváros mitológiája is hidegen hagyja őket; a szövegekben nyoma sincs a moszkvai élet varázsának. A főváros egyszerűen lakóhely, városközpont, ahol az emberek élelemre vadásznak, és ahol ismerőseik is hasonló körülmények között élnek. Nem álmodnak idegen geográfiát a moszkvai álom helyébe: Petrusevszkaja nőalakjai nem akarnak külföldre utazni, arról sem fantáziálnak, hogy másik városba költözzenek, ahol az élet esetleg barátságosabb vagy könnyebb. Ilyen álmok egyszerűen nem férnek bele az „álomtartományukba". Ha távoli helyek kerülnek szóba, nincsenek jellegzetességeik; arctalanok, mint a holdbéli táj, amely taszítja a normális életet. Vagy csak pontok a térképen, ahonnan érkezett vagy ahová értelmetlenül utazik valaki, mint Olga a *Nyers lábszár* című drámában, aki a sarkkörön túli Vorkutába viszi a kislányát, Verunyát. Teljesen megszűnik a képzelet ellenőrzése, a korábbi orosz írók gyakorlata, melyet a birodalom térképén található távoli pontokra terjesztettek ki. E helyek emlékét a remény hirtelen újjáéledése sem kíséri. A hozzájuk fűződő emlékek újra meg újra visszatérő komor témákként vetítik előre a sok szenvedés és sorscsapás árnyékát. A távoli helyek nem váltják valóra ígéreteiket, az emberek Olgához hasonlóan üres kézzel térnek vissza onnan. A *Zeneórák* Ivanovja lerészegedik, majd elkeseredetten bejelenti, hogy „jelentkezett északra". A *Hálók és csap-*

dákban a hősnő szülei nem segíthetnek, mert „a Távol-Keleten" élnek. A *Бедное сердце Пани (Panya szegény szíve)* című elbeszélésben a hősnő északra megy az abortuszát követően, ez pedig a munkás Panya reménytelen sorsát jelképezi. Ezekben a történetekben újra meg újra visszatér az a téma, hogyan esnek szét a családok, hogyan szakadnak meg a segítségnyújtás szálai, mert a cári és a szovjet korszakban egyaránt tömegestül telepítették Ázsiába az orosz lakosságot a színorosz területekről.

A birodalmi vízió egyik előnye az, hogy nagy léptékben lehet gondolkodni. A birodalmi szem messzebb lát, mint egy kis fejedelemség lakosáé a Kaukázusban, Közép-Ázsiában vagy éppenséggel a Balti-tenger partján. Nem véletlen, hogy általában azok írtak világtörténelmet, akiknek valamelyik birodalom volt az otthonuk. Bár az orosz birodalom nem termelt ki olyan mindent felölelő látomásokat, mint a francia, a brit, a spanyol vagy a német *impériumok*, írástudói azért megtalálták a módját annak, hogy rajta tarthassák az ujjukat a világ politikai és gazdasági ütőerén. Az oroszok a *Háború és békében*, sőt a *Rákosztályban* is részt vesznek a világtörténelemben. Ezért még döbbenetesebb, hogy mennyire beszűkül a horizont Petrusevszkaja világában, ahol mit sem tudnak ezekről a birodalmi előnyökről. Az ő Oroszországa annyira nem birodalmi, amennyire csak lehet, pedig amikor ezek a művek születtek, még nem lépett a kétségtelen hanyatlás stádiumába. Nem csak a horizont szűkös, a kiváltságok és távlatok tudata is eltűnt.

A *Háború és béke* egyik jelenetében nevetve és kiabálva rohannak be a társalgóba a Rosztov gyerekek és játszótársaik. Petrusevszkaja novelláiban és színműveiben a gyerekek sosem futnak, és még kevésbé nevetnek, már csak azért sem, mert ehhez nincs elég tér a lakótelepi lakásokban. A *Время: ночь (Idő: éjszaka)* című elbeszélésben a kisfiú, Tyima mászkálni próbál egy másik család lakásában, miközben megtapogatja az őt érdeklő tárgyakat. Az saját lakásukat már unalomig ismeri. Vállalkozó szelleméért szidás a jutalma, és ráparancsolnak, hogy üljön csendben. A *Három lány kékben* című darabban a dácsa

viszonylagos tágassága inkább verekedésre ösztönzi a gyerekeket, nem pedig arra, hogy együtt fedezzék fel a környezetet.

Láthatjuk, hogy Petrusevszkaja geográfiája teljesen más, mint az orosz férfi írók földrajza. Az etnikai Oroszország apró részei férnek meg benne: nagyváros, kisváros, benne néhány utca, esetleg egy élelmiszerbolt, ahol mindig sorba kell állni, szinte mindennap órákat kell ott tölteni. Aztán mehet vissza az illető a vackára, amely túl közel van mások fekhelyéhez. Kevés luxustárgy található ebben a világban: az autók, a szőrmebundák, az éttermek és a színházak kívül esnek a hősnők élményvilágán, akik más tekintetben a középosztályhoz tartoznak (mindez egyúttal azt a fikciót is lerombolja, amely szerint a szovjet emberek önként járnak színházba és a klasszikus irodalom lelkes olvasói). A taxizás emlékezetes és ünnepi esemény, mint a *Nyers lábszár* című elbeszélésben. Az egész életet megváltoztató kaland szórakozni menni egy férfival, akinek kocsija van, mint a *Három lány kékben* című színműben. Még a metró, a minden moszkvai számára elérhető luxus is elhanyagolható szerepet játszik; a turisták által anynyira kedvelt metrózgatás élménye is hidegen hagyja Petrusevszkaja nőalakjait.

Az sem felel meg az orosz irodalom szokásainak és elvárásainak, ahogy a szerző a regények helyszíneit kiválasztja. Bár néhány hősnőjének van lakható dácsája, a legtöbbnek nincs, vagy legalábbis nem hallunk ezekről. Nyomorúságos menedékhelyekről hallunk, amelyek csak az eső és a hideg ellen védenek, de szó sem lehet második hálószobáról, még kevésbé második fürdőszobáról, ugyanakkor szembesülünk olyan szobákkal, ahol a lakók a kanapékon, kanapéágyakon, a földön vagy a konyhában összecsukható ágyakon *(raszkladuska)* alszanak, mint a terhes Milocska a *Поэзия в жизни (A költészet az életben)* című elbeszélésben. Ez a zsúfoltság nem zárja ki egy vagy két újabb személy befogadását: a *Zeneórákban* a fiú barátnője irigykedve néz a kétszobás lakásra, ahol egy házaspár, a fiuk és az anyós lakik; a lányt kizárólag ez a luxuslakás csábítja arra, hogy házasságot kössön. A tulajdon, például egy vitrin birtoklása tiltott élvezet; az ilyen luxus-

cikkeknek nincs helyük, az *Egy ilyen lány, a világ lelkiismerete* című elbeszélésben például az elbeszélő a konyhában tartja a cseh kristályát. A hétköznapi oroszok *zsilaja ploscsagy*ában nincs hely két étkészletnek, még akkor sem, ha az anyagi helyzetük lehetővé tenné, hogy vegyenek még egyet. Az ilyen képek halmozása feledteti a szovjet emlékművek, a cári paloták, a Vörös tér és a Sándor tér, a végtelen mezők és erdők emlékét; ha az orosz nők szemével nézzük mindezt, Patyomkin-falunak látjuk, és ráébredünk irrealitására.

Petrusevszkaja világa olyan szűkös, hogy történeteiben gyakorlatilag nincsenek tömegjelenetek. Csak személyek közti kapcsolatok, méghozzá sikertelen kapcsolatok vannak. Ez éles ellentétben áll a szovjet férfi írók bizonyos hajlamaival, akik nagy előszeretettel ábrázolják a politikai eseményeket, „a nép vívmányait" és hasonlókat. Petrusevszkaja műveiben nem jelennek meg sem háborús hősök, sem a szocialista munka hősei. Mintha tudatosan törekedne arra, dacolva a mintákkal, a normákkal és az elvárásokkal, hogy a szocialista realista írók műveit éppúgy felülírja, mint a másként gondolkodókét. Érződik a szövegein, hogy semmibe veszi az orosz politikai osztály nagy terveit. Mindegyik elbeszélése felér a birodalmi kudarc beismerésével. Bemutatja, hogy az orosz nők úgy élnek, mintha valami obskúrus fejedelemség polgárai volnának, melyet egy szívtelen zsarnok ural, akinek veszélyes kiejteni a nevét, sőt gondolni sem ajánlatos rá. Már beletörődtek abba, hogy nem szabadulhatnak az ördögi körből: felnőnek, férjet találnak (vagy nem), gyereket szülnek, küszködnek azért, hogy egyensúlyba tudják hozni a munkát és a háztartást, bölcsődébe viszik a gyereket, kirúgják vagy elviselik a durva vagy semmirekellő férjet, élettársat vagy rokont, végül örök kényelmetlenségben és megalázottságban halnak meg, mint Anna Andrijanovna anyja az *Idő: éjszaka* című elbeszélésben.

Az *Изолированный бокс (Külön sarok)* című színműben két nő beszélget egy kórház elfekvőjében. Mindketten rákban haldokolnak. Nem ismerik egymást, de magányuk arra készteti őket, hogy elmeséljék egymásnak az életüket. Egyikük megvallja, hogy egyedül élő lánya

nemrég temette el házasságon kívül született kislányát, most pedig a balti köztársaságokba utazgat férjet fogni. De hiába jár oda, mert vele tart a szerencsétlensége, és megakadályozza abban, hogy behálózzon valakit. Beszerez viszont Moszkvában nem kapható árucikkeket. Az olvasó felfigyel arra, hogy lehet ugyan a Baltikumban orosz uralom, de az egyszerű orosz nők ettől még nem jutnak komoly előnyökhöz. A másik nőnek van egy tizennégy éves fia, Ványa, de rajta kívül nincs más közeli rokona. Az idősebb asszony azt tanácsolja neki, hogy írjon a munkaadóinak, és kérje meg őket, vegyék fel Ványát tanoncnak. Kiderül, hogy Ványa anyját is elhagyták a szülei. Aztán az utóbbi említ egy családot, amely egy szobában élt, és a tagjai két halálnak is szemtanúi voltak: ott halt meg az ötvenéves anya és a huszonhét éves fia is. Amikor Ványa anyja amiatt aggodalmaskodik, hogy kiskorú fia hamarosan árva lesz, az idősebb nő emlékezteti: „És mi hogyan nőttünk fel?" Ez a felkiáltás jelzi a nyomorúság folytonosságát: a gyerekek élete sem lesz jobb, mint a szüleié volt. Míg a politikai elit megpróbálta eléjük varázsolni a feltört szűzföldek távlatait, a szovjet nők valójában feldúlt otthonokban nőttek fel, ahol a családtagok az állami juttatásként kapott minimális *zsilploscsagy*on nézték végig egymás szenvedését és halálát.

Petrusevszkaja sosem hagy kétséget afelől, hogy milyen identitása van a térnek műveiben. Itt nem gyarmati térről van szó, mint a kortársak, Ribakov, Raszputyin vagy Szolzsenyicin narratíváiban, és ez nem is a cári birodalom nosztalgikus tere, mint a Valentyin Pikul *Нечистая сила* (*A gonosz erő*, 1989) című történelmi regényéhez hasonló művekben. Ez a tér Samuel Beckett drámáinak szűk színterére emlékeztet, ahonnan nincs kiút. Hősnői szomorúságban és magányban élnek, nekik nem kínál semmiféle előnyt Oroszország nagysága. A fejlett világ túlzsúfolt nagyvárosaiban senki sincs ilyen szűk térbe kényszerítve; ők viszont nem tudnak hol aludni, szeretkezni vagy bizalmas beszélgetést folytatni. *A költészet az életben* című elbeszélésben a hősnő éjszakánként elutasítja újdonsült férje közeledését, hiszen az anyósa néhány centire alszik tőlük ugyanabban a kis szobában, így

csak pár nappal később veszíti el a szüzességét. Mivel az anyós minden éjjel hallja a civódást, de reggel nem talál vérnyomokat, arra a következtetésre jut, hogy az új asszony nem szűz; amikor pedig a lány végül enged, az anyós másnap azt mondja, hogy a havi vérzése hagyott nyomot. A történet a csehovi hagyományokat követi abban, hogy bemutatja a fiatalasszony szűzies szerénységét (milyen közel áll Csehov és Turgenyev vidéki hősnőihez!), majd azt az ordenáré durvaságot is, amely csírájában fojtja el az ilyen érzelmeket. Egyúttal azt is sugallja, hogy a birodalmi nagyság nem óvta meg az orosz nőket azoktól a megaláztatásoktól, amelyektől rendszerint még az alárendelt népek is megmenekültek. A *Тёмная судьба (Rémes sors)* című elbeszélés harmincas hősnője egy garzonlakásban él az anyjával. A nőnek sosem volt barátja, mert nem volt saját tere, ahol akár csak rövid időre kettesben maradhatott volna egy férfival. Irigyli a férjes asszonyokat és azokat is, akiknek van szeretőjük, bármilyen visszataszító vagy önző is az illető. Mivel igen erős benne az a vágy, hogy eltöltsön egy kis időt kettesben egy férfival, beteljesítve rendeltetését egy napon megszervezi, hogy az anyja házon kívül töltse az éjszakát, ő pedig meghívja az egyik korosodó, nős munkatársát. A férfi tényleg nem túl vonzó, de kész teljesíteni a kimondatlan kívánságot. A nő még tortát és bort is vesz az ünnep alkalmából. A férfi mohón eszik, levetkőzik, és megteszi, amiért meghívták, majd hamarosan távozik, útközben még felkapva egy szelet tortát.

Ilyen körülmények között az orosz nők komoly pszichés rendellenességekkel érik el a felnőtt-, illetve az öregkort. A *Пропуск (Belépő)* című elbeszélés Rimma nevű hősnője egy bizonyos Taraszovhoz megy állásinterjúra. Nem kapja meg az állást, de belehabarodik a férfiba, és zaklatni kezdi. Csak különleges belépővel juthat be a kormányépületbe, Taraszov környezete azonban ezt megtagadja tőle, amikor kiderül, hogy mik a szándékai. Ekkor telefonon kezdi molesztálni a férfit. Belépőt követel, és arra panaszkodik, hogy Taraszov zaklatja. Ez a mánia a viszonzatlan szerelem egyik formája; ez fejezi ki azt, hogy milyen kétségbeesetten vágyik valamilyen emberi kapcsolatra. A nő feladja

az állását, hogy több ideje maradjon a férfi üldözésére, míg végül teljesen elszegényedik. Ekkor már annyira elhatalmasodik rajta a téboly, hogy észre sem veszi a valóságos Taraszovot, amikor az mellette utazik a metrón.

Tatyjana Tolsztaja ironikus, humoros prózájában is megtaláljuk annak a megszállottságnak a visszhangjait, amelyek Petrusevszkaja bizonyos nőalakjait a férfiakhoz fűzik. Ez a rajongás részben azzal magyarázható, hogy Szovjet-Oroszországban a nők ritkán kerülhettek intim helyzetekbe. Előfordult, hogy megerőszakolták őket, de udvarláshoz nemigen volt szerencséjük. *A költő és a múzsa* című történetben egy józan gondolkodású doktornő belebolondul egy zaklatott költőbe, aki házmesterként keresi a kenyerét. A férfi reménytelenül szegény, és egy viskóban lakik. A doktornő a szárnyai alá veszi, feleségül megy hozzá, kényelmes lakásába viszi, és megpróbálja rávenni arra, hogy írjon politikailag korrekt verseket. De a költő nem hajlandó átalakulni szovjet íróvá. Otthagyja jó szándékú feleségét, összeáll egy magához hasonló „söpredékkel", végül meghal, a csontvázát pedig arra az oktatókórházra hagyja, ahol a felesége dolgozik. A csontvázat kiállítják, így az özvegy mindennap elmehet elhunyt férje maradványai mellett.

A kommentárok méltatták a történet humorát, szovjetellenes hangvételét, felhívták a figyelmet a nők birtoklási vágyára,[6] de Tolsztaja emellett Petrusevszkaja legfőbb témáját is érinti: a szovjet-orosz rezsimben a nők képtelenek mindkét fél számára kielégítő kapcsolatot kialakítani a férfiakkal. Míg Tolsztaja életművében marginális elemnek látszik a birodalom romboló jellege, a frusztrált nők sorsáról szóló, újra meg újra visszatérő elmélkedéseiben közel kerül Petrusevszkaja felfedezéséhez, amely szerint az orosz nők Mássága nem csupán a szovjet típusú szegénység, hanem egyúttal a birodalmi egyensúlyvesztés következménye. Mindkét írónő felismeri, hogy a birodalom ellehetetleníti a nőket. Akár az az oka, hogy az egyik család-

[6] Helena Goscilo, *Explosive World of Tatyana N. Tolstaya's Fiction*, M. E. Sharpe, Armonk (NY), 1996.

tagnak el kell mennie „feltörni a szűzföldeket", akár az, hogy Moszkvában kell megfelelő ruhát és élelmet találni, miközben a férfiak azzal vannak elfoglalva, hogy őrizzék vagy még messzebbre tolják ki a *rogyina* határait, a nőket teljesíthetetlen kötelességek terhelik, amelyekért ritkán jár némi elismerés. Ezért idegenednek el a birodalomtól, ezért alakulnak ki a viselkedésükben mindenféle patológiák, és ezért olyan nyomasztóan reménytelen Petrusevszkaja fiktív világa.

A birodalmi létbe belerokkant nők gyermekei is áldozatok. A *Я болею за Швецию (Sajnálom Svédországot)* című darabban Kalja, Gyima mostohaanyja nemrég temette el a férjét, aki váratlanul halt meg szívrohamban. Az özvegy és mostohafia is bűntudatot érez, mert amikor a férfi a végzetes napon hazatért, közölték vele, hogy Gyimát kirúgták az iskolából, Kalja pedig mérgelődött, veszekedett is vele. Közben állandóan csörög a telefon. Eleinte senki sem szól bele, amikor Kalja vagy Gyima felveszi a kagylót, ezért azt hiszik, Gyima iskolatársai szórakoznak kirúgott társukkal. Végül kiderül, hogy Gyima nagyanyja telefonál, aki most érkezett Kemerovóból, és egy bizonyos Ányát keres. Kiderül, hogy az apa szívrohama előtt Gyima nagyanyja (az elhunyt anyósa) többször is hívta a férfit, és arról faggatta, hogyan halt meg a lánya, mert a boldogtalan házasságával magyarázta a halálát. A lánya, Ánya Voroncova azért lett öngyilkos, mert a férjének viszonya volt Kaljával. A nagyanya vallomásától Kalja és Gyima bűntudata is enyhül, de Kalja elhatározza, hogy öngyilkos lesz, amikor a gyerekeknek (Gyimának, valamint a saját fiának, Szasának) már nem lesz szükségük rá.

Mintha ennyi tragédia nem lenne elég egy családnak, kiderül, hogy a nagyanya az előző héten a pályaudvaron aludt, mert annyira terhére volt a fiának Kemerovóban, hogy az elzavarta a házából. Azt is megtudjuk, hogy Szasa nevelőintézetben lakik, ahonnan hetente egyszer viszik haza. Gyima szerint a szülei „úgy haltak meg, mint a kutyák", és ez épp olyan ijesztően hangzik, mint az a jóslata, hogy a nagyanyja meg az egész család is „kutyaként végzi". Ez még Petrusevszkaja mércéjével mérve is kirívóan borzalmas történet. Be-

mutatja, hogy hiába költöznek távoli, félgyarmati területekre a szegénységben élő oroszok (Kemerevo szibériai szénbányászváros), ettől még nem oldódnak meg a *zsilaja ploscsagy* problémái; valójában az lenne jó ezeknek a családoknak, ha együtt élhetnének Oroszország központi részén. Az orosz kormány is olcsóbban tudná élelmezni és lakáshoz juttatni a polgárait a Moszkva és Vologda környéki sűrűbben lakott területeken, mint Kemerevóban. De az orosz elitek másként határoztak, ennek pedig a családok fizetik meg az árát: Kalja, Gyima és Voroncova nagymama.

Sehol sem olyan szembetűnő Petrusevszkaja meghökkentő eredetisége, mint ebben a darabban. Azt az üzenetet vési a fejünkbe, hogy Oroszország politikai hatalma, szibériai javai, fővárosi művészeti központjai, palotái, terei, tánccsoportjai és emlékművei semmit sem jelentenek az embereknek, noha számos tekintetben ők az egyedüliek, akik számítanak a társadalomban. Az államigazgatás beteg, annak az árát pedig az emberek fizetik meg, hogy fenn tudják tartani a katonai erőt, és ne veszítsék el a kulturális vezető szerepet. Petrusevszkaja nem úgy tünteti el a birodalmi teret, hogy kijelenti: Moszkva abszurd módon tart igényt Azerbajdzsánra vagy Kazahsztánra, a Távol-Keletre vagy Lettországra. Azt sem javasolja, hogy adják el az Ermitázs kincseit annak, aki a legtöbbet ígéri értük. Csak megmutatja, milyen hatással van a társadalmi struktúrákra a túlméretezett birodalmi erőfeszítés. Ő a *par excellence* családi író, aki egy szál magában mond szigorú ítéletet Oroszország prioritásairól; még Szolzsenyicin sem fogható hozzá, aki a hatalmon lévő csoportokat vádolta Oroszország nyomorúságáért. Neki semmit sem jelentenek Oroszország határai vagy az ország nemzetközi presztízse, nem úgy, mint Szolzsenyicinnek. Petrusevszkaja amellett áll ki, hogy az egyénnek joga van a privát szférára, és nem csak arra, hogy föláldozza magát a *rogyiná*ért – ez pedig aligha egyeztethető össze az orosz próza hagyományaival.

Petrusevszkaja azzal is tisztában van, milyen viszonyban áll Oroszország a nem orosz alattvalóival. A *Такая девочка, совесть мира* (*Egy ilyen lány, a világ lelkiismerete*, 1968) című elbeszélésének hős-

nője, Raisza Ravilia tatár származású; a jelene éppoly reménytelen és szörnyű, mint a múltja. Raisza ötéves kora óta dolgozik, gyógyszeres dobozokat hajtogat. Ebből az otthoni munkából élnek az anyjával, mivel részeges apja nem támogatja őket (Petrusevszkaja segít lerombolni azt a mítoszt is, amely szerint a szovjet nők számos, igényeiknek megfelelő munkahely közül választhatnak). Anyja halála után az apja különféle nőkkel éli világát a szobában, melyet meg kell osztania a lányával, így Raisza gyakran lesz szexuális orgiák viszolygó tanúja, ami nemcsak a szép gyerekkori emlékektől, hanem az akaratától is megfosztja. Így lesz a szexuális patológia áldozata, mint Petrusevszkaja oly sok nőalakja. Fiatal nő létére nem képes főzni, enni, nem tudja rendben tartani a szobáját és ellátni magát. Le-föl járkál a szobájában, mintha börtön lenne, nem tudja rászánni magát arra, hogy kimenjen sétálni vagy munkát keresni. A sors perverz fintora következtében pont ez a túlzott passzivitás vonzza a férfiakat. Az egyik feleségül veszi ugyan, de a többiek továbbra is kihasználják, mihelyt kettesben találják magukat vele. Nemcsak barátok és ismerősök, hanem idegenek is: postások, szerelők vagy a társbérletbe véletlenül betoppanó látogatók. Nem mintha Raisza prostituált lenne, csak néz a támadóira, mintha könyörögne nekik, hogy hagyják békén, de ezzel pont az ellenkező hatást éri el. Ezek az ismétlődő nemi erőszakok végül elidegenítik Raiszát az egyik erőszaktevő feleségétől, aki a történet mesélője is egyben. Ahogy az gyakran megesik Petrusevszkajánál, a *szkáz* mesélője sokkal kevesebbet tud az olvasónál, nincs rálátása a történet minden vonatkozására. Azt mondja, teljesen megfeledkezett Raiszáról, miután rájött, hogy a férjének viszonya volt vele, még ha Raisza egyszer meg is mentette, amikor öngyilkosságot kísérelt meg, és megértően végighallgatta a vallomásait. Amikor Petrova asszony (a mesélő) megtudja, hogy a férje megerőszakolta Raiszát, megvetéssel fordul el a nőtől, és többé nem áll szóba vele.

Ebből a hátborzongató metaforából megtudhatjuk, milyen az orosz átlagember tudata, amelyben nincs helyük a birodalom megerő-

szakolt nem oroszainak. Az az öntudatlan egyszerűség, amellyel a narrátor kiveti Raiszát a gondolatvilágából – „Olyan, mintha meghalt volna, nekem már nem jelentett semmit, talán tényleg meg is halt" –, megfelel annak a tiszta lelkiismeretnek, amellyel az orosz kultúra elutasítja a gyarmatosítás problémáját. Nem aggasztja az, hogy a cárok és a komisszárok az elnyomó ideológia kényszerzubbonyát húzták az idegen nemzetiségekre.[7] Az elbeszélés az orosz uralom alatt élő őslakosok elpusztítását jelképezi. Ebben a történetben a birodalom perifériái nem felelnek írásaikkal a központ írására, ahogy azt oly sok más, Ázsiában vagy Afrikában született, majd a Nyugaton kiadott posztkolonialista szöveg esetében láthatjuk. Még csak vissza sem beszélnek. Raisza Ravilia az egész történet folyamán csendben marad. Egyetlen kijelentése akkor hangzik el – „Csináljuk együtt, várj meg!" –, amikor a narrátor megpróbálja felakasztani magát.

Petrusevszkaja maga határozta meg, milyen sorrendben szerepeljenek az írásai az 1996-ban megjelent *Összegyűjtött művek* öt kötetében. Az *Egy ilyen lány* került az első helyre. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy Raisza Ravilia tatár származása nem véletlenszerű részlet. Gyakorlatilag az összes többi történet orosz származású hősnőkről szól. Raisza társadalmi háttere az elviselhetetlen szegénység és a szétesett család; ez a motívum gyakran tér vissza Petrusevszkaja műveiben, de az ő sorsa egy fokkal tragikusabb, mint az orosz nemzetiségű nőalakoké. Oly mértékben veszítette el az önfenntartási ösztönét, hogy bárki bánthatja anélkül, hogy tartania kellene a következményektől. Raisza sokkal „elveszettebb", mint bármelyik másik szereplő Petrusevszkaja szövegeiben. A narrátor rámutat arra, hogy Raisza teljes tehetetlensége ébreszti fel az orosz férfiak vadászösztöneit. Itt nehéz lenne nem észrevenni azt a sugallatot, hogy ő az Oroszország által megerőszakolt földeket képviseli, míg az, hogy Szevka feleségül

[7] „Теперь она как бы для меня умерла, а может быть, она и на самом деле умерла, хотя за этот месяц никого в нашем доме не хоронили." Людмила Петрушевская, *Собрание сочинений*, I.,. Фолио – ТКО АСТ, Харьков–Москва, 1996, 7. A többi idézet is ebből a kiadásból való.

veszi, Tatárföld és Oroszország „házasságát" szimbolizálja, amely kívánatos volt az oroszok szempontjából, Tatárföld viszont rosszul járt vele.

Petrusevszkaja történeteinek másik visszatérő témája az abortusz problémája, és a szerző azt is megmutatja, hogyan függ össze mindez a Birodalom problémáival. A szovjet államban figyelemreméltóan magas volt az abortuszok száma, mivel a fogamzásgátlás pszichológiai és anyagi szempontból is luxusnak számított. Ugyanakkor az abortusz gyakorisága nem volt egyforma a Szovjetunió valamennyi köztársaságában. A muszlim köztársaságokban viszonylag alacsony volt ez a szám, miközben a listavezető Oroszország belterülete volt az egy nőre jutó nem kevesebb, mint nyolc abortusszal. Még 1997-ben is 2,5 millió abortuszt hajtottak végre az Oroszországi Föderációban.[8] A demográfiai adatok szerint az orosz népesség az 1990-es évek közepén kezdett fogyni, annak ellenére, hogy sok orosz nemzetiségű vándorolt be a korábbi szovjet köztársaságokból. 1991-ben 148 689 000 volt a lélekszám, ez 1999-re 145,9 millióra csökkent.[9] Ráadásul háromból két nő szenved a terhességmegszakítás miatt kialakult egészségügyi komplikációktól.[10] A demográfiai és egészségügyi mutatók romlása egyéb tényezők mellett arról árulkodik, hogy gyengül Oroszország kolonialista hatalma: az ilyen hanyatló államnak hamarosan munkaerőhiánnyal kell szembenéznie, arról nem is beszélve, hogy nem tudnak elég újoncot besorozni a hadseregbe.

Petrusevszkaja szerint az abortuszok ilyen magas száma egyértelműen káros az érintett nőkre nézve. Szinte megszállottan helyez el egy-egy újszülöttet valahol nőalakjai életpályáján, mintha így akarná emlékeztetni az olvasót arra, hogy túl kevés a gyerek a mai Oroszországban. Ezeket a gyerekeket gyakran elvetetik vagy elhagyják, eset-

[8] Agence France-Presse, 1998. november 29.

[9] *Russia. A Country Stud*, Library of Congress, http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/rutoc.html#ru0064; Статистическое Обозрение, Ежеквартальный Журнал 1/28. (1999); Paul Goble, *Democracy and Development*, Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió, 1999. augusztus 2.

10 Agence France-Presse, 1998. november 29.

leg a nagymama neveli őket, így a történetekben sohasem élvezhetik a normális családi életet. Jelenlétük mégis arra hívja fel az olvasók figyelmét, hogy a hősnők által belakott privát világban normális és gyakori a gyermek utáni vágy, a kevés születés pedig a távol lévő férfiak és a szűkös *zsilploscsagy* problémájával függ össze.

Petrusevszkaja egyik legerőteljesebb darabja, a *Свидание (Találkozó)* suttogással kezdődik, de pszichológiai crescendóvá erősödik, míg végül kiderül az igazság. A darabnak mindössze három szereplője van: az anya, a fia és a börtönőr, aki meg sem szólal. Az anya meglátogatja bebörtönzött fiát, és eleinte az otthonról hozott finomságokkal traktálja. Különösen a kompótot kínálgatja, mert nagyon büszke rá. Mivel „ezek" megengedték neki, hogy meglátogassa, mondja az anya, nyilván előbb-utóbb szabadon is engedik. Aggodalomra semmi ok. A fiú nemmel és káromkodással felel. Petrusevszkaja negatív képet fest a bűnözőről, hogy jobban felkészítse a hallgatót a sokkhatásra, amely a végkifejletben vár rá.

A fiú a barátnőjéről kérdezősködik. Most az anyán a sor, ő káromkodik. Elpanaszolja, hogy pont a barátnője, Lerka hozta ilyen helyzetbe a férfit. Aztán lassan kiderül, hogy Lerka gyereket szült, bár ő azt javasolta, hogy vetesse el. A rab feldühödik: hol van most Lerka? Segítségre szorul? Mi van a gyerekkel? Az anya habozva válaszol. A fiú felidézi, hogy Lerkát a szülei, a két nővére és két barátnője mind rá akarták venni az abortuszra. A két barátnő ápolónő volt, mondja a fiú, naponta harminc abortusznál segédkeztek rutinszerűen. Aztán a kései abortusz szemléletes leírása következik. „Gyilkosok mind, gyilkosok! – kiabálja a férfi. – Ezért öltem meg őket!" Kiderül, hogy az őrjöngő fiú végzett az abortuszt szorgalmazó öt emberrel, ezért halálra ítélték. Az anya még mindig reménykedik abban, hogy „lehet valamit csinálni", pedig, mint Paszternak írja a *Hamlet* című versben, már „nem változhat a végkifejlet, / a cselekmény rendje megszabott".[11] A darab végén sincs semmi remény a láthatáron.

[11] Borisz Paszternak, *Zsivago doktor. Regény*, ford. Pór Judit, Árkádia, Budapest, 1988, 581.

Pontosan az ilyen szövegekben éri el tetőpontját a birodalmi nemzet asszonyainak megalázása; ezek a művek bővelkednek a feministák dühét tápláló anyagban. A *Panya szegény szíve* című elbeszélésben egy negyvenhét éves, betegeskedő nőnek, akinek ács volt a férje, de már rokkant, nem kívánt terhességgel kell szembenéznie. Ragaszkodik az abortuszhoz, pedig már a hetedik hónapban van; zászlóként lobogtatja a szükséges engedélyeket és papírokat, abban a rendíthetetlen meggyőződésben, hogy „az anya egészségére veszélyes" igazolás elegendő indok arra, hogy az orvos véget vessen a terhességnek. Az orvos abortuszt színlel, és világra segíti a gyereket. A kislányt eltüntetik, Panya pedig diadalmasan távozik valahová a messzi északra. Soha nem kérdezi meg, mi történt. Csak amiatt aggódik, hogy rendbe jön-e, mert hosszú az út hazáig, vonatra kell szállnia, majd tizenkét kilométert kell gyalogolnia a településre, ahol őrként dolgozik egy villamos erőműben, melyet szovjet tervezők agyaltak ki a birodalmi monumentalitás késztetésének megfelelően. Az erőmű vezetésének nincs annyi pénze, hogy tisztességes életszínvonalat biztosítson az ott dolgozó oroszoknak. Csak arra futja, hogy Oroszországnak mint birodalomnak hasznot hajtson az erőmű. Ellentétben a nyugat-európaiakkal, akiknek a nemzetközi presztízs mellett kiváltságos életszínvonalat is biztosítottak a gyarmatok, Petrusevszkaja hősnői ugyanolyan nyomorúságosan élnek a meghódított területeken, mint Moszkvában. Panyának semmilyen előnye nem származik abból, hogy a távoli *sztrojká*ra (építkezésre), az oroszok lakta terület határvidékére költözik. A birodalom más dolgozókkal együtt jó messzire kitelepítette őt „az ügy érdekében", de ez az ügy nem az övé volt. A birodalmi projekt önálló életet kezd élni, ez pedig független az orosz nők életétől.

Amíg Petrusevszkaja színre nem lépett a maga konok iróniájával, az orosz írók rutinszerűen elválasztották a birodalom nagyságát az egyéni nyomorúságtól. Az utóbbiért a rendszert kárhoztatták, legyen az a kommunizmus vagy a cári önkényuralom, nem pedig a birodalom fenntartásából fakadó gazdasági prioritásokat. Petrusevszkaja

hideg fejjel letesz arról, hogy mindezért a rendszert vádolja (ellentétben azokkal, akik kizárólag a kommunista zsarnokságot és a posztkommunista korrupciót teszik felelőssé Oroszország bajaiért), mert olyan felfedezésre jutott, amely minden más író előtt rejtve maradt. A baj okai sokkal mélyebben keresendők, nem pusztán Oroszország politikai rendszerében: maga a birodalom a probléma. Amikor nagy ritkán politikai metaforákkal találkozunk Petrusevszkaja szövegeiben, azokkal is csak azt a tényt hangsúlyozza, hogy a politikai élet csupán mellékszál, legalábbis az Oroszországban élő nők szempontjából. Az *Idő: éjszaka* című elbeszélésben az elkeseredett Aljona megjelenik az anyja lakásán és így szól: „Politikai menedékjogot kérek". Mivel egy bűnözővel él együtt, aki szexuálisan kihasználja, most már a veszekedésre hajlamos anyja lakását is egész elviselhetőnek találja. Aljona szóhasználata jelzi, milyen távol álltak az úgynevezett másként gondolkodók aggályai az egyszerű orosz nők prioritásaitól.

Az olyan anyák és nagyanyák, mint Nyina családtagjai a *Zeneórák*ban, akik szűkös és megalázó körülmények között élték le az életüket, vonakodnak „odébbállni" és átadni a teret a következő nemzedéknek. Foggal-körömmel ragaszkodnak az ágyukhoz és a szobájukhoz, és csak akaratuk ellenére lehet kiköltöztetni őket. Az *Idő: éjszaká*ban a nagyanya már túl gyenge ahhoz testileg és szellemileg, hogy küzdjön a helyéért a kis lakásban, ahová az unokája akar beköltözni három gyerekével. A lánya, Anna Andrijanovna (Aljona anyja) elviszi egy öregek számára fenntartott lerakatba, amely még a nyugdíjasotthon nevet sem érdemli meg. Itt hal meg a nagymama heteken belül, a lányát pedig valódi, mély lelkifurdalás gyötri. Ebben az 1992-ben megjelent történetben az állam folyamatban lévő szétesését jelképezi a családi élet teljes felbomlása. A birodalom tönkrement életekkel fizetett impozáns katonai, politikai és kulturális teljesítményeiért.

Ezek a megpróbáltatások nem csak a munkáscsaládokra korlátozódnak. Petrusevszkaja hősnőinek túlnyomó többsége iskolázott. Időnként Mozartot hallgatnak, mint a *Цикл (A ciklus)* című történetben. Sok közülük egyetemre jár. A társadalom művelt rétegét kollégiumi

szobákban avatják be a felnőttek életébe, ahol a bútorzat négy székből, a középre tolt asztalból és az illatszeres üvegekkel telerakott éjjeliszekrényekből áll *(Zeneórák)*. A *Свой круг (Saját kör)* című elbeszélésben gyakorlatilag minden szereplő diplomás. Kibírhatatlan lakásokban élnek, ahol az unokák a nagyszülőkkel versengenek a térért, az anya pedig titokban tartja halálos betegségét, és a barátai előtt veri a gyerekét, hogy együttérzést keltsen iránta. Abban reménykedik, hogy halála után a volt férje (ma már csak ismerőse), befogadja a fiút. A *gyetdom,* vagyis az árvaház szovjet változata természetesen szóba sem jöhet, még a túlzsúfolt társbérleti lakások borzasztó körülményei ellenére sem.

Petrusevszkajára jellemző az eufemizmus művészete, ami a nem egészen két oldal terjedelmű *Страна (Ország)* című történetben éri el a csúcspontját. Ebben az egyedülálló anya életén meditál a töprengő narrátor; az alkoholista nő minden este gondosan összehajtogatja a lánya ruháit, hogy legyen miben bemennie reggel a napközi otthonba. Valaha férjnél volt, de korábbi élettársának már új felesége van, a korábbi közös barátok pedig a férfit választották. Az anya kiszámolja, hogy étel helyett italra is költheti a kosztpénzt, mert a lánya úgyis kap enni a napköziben. Este kilenckor lefekszik, hogy takarékoskodjon az árammal, aztán reggel rohan dolgozni; a napi munka végeztével beugrik a boltba egy üveg italért, felveszi a lányát, majd az egész körforgás kezdődik elölről. Az anya magánya alapvetően különbözik a magány orosz irodalmi ábrázolásának megszokott képeitől, amelyek szerint végül még a Raszkolnyikovhoz hasonló magányos, megkínzott lelkek is újra csatlakoznak a tágabb emberi közösséghez. A történet címe azt sejteti, hogy a 20. századi Oroszországban az ember olyan magánynak van kiszolgáltatva, amelyben nem érkezik semmiféle segítség sem a családtól, sem a barátoktól, sem az államtól vagy a sorstól, ennek pedig az orosz nők esnek áldozatul. Az alkoholista anya jámborsága szimptomatikus az orosz társadalomban, amely nem tiltakozik az ellen, hogy rubelmilliárdokat tékozolnak el a legmodernebb fegyverekre, miközben oroszok nemzedékei élnek nyomorban.

Ezekben az elbeszélésekben szinte kizárólag rosszul működő családokból vagy olyan lányokból áll a világ, akik el akarnak menekülni otthonról tolakodó és vérfertőző szüleik elől, mint például Tánya az *Отец и мать (Apa és anya)* című történetben; esetleg lehetnek még magányos nők, akik csodálják energikusabb társaik „hücpéjét" (mint Nagya Romanova *A ciklus*ban). Ha Petrusevszkaja anélkül fűszerezné a szövegeit ilyen rendellenességekkel, hogy kíméletlenül ismétlődő elemekké alakítaná ezeket, akkor nem különbözne más kései szovjet és posztszovjet íróktól. Raszputyin és Szolzsenyicin szövegeiben is rengeteg tönkrement család és reménytelen helyzet van. De azzal, hogy Petusevszkaja úgy teszi műveinek központi témájává az államilag előidézett tragédiát, hogy azért nem okolja egyértelműen sem a kommunizmust, sem pedig más rendszerhibát, nyilvánvalóan tudatos erőfeszítéseket tesz annak érzékeltetésére, mekkora szakadék tátong a birodalmi állam monumentális homlokzata és romlott tartalma között.

Tatyjana Tolsztaja Petrusevszkajánál könnyedébb írónő, nagy örömét leli a szójátékokban, mégis hasonló atmoszférát teremt az egyedülálló és gyermektelen nőkről *(Feljött a hold),* valamint az egyedülálló anyákról *(Éjszaka)* szóló elbeszéléseiben. Bár Tolsztaja költőibb Petrusevszkajánál, bizonyos műveit, különös tekintettel az *Éjszaká*ra *(Ночь),* akár az idősebb írónő történeteként is olvashatnánk. A cselekmény színhelye Szovjet-Oroszország. Egy munkásként nyugdíjba vonult nő fejlődésben visszamaradt fiával él társbérleti lakásában. Nem éhezik, erről tanúskodik 130 kilós testsúlya, de azt nem tudjuk, hogy kövér vagy csak elvizesedett. Az asszony idős, férje nincs. Amennyire tudja, oltalmazza Alekszej Petrovicsot, aki egyszer mégis kijut az utcára, és kis híján odavész a forgalomban. A fiú szerencsésen visszakerül a társbérleti szoba akolmelegébe. Anyja a közös konyhában főz. A fia elnézi, amint levetkőzik és kiveszi a műfogsorát. Az asszony aggódik a fiú jövője miatt: mi lesz vele, ha ő meghal, márpedig ez hamarosan bekövetkezik. Mint Petrusevszkaja műveiben, itt sincs szociális védőháló (a szerző lerombolja a bölcsőtől a sírig tartó biztonság mítoszát, amellyel oly sok nyugati kutatót sikerült megtéveszteni),

és nincs családi támasz sem. De Petrusevszkajával ellentétben Tolsztaja Puskin verseit olvastatja fel nem túl vonzó hősnőjével a fiúnak, aki ennek hatására író akar lenni. Ez a felső osztályokra jellemző frivolitás idegen Petrusevszkaja vajaskenyeres világától, ahol a nők a túlélésért küzdenek, hiába szereztek diplomát, hiába töltöttek annyi időt egyetemi kollégiumokban. Tolsztaja persze kiváltságos családból származott: a nagyapja Alekszej Tolsztoj szovjet író volt (akit a finom modorú William E. Harkins opportunistának nevezett).[12]

Az *Egy ilyen lány*ban a luxus, az élvezetek és a nyaralás hangulatát idézik fel a cseh kristálypoharak, mert külföldi holmik. Hasonló a helyzet a *Külön sarok*ban: a magyar legging is azon kevés tárgy közé tartozik, amely beragyogja a hősnők örömtelen életét. Bár a hetvenes-nyolcvanas években Csehszlovákia és Magyarország is a keleti blokkhoz tartozott, még mindig elég erős volt az az érzés, hogy ez már a „Nyugat", így a nőkben kellemes izgalmat keltettek a moszkvai boltokban feltűnő közép-európai árucikkek. Bármit is hozzanak Nyugatról, az jobb, mint az orosz áru; ez is azt mutatja, milyen megalázó formát öltött a koloniális tudat Petrusevszkaja műveiben. Nem mintha csak az ő műveiben lenne jelen ez a tudat: már Bulgakovnál, *A Mester és Margaritá*ban (1940) is félelemmel vegyes tisztelettel tekintettek a Nyugatra, ez pedig egyértelműen arról tanúskodik, hogy a diskurzus birodalmi szervezése téves és törékeny. Ezzel szemben a nyugat-európaiak kolonialista tudata nem azt diktálta, hogy a külföldi tér olyan hely, ahol a dolgok jobban vagy hatékonyabban működnek, mint a birodalmi központban; sokkal inkább raktár vagy vidéki ház, ahol „a második legjobb" dolgait tartja az ember. Petrusevszkajánál nyoma sincs birodalmi büszkeségnek, a központ a legkevésbé sem vonzó, hiszen még a legalapvetőbb komfortot sem kínálja.

Az is összefügg a büszkeség hiányával, hogy Petrusevszkaja szövegeiben újra meg újra előtérbe kerülnek a testi funkciók és a salakanyagok. A középkor óta nem érződött az elbeszélésekben ennyiféle

[12] William E. Harkins, *Dictionary of Russian Literature*, Littlefield, Adams & Co., Patterson (NJ), 1959, 385.

bűz, emberi test, szar és egyéb dolgok szaga, amelyek az emberi lény fiziológiai természetére emlékeztetnek. De míg Geoffrey Chaucernél ezek a vidámsággal társultak, addig Petrusevszkajánál megaláztatást és lealjasodást jeleznek. Az ilyen motívumok csaknem teljesen eltűntek a 19. században a birodalmi orosz irodalomból, mint ahogy Angliában is kiszorultak a viktoriánus kor irodalmából. Az imperializmus árnyoldalához hasonlóan az ürüléket is a kimondatlan zónájába száműzték, szolgák hada tüntette el azonnal; vagy, mint arra Said rámutat, az alárendeltek birodalmához tartozott, mint a piszkos arabokról szóló narratívákban, akiknek a bujaságához csak a tisztaságuk hiánya volt mérhető. Az *Idő: éjszaka* című elbeszélésben a hanyatló birodalom képeivel együtt bukkan fel újra az ürülék. Amikor a narrátor lánya, Aljona megszüli első gyerekét, az anyjával együtt egy taxiban utazik, amelynek a hátsó ülését „képletesen szólva ürülék borította".[13] Aljonának sikerül még sokkal nagyobb felfordulást csinálnia a taxiban. A dédnagymamát, akit *baba* csúfnéven, nem pedig *bábuská*ként emlegetnek (az utóbbi szó fejezi ki kedvesebben azt, hogy nagymama), a lánya csak „fostosnak", *kakunyá*nak titulálja. A néni becsinál az ágyba, mindent összepiszkít, amerre jár, és – bár nem tehet erről – pont a személyes higiénia hiánya az egyik oka annak, hogy beviszik egy szovjet típusú öregek otthonába. Az írónő részletesen leírja, hogyan pisil be a szabadban, egy fagyos éjszakán: eleinte melegíti a vizelet, de aztán hamar ráfagy a lábára.

Közben a narrátor lánya, Aljona is előadja a saját történetét; ezt dőlt betűkkel szedték, hogy az olvasó meg tudja különböztetni az anya szólamától. Aljona titkos naplójában örökíti meg az első nemi erőszakkal kapcsolatos szomorú emlékeit. A hús és a vér érzékletes leírása, valamint az áldozat kiszolgáltatottságát kifejező patetikus hangnem erősen feminista jelleget ad ennek a szövegnek. Még keserűbbé teszi a visszaemlékezést a másik erőszaktétel, melyet egy másik férfi követett el, más körülmények között. Így lettek a gyerekek: az anya (még mindig vonzó középkorú nő, akinek lehetnének kalandjai) azt mondja

[13] Петрушевская, *Собрание сочинений*, I., 338.

Aljonának, hogy a legkisebb gyerekét, Kolját „ki kellett volna kaparni". Ezt annak ellenére mondja, hogy pontosan tudja: ezután is oda fogja adni az utolsó kopejkáját a három gyerek táplálására, akiket Aljona szült. Pont az unokái miatt taszítja el az anyját, aki már a szenilitástól és számos testi bajtól szenved.

A *Három lány kékben* című komédiában a „lányok" egyik központi problémája a toalett. Irina szeretője ajándékként épít neki egyet a vidéki dácsájában, de félő, hogy a többi lány és a gyerekeik összemocskolják. A szex ugyanígy elveszíti titokzatos intimitását, de szórakozássá sem válik. *A költészet az életben* című elbeszélésben a hősnő egy olyan szobában veszíti el a szüzességét, amelyen éjszaka osztozniuk kell az anyósával, aki könnyedén megsérthetné az ifjú pár privát szféráját kezének kinyújtásával.

Az *Idő: éjszaka* nők három nemzedékét mutatja be, akiknek a sorsa kivételesen tragikus, mégis döbbenetesen hasonló. A dédanya ugyanazt a tanácsot adja a lányának fiatalkorában (aki most már három apátlan gyerek nagyanyja), mint a narrátor Aljonának, és az ugyanúgy nem fogadja meg. Anna Andrijanovnának rosszul sikerült a házassága, akárcsak a lányának, Aljonának, de van két gyereke (míg Aljonának három). Fia, Andrej letöltötte a börtönbüntetését; hazatérve terrorizálja a családot és ellopja az anyja pénzét. (Petrusevszkaja történeteiben a felnőtt fiúk általában pénzt követelnek vagy lopnak az anyjuktól, ez történik a *Nyers lábszár*ban is.) Közben Aljona, aki „szeretlek-gyűlöllek" kapcsolatban van hisztérikus anyjával, kórosan képtelen megvédeni magát az erőszaktól. A lakás bűzlik, mert a dédmama bevizel az ágyba. Anna költő, aki gyárakban és iskolákban tart felolvasásokat a verseiből (alighanem Petrusevszkaja az egyetlen író, aki egy költővel takaríttatta el az anyja ürülékét). Amikor egy napon öregek otthonába adja az anyját, és saját döntésétől lesújtva hazatér, azzal kell szembesülnie, hogy Aljona elment, és a gyerekeit is elvitte.

Petrusevszkaja hiányokkal és kiúttalan helyzetekkel foglalkozik a műveiben, nem pedig győzelmekkel és a fényes jövővel. A reménytelenség teljesen nyilvánvaló *A ciklus* című elbeszélésben, amelyben

egy vasárnap este egy iskolázott fiatal nő felkeresi egy alkalmi ismerősét, hogy meghallgassa a szexuális kihasználásáról szóló történeteit. Nem tehetnek mást, legfeljebb elmehetnek moziba, hogy megnézzenek egy unalmas filmet; nincsenek kilátások, nincs mire törekedni, nincsenek kihívások, amelyekkel szembe lehetne nézni. Nyoma sincs közéletnek, nincs remény arra, hogy tágasabb szellemi perspektívák nyíljanak, amelyekből oly sok magányos egyéniség merített erőt a 19. századi orosz irodalomban. Szolzsenyicinnél és Raszputyinnál is érezhetően beszűkül a horizont, de ez Petrusevszkajánál a legnyomasztóbb. Nőalakjaiból hiányzik az állampolgári, a politikai és a kulturális tudat – ebből az ironikus kommentárból kiderül, milyen hatása van a Szovjetunióban a túlzásba vitt politikai és „kulturális" nevelésnek. Azokban a ritka pillanatokban, amikor bevonják a nőket az államügyekbe, mint például a KGB besúgóját az *Аве Мария, мамочка (Ave Maria, mamácska)* című történetben, akkor is a létra legalsó fokán állnak, és képtelenek megérteni, mi zajlik körülöttük. Így könnyen visszatérnek ahhoz a világnézethez, amelyet gyermekkorukban adtak át nekik vallásos (vagy csak babonás) rokonaik.

Petrusevszkaja kedvenc technikája révén fejezi ki a regénytér összezsugorodását és a posztkolonialista szomorúságot: ez a viszonylag intelligens nő belső monológja, aki *szkáz*ra emlékeztető módon adja elő töprengéseit és a barátai gondolatait. Elbeszélései és darabjai rövidek, ellentétben a birodalmi Oroszország által bőségesen termelt vaskos regényekkel. A legkevésbé sem hasonlít a „falusi írókhoz", akik nacionalista és didaktikus buzgalmukkal fényévekre vannak a közügyektől megvetéssel elforduló Petrusevszkajától. Mint egy sebész, aki gondosan kimetszi a páciens testéből a daganat minden nyomát, úgy tünteti el Petrusevszkaja a történeteiből mindazokat a problémákat, amelyek Raszputyin, Belov, Szolzsenyicin és Asztafjev figyelmének középpontjában álltak. Hősnőit teljességgel hidegen hagyja Oroszország Anyácska, a *rogyina*, az *otycsesztvo* és a törzsi túlélés, akárcsak más hasonló problémák, a kommunista propagandáról nem is beszélve. Az írónő civil kurázsijáról tanúskodik az az eltökéltség,

amellyel teljesen eltüntette a narratív tudatból ezeket a témákat, hiszen az orosz állam hagyományosan azokat jutalmazta, akik beoltották műveiket a *rogyina* imádatával, ugyanakkor mellőzte azokat, akik nem így tettek. Néhány csekélyebb tehetségű orosz íróval ellentétben Petrusevszkaja nem gyűjtött be sok díjat, és nem jutalmazták hatalmas példányszámokkal az állami könyvkiadók.[14]

A birodalmak hanyatlása akkor válik egyértelművé, amikor a színpad közepére tessékelik a Másikat (esetleg magától nyomul be oda), vagy kilép az árnyékból, ahol azelőtt tudomást sem vettek róla vagy félreértették. Petrusevszkaja az első írónő, aki megkezdte a Robert Conquest által „utolsó birodalomnak" nevezett alakulat dekonstrukcióját annak bemutatásával, hogyan váltak az orosz nők a birodalmat potenciálisan támogató erőből olyan csoporttá, amely teljesen elveszíti kapcsolatát a hatalmas állammal.[15] A birodalmak fennmaradásához lelkesedésre, optimizmusra, magabiztosságra, a legyőzhetetlenségbe és a folytonosságba vetett hitre van szükség. Puskin költészetének vagy Tolsztoj prózájának olvasója hatalmas adagokat szippant magába ebből az attitűdből, s ez formálja a 19. századi Oroszországról alkotott képét. Még a szovjet nagyságot magasztaló, selejt szocialista realista regények is olyan szellemi táplálékot kínáltak, amely kellően magas szinten tartotta a szovjet állam elfogadottságát. Petrusevszkaja miniatűr szövegeinek olvasója viszont megtanulja, hogyan válassza el oroszságát a politikai hatalomtól, hogyan fogadja el az oroszságot hatalom nélkül; ilyen receptet pedig még nem kínált orosz író. Munkái művészileg lezárják az orosz birodalmi kalandot, és előrevetítik a dekolonizációt kísérő gyötrelmeket, csalódottságot.

Szergej Medvegyev orosz szemiotikus egy 1995-ben írott cikkében, amelyben megpróbálta dekonstruálni azt, amit „szovjet diskurzusnak" nevez, megállapította: bár a hatalmi diskurzus sok kultúrára jellemző, Oroszországban a nyelv politikai célú kisajátítása mindent felölelő és

[14] Goscilo, *Explosive World of Tatyana N. Tolstaya's Fiction,* 219–221.
[15] *The Last Empire. Nationality and the Soviet Future,* szerk. Robert Conquest, Hoover Institution Press, Stanford (CA), 1986, 322.

többszintű volt. Amikor a szovjet hatalom hanyatlásnak indult, az orosz nyelv magára maradt számos olyan kifejezéssel és fogalommal, amelyek elvesztették kapcsolatukat a valósággal. Ebben a helyzetben új beszédmódot kellett kifejleszteni a szovjet *újbeszél (novojaz)* romjain. A nagy szavak már használhatatlanok a rengeteg visszaélés miatt, ezért ideje visszatérni a beszéd kifejezetten primitív és alapvető formáihoz.[16] A jelek szerint Petrusevszkaja már jóval korábban megfogadta Medvegyev ezen javaslatát, amikor radikálisan elutasította azt, hogy tudomást vegyen a szovjet diskurzus álomvilágáról.

Valerija Novodvorszkaja még Petrusevszkajánál is nyíltabban merte elutasítani az orosz birodalmi öntudatot. 1996-ban a következőket írta a Novoje Vremja című lapban:

> Sosem értettük meg őket, és nem is érthetjük meg soha, mert a jóllakott nem érti meg az éheset. [...] Nekünk mindig tonnaszám jutott a geográfiából. [...] Emberekből, földből, fosszilis üzemanyagokból, katonákból, titkosszolgálatokból, bürokratákból, rendőrökből mindig volt bőven, több is a kelleténél. [...] De ők továbbra is egy kis darabka saját földről álmodtak. Legmerészebb álmaikban kitűzhették rá a nemzeti lobogót, és kézbe vehették a saját gazdaságukat.[17]

Az *ők* a csecsenek és a többiek, akik az Oroszországi Föderációhoz tartoznak, de *nem* szeretnének oda tartozni. Azért is figyelemre méltó, hogy egy orosz írónő ad ilyen nagylelkű és ékesszóló választ a követeléseikre, mert a posztszovjet időszakban jó néhány orosz írón megint elhatalmasodott a kiforratlan birodalmak ajzottsága, amely oly jellemző volt Alekszandr Puskin nemzedékére. Petrusevszkajához és Tolsztajához hasonlóan Novodvorszkaja is úttörő, és mint a legtöbb

[16] Сергей Александрович Медведев, *СССР. Деконструкция текста (к 77-летию советского дискурса) = Иное. Хрестоматия нового российского самосознания,* III., főszerk. Сергей Борисович Чернышев, Аргус, Москва, 1995, 321.
[17] Novodvorskaia, *I. m.*, 480–484. Vö. Владимир Леопольдович Каганский, *Советское пространство. Конструкция и деконструкция = Иное,* I., 89–130.

úttörő, ő sem mérlegeli gondosan a szavait, hanem inkább olyan harsány stílust választ, amely számos megfontolt orosznak okozott fejfájást. A fent idézett esszé felhívás a birodalom iránti elkötelezettség feladására, ezt pedig bármelyik birodalom vezető rétege zokon venné, és a politikai kultúrájának megfelelő módon meg is büntetné az írót. Novodvorszkaját nem börtönözték be, az életét sem veszélyeztette az említett költői esszé. 1996-ban Moszkvában nagyon kevéssé érdekelte a hatalmon lévő erőket egy gazdasági befolyással nem rendelkező személy.

Novodvorszkaja azonban – Petrusevszkajához hasonlóan – nem kedvelt értelmiségi, már ami a befolyásos irodalmi és politikai köröket illeti. A nyolcvanas évek végén többször is letartóztatták, és le is ülte a büntetését egy pszichiátriai börtönben *(pszihuska)*. Az ilyen börtönbüntetés a cári Oroszországban és a Szovjetunióban is megszokott módszer volt a máskéntgondolkodók megfenyítésére. Amikor Pjotr Csaadajev előállt az orosz történelem kritikájával, a cár azonnal őrültnek nyilvánította. Amikor Lev Tolsztoj a hivatalostól eltérő politikai üzeneteket kezdett prédikálni, az állam őt is elmebetegnek próbálta beállítani. A szovjetek kórházakat építettek az *inakomiszljascsije*, „a máskéntgondolkodók" számára. Novodvorszkaját *pszihuská*val büntették, ez pedig az „alapjáratot" ismerve azt jelzi, hogy a kései szovjet államban ritkának és veszélyesnek találták az ilyen politikai vétséget. A posztkommunista Oroszországban viszont már azt mondhatja, amit csak akar, amíg nem próbálja valóra váltani az eszméit.

A kilencvenes években Novodvorszkaja vezette a Gyemokratyicseszkij Szojuzt; ez a politikai párt az elsők között alakult meg a posztszovjet Oroszországban. *По ту сторону отчаяния* (*A kétségbeesés innenső oldalán*, 1993) című politikai életrajzában elmeséli a saját történetét, melyben arra is kitér, hogyan vett részt a balti köztársaságok függetlenségéért folytatott küzdelemben, ami jó példa arra a ritka eseményre, hogy egy orosz segít másoknak kivívni az önrendelkezési jogukat. Pont azért fordult el Novodvorszkajától az orosz demokratikus mozgalmak tagsága, mert aktívan és következetesen

kiállt minden nemzet szabadságáért. A könyve nem kelt el nagyobb példányszámban, ő pedig az orosz politikai élet mellékszereplője maradt. Ritka publikációi jelentősen különböznek attól, amit a fősodorhoz tartozó orosz politikusok szoktak mondani. Éles hangja életet vitt az esszéit közlő Novoje Vremja című lapba. Írásai az orosz demokraták kétségbeesését is kifejezik, akik időnként elveszítik abba vetett reményüket, hogy az országuk megjavítható.

A Kaukázusról szóló esszéjében Novodvorszkaja szenvedélyesen védelmezi az Oroszországi Föderáció népeit, hangsúlyozva az elszakadáshoz való jogukat. Rámutat arra, hogy „Amikor a birodalmi központban élő szovjet másként gondolkodók lerombolták (vagy inkább csak félretették) a kommunizmust, a problémáik zömét megoldották. Néhány kivételtől eltekintve őrültségnek tartották, hogy Oroszország *gyarmatainak* másként gondolkodói is hozzálássanak a saját problémáik megoldásához."[18]

Egyetlen orosz sem mert Novodvorszkaja előtt vagy után ilyen nyíltan hangot adni a föderáció kulcsproblémájának: nevezetesen annak, hogy számos nemzetet és területet még a Szovjetunió bukása után is akaratuk ellenére tartanak bezárva az Oroszországi Föderációba, ez a helyzet pedig megfelel a gyarmatok alávetettségének. Pjotr Csaadajev és Alekszandr Herzen bizonyos írásai mellett Novodvorszkaja esszéit is besorolhatjuk az orosz nemzettudat változásait jelző mérföldkövek közé.

Novodvorszkaja bámulatos tudással rendelkezik arról, hogyan bánik a birodalom a kaukázusi alattvalóival. Ugyanúgy tiszteli a csecsen mitológiát, Csecsenföld kulturális ikonjait és kulturális tapasztalatát, ahogy a világ megtanulta tisztelni az orosz kulturális ikonokat és az orosz kulturális tapasztalatot. Elítéli Moszkvát, amiért az alattomosan elbánt Zviad Gamszahurdiával, a grúz hazafival, aki a Szovjetunió bukása után a független Grúzia első elnöke volt. Közel kerül ahhoz, hogy az FSZK-t (a KGB utódját) vádolja a meggyilkolásával. Rámutat arra, hogy Csecsenföld muszlim vezetője jó barátságban állt Grúzia

[18] *The Last Empire*.

keresztény vezetőjével, kétségbe vonva ezzel azt a birodalomban kreált nézetet, amely szerint a Kaukázusban vallási gyűlölet uralkodik. „Dzsohar Dudajev és Zviad Gamszahurdia életében és halálában is elviselhetetlen bosszúságot okozott a moszkvai értelmiségnek, a KGB-nek, az FSZK-nak, az FSZB-nek, Jelcin elnök adminisztrációjának és egyéb hatalmi szerveknek" – írja. Barátságukkal nyíltan gúnyt űztek a moszkvai propagandából, amely a muszlim nemzeteket vádolja, szélsőségesnek állítva be azokat, pedig a birodalom döntötte nyomorba őket, az ínség taszította ezeket a népeket a fanatikusok karjaiba. Novodvorszkaja arra figyelmezteti olvasóit, hogy akik „banditáknak" nevezik a szakadárokat, veszedelmesen közel kerülnek Sztálin megközelítéséhez: „Meg kell ölni mindenkit, a nőket és a gyerekeket is, hogy – Sztálin szavaival – ne nőhessenek fel az »apák bosszulói«." A szerző tisztában van azzal, hogy az orosz politikai kultúra még képtelen megbarátkozni az állami politika radikális fordulatával, így a költészethez, nevezetesen Vlagyimir Viszockij dalához fordul, hogy kifejezze a gondolatait: „Hajíts ki mindent a hajóból, aminek vérszaga van / és tudd, hogy ez nem túl nagy ár". Az 1998-ban meggyilkolt Galina Sztarovojtova csatlakozott még politikai jelenlétével és meggyőződésével ehhez a halk kórushoz. Ő is abban hitt, hogy – Adam Michnik szavaival élve – „nem lehet szabad az a nemzet, amely elnyom más nemzeteket".[19]

Novodvorszkaja története nem happy enddel végződött. Miközben lelkesen szorgalmazta a változásokat, és amúgy is mindig hajlamos volt a túlzásokra, átlépte a vita és a szélsőség között húzódó határvonalat. Alig két évvel azután, hogy megjelent az oroszországi kisebbségekről szóló nagyszerű esszéje, és néhány hónappal Oroszország 1998. augusztusi gazdasági összeomlása előtt szembefordult a bérek elmaradása és a veszteséges szénbányák tervezett bezárása ellen sztrájkkal tiltakozó vorkutai bányászokkal. A veszteséges tárnák bezárása a gazdasági átszervezés fájdalmas folyamatához tartozott, amelyre rá kellett szánnia magát Oroszországnak, hogy elindíthassa

[19] New York Review of Books 1999. január 14.

a növekedést, de a munkásoknak ez éhínséget jelentett. Más munkalehetőség nem volt Vorkutában, a sarkkörön túl, a kormány pedig nem foglalkozott komolyan azzal, hogy áttelepítse a bányászokat az európai orosz területekre. Hatékony vezetés híján a vorkutai bányászok teljesen magukra maradtak a túlélésért folytatott küzdelmükben.

Novodvorszkaja a Novoje Vremjában közölt, a témáról írott cikkében megjegyezte, hogy talán le kellene lőni azokat, akik nem alkalmazkodnak az új körülményekhez, hogy a maradék – még ha csak kisebbség is – egy új, fényes és demokratikus Oroszországban élhessen.[20] Bár aligha kell mondanom, hogy nem szó szerint értette a munkások lelövését, retorikája mégis a régi orosz radikalizmusra, Dmitrij Piszarev, Szergej Nyecsajev (különös tekintettel az 1869-ben írt *A forradalmár katekizmusa* című művére) és Lenin hagyományaira emlékeztetett. E cikke és más, hasonlóan éles hangú írásai miatt egyik politikai csoport sem zárta a szívébe, így Novodvorszkaja politikai és intellektuális jövője bizonytalan.

Az olyan írók, mint Petrusevszkaja és (az említett fenntartásokkal) Novodvorszkaja, azt sugallják, hogy Moszkvának a saját érdekében el kell vetnie az idegen földek meghódításával és megtartásával kapcsolatos terveit. Ezt az orosz nép már nem bírja tovább. Tulajdonképpen már ő maga is kettéhasadt az igazi Oroszország és a „fehér gyarmatok", Szibéria és a Távol-Kelet lakosságára. Az Európától Ázsia partjaiig terjeszkedő föderáció túl sok etnikai és területi csoportot foglal magában, ezek pedig túl sokféle történelmet, kultúrát, gazdaságot, emlékeket és érdekeket kaptak örökül. Egy orosz férfi író sem merte soha kimondani, hogy az Oroszországi Föderáció túl nagy és megosztott ahhoz, hogy egyetlen kormánnyal lehetne irányítani Moszkvából. Az, hogy Petrusevszkaja a birodalommal szembehelyezkedve írt, és nem hagyta, hogy az uralkodjon a képzeletén, része egy folyamatnak, amely egy olyan föderáció magabiztosságának a gyen-

[20] Novoje Vremja 1998. november 30. Köszönöm kollégámnak, a Hoover Institute munkatársának, Michael Bernstamnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a cikkre.

güléséhez vezet, amely soha nem volt teljesen biztos az identitásában. Az említett írónők hangja túl gyenge ahhoz, hogy azonnali változást idézhessen elő abban a társadalomban, amelyet férfihangok uralnak, és még nem akarja teljes mélységében felfedezni saját kolonialista dimenzióját. Még hosszú az út Oroszországban a posztkolonialista tudat kialakulásáig. De „a Másik kvintesszenciája", az orosz írónő már megszerezte, jobban mondva kicsikarta az engedélyt az irodalmi elitektől arra, hogy elmondja a maga történetét. Mivel Ljudmila Petrusevszkaja mutatta be, hogyan csalódtak a nők a birodalomban, leginkább ő szolgált rá arra, hogy az első posztkolonialista orosz írónak nevezzük.

UTÓSZÓ

Bizonyára meglepődtek Ewa Thompson amerikai, európai és ázsiai olvasói azon, hogy a szerző új kontextusba helyezi az orientalizmus fogalmát. A palesztin származású, egyiptomi iskolaévei után fiatalon az Egyesült Államokba költözött Edward Said kétféleképpen írta le ezt: egyrészt az angol és a francia orientalisztikában, a keleti kultúrákkal foglalkozó tudományszakokban, másrészt pedig a birodalmi politikában alakult ki a jelenség. A II. világháború után az amerikai világhatalom is bekapcsolódott ebbe, átvéve az angolok és a franciák által kidolgozott technikákat.

Said egy szóval sem tagadja, hogy a kisebb népek vagy birodalmak, mint a nemzetállamként vagy modern birodalomként később létrejövő Németország vagy Olaszország – sőt az *Orientalizmus*hoz írt bevezetőjében Oroszországot is közéjük sorolja – sok fontos eredménnyel járultak hozzá a keleti kultúrák megismeréséhez, de ugyanígy nem tér ki arra, hogy mivel járultak hozzá mindehhez e „kisebb hatalmak", ahogy azt sem tárgyalja, milyen szerepet játszottak az amerikaiak a II. világháború előtt, amikor elsősorban a Távol-Keletre figyeltek. Az európai hatalmakhoz hasonlóan ő is a Mediterráneumra és az úgynevezett Közel-Kelethez kapcsolódó Közép-Keletre összpontosít. Mindez természetesen az északi sztyeppei területeket is

érinti, keleten pedig Indiát is felöleli, de ami azon túl van, az már történelmi és kulturális értelemben véve is más terület.

Ezt az űrt próbálta betölteni a Said orientalizmusfogalmától inspirált hatalmas szakirodalom, amelybe már nem csak e nagy nemzeteket képviselő tudósok művei tartoznak, az nem csak az ő könyvtáraikat gyarapítja. A gyarmati sorból nemrég szabadult, saját egyetemhez jutó, saját értelmiséget képező országok kutatóinak is ihletet adott. De a mesterhez hasonlóan ők is a két nagy nyelvterületre, a két nagy gyarmatbirodalom hatalmi technikáira koncentráltak, figyelmen kívül hagyva a többit.

Bár maga Said is kitér arra, hogy gyakran a németek használták a legpontosabban a fogalmakat, ők rendszerezték a korábban felhalmozott hatalmas anyagot – vonatkozik ez például az *Aveszta*-kutatásokra és a bibliatudományra, az ásatásoktól kezdve egészen a szövegek megfejtéséig –, az oroszok még ebből a megengedő mondatból is kimaradnak. Pedig tudnia kellett, milyen komoly, a tudományban megkerülhetetlen orosz szakirodalom foglalkozik olyan, az Orosz Birodalomhoz közeli, de nem cári fennhatóság alá tartozó területekkel, mint Irak, Irán, Beludzsisztán és Afganisztán.

Azért olvastam forradalmi újdonságként Ewa Thompson könyvét, mert hajdanában a közép-ázsiai térségbe sorolható Iránnal, a perzsa nyelven kívül pedig a kurddal és az oszéttal is foglalkoztam. Természetesen ez a térség is érintkezett az orosz hatalmi törekvésekkel és az orosz kultúrával, itt is megfigyelhetők az átváltoztatások sajátos technikái, melyeket oly nagy alapossággal mutat be a szerző, mégsem gondoltam, hogy ilyen olvasata is lehet Tolsztojnak és Turgenyevnek, noha minkét írónak nagy híve vagyok. Tolsztojra is vonatkozik az, amit Dickensről bizonyított Said: mivel magáénak fogadta el a gyarmatosítók nézőpontját és értékítéleteit, ő is azok közé tartozik, akik a saját igényeikhez igazították az európai kultúra torzításait.

Azért volt egy szerencsém, sőt mindjárt kettő is. Nekünk, iranistáknak – nem voltunk sokan – az akkor már magyarul is megjelent, ha nem tévedek, tíz hatalmas kötetből álló, a Szovjet Tudományos Akadémia Történelemtudományi Intézete által kiadott világtörténetet kellett végigolvasnunk. A magyar nyelvű szakirodalomban hozzáférhetetlen tényeket tárgyaló, igen terjedelmes fejezeteket olvashattunk azokról a területekről, amelyeket elfoglalt, bekebelezett és kulturálisan megpróbált magáévá tenni a világ legnagyobb birodalmává növekedő Oroszország. Azokról az országokról is sokat írtak, amelyek gátolták az oroszokat ebben a nemes törekvésükben.

Az iráni történelem sem maradhatott ki, mivel a Kaukázus területén a 17–18. század fordulójától kezdve nemcsak török–perzsa, hanem orosz–perzsa harcok is folytak. A szovjet világtörténet a lehető legrészletesebben tárgyalta a 18. századi perzsa történelmet, beleértve Nádir sah tevékenységét is. Hallatlanul izgalmas, úgynevezett felvilágosult uralkodóként államvallást próbált létrehozni a kereszténységből, a buddhizmusból és a muszlim hitből. Meghódította Afganisztánt, az oroszok viszont északi területeket hódítottak el tőle.

Az orosz–török háborúknak is nagy terjedelmet szentelnek ugyanitt, hiszen egészen 1920-ig mozgásban volt a két birodalom közti határ. A pánok Lengyelországa sem maradhatott ki, amelyet nagy előszeretettel szabadított fel az úri s a papi banditák uralma alól a nagy Szovjetuniót megelőző még nagyobb, cári Oroszország. A nagy orosz nép már akkor is tanúbizonyságot tett végtelen humanizmusáról, tudásvágyáról, nem is beszélve birodalomalkotó tehetségéről, melyet a cárok sem tudtak elfojtani.

Tehát mi még aránylag jól jártunk, mert a Szovjetunió nem óhajtotta bekebelezni egész Magyarországot, mint a tőlünk keletre fekvő területeket. Amit viszont már egyszer megkaparintott, azt nem ereszti sehol. Ezért tűntek föl különböző mesebeli ősszláv népek már a csiszolatlan kőkorszakban. Ha elolvassuk a Kárpát-Ukrajna történetét feldolgozó hivatalos tankönyvet, abból nemcsak azt tudhattuk meg, hogy a kereszténység szöges ellentétben áll a vodkázásnak véget vető Gorbacsvov elvtárs tanításaival – mert a papok csak azért iktatták be a misébe a bor átváltoztatását, hogy nyugodtan részegeskedhessenek, butítva a népet –, hanem azt is, hogy Ukrajnának a Kárpátokon túl

és a Kárpátokon innen elhelyezkedő részei már a csiszolatlan kőkorszakban összetartoztak, így teljes nemzeti közösségben éltek a lakói. El tudom képzelni a csiszolatlan ősembert, amint elmegy mondjuk Zsitomirból vagy Kijevből Beregszászra, csak azért, hogy fönntartsa a nemzeti egységet.

Van viszont más magyar vonatkozása is a könyvnek. Mivel ezt nem sokan ismerhetik, érdemes fölidézni. A könyv egyik fontos fejezete foglalkozik Belső-Ázsia meghódításával és oroszosításával, ennek egyik főszereplője pedig, mint tudjuk, Kaufmann tábornok. Ő foglalta el a Buharini Kánságot, ezért nevezték Kaufmann-csúcsnak a Pamír hegység második legmagasabb csúcsát (1928-ban Leninről, 2006-ban Tádzsikisztánban pedig Ibn Színáról nevezték el, de Kirgizisztánban ma is Lenin-csúcs a neve). Szóval amikor Kaufmann még csak őrnagy volt, Arany János házában szállásolták el Nagyszalontán. Udvariasan viselkedett, a ház asszonyával úgy-ahogy, kézzel-lábbal mutogatva megértette magát németül. Megkérdezte, hol a ház ura, mire szegény asszony elsírta magát. Azt felelte, asszonyom, értem a fájdalmát, és osztozom benne. Arany tudniillik akkor éppen az erdőben bujkált, mert úgy gondolta, talán nem lenne szerencsés találkozni a felszabadító oroszokkal, akik esetleg begyűjtenék mint belügyminisztériumi hivatalnokot, vagy valami más baja esnék. Közben megerősítette őt a magyar nemzet abban, hogy érdemes költőnek lenni, mert találkozott egy paraszttal, aki természetesen megismerte a jegyző urat, és azt mondta: „Mi az, uram? Szökünk? Szökünk?"

Tehát Tolsztoj is komoly szerepet játszik fiatal korában a birodalmi gondolat terjesztésében. Mind a mai napig teljes sikerrel téveszti meg a világirodalom olvasóit, akik természetesen rajonganak a *Háború és béké*ért, noha olyan színezetet sikerült adni az 1812-es hadjáratnak, amelyből egyrészt kiderül, hogy Napóleon idült kripli volt mint ember és mint hadvezér, Kutuzov pedig a Tolsztoj által a legfőbb emberi mintaképpé emelt orosz paraszt. Nem beszélve arról, hogy az egész orosz arisztokrácia természetesen európaibb Európánál, úgy viselkedik, ahogyan egy kultúremberhez illik, amikor kénytelen lerázni magáról, mint kutya a legyet, a gonosz imperialista hódítókat. A nem történész olvasóknak is el kell gondolkodniuk azok, hogy közben egy másik háború is folyik a Balkánon, illetve a Kaukázusban, az Orosz Birodalom pedig a Napóleonnal való birkózás közben sem szűnik meg terjeszkedni, mint ahogy később sem, egy percre sem. Ez természetesen a *Háború és béké*től elbűvölt orosz és külföldi olvasókat egyaránt megtévesztheti.

A mai fülnek kétségkívül irtózatos az az elviselhetetlen hazugságáradat, amely oly jellemző volt a Békevilágtanács éves közgyűléseire. Gyakorlatilag azt a szovjet propagandát harsogták, amely háborús tűzfészkekké változtatta egymás után a közel-keleti országokat, majd Afrikát. A Szovjetunió fölfegyverezte és kubai katonákkal meg Kubán keresztül küldött hadianyaggal tömte tele Dél-Amerika partizánmozgalmait. Így fáradozott a harmadik világháború, illetve az igazi orosz megabirodalom előkészítésén. Mégis megmaradt a béke őrzőjének a nyugat-európai értelmiség szemében, amelyet természetesen Dosztojevszkij sajátos nézetei is befolyásoltak, aki a lengyelekben és a lengyel katolicizmusban látta az emberiség megrontóját és a jó győzelmének legfőbb akadályát, vagyis erősítette az önvádat az egyre kritikusabb értelmiségben. Ennek baloldali része boldogan állt az oroszok zsoldjába, és meg is dolgozott a pénzéért, mint Sartre vagy Aragon, s még sorolhatnánk a többieket, akiket bevontak a nemzetközi aknamunkájukba, akár franciákat, akár olaszokat vagy más békeharcosokat. De említhetném azokat is, akiket az Amerikai Egyesült Államokban a harmincas években természetesen a rendőrség hatáskörébe utaltak, vagyis az úgynevezett amerikai kommunista pártot, nem beszélve a brit kommunista pártról, amelynek Budapesten nyomtatták és írták a lapját, és így tovább.

Ehhez persze az is kellett, hogy ne akarják letagadni a saját nemzetük múltjában föllelhető összes disznóságot a lelkiismeret-furdalástól gyötört gyarmatosítók, hanem egy olyan állam szolgálatában állva ítéljék el, amelyről föltételezik, hogy mentes mindazoktól a hazugságoktól, mindazoktól a más nemzeteket, más népeket beolvasztani kí-

vánó törekvésektől, amelyekben valójában a legnagyobb mértékben vétkes volt. Ez a hajdani Orosz Birodalom, illetve a Szovjetunió. Persze van erre földrajzi magyarázat is: a kolonizáció – maga a szó – kolóniák létesítését jelenti, amelyeket a tengeren közelítettek meg. Már a punok, vagyis a föníciaiak idejében, a görögök és a rómaiak idejében is így volt. A tengerparti kereskedelmi központokat szállták meg, ott létesítettek új kereskedelmi kikötőket, új elosztóközpontokat, később indultak csak el a szárazföld felé.

A Szovjetunió viszont – illetve Oroszország, melynek folyamatosan kemény harcokat kellett vívnia a nagy birodalommá növő svédekkel, délen pedig a törökökkel, hogy kijusson a tengerre, a világtengerekre – szárazföldi hatalom volt. A könyv meglepő idézetekkel igazolja, hogy a nyugati olvasók, a nyugati értékelők elhitték neki, hogy mindig csak a saját biztonságát óvta, amikor a labilis határok helyett védhetőeket akart kijelölni. Hiszen állandóan fenyegették mindenféle gonosz lengyelek, de más népek is, jobban mondva azokon belül is az uralkodó osztály hadakozott ellene. Tehát nem is a lengyel néppel volt a baj, hanem a pánokkal és a német vagy a balti bárókkal.

Miközben sikerült eltenni láb alól számos nemzetet, kiirtani egy csomó nyelvet, végre világkikötő épült a Finn-öbölben: Pétervár. Azon a vidéken akkor még öt olyan finnugor nép élt, amelyről száznegyven évvel ezelőtt találtak adatot utoljára, és akkor is csak tizenketten beszélték az egyik nyelvet. Azóta viszont népi együtteseket tartanak fönn, így demonstrálják, hogy ők mindig is a népek teljes egyenlőségét pártolták. Volt szerencsém részt venni egyszer Sziktivkarban egy nemzetközi finnugrisztikai konferencián, ahol egyetlen valós tendenciaként mutatták be helyi előadók azokat a kilátásokat, hogy a zürjén nép kiteljesedése akkor megy végbe, ha az utolsó zürjénül beszélő is áttér az orosz nyelvre. Az a legszebb, hogy a legnevesebb zürjén költő, Ivan Kuratov (1839–1875) – aki egyébként Kazahsztánban halt meg száműzetésben a 19. században – híres verse, *A panasz dala* olyan, mintha Balassi írta volna, mert darvakkal üzen szegény a száműzetésből a hazájába. Ezt elő is adták ott nekünk, külföldi finnugristáknak,

mégpedig úgy, hogy mindenki értse, még a darvak is, vagyis oroszul. A darvak válaszolnak, hogy nyugi, még eltelik egy-kétszáz év, aztán nemsokára veletek együtt mi is oroszul fogunk beszélni, ezen a nyelven értünk szót egymással. Bekövetkezik az apokalipszis, ami ebben az esetben természetesen a boldogsággal azonos.

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az orosz irodalom legnagyobbjai nyilvánvalóan azok, akik leszámoltak magukban ezzel a hagyománnyal. Maga Tolsztoj is túllép az eredeti álláspontján, pedig fiatalon még igen határozott elképzelései voltak arról, hogyan kell civilizálni a megzabolázhatatlan, nyomorult cserkeszeket és egyéb más népeket ott délen. Azt hiszem, sokkal jobb, ha azt nézzük, mit tud Bulgakov vagy miről hallgat Csehov. Sokáig nem tudtam, csak ebből a könyvből értettem meg, hogy Szolzsenyicin mégsem az a makulátlan szerző, akinek én is hittem ifjúkoromban, amikor nagy nehezen hozzájutottam szamizdatból vagy németül, franciául, esetleg becsempésztem magamnak egy-egy könyvét. Imádtam, de hát, mint kiderült, ő csak a birodalomépítés bolsevik módját nem szerette, a cárival nem volt semmi baja.

Fantasztikus azonosság van a kettő között, ezért az volt életem legnagyobb elégtétele, amit megérhettem egyszer, hogy Moszkvában oroszul hallgatták a Szovjet Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében *A jövő század regényéről* tartott előadásomat. A hallgatók elragadtatott kiáltásokban törtek ki, mondván, hogy hát ez a Jókai zseni volt, hiszen rájött arra, hogy Szasa, a vörös cárnő fölállítja, na nem gépzongorát, hanem a gépguillotine-t, aztán összefog az amerikai néger nagytőkéssel a világ meghódítására. Csodálatos élmény, és volt egy olyan pillanata... Meg kell hagyni, egészen lenyűgöző az orosz öngúny.

Nem véletlenül szúrta ki magának Gogolt Arany János, ebben teljesen igaza volt. Bár mielőtt egy árva szót is olvasott volna tőle, megtanított minket arra *Az elveszett alkotmány*ban, hogy Magyarországon a konzervatívoknál csak a liberálisok veszélyesebbek, mert mindkettő totálisan hülye, és ennél rosszabb már csak az, akiben még annyi

mersz sincs, hogy elkötelezze magát akár a jobb-, akár a baloldal mellett, csak azt lesi, honnan számíthat nagyobb koncra. Arra kell utalnom, amikor a kortesek összeverekednek tökrészegen a vármegyeház udvarán, és a végén már a hordóból, a várnagyné kiakasztott bilijeiből kortyolgatnak, hogy erőt merítsenek a csatához. Aki pedig megússza, az a kútba van leeresztve, de ott sajnos tüdőgyulladást kap, és meghal.

Tehát ez a világ, a rossz egyetemes birodalma, ahová az ember be van börtönözve, csak részben hasonlít arra, ahol Dosztojevszkij szentjei és sztarecei próbálják megmenteni az emberiséget – igaz, a gyűlölet belőlük sem hiányzik. Bár Gogol végül megtért – olvastam a korábbi összes műveiből természetesen kihagyott értekezését az orosz ortodoxia nagyságáról –, mégis azt kell mondanom, hogy ő nem gyűlölködik, Dosztojevszkijjel ellentétben nem támadja a katolikusokat. Ennek feltehetően az lehet az egyik oka, hogy egy kocsmába, illetve egy kávéházba járt a későbbi XIII. Leó pápával. Tehát volt Róma-élménye és egyetemességélménye. Olyasfajta személyiség, mint a mindig rossz lelkiismerettel küszködő Kölcsey a magyar reformátusok között, aki azt mondja, talán nem is volt olyan nagy dolog a reformáció, és jobb lett volna, ha nem hasad meg a kereszténység.

Tehát mindazon népek, mindazon kultúrák nevében, amelyekkel ráadásul még a származásunk révén lelki vagy történelmi, nyelvi rokonságban is vagyunk, és amelyekre ez a szörnyű birodalom tette rá a kezét, kiirtotta vagy megnyomorította őket, kijelenthetjük, hogy ha van mód arra, hogy legalább egy kicsit javuljon a helyzet, akkor ez a könyv hozzájárul ehhez. Olyan elégtételt éreztem a könyv elolvasásakor, mint amikor – ha már említettük Tolsztojt vagy Lermontovot a maguk kolonialista Kaukázusával – Jókai egyik legszorongatóbb, legszebb és legkeserűbb utópiáját, az 1878-ban a Kaukázusban játszódó *Rjumin*t olvastam. Egy orosz tiszt és egy kaukázusi csecsen királynő tragikus románca eleveníti föl újra Iászón és Médeia történetét – egyébként Dugonics András hatalmas latin nyelvű regényt írt az aranygyapjúról, az *Argonautáká*t, és ez nyugaton is ismertté tette a kaukázusi és a magyar történelem vagy hitvilág összefüggéseit. Az is

elhangzik ebbe az ősmítoszba ágyazva, hogy a magyar nép sorsa furcsa módon kicsiben – és nem okvetlenül mindig az oroszokkal, hanem általában a nagyobbakkal szembekerülve – ismétli meg az elveszett ország, az elpusztított, tenger alá került és már a harangszóban sem föllelhető hajdanvolt szépség és nagyság történetét. Vagyis nekünk, magyaroknak különösen érzékenynek kell lennünk arra, hogy miben különbözik a valóságtól mindaz, amit az oroszok terjesztenek magukról.

Nem véletlen, hogy a lehető legnagyobb figyelemmel kísérte az orosz cenzúra Jókai orosz tárgyú regényeit, és igyekezett elzárni ezeket az orosz olvasóktól. Nem véletlen, hogy sohasem fordították oroszra *A jövő század regényét*, mint ahogy az sem, hogy az egyik legérzékenyebb lelkű lírikus, Tyutcsev francia nyelven olvasta. Gondolom, franciául fogalmazta titkos feljegyzéseit is a cárnak, melyekben azt írta a magyarokról, hogy a legveszedelmesebb, a birodalomból eltüntetendő fajként kell kezelni őket, és fel kell használni azokat az ortodox vallású magyar alattvalókat, elsősorban szerbeket és románokat, akik már ma is a cár atyuska képét akasztják a szobájukban az Istenanya ikonja mellé.

Szörényi László

Névmutató

NYUGAT-EURÁZSIAI IDŐ

Nyugat-Eurázsia kívül esik Európa komfortzónáján. Kétféle függőségben él: Moszkva szellemi tekintély nélküli erőközpontként tartja nyomás alatt, a civilizáció tanítómestereként fellépő nyugati világ pedig a „helyettes hegemón" szerepét tölti be. Ebben az időzónában összetartozik Közép-Európa és a posztszovjet, nem orosz új Kelet-Európa. A sorozat azokat a szerzőket gyűjti egybe, akik arra törekszenek, hogy saját hangot adjanak ennek a térségnek, és a társadalomtudományok eszköztárával kérdezzenek rá múltjára és jelenére.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Mikola Rjabcsuk:
A két Ukrajna

Agnieszka Kołakowska:
Kultúrharcok és más háborúk

Ewa M. Thompson

A birodalom trubadúrjai

Az orosz irodalom és a kolonializmus

A 20. század második felében, a klasszikus gyarmatbirodalmak szétesése után viharos fejlődésnek indultak a posztkolonialista kutatások. Az újraolvasás során a legnagyobb klasszikusok műveiben is kimutatták a dominancia és az alárendelődés, a tekintély és az engedelmesség játékát. Mivel e kritika művelői a harmadik világ és a legfejlettebb országok közti konfliktusokat vizsgálták, az orosz irodalom kimaradt ebből. A ruszisták a cári és a szovjet hagyományokat követve továbbra is idealizálják az orosz kultúra sikereit.

Ewa M. Thompson alapvető fordulatot hozott a 19–20. századi orosz irodalom posztkolonialista újraértelmezésével. Olyan műveket mutat be teljesen újszerűen, mint a *Háború és béke*, amely a világ legerősebb áldozatának beállított orosz birodalom alapító mítosza. Thompson bizonyítja, hogy ebben az irodalomban sokkal mélyebb és kifinomultabb a hatalom és a szöveg közti kapcsolat, mint első pillantásra gondolnánk. Továbbá meggyőzi olvasóit arról, hogy nem csak marxista alapon művelhető a posztkolonialista kritika.

Megfigyelhetjük, hogyan hatotta át a birodalmi mítosz az orosz költők és írók műveit, s az irodalom milyen reprezentációs stratégiákkal alakította ki a kiváló oroszok, a Nyugatot is lenyűgöző nagy kultúra és az ártatlanul szenvedő Oroszország szuggesztív képét – ennek árnyékában pedig hogyan vázolták fel a leigázott nemzetek sztereotip portréját. A birodalmi eszme stabilizálásában még a kommunista rendszert romboló Szolzsenyicin is részt vett. Az elemzés időnként elhagyja az irodalom területét: a tudománytörténet meghamisítását és a háborús sajtókampányokat is bemutatja. Az utolsó fejezetben pedig megismerjük azokat, akik – mint Ludmila Petrusevszkaja – túl akarnak lépni ezen a végzetes hagyományon.

„Azért olvastam forradalmi újdonságként Ewa Thompson könyvét, mert hajdanában a közép-ázsiai térségbe sorolható Iránnal is foglalkoztam. Természetesen ez a térség is érintkezett az orosz hatalmi törekvésekkel és az orosz kultúrával, itt is megfigyelhetők az átváltoztatások sajátos technikái, melyeket oly nagy alapossággal mutat be a szerző, mégsem gondoltam, hogy ilyen olvasata is lehet Tolsztojnak és Turgenyevnek, noha minkét írónak nagy híve vagyok. Tolsztojra is vonatkozik az, amit Dickensről bizonyított Said: mivel magáénak fogadta el a gyarmatosítók nézőpontját és értékítéleteit, ő is azok közé tartozik, akik a saját igényeikhez igazították az európai kultúra torzításait." (Részlet Szörényi László utószavából)

ISBN 978-615-80156-3-9

3 900 Ft

ÖRÖKSÉG KULTÚRPOLITIKAI INTÉZET

EWA M. THOMPSON

A BIRODALOM TRUBADÚRJAI

Az orosz irodalom és a kolonializmus

NYUGAT-EURÁZSIAI IDŐ